009709
२८

॥ श्री ॥

सार्थ उपनिषत्संग्रह.

भाग पहिला.

संपादक

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत.

आवृत्ति पहिली.

शके १८३६. सन १९१४.

रा. रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन यांनीं ७७६ सदाशिव पेठ, पुणें येथें अष्टेकर आणि मंडळीकरितां प्रसिद्ध केलें.

किंमत दीड रुपया.

रा. महादेव सखाराम दाते खेडकर वैद्य यांनीं
घर नं. ७७ व ७९ शनिवार पेठ, पुणें येथें
आपल्या **वैद्यकपात्रिका** छापखान्यांत छापलें.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द.

श्रुत्यन्तर्गत उपनिषदें हा वेदान्तशास्त्राचा आरंभ होय. या उपनिषदांसारखा सर्वमान्य व तत्त्वज्ञानानें परिपूर्ण असा ग्रंथ जगावर कोणताहि नाहीं असें आधुनिक विद्वानांनीं देखील कबूल केलें आहे. तें हें आमच्या पूर्वजांचें धन आह्मां आर्य लोकांस अपरिचित असणें यासारखा मूर्खपणा दुसरा नाहीं. पण आश्चर्य हें कीं, आजपर्यंत मराठी भाषेमध्यें हीं उपनिषदें स्वल्प किंमतींत मिळण्याची सोय कोणाहि प्रकाशकानें केली नव्हती. हें पवित्र काम अंगावर घेण्याची बुद्धि परमेश्वरानें आह्मांस दिली व अखेरीस आमच्या हातून तें कसेंबसें पार पडलें याबद्दल त्या जगन्नियंत्याचे आह्मी धन्यवाद गातों. आमच्या संस्थेला निमित्तमात्र करून आमच्या हातून आणखीहि उपयुक्त ग्रंथ महाराष्ट्रसमाजास मिळावेत अशी त्याचीच आह्मी प्रार्थना करतों आणि महाराष्ट्रसमाज या कार्यास मदत करो अशी आशा प्रदर्शित करतों.

प्रकाशक.

[५]

परमार्थसाधन. २८

या पुस्तकामध्यें भगवद्गीता (सार्थ), विष्णुसहस्रनाम, भीष्मस्तवराज, अनुस्मृति, गजेंद्रमोक्ष, गीतामाहात्म्य, सप्तश्लोकी गीता, रामगीता, राममंत्राचे श्लोक, समर्थांचे मनाचे श्लोक, मुकुंदराजांचें परमामृत, शंकराचार्यांचे तत्त्वबोध व आत्मबोध, प्रातःस्मरण, भूपाळ्या, निरनिराळ्या देवदेवतांचीं नित्यपाठांतील सर्व स्तोत्रें व आरत्या, वेदान्तपर स्तोत्रें, बावन्नश्लोकी गुरुचरित्र, शनिमाहात्म्य, वेंकटेशस्तोत्र, अष्टकें, पाळणे. स्त्रियांकरितां परमार्थपर गाणीं, निवडक परमार्थपर पदें, ज्ञानदेव–नामदेव-एकनाथ व तुकाराम यांचे हरिपाठ इत्यादि विषयांचा समावेश केला आहे. पुस्तकास कागद गुळगुळीत (ग्लेज) वापरला असून टाइप मोठा व ठळक आहे. शिवाय निरनिराळ्या देवदेवतांचीं सुमारें तीस पस्तीस चित्रें आहेत. सारांश, प्रत्येक हिंदु कुटुंबामध्यें संग्रह करण्यालायक असें हें पुस्तक आहे. पृष्ठसंख्या ६३२ कापडी बांधणी. किंमत दीड रुपया.

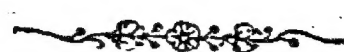
अष्टेकर आणि मंडळी. पुणें.

सार्थ उपनिषत्संग्रह भाग दुसरा.

या पुस्तकामध्यें श्वेताश्वतरोपनिषत्, नारायणोपनिषत्, नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्, सर्वसारोपनिषत् आणि निरालंबोपनिषत् अशा पांच उपनिषदांचें मूळासह मराठी भाषांतर येणार आहे. पुस्तक छापण्याचें काम यंदांचे दिवाळीपासून सुरू होईल. आमचेकडून ज्यांनीं उपनिषत्संग्रहाचा पहिला भाग विकत घेतला आहे ते येत्या कार्तिक शु० १ ह्मणजे तारीख २० आक्टोबर १९१४ चे आंत आमचेकडून परमार्थसाधन पुस्तक विकत घेतील अथवा ज्यांनीं परमार्थसाधन घेतलें आहे ते उपनिषत्संग्रहाचा पहिला भाग विकत घेतील तर त्यांना सार्थ उपनिषत्संग्रहाचा दुसरा भाग फुकट मिळेल. सोनेरी नांवाची कापडी बांधणीची प्रत पाहिजे असेल तर मात्र चार आणे पडतील. इतरांस ही सवलत नाहीं.

अष्टेकर आणि मंडळी. पुणें.

सार्थ गीतासप्तक.

संपादक—रा. रा. **हरि रघुनाथ भागवत.** बी. ए.

श्रीमद्भगवद्गीता, रामगीता, गणेशगीता, शिवगीता, देवीगीता, कपिलगीता आणि अष्टावक्रगीता अशा सात गीता सरळ व सुबोध मराठी भाषांतरासह या पुस्तकामध्यें दिल्या आहेत. यांपैकीं प्रत्येक गीता अत्यंत महत्त्वाची असून वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास करणारांस किती उपयोगाची आहे हें कोणाला सांगण्याची जरूरी आहे असें आह्मांला वाटत नाहीं. डाव्या बाजूच्या पानांत मोठ्या टाइपामध्यें मूळ संस्कृत श्लोक आणि उजव्या बाजूच्या पानांत त्या श्लोकांचा मराठी अर्थ अशी या ग्रंथाची योजना केली आहे. पृष्ठसंख्या ५५०, बांधणी रेशमी. किंमत दोन रुपये.

अष्टेकर आणि मंडळी.

सदाशिव पेठ पुणें.

गीतासप्तकासंबंधानें कांहीं विद्वानांचे अभिप्राय.

कै० विद्यावाचस्पति अप्पाशास्त्री राशिवडेकर—"सार्थ गीतासप्तक या पुस्तकाचा बराचसा भाग मीं सूक्ष्मदृष्ट्या वाचून पाहिला. त्यावरून त्यांतील मूळ शुद्ध असून त्याचें भाषांतरहि तितकेंच शुद्ध व आचार्यांचें भाष्य आणि इतरांच्या टीका यांस अनुसरून आहे अशी माझी खात्री झाली आहे. भाषा फारच सरळ असून मूलार्थग्राहिणी आहे. सारांश, हा ग्रंथ परमार्थजिज्ञासूंस अत्यंत उपकारक होईल व तदितरांसहि ज्ञानदायक होईल असें मला वाटतें."

वेदशास्त्रसंपन्न वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर—"रा. हरि रघुनाथ भागवत यांनीं लिहिलेलें गीतांचें भाषांतर मीं कांहीं ठिकाणीं वाचून पाहिलें. हें भाषांतर साधारण मनुष्याला समजण्यासारखें सुलभ झालें आहे. हें पुस्तक संग्रह करण्यास योग्य आहे असें मला वाटतें."

प्रो. शिवराम महादेव परांजपे, एम्. ए.—"सार्थ गीतासप्तक या पुस्तकांतील कांहीं भाग मीं वाचून पाहिलें. वेदान्तशास्त्रांतील पुष्कळ उपयुक्त भाग या गीतांमधून विशद

रीतीनें व्यक्त करण्यांत आलेला आहे. अशा गीतांचें मराठीमध्यें भाषांतर करून तें आपण लोकांपुढें मांडीत आहां, यापासून मराठी वाचकांना फार फायदा होणार आहे. आपण केलेलें भाषांतर संस्कृत न जाणणारांनाहि सहज समजण्यासारखें आहे."

रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए.—" माझे मित्र रा. हरिभाऊ भागवत यांनीं गीतासप्तक सार्थ छापून गीताभक्तांची चांगली सेवा केली आहे. यांतील सातहि गीता लोकप्रसिद्ध असून भाविकांच्या नित्यपाठांतल्या आहेत. एका पृष्ठावर मूळ व दुसऱ्या पृष्ठावर मराठी अर्थ दिल्यानें अर्थ समजून घेण्यास व नित्यपाठास ठेवण्यास त्यांचा फार उपयोग होणार आहे. भगवद्गीता आचार्यांच्या भाष्यास धरून आहे. अर्थ आस्थापूर्वक दिलेला आहे. अर्थांत संदिग्धता ठेविली नाहीं व पाल्हाळहि केला नाहीं. भाविकांनीं या पुस्तकाचा अवश्य लाभ जोडावा."

हरिभक्तिपरायण विष्णुबोवा जोग—"...भाषांतर बरेंच काळजीपूर्वक केलें असून त्यावरून मूळांतील अर्थ चांगला समजेल. हा ग्रंथ भाविकांनीं संग्रह करण्यास पात्र आहे."

धर्मसिंधु.

मराठी भाषांतरासह.

सांप्रत धर्मशास्त्रसंबंधाचे जेवढे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत त्या सर्वांत अत्यंत उपयुक्त व काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व विद्वानांना मान्य असलेला असा हा ग्रंथ आहे. याचे कर्ते श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथील रहिवासी विद्वद्वर्य काशीनाथोपाध्याय हे असून यांनीं धर्मशास्त्रांतील आचारविचारांसंबंधानें असलेल्या मतभेदांचा निर्णय निर्णयसिंधु, हेमाद्रि, कालमाधव, कौस्तुभ, पुरुषार्थचिंतामणि इत्यादि प्राचीन धर्मग्रंथांचे आधारें उत्तम प्रकारें लावून दिला आहे. धर्मशास्त्राची सांगोपांग माहिती पद्धतशीर व सुलभ रीतीनें धर्मसिंधुखेरीज दुसऱ्या ग्रंथांत दिलेली नाहीं. ज्याला ह्मणून आपल्या आर्यधर्माचा अभिमान आहे व आर्यधर्मानुसार ज्याला धर्मकृत्यें करावीं लागतात त्यानें या ग्रंथाची एक प्रत अवश्य संग्रहीं ठेवावी. ग्रंथाचा आकार सुपररायल अष्टपत्री असून पृष्ठसंख्या ७०० हून अधिक

झाली आहे. टाईप व छपाई सुबक आहे. हें भाषांतर चांगलें असल्याबद्दल कै० विद्यावाचस्पति अप्पाशास्त्री राशिवडेकर, संस्कृत-चंद्रिका व सूनृतवादिनी ह्यांचे संपादक यांनीं अभिप्राय दिला आहे. किंमत **पांच रुपये** आहे, **तथापि आह्मी तूर्त हा ग्रंथ लोकांच्या सोयीकरितां अवघ्या अडीच रुपयांस देत आहों**. करितां ग्राहकांनीं त्वरा करावी.

जातकबोध.

आपल्या जन्मकुंडलीमध्यें ग्रह कसे आहेत व त्यांचीं फळें आपणांस कशीं व केव्हां मिळणार हें जाणण्याची इच्छा प्रत्येकाला स्वभावतः असते. याकरितां सामान्य वाचकांना घरबसल्या जातक-शास्त्राची माहिती व्हावी ह्मणून हा ग्रंथ लिहिला आहे. १ सामान्य माहिती, २ ग्रह, ३ राशि, ४ कुंडली, ५ दशा, ६ जातक, ७ महादशांचीं फळें, ८ अंतर्दशांचीं फळें, ९ योग आणि १० स्त्रीजा-तक असे याचे दहा भाग केले असून विषयांची मांडणी पद्धतशीर केली आहे. बृहज्जातक, सारावली, जातकालंकार, जातक-पारिजात, प्रारब्धयोग, ज्योतिर्माला, ज्योतिर्बोध, व्यवहारज्योतिष,

जातकमकरंद, स्त्रीजातक इत्यादि प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांच्या आधारानें त्या त्या ग्रंथांतील सार निवडून जातकबोध लिहिला आहे. किंमत एक रुपया.

जातकचंद्रिका.

वेंकटेशशर्मा नांवाच्या सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विदानें पाराशरींचे आधारानें तयार केलेला हा विद्वमान्य जातकग्रंथ मराठी भाषांतर व विवरण यांसह छापला आहे. जातकशास्त्राचे अनेक ठोकताळे व नियम यांत फारच मार्मिकपणानें दिले आहेत. किंमत दोन आणे.

मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास.

सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वी मद्रास, सिलोन आणि ब्रह्मदेश येथून प्रवास करून आल्यावर रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक यांनीं पुण्याच्या वसंतव्याख्यानमालेंत दिलेलें हें व्याख्यान पुस्तकरूपानें छापलें आहे. किंमत चार आणे.

सेक्रेटरी अष्टेकर आणि मंडळी
सदाशिव पेठ पुणें.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता.

संपादक—रा. रा. **हरि रघुनाथ भागवत.** बी. ए.

यामध्यें भगवद्गीतेचें मराठी सुबोध भाषांतर मूळासह दिलें आहे. आकार खिशांत मावण्याजोगा लहान आहे. किंमत अडीच आणे.

सावित्रीचरित्र.

लेखक—रा. रा. **हरि रघुनाथ भागवत.** बी. ए.

या पुस्तकामध्यें महाभारताच्या आधारानें पतिव्रतामणी सावित्रीचें सविस्तर चरित्र सोप्या भाषेंत दिलें आहे. नंतर थोडक्यांत सावित्रीचरित्राचें रहस्य स्पष्ट सांगितलें आहे शिवाय श्रीधरकविकृत पांडवप्रतापांतील सावित्रीआख्यान, मोरोपंतकविकृत सावित्रीगीत आणि "पहिला प्रणिपात करूं उमादेवीतुला०" हें वटसावित्रीचें जुनें गाणें हीं संपूर्ण जोडिलीं असून अखेरीस वटपूर्णिमेचे दिवशीं पूजेचे प्रसंगीं ह्मणावयाची वटसावित्रीची आरती दिली आहे. किंमत सहा आणे.

सूचना—सर्व पुस्तकांस टपालखर्च वेगळा.

सेक्रेटरी, अष्टेकर आणि मंडळी.
७७६ सदाशिव पेठ, पुणें.

बडोदें सरकारच्या विद्यमान विद्याधिकारी यांच्या परीक्षक कमेटीनें पसंत करून दोनशें रुपये बक्षिस दिलेला निबंध.

वेदान्तनिदर्शन.

लेखक---**रा. रा. सीताराम महादेव फडके**, बी. ए.

कर्म, ज्ञान, भक्तियोगांचीं तत्त्वें काय आहेत हीं न समजल्यामुळें पाश्चात्य ज्ञानाच्या व तदनुषंगिक चिकित्सक बुद्धीच्या जोरावर अधर्माकडे प्रवृत्त झालेल्या किंवा धर्म-राहित्याच्या मार्गाकडे वहावणाऱ्या मनाला ऐतिहासिक आणि विचाराच्या पाश्चिमात्य पद्धतीस रुचेल असें विवे-चन करणारा असा ग्रंथ आजपर्यंत दुसरा झाला नाहीं. बुद्ध, महंमदी, ख्रिस्ती वगैरे धर्मांतील तत्त्वें वेदान्तमतानें कशीं अपुरीं आहेत, त्या धर्मांचा हिंदु धर्मावर काय परिणाम झाला आणि हिंदुधर्माचें बीज व थोरवी कशांत आहे, याबद्दल सप्रमाण सिद्धान्त या निबंधांत दिले आहेत. इतर धर्मांना न सुटणारीं कूटें–तितिक्षा

दैववाद व पुरुषवाद (Destination & freewill) वगैरे--ह्यांत उत्तम प्रकारें सोडविलीं आहेत.

पुस्तकाचा टाईप जाहिरातीप्रमाणेंच. कागद जाड ग्लेझ. बाईंडिंग उत्कृष्ट असून वर सोनेरी नांव घातलें आहे. किं. अडीच रुपये. ट. ख. वेगळा.

अष्टेकर आणि मंडळी. सदाशिव पेठ. पुणें.

छापत आहे.

सार्थ माधवनिदान.

आर्यवैद्यकांतील हा प्रसिद्ध ग्रंथ सध्यां छापण्यास घेतल आहे. ग्रंथाच्या उपयुक्ततेबद्दल व महत्त्वाबद्दल वर्णन करण्याची जरूरच नाहीं. कारण, " निदाने माधवः श्रेष्ठः " या वचनावरून ग्रंथाची योग्यता तज्ज्ञ जाणत आहेत. ग्रंथ सुमारें तीन महिन्यांनीं छापून तयार होईल. किंमत दोन रुपये. परंतु जे ग्राहक आमचेकडे आगाऊ नांव दाखल करतील त्यांना किंमत फक्त दीड रुपया. तयार झाल्याबरोबर दीड रुपया व ट. ख. अशा व्हीपीनें.आगाऊ ग्रहकांकडे रवाना होईल.

अष्टेकर आणि मंडळी. पुणें.

७११०१

सूचना---५ आणि ६ या पानांतील **परमार्थसाधन** आणि **उपनिषत्संग्रह भाग दुसरा** या जाहिरातींकडे वाचकांनीं अवश्य लक्ष द्यावें.

॥ श्री ॥

सार्थ उपनिषत्संग्रह.

ईशावास्योपनिषत् ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

ईशावास्योपनिषत्.

तें (ब्रह्म) पूर्ण आहे, हें (ब्रह्म) पूर्ण आहे. पूर्णापासून जें उत्पन्न होतें तेंहि पूर्णच. पूर्णामधून पूर्ण वजा केलें असतां बाकीहि पूर्णच रहातें.

या पृथ्वीवर ज्याला ह्मणून जीव आहे तें हें सर्व परमात्म्यानें आच्छादिलेलें आहे. नामरूपकर्माख्य जें वस्तुमात्र त्याचा

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ॥ एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ॥ ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं

याप्रमाणें त्याग करून पालन कर. स्वतःच्या अथवा दुसऱ्याच्या धनाची आकांक्षा धरूं नकोस. १. (याप्रमाणें वस्तुमात्र आत्मरूपानें पहाण्याला असमर्थ असेल तर) या लोकीं अग्निहोत्रादि कर्में करीत होत्सात्या मनुष्यानें शंभर वर्षें जगण्याची इच्छा करावी. या प्रकारानें तूं जगण्याची इच्छा करीत असलास म्हणजे दुसरा असा प्रकार नाहीं, कीं, ज्या प्रकारानें तूं अशुभ कर्मापासून अलिप्त रहाशील. २. (निवृत्तिरूप आणि प्रवृत्तिरूप असे दोन धर्म सांगून हे न जाणणाऱ्या मूढ नरांविषयीं सांगतात—) अविद्यारूपी दोषामुळे जे जन आत्म्याचा तिरस्कार करतात ते देहाचा त्याग केल्यानंतर अज्ञानरूपी अंधकारानं आच्छादलेले आसुर [=असुरांचे] जे लोक त्या लोकीं गमन करतात. ३. (आत्मतत्त्वाचा तिरस्कार करणारे अविद्वान्

मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥ तद्धावतोऽ-
न्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥ तदे-
जति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ॥ तदन्तरस्य सर्वस्य तदु
सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्म-

असें सांगितलें. आत्मतत्त्वाचा तिरस्कार न करणारे ते विद्वान होत. हें आत्मतत्त्व कसें तें सांगतात —) याचें कधीं अवस्थान्तर होत नाहीं; हें सर्वदा एकरूप आहे; हें मनापेक्षां अधिक वेगवान् आहे; चक्षु आदिकरून इंद्रियांना हें कधीं प्राप्त होत नाहीं; कारण मनापेक्षां अधिक वेगवान् असल्यामुळें हें मनाच्या पलीकडे जातें. वेगानें गमन करणाऱ्या मन, वाक इत्यादि इंद्रियांच्या पलीकडे हें जातें. स्वतः अविकाररूप असलेल्या या आत्मतत्त्वामध्यें प्राणधारक वायु कर्में धारण करतो. ४. तें कंप पावतें, तें कंप पावत नाहीं; तें दूर आहे, तें समीप आहे; या सर्व विश्वाच्या तें आंत आहे, या सर्व विश्वाच्या तें बाहेर आहे. ५ जो मुमुक्षु सर्व भूतमात्र आत्मस्वरूपामध्यें लीन झालेलें पहातो आणि सर्व भूतांचे ठिकाणीं

न्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम् ॥ कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपा-

आत्मस्वरूप पहातो, तो त्यामुळें कधीं मोह अथवा लज्जा पावत नाहीं. ६. जेव्हां विद्वानाला सर्व भूतमात्र आत्मस्वरूपच दिसूं लागेल तेव्हां सर्व एकरूप पहाणाऱ्या त्याला शोक आणि मोह कोठून होतील? ७. हा आत्मा सर्वव्यापी, दीप्तिमान्, सूक्ष्मशरीरानें वर्जित, स्थूलशरीरानें वर्जित [ज्याला क्षतें नाहींत आणि ज्याला शिरा नाहींत], अविद्यारूपी--मलरहित, पापरहित, सर्वद्रष्टा, सर्वज्ञ, सर्वव्यापी आणि स्वयंभू असा आहे. या आत्म्यानें ह्मणजे ईश्वरानें नित्य अशा संवत्सरनामक प्रजापतींना योग्यतेप्रमाणें कर्तव्यें विभागून दिलीं आहेत ८. जे केवळ कर्मांचें अनुष्ठान करतात ते अत्यंत गाढ अशा

सते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥
॥ ९ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया ॥ इति शुश्रुम
धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यां चाविद्यां च
यस्तद्वेदोभयꣳ स ह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-
मृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूति-

अंधकारामध्यें प्रवेश करतात. जे कर्मांचा त्याग करून केव देवताज्ञानामध्यें रत असतात ते त्यापेक्षांहि घोर अशा अंध-कारामध्यें प्रवेश करतात. ९. विद्येच्या योगानें पृथक् फळ मिळतें असें ह्मणतात आणि अविद्येच्या ह्मणजे कर्मांच्या योगानें पृथक् फळ मिळतें असें ह्मणतात, हें आह्मीं बुद्धि-मान् जनांपासून श्रवण केलें आहे. या बुद्धिमान् आचार्यांनींच आह्मांला तें कर्म व तें ज्ञान यांची फोड करून सांगितली. १०. देवताज्ञान आणि कर्म या दोहोंचें एकत्र अनुष्ठान केलें पाहिजे असें जो जाणतो त्याला अग्निहोत्रादि कर्मांच्या योगानें मृत्यूचें (ह्मणजे स्वाभाविक कर्म व स्वाभाविक ज्ञान यांचें) अति-क्रमण करून देवताज्ञानानें अमृताची ह्मणजे देवतात्मभावाची

मुपासते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याꣳ रताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥ इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥ संभूतिं च

प्राप्ति होते. ११. (व्याकृत आणि अव्याकृत अशा दोन्ही समुदित उपासना केल्या पाहिजेत असें सांगण्याकरितां पृथक् उपासनेची निंदा करतात—) जे कारणाची ह्मणजे अविद्येची उपासना करतात ते अत्यंत गाढ अशा अंधकारामध्यें प्रवेश करतात. जे कार्यब्रह्माच्या उपासनेमध्यें मग्न होतात ते त्यापेक्षांहि घोर अशा अंधकारामध्यें प्रवेश करतात. १२. (आतां दोन्ही उपासनांचा समुच्चय केला पाहिजे असें सांगण्याला कारण जें दोन उपासनांचें भिन्न फल तें सांगतात —) कार्यब्रह्माची उपासना केल्यानें अणिमादि ऐश्वर्यरूपी निराळें फळ मिळतें असें सांगतात व कारणब्रह्माची ह्मणजे अविद्येची उपासना केल्यानें निराळें फळ मिळतें असें सांगतात. या दोन व्याकृत [व्यक्त] आणि अव्याकृत [अव्यक्त] उपासनांचें फळ ज्यांनीं आह्मांस स्पष्ट करून सांगितलें त्या

विनाशं च यस्तद्वेदोभयँ सह ॥ विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥ तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये

बुद्धिमान जनांपासून आह्मीं असें ऐकलें. १३. (याकरितां कारण ब्रह्म आणि कार्यब्रह्म यांची उपासना समुच्चयानें करणें योग्य आहे असें सांगतात—) जिला जन्म नाहीं अशी अव्यक्त प्रकृति ह्मणजे अविद्या [(अ)संभूति] आणि ज्याला विनाश आहे असें कार्यब्रह्म हीं दोन्ही जो एकत्र जाणतो तो कार्यब्रह्माच्या उपासनेनें मृत्यूच्या पलीकडे जाऊन प्रकृतीच्या ह्मणजे कारण-ब्रह्माच्या [(अ)संभूत्या] उपासनेनें ज्यामध्यें प्रकृतीचा लय होतो अशा अमरत्वाप्रत जातो. १४. (कर्माच्या योगानें मृत्यूचें अतिक्रमण करून देवताज्ञानानें अमृताची प्राप्ति होते असें ११ व्या श्लोकामध्यें सांगितलें आहे. ती प्राप्ति कोणत्या मार्गानें होते तें सांगतात—) सुवर्णाप्रमाणें ज्योतिर्मय अशा पात्रानें आदित्यमंडलाच्या ठिकाणीं असलेल्या ब्रह्माचें मुख झांकलेलें आहे. ब्रह्माची उपासना हाच ज्याचा धर्म आहे असा जो

॥ १५ ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्यप्राजापत्यव्यूह रश्मीन्समूह ॥ तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर

मी त्या मला ब्रह्माची उपलब्धि होण्याकरितां, हे सूर्या, तूं तें पात्र दूर सार. १५. जगाचें पोषण करणाऱ्या, एकटा गमन करणाऱ्या, सर्वांचें संयमन करणाऱ्या, प्राणांचा आणि उदकांचा स्वीकार करणाऱ्या, प्रजापतीच्या पुत्रा, तूं आपले किरण एकत्र कर. जें तुझें अत्यंत कल्याणकारक असें तेजस्वी रूप तें माझ्या दृष्टीस पडो. असें कीं, आदित्यमंडलस्थ जो पुरुष आहे तो मीं व्हावें. १६. ज्ञान आणि कर्म यांच्या योगानें संस्कार पावलेला असा माझा हा प्राण [वायुः] सर्वव्यापी [अनिलं] सूत्रात्मा [अमृतं] होवो. आतां हें (माझें) शरीर भस्मामध्यें ज्याचा अन्त आहे असें होवो. हे संकल्प करणाऱ्या प्राण्या, स्मरण करण्याला योग्य असें जें अग्निस्वरूपी ब्रह्म त्याचें स्मरण कर. १७. आजपर्यंत केलेल्या कर्मांचें स्मरण

कृतꣳ स्मर ॥ १७ ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्वि-
श्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥ १ ॥

कर. सर्व प्रकारचें कर्म अथवा ज्ञान जाणणाऱ्या देवा, अग्ने, पुन्हां गमन आणि आगमन यांनीं वर्जित अशा चांगल्या मार्गानें आह्मांला संपत्तीप्रत ह्मणजे कर्मफलांच्या भोगाप्रत ने. आह्मांला वक्र ह्मणजे शत्रुरूपी असलेलें जें पाप त्याचा नाश कर. तुला आह्मी पुष्कळ नमस्कार करतों. १८.

॥ इति ईशावास्योपनिषत्समाप्ता ॥

केनोपनिषत् ॥ २ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्मं निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः

केनोपनिषत्.

माझें शरीर, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र, बल, (इतर) सर्व इंद्रियें वृद्धि पावोत. हें सर्व (विश्व) उपनिषदांत वर्णिलेलें ब्रह्म आहे. ब्रह्माचा तिरस्कार माझ्याकडून न होवो. ब्रह्म माझा तिरस्कार न करो. तिरस्कार न करो, तिरस्कार न होवो. ब्रह्मात्मस्वरूपीं रत झालेला जो मी त्या माझे ठायीं उपनिषद्गत धर्म राहोत.

आपल्या विषयाप्रत जाण्याला प्रेरणा केलेलें मन आपल्या

प्रैति युक्तः ॥ केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं
क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो
यद्वाचो ह वाचंऽ स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य
धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥ न तत्र

विषयाप्रत कोणाच्या प्रेरणेनें गमन करतें? सर्व इंद्रियांमध्यें श्रेष्ठ असा जो प्राण तो कोणाच्या प्रेरणेनें आपल्या विषयाप्रत गमन करतो? कोणीं प्रेरणा केलेली ही वाणी लोक बोलतात? कोणचा बरें प्रकाशमान देव चक्षु आणि श्रोत्र यांना प्रेरणा करतो? १. श्रोत्राचें जो श्रोत्र आहे, मनाचें जो मन आहे, वाचेची जो वाचा आहे, प्राणाचा जो प्राण आहे, चक्षूचा जो चक्षु आहे तो यांना प्रेरणा करतो. इंद्रियाचा इंद्रियभाव जे बुद्धिमान् जन टाकून देतात ते पुत्रमित्रकलत्ररूपी या लोकापासून परावृत्त होत्साते ह्मणजे सर्व इच्छांपासून परावृत्त होत्साते मरणापासून मुक्त होतात [अथवा, इंद्रियांचा इंद्रियभाव जे बुद्धिमान् जन टाकून देतात ते या मृत्युलोकामध्यें मृत्यु पावल्यावर ह्मणजे शरीराचा त्याग केल्यावर अमृतत्वाला

चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ॥ इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि

ह्मणजे अमरणरूपी मोक्षाला जातात]. २. इंद्रियांच्या ठिकाणचें इंद्रियरूप ज्या अर्थी ब्रह्म त्या अर्थी तेथें [ह्मणजे त्या ब्रह्माचे ठिकाणीं] चक्षु जात नाहीं, वाचा जात नाहीं, मन जात नाहीं; [कारण स्वतःकडे स्वतः कसें जावयाचें ?] ह्मणून आह्मांला तें ब्रह्म जाणतां येत नाहीं. शिष्याला तें समजावून देतां येईल अशा रीतीनें तें आह्मांला समजलेलें नाहीं. जें जें ह्मणून जाणीवेचा विषय झालेलें आहे [ह्मणजे उपलब्ध सर्व प्रकारचें ज्ञान] आणि जें जें जाणीवेचा विषय झालेलें नाहीं, त्या सर्वांहून निराळें [ह्मणजे आत्मरूपी] हें ब्रह्म आहे. ज्या आचार्यांनीं आह्मांला समजावून दिलें त्यांजकडून आह्मीं हें ऐकलें. ३. जें वाणीनें प्रकाशित होत नाहीं (पण) जें वाणीला प्रका-

नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥ यन्मनसा न मनुते येनाहु-
र्मनो मतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते
॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रो-
त्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदंश्रुतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं

शित करतें तेंच ब्रह्म असें तूं जाण; ज्या उपाधिभेदविशिष्ट अनात्म्याची ब्रह्म समजून उपासना करतात तो ब्रह्म नव्हे. ४. जें कधीं मनानें जाणलें जात नाहीं, ज्यानें मन व्यापिलेलें आहे असें ब्रह्मवेत्ते सांगतात, तेंच ब्रह्म असें तूं जाण; ज्या उपाधि-भेदविशिष्ट अनात्म्याची ब्रह्म समजून उपासना करतात तो ब्रह्म नव्हे. ५. जें कधीं चक्षूनें पाहिलें जात नाहीं, अंतःकरण वृत्तीशीं संयुक्त झालेल्या ज्या ब्रह्माचे योगानें लोक चक्षूचे व्यापार पहातात तेंच ब्रह्म असें तूं जाण; ज्या उपाधिभेद-विशिष्ट अनात्म्याची ब्रह्म समजून उपासना करतात तो ब्रह्म नव्हे. ६. जें कधीं श्रोत्रानें श्रवण केलें जात नाहीं, पण ज्यानें हें श्रोत्र श्रवण केलेलें आहे, तेंच ब्रह्म असें तूं जाण; ज्या

विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये

उपाधिभेदविशिष्ट अनात्म्याची ब्रह्म समजून उपासना करतात तो ब्रह्म नव्हे. ७. ज्याचा कधीं प्राणानें वास घेतला जात नाहीं, पण जें प्राणाचा [प्राणरूपी वायूचा] वास घेतें, तेंच ब्रह्म असें तूं जाण; ज्या उपाधिभेदविशिष्ट अनात्म्याची ब्रह्म समजून उपासना करतात तो ब्रह्म नव्हे. ८. इति प्रथमः खण्डः

'मला या ब्रह्माचें स्वरूप उत्तम प्रकारें समजलें' असें जर तुला वाटलें तर खरोखर तुला तें अल्प समजलें आहे. 'मला या ब्रह्माचें देवतात्मक स्वरूप समजलें' असें जर तुला वाटेल तर तें देखील तुला अल्पच समजलें. मला वाटतें, तुझें तें ज्ञान (कितपत आहे) याचा विचारच केला पाहिजे, ९.१. (शिष्य म्हणतो,) मला ब्रह्म नीटपणें समजलें

विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ॥ यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोध विदितं मतममृतत्वं हि

नाहीं. (गुरु ह्मणतो, तर मग तुला कांहीं तरी समजलें असलें पाहिजे. यावर शिष्य ह्मणतो,) नाहीं; मला समजलें नाहीं ही गोष्ट मला समजली. आमच्यापैकीं जो 'नाहीं; मला ब्रह्म समजलें नाहीं' ही गोष्ट जाणतो त्याला ब्रह्म समजलें. १०. २. ज्याला वाटतें, मला ब्रह्म समजलें नाहीं, त्याला ब्रह्म समजलें. ज्याला वाटतें, मला ब्रह्माचें ज्ञान झालें त्याला ब्रह्माचें ज्ञान झालें नाहीं. आपल्याला ब्रह्माचें विशेष ज्ञान झालें असें ज्यांना वाटतें त्यांना मुळींच ज्ञान झालेलें नाहीं आपल्याला ब्रह्माचें मुळींच ज्ञान झालें नाहीं असें ज्यांना वाटतें त्यांना ब्रह्माचें ज्ञान झालें असें समजावें. ११. ३. प्रत्येक जाणीवेच्या प्रसंगा होणारें जें ज्ञान व ज्या ज्ञानापासून

विन्दते ॥ आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ॥ भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा

मोक्षाची प्राप्ति होते तें ब्रह्माचें खरें ज्ञान. अविद्येचा नाश होऊन आत्मत्वाचें ज्ञान झालें ह्मणजे सामर्थ्य प्राप्त होतें; आणि विद्येच्या योगानें प्राप्त झालेल्या या सामर्थ्यानें अमृतत्व मिळतें, ह्मणजे मृत्यूवर जय मिळतो. १२.४. या लोकीं जर आत्मस्वरूपाचें ज्ञान झालें तर त्यामध्यें परमार्थता आहे; या लोकीं जर आत्मस्वरूपाचें ज्ञान झालें नाहीं तर महान् नाश आहे. चराचर भूतमात्राचे ठिकाणीं आत्मतत्व ब्रह्म आहे हें ज्यांनीं जाणलें आहे असे बुद्धिमान् जन अविद्यारूपी मृत्युलोकामधून जाऊन अमृतत्वाप्रत जातात ह्मणजे ब्रह्मच होतात. १२. ५. इति द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥ तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवन्जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति

ब्रह्मानें देवांना (असुरांवर) जय मिळवून दिला; त्या ब्रह्मानें मिळवून दिलेल्या विजयानें देवांना महिमा प्राप्त झाला. (पण) देवांना वाटलें कीं, आमचाच हा विजय आहे, आमचाच हा महिमा आहे. १४.१. ब्रह्मानें देवांचें हें मिथ्या ज्ञान जाणलें आणि देवांच्या पुढें ब्रह्म प्रकट झालें. तेव्हां देवांनीं ओळखलें नाहीं कीं, हा पूजनीय असा महान् प्राणी कोण आहे? १५.२. देव अग्नीला ह्मणाले, "हे जातवेद [सर्व जाणणाऱ्या], हें काय आहे तें जाण; हें पूजनीय आहे काय?" अग्नीनें उत्तर केलें, "बरें आहे." १६.३. अग्नि ब्रह्माकडे गेला, ब्रह्मानें विचारलें, "तूं कोण आहेस?"

॥ १७ ॥ ४ ॥ तं यस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमे-

अग्नि ह्मणाला, "मी अग्नि आहें; मी जातवेद या नांवानेंहि प्रसिद्ध आहें." १७.४. ब्रह्म ह्मणालें, "अशा नांवांनीं प्रसिद्ध असलेल्या तुझ्यामध्यें कोणतें सामर्थ्य आहे?" अग्नि ह्मणाला, हें जें (अंतरिक्षामध्यें) सर्व आहे व जें पृथिवीमध्यें आहे तें सर्व मी दहन करूं शकतों." १८.५. ब्रह्मानें अग्नीच्या पुढें तृण ठेविलें व सांगितलें, "हें दहन कर." अग्नि आपल्या सर्व वेगानें त्या तृणाकडे धांवला, पण त्याचें दहन करण्याला समर्थ झाला नाहीं. तेव्हां त्या ब्रह्मापासून तो माघारा देवांकडे गेला आणि ह्मणाला, "हें पूजनीय आहे किंवा काय तें मी जाणूं शकलों नाहीं." १९.६. नंतर देव वायूला ह्मणाले, "वायो, हें काय आहे तें जाण; हें पूजनीय

तद्ब्रह्मेति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत् मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-

आहे काय?'' वायूनें उत्तर केलें, ''बरें आहे.'' २०.७. वायु ब्रह्माकडे गेला. ब्रह्मानें विचारलें, ''तूं कोण आहेस?'' वायु ह्मणाला, ''मी वायु आहें; अंतरिक्षांत गमन करणारा ह्मणून मातरिश्व या नांवानेंहि मी प्रसिद्ध आहें.'' २१.८. ब्रह्म ह्मणालें, ''अशा नांवांनीं प्रसिद्ध असलेल्या तुझ्यामध्यें कोणतें सामर्थ्य आहे?'' वायु ह्मणाला, हें जें (अंतरिक्षामध्यें) सर्व आहे व जें पृथिवीमध्यें आहे तें सर्व मी घेऊं शकतों.'' २२ ९. ब्रह्मानें वायूच्या पुढें तृण ठेविलें व सांगितलें ''हें घे.'' वायु आपल्या सर्व वेगानें त्या तृणाकडे धांवला, पण त्याचें ग्रहण करण्याला समर्थ झाला नाहीं.

तद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्वि-
जानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्ति-
रोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमा-
जगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं ताꣳ होवाच किमेत-
द्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्व-

तेव्हां त्या ब्रह्मापासून तो माघारा देवांकडे गेला आणि ह्मणाला, "हें पूजनीय आहे किंवा काय त मी जाणूं शकलों नाहीं. २३.१०. नंतर देव इंद्राला ह्मणाले, "मघवन्, हें काय आहे तें जाण; हें पूजनीय आहे काय?" इंद्रानें उत्तर केलें, "बरें आहे." इंद्र ब्रह्माकडे गेला. इंद्रा पासून ब्रह्म अंतर्धान पावलें. २४.११. इंद्र त्याच जागीं स्तब्ध राहिला. सुवर्णाप्रमाणें दिसणारी व अतिशय शोभणारी अशी स्त्री उमा प्रादुर्भूत झाली. इंद्र तिला ह्मणाला, "आतां अंतर्धान पावलेलें पूजनीय (ब्रह्म) तें हेंच काय?" २५.१२. इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

मिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनं नेदिष्ठं पस्पृर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्वि-

उमा ह्मणाली, "तें ब्रह्म आहे. ब्रह्माच्या विजयानें तुह्मांला महिमा प्राप्त झाला आहे." तेव्हां इंद्राला समजलें, हें ब्रह्म आहे. २६.१. (अग्नि, वायु, इन्द्र हे देव ब्रह्माच्या समीप गेले) ह्मणून हे इतर देवांहून श्रेष्ठ आहेत. ज्या अर्थी अग्नि, वायु व इन्द्र या देवांनीं अति समीप जाऊन ब्रह्माला स्पर्श केला त्या अर्थी त्यांनीं हें ब्रह्म प्रथम (इतरांच्या अगोदर) जाणलें. २७.२. (ज्या अर्थी अग्नि व वायु यांच्या पेक्षां इन्द्राला ब्रह्माचें प्रत्यक्ष ज्ञान झालें) त्या अर्थी इन्द्र इतर देवांहून श्रेष्ठ आहे. ज्या अर्थी इंद्रानें अति समीप जाऊन ब्रह्माला स्पर्श केला त्या अर्थी त्यानें हें ब्रह्म प्रथम (इत-

द्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन् न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ॥ २९ ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति

यांच्या अगोदर) जाणलें. २८.३. त्या ब्रह्माचें देवताविषयक उपमारूपी दर्शन असें आहे—विजेच्या ठिकाणीं असलेलें जें प्रकाशमानत्व आणि तिरोधान. २९.४. त्या ब्रह्माचें अध्यात्मविषयक उपमारूपी दर्शन असें आहे–जें हें सर्वत्र गमन करणारें मन. या मनाच्या योगानें साधक ब्रह्माचे समीप जातो. स्मृत्यादि रूपानें मनाला ब्रह्माचा तत्काल प्रत्यय येतो. ३०.५. तें ब्रह्म प्राणिमात्रानें पूजन करण्याला योग्य असें आहे. 'पूजन करण्याला योग्य' या गुणानें विशिष्ट अशी त्या ब्रह्माची उपासना केली पाहिजे. अशा प्रकारच्या ब्रह्माची जो उपासना करतो त्याची सर्व प्राणिमात्र प्रार्थना करतात. ३१.६.

॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणं मेऽस्त्वनि-

"मला उपनिषदांचें रहस्य सांग" अशी तूं प्रार्थना केल्या-वरून तुला उपनिषत् सांगितली. ब्राह्मी ह्मणजे ब्रह्माच्या [परमात्म्याच्या] संबंधाची उपनिषत् मीं सांगितली. ३२.७. त्या उपनिषदेची प्राप्ति होण्याला तप [शरीर, इंद्रियें व मन यांचें समाधान], दम, कर्म [अग्निहोत्रादि] हे उपाय [आधार] आहेत. वेद, वेदाचीं अंगें [शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष], सत्य हेंहि ब्रह्मविद्येचे आधार आहेत. ३३.८. जो या ब्रह्मविद्येला वर लिहिलेल्या

राकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति सामवेदीयकेनोपनिषत्समाप्ता ॥

कठोपनिषत् ॥ ३ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ॥ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ॥ तस्य

प्रकारें जाणतो तो मृत्युलोकाला कारण जी अविद्या तिचा नाश करून अंतीं सर्वांत श्रेष्ठ अशा स्वर्गलोकामध्यें ह्मणजे सुखात्मक ब्रह्मामध्यें कायमचा रहातो [पुन्हां संसाराला येत नाहीं].३४.९. इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ इति केनोपनिषत्समाप्ता ॥

ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तꣳह कुमारꣳसन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥
पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ॥ अनन्दा नाम

कठोपनिषत्.

अध्याय पहिला.

आह्मीं (दोघांनीं) एकत्र रहावें, एकत्र सेवन करावें, एकत्र सामर्थ्य संपादन करावें. आमचें अध्ययन आह्मांला तेजस्वी करणारें असावें, आमच्याकडून एकमेकांचा द्वेष न घडो.

अशी आख्यायिका आहे कीं, वाजश्रवाचा पुत्र वाजश्रवस यानें फलाची इच्छा धरून (विश्वजित् नामक यज्ञ केला व त्या यज्ञामध्यें) सर्व धन दान केलें. त्याला नाचिकेता (नचिकेतस्) नांवाचा पुत्र होता. १. कुमारवयामध्यें असतांना त्याच्या अंतःकरणांत श्रद्धा उत्पन्न झाली. ऋत्विजांना दक्षिणा दिलेल्या गाई ते घेऊन जात असतां त्याच्या अंतःकरणांत श्रद्धा उत्पन्न झाली. तो विचार करूं लागला, ज्यांनीं उदक प्राशन केलें आहे, तृण खाल्लें आहे, ज्यांच्या दुधाचें दोहन केलें आहे, ज्यांचीं इंद्रियें जीर्ण आहेत, अशा गाई

ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥ स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ॥ द्वितीयं तृतीयं तꣳहोवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ॥ किꣳस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥ अनुपश्य यथा पूर्वे प्रति-

दान देणारा यजमान अनन्द (ह्मणजे ज्या ठिकाणीं सुख नाहीं अशा) लोकाप्रत जातो. २.३. (आपल्या पित्याला असें वाईट फल प्राप्त होणार हें पाहून तें निवारण करावें या इच्छेनें) नचिकेता आपल्या पित्याला ह्मणाला, " माझें दान तूं कोणत्या ऋत्विजाला करणार ? " (पित्यानें उत्तर दिलें नाहीं ह्मणून) त्यानें दुसऱ्यानें व तिसऱ्यानें हाच प्रश्न केला. (तेव्हां क्रुद्ध होऊन) पिता ह्मणाला, " मी तुला मृत्यूला देणार आहें." ४. (हें ऐकून नचिकेता आपल्या मनाशीं विचार करूं लागला,) पुष्कळांपेक्षां चांगल्या प्रकारानें (ह्मणजे शिष्यरूपानें) मी मृत्यूकडे जात आहें; निदान पुष्कळांच्या मानानें मध्यम प्रकारानें तरी मी मृत्यूकडे जात आहें;

पश्य तथा परे ॥ सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजा-
यते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ॥
तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

(अधम प्रकारानें ह्मणजे पापकर्मांचीं फळें भोगण्याकरितां मी जात नाहीं); यमाचें माझ्या संबंधानें काय बरें प्रयोजन असावें कीं जें तो आतां करील! ५. (नचिकेता आपल्या पित्याला ह्मणतो,) पूर्वींच्या काळच्या लोकांकडे पहा आणि सांप्रतच्या काळच्या लोकांकडे पहा मनुष्य तृणाप्रमाणें नाश पावतो आणि तृणाप्रमाणेंच पुन्हां उत्पन्न होतो. ६. (पित्यानें नचिकेताला यमाकडे पाठविलें. यम यमलोकीं नव्हता, तो तीन दिवसांनीं आला. तोंपर्यंत नचिकेताला यमाचे द्वारीं थांबावें लागलें. यम आल्यावर आपल्या सेवकांना ह्मणाला—) ब्राह्मण अतिथि गृहामध्यें वैश्वानराप्रमाणें प्रवेश करतो [ह्मणजे गृह जणूं काय दहन करतो]. याकरितां लोक पाद्य, आसनादि देऊन अतिथीची शान्ति करतात. ह्मणून नचिकेताला पाद्य देण्यासाठीं वैवस्वत

आशाप्रतीक्षे सङ्गत॑ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूँश्च सर्वान् एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥ तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नातिथिर्नमस्यः ॥ नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति

उदक आण. ७. ज्या अल्पबुद्धि पुरुषाच्या घरीं ब्राह्मण अतिथि उपाशीं रहातो त्याच्या आशा [कनकाचलादिकांसारखी अनिर्ज्ञेय वस्तु प्राप्त व्हावी अशी प्रार्थना], प्रतीक्षा [राज्यादिकांसारखी प्रत्यक्ष ज्ञात वस्तु कधीं प्राप्त होते याची वाट पहाणें], आशा व प्रतीक्षा या दोहोंनीं प्राप्त होणारें फल, प्रिय भाषण, यज्ञादिकांपासून प्राप्त होणारें स्वर्गादि फल, आरामादि क्रियांपासून प्राप्त होणारें पितृलोकादि फल, पुत्र, पशु इत्यादि सर्व वस्तु नाश पावतात. ८. यम नचिकेताला ह्मणाला, ज्या अर्थीं वंदन करण्याला योग्य असा तूं ब्राह्मण अतिथि तीन अहोरात्र माझ्या घरीं उपाशीं राहिलास, त्या अर्थीं हे ब्रह्मन् तुला मी नमस्कार करतों. माझें कल्याण असावें याकरितां प्रत्येक दिवसाबद्दल एक याप्रमाणें तीन वर माझ्यापाशीं

त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥ शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ॥ त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥ सुखꣳरात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥ स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न

भाग. ९. (नचिकेतस् संतुष्ट होऊन ह्मणाला,) हे मृत्यो, माझा पिता गौतम माझ्या संबंधानें शांतचित्त, प्रसन्नहृदयी व विगतक्रोध होवो; आणि तूं मला परत पाठविल्यानें पूर्वींची स्मृति झाल्यावर तो कांहीं न बोलो. हा मी तीन वरांपैकीं पहिला वर मागतों. १०. यम ह्मणाला, तुझा पिता अरुणकुलोत्पन्न जो औद्दालकि तो पूर्वींची स्मृति झाल्यावर देखील पूर्वी जसा होता तसाच माझ्या आज्ञेनें होईल. मृत्युमुखापासून मुक्त झालेल्या तुला पाहिल्यानंतरहि पूर्वींप्रमाणें तो रात्रीं सुखानें झोंप घेणारा व विगतक्रोध असा होईल. ११. नचिकेता ह्मणाला, स्वर्गलोकामध्यें कोणतेंहि भय नाहीं; तेथें

जरया बिभेति ॥ उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥ स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳ श्रद्दधानाय मह्यम् ॥ स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ॥

तुझा प्रभाव नाहीं, ह्मणून जरा प्राप्त झाली असतां इहलोकावर जसे लोक भय पावतात तसे स्वर्गामध्ये भय पावत नाहींत. क्षुधा आणि पिपासा यांचें अतिक्रमण करून शोकाच्या पलीकडे गेलेले जन स्वर्गलोकामध्यें आनंद पावतात. १२. हे मृत्यो, अशा स्वर्गाला नेणारा जो अग्नि त्याचें ज्ञान तुला आहे. (स्वर्गाची इच्छा करणारा) श्रद्धावन्त जो मी त्या मला तूं अग्नीचें ज्ञान कथन कर. स्वर्ग हें ज्यांना फल प्राप्त होतें असे यजमान अग्नीच्या योगानें देवत्व पावतात. हें अग्नीचें ज्ञान मी दुसऱ्या वरानें मागतों. १३. यम ह्मणाला, हे नचिकेता, स्वर्ग प्राप्त करून देणारा अग्नि जाणणारा मी तें अग्निज्ञान तुला सांगतों. एकाग्र होऊन जाण. ज्याला अन्त नाहीं

अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥ लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका याव-तीर्वा यथा वा ॥ स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ॥ तवैव नाम्ना भवितायमग्निः

अशा स्वर्गलोकाची प्राप्ति करून देणारा अग्नि आहे, अग्नि सर्व जगताचा आधार आहे. अग्नीचें मी तुला जें ज्ञान सांगतों आहें तें अति गूढ आहे (विद्वानांचीच बुद्धि तें जाणूं शकते). १४. सर्व लोकांमध्यें प्रथम उत्पन्न झालेला जो अग्नि त्याबद्दल यमानें नाचिकेताला सर्व ज्ञान सांगितलें. इष्टका कोणत्या आहेत, किती आहेत व त्यांनीं अग्नि कसा उत्पन्न करावयाचा इत्यादि ज्ञान सांगितलें. यमानें जसें सांगितलें तसा त्याचा नाचिकेतानें पुनरुच्चार केला. तेव्हां यम संतुष्ट होऊन नचिके-ताला पुन्हां ह्मणाला नचिकेतावर संतुष्ट झालेला तो महात्मा ह्मणाला, मी तुला आतां आणखी एक वर देतों तो हा–हा अग्नि तुझ्या नांवानें यापुढें प्रसिद्ध होईल; ह्मणजे या अग्नीला आतां

सृंकां चै मामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥ त्रिणाचिकेत-
स्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ॥ ब्रह्मजज्ञं
देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७॥
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचि-

नाचिकेत अग्नि असें ह्मणतील. अनेक रूपांनीं युक्त अशी ही शब्दवती रत्नमयी माला घे. १५. १६. मातृमान्, पितृमान् आणि आचार्यवान् अशा तीन संबंधांनीं युक्त होत्साता इज्या, अध्ययन आणि ज्ञान हीं तीन कर्मै करणारा ज्याप्रमाणें जन्म-मृत्यु तरतो त्याप्रमाणें तीन वेळां नाचिकेत अग्नीचें जो अनुष्ठान करतो तो जन्ममृत्यु तरून पलीकडे जातो. हिरण्यगर्भापासून उत्पन्न झालेला, ज्ञाता, प्रकाशमान्, पूज्य अशा या अग्नीचें ज्ञान—आत्मरूपानें दर्शन—झालें असतां अत्यंत श्रेष्ठ असें विराजफल प्राप्त होतें. १७. यज्ञाच्या इष्टकांचें ज्ञान झालेला जो तीन वेळां नाचिकेत अग्नीचें अनुष्ठान करतो, तो ज्याप्रमाणें मृत्यूच्या पाशांचा नाश करून स्वर्गलोकीं आनंद पावतो त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपी अग्नीचें ज्ञान करून

केतम् ॥ स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ॥ एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ॥ एत-

घेऊन जो नाचिकेत अग्नीचें अनुष्ठान करतो तो अज्ञान, प्रीति, द्वेष इत्यादि लक्षणांनीं युक्त अशा मृत्युपाशांचा (इहलोकीं) मृत्यु येण्याच्या अगोदरच नाश करून शोकवियुक्त (ह्मणजे मानसिक दुःखानें वियुक्त) होत्साता विराट् स्वरूपाच्या ज्ञानामध्यें आनंद पावतो. १८. हे नचिकेतस्, तूं दुसरा वर ह्मणून जो वर मागितलास तो स्वर्गसाधनरूप असा अग्नि मीं तुला सांगितला. या अग्नीला (आतां) लोक तुझ्या नांवानें ओळखतील. हे नचिकेतस्, आतां तिसरा वर माग. १९. नचिकेतस् ह्मणाला, मनुष्य मरण पावला ह्मणजे (शरीर, इंद्रिय, मन, बुद्धि यांहून व्यतिरिक्त असा) आत्मा आहे असें कोणी ह्मणतात, असा

द्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥
देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः॥
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजै-
नम् ॥ २१ ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च
मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ ॥ वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न

आत्मा नाहीं असेंहि कोणी ह्मणतात. हा एक संशय आहे. तूं समजावून सांगितलेंस ह्मणजे मला याचें ज्ञान होईल. माझ्या वरांपैकीं हा तिसरा वर आहे. २०. यम ह्मणाला, यासंबंधाचा संशय देवांना देखील पूर्वीं आला होता. हा आत्मा नांवाचा धर्म [पदार्थ] सूक्ष्म आहे; याकरितां (प्राकृत जनांना हा) चांगल्या प्रकारें समजत नाहीं. हे नचिकेतस् तूं दुसरा वर पसंत कर. (हा वर देण्याचा) मला तूं आग्रह करूं नकोस. मला हा वर सोडून दे.” २१. “हे मृत्यो, ज्या अर्थीं देवांना देखील याविषयीं संशय पडला होता आणि ज्या अर्थीं हा चांगल्या प्रकारें समजत नाहीं असें तूं सांगतोस, त्या अर्थीं हा आत्म-रूपी धर्म समजावून देणारा तुझ्यावांचून दुसरा कोणी नाहीं

लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥ शता-
युषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ॥
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि
॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजी-
विकां च ॥ महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा काम-
भाजं करोमि ॥२४॥ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वा-
न्कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ॥ इमा रामाः सरथाः सतूर्या

आणि या वरासारखा दुसरा कोणता वरहि नाहीं." २२. यम ह्मणाला, शंभर वर्षे असणारे पुत्र, पौत्र, माग; हत्ती, घोडे वगैरे पुष्कळ पशु, पुष्कळ सुवर्ण माग; पृथ्वीवर विस्तीर्ण असें राज्य माग; आणि तुझी जितकी इच्छा असेल तितकीं वर्षें तूं जग. २३. यांसारखा दुसराहि एखादा वर तुला वाटत असेल तर माग; संपत्ति माग; दीर्घायुष्य माग; हे नचिकेतस्, विस्तीर्ण अशा भूमीवर तूं राजा हो. इच्छेनुसार सर्व इच्छा भोगणारा असा मी तुला करतों. २४. मृत्युलोकामध्यें जे जे दुर्लभ मनोरथ तुला पाहिजे

न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ॥ आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २५ ॥ श्वो भावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ॥ अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥ न

असतील ते ते सर्व तुझ्या इच्छेप्रमाणें मजपाशीं माग या अशा नितंबवती आणि हातांमध्यें तूर्य वाद्य धारण करणाऱ्या दिव्य स्त्रिया आहेत. मनुष्यांना (माझ्या कृपेवांचून) अशा मिळणें शक्य नाहीं. मी (मृत्युलोकीं) यांना पाठवितों. तूं त्यांच्याकडून सेवा करून घे. हे नचिकेतस्, मरणासंबंधाचा प्रश्न तूं विचारूं नकोस. २५. नचिकेतस् ह्मणाला, हे मनुष्यांचा अंत करणाऱ्या मृत्यो, हे सर्व भोग आज आहेत आणि उद्यां नाहींत अशा प्रकारचे (क्षणिक) आहेत. हे भोग सर्व इंद्रियांचें तेज क्षीण करतात. (मला तूं दीर्घायुष्य देणार ह्मणतोस तर) जेवढें ह्मणून (प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाचें देखील) आयुष्य तेवढें सर्व अल्प आहे, (मग माझें आयुष्य दीर्घ कसलें ?) तुझ्या नितंबवती अप्सरा राहोत आणि

वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ॥ जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥ अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ॥ अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥ यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति

त्यांचीं तीं नृत्यगीतेंहि राहोत. २६. धनानें मनुष्याची तृप्ति होत नाहीं. तुझें दर्शन असलें ह्मणजे मला (पाहिजे असेल तितकें) धन मिळेल. जोंपर्यंत तूं मरणाचा नियन्ता आहेस तोंपर्यंत मला आयुष्यहि मिळेल. (पण) मला तोच एक वर मागावयाचा आहे. २७. जरा व मरण यांनीं युक्त असलेला, खालीं पृथ्वीवर रहाणारा, कोणता प्राणी गायन [वर्णः], रति व यांपासून होणारा आनंद हीं सर्व (नाशयुक्त आहेत असें) पाहिल्यावर आणि अजर व अमर अशा देवांकडे जाऊन यांहून उत्कृष्ट प्राप्तव्य आहे असें ज्ञान प्राप्त झाल्यावर अतिदीर्घ जीवितामध्यें रममाण होईल ? २८. हे मृत्यो, ज्या आत्म्याविषयीं (शाश्वत आहे कीं अशाश्वत

मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ॥ योऽयं वरो गूढ-मनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥ इति प्रथमेऽध्याये प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳसिनीतः ॥ तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमे-

आहे) अशा प्रकारें चिकित्सा करितात, त्या आत्म्याचें महत्त्वाच्या [महति] अशा परलोकासंबंधाचें [सांपराये] जें (निर्णायक ज्ञान) तें मला सांग. गहन विवेचनाचा विषय झालेला जो हा वर त्याहून दुसरा वर मी नचिकेतस् मागत नाहीं. २९. इति प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली.

श्रेय [विद्या] वेगळें आहे आणि प्रेय [अविद्या] वेगळें आहे. हीं दोन भिन्न अर्थ प्राप्त करून देणारीं आहेत. या दोघांनीं मनुष्य बद्ध आहे. या दोहोंपैकीं श्रेयाचा स्वीकार करणाराचें कल्याण होतें; जो प्रेयाचा स्वीकार करतो त्याला पुरुषार्थसिद्धि प्राप्त होत नाहीं. १. श्रेय आणि प्रेय हीं दोन

तस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ॥ श्रेयो हि धीरोऽभि-
प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥ स त्वं
प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥
नैताꣳसृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः
॥ ३ ॥ दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति
ज्ञाता ॥ विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा

मनुष्यापुढें प्राप्त झालेलीं आहेत. बुद्धिमान् मनुष्य [धीरः] त्यांची योग्य परीक्षा करून त्यांचें पृथक्करण करतो. बुद्धिमान् मनुष्य प्रेयाहून श्रेय पसंत करतो; आणि मंद मनुष्य (शरीरादि) प्राप्त वस्तूंचें [योग] रक्षण करण्यास [क्षेम]साधन ह्मणून प्रेय पसंत करतो. २. (पण) हे नचिकेतस्, प्रिय असलेल्या आणि प्रिय वाटणाऱ्या इच्छांचा तूं विचारपूर्वक [अभिध्यायन्] त्याग करीत आहेस. अनेक मनुष्यांचा नाश करणाऱ्या [मज्जन्ति] या वित्तरूपी मार्गाला [सृंकां] तूं गेला नाहींस (सारांश तूं मंद नसून बुद्धिमान् आहेस). ३. (हीं श्रेय आणि प्रेय) ज्यांना (अनुक्रमें) विद्या व अविद्या

बहवो लोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ॥ दन्द्रम्यमाणाः परियान्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥ न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ॥ अयं लोको

ह्मणतात तीं (एकमेकांपासून फार) दूर, विरुद्ध (प्रकारचीं) आणि भिन्न फल देणारीं [विषूची=भिन्न गति असलेलीं] आहेत. हे नचिकेतस्, (ज्याअर्थीं) नानाप्रकारचे काम तुला लुब्ध करूं शकले नाहींत (त्याअर्थीं) तूं विद्येची [श्रेयाची=मोक्षसाधनाची] इच्छा करणारा आहेस हें मीं जाणलें. ४. अविद्येच्या मध्यें (गुरफटून) असलेले, स्वतःला बुद्धिमान् आणि शास्त्रकुशल समजणारे, नानाप्रकारच्या मार्गांनीं जाणारे [दंद्रम्यमाणाः] मूढ लोक (जन्ममरणादि अनेक दुःखांभोंवतीं) घिरट्या घालतात. ज्याप्रमाणें आंधळ्यांनींच आंधळ्यांना मार्ग दाखविला असतां त्यांची जशी स्थिति होते तद्वत्. ५. प्रमादशील आणि वित्तमोहानें मूढ झालेल्या विवेकहीन मनुष्याला [बालं], परलोकाच्या प्राप्तीचें साधन

नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृवन्तोऽपि बहवो यं न
विद्युः ॥ आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता
कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुवि-
ज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ॥ अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्य-

[सांपरायः] दिसत नाहीं. हाच लोक आहे, दुसरा नाहीं, असें मानणारा तो (मूढ) पुन्हां पुन्हां माझ्या तावडींत सांपडतो. ६. (कारण) हा (आत्मा व तद्विषयक ज्ञान ज्याविषयीं तूं मला विचारीत आहेस तें) पुष्कळांना श्रवण करण्यास देखील मिळत नाहीं; श्रवण करणारांपैकीं पुष्कळांना याचें ज्ञान होत नाहीं. (याचें ज्ञान) सांगणारा एखादाच असतो; याचें चांगलें ज्ञान प्राप्त झालेला देखील क्वचित्च असतो; (कारण) याविषयीं पूर्ण ज्ञान असलेल्या ज्ञात्यानें उपदिष्ट असा ज्ञाता एखादाच आढळतो. ७. या आत्म्या-विषयीं सामान्य बुद्धीच्या [अवरेण] मनुष्याला कांहीं सांगतां येत नाहीं. नानाप्रकारांनीं ज्याचा विचार करताल

^णु णीयान्ह्यतर्क्यमनुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥ यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥ जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ॥

तो हा (आत्मा) जाणण्यास सुलभ नाहीं. मी आत्म्याहून भिन्न नाहीं असें जाणणाऱ्या ज्ञानी मनुष्यानें [अनन्यः] याविषयीं [अत्र] उपदेश केला असतां याचा नाना प्रकारचा विचार नाहींसा होतो [ह्य० यथार्थ ज्ञान प्राप्त होतें]. सूक्ष्माहून देखील सूक्ष्म अशा या आत्म्याचें ज्ञान तर्कानें होत नाहीं. ८. (आत्म्याविषयींचें) हें ज्ञान तर्कानें प्राप्त होणें [आपनेया] शक्य नाहीं. हे प्रियतमा, (तार्किकाहून) इतर अशा ज्ञात्यानेंच हें ज्ञान सांगितलें असतां चांगलें समजतें. हें ज्ञान तुला प्राप्त होत आहे.खरोखर तूं सत्यनिष्ठ आहेस. हे नचिकेतस्, तुझ्यासारखा विचारणारा (शिष्य) मला असावा. ९. हे नचिकेतस्, (कर्मफलरूपी) निधि [शेवधिः] अनित्य आहे हें (आतां) मला समजलें.

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥ कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ॥ स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ॥ अध्यात्मयोगाधि-

कारण, अनित्य साधनांनीं तो नित्य असा निधि (परमात्मा) प्राप्त होत नाहीं. मीं अनित्य द्रव्यांनीं अग्नीचें हवन केलें. ह्मणून मला (हें माझ्या पूर्वीच्या समजुतीप्रमाणें) नित्य (पण वस्तुतः अनित्य असें पद) प्राप्त झालें. १०. हे नचिकेतस्, धैर्ययुक्त अशा तूं, सर्व इच्छांचा शेवट, जगताचा आश्रय, उपासनेचें फल, अभयाचें पैलतीर, स्तवन करण्यास योग्य, मोठें आणि विस्तीर्ण गति असलेलें असें परमात्मपद हेंच आपलें (शाश्वत) अंतिम [प्रतिष्ठा] आहे असें जाणून [दृष्ट्वा] (सर्व संसारभोगांचा) त्याग केलास ! (तूं धन्य आहेस !) ११. दिसण्यास कठिण, गहन, (अज्ञानानें) आच्छादिलेला, बुद्धीच्या [गुहा] ठिकाणीं स्थित, अनेक संक-

गमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥ एत-च्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ॥ स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृता-

टांनीं प्राप्त होणारा, प्राचीन, असा तो (परम) आत्मा [देवः] (विषयांपासून पराङ्मुख करून) चित्ताचा आत्म्याचे ठिकाणीं लय केल्यानें ज्ञात होतो. असें ज्ञान झाल्यावर [=साक्षात्कार झाल्यावर] बुद्धिमान् मनुष्य हर्ष व शोक या दोहोंचाहि त्याग करतो. १२. हें (आत्मज्ञान) श्रवण करून, याचें योग्य ग्रहण करून [मनन], धर्मरूप अशा याचें [आत्म्याचें] (शरीरापासून) पृथक्करण करून [निदिध्यासन] सूक्ष्मरूप अशा याची प्राप्ति [साक्षात्कार] झाल्यावर तो मनुष्य (अत्यंत) आनंददायक अशा वस्तूची प्राप्ति झाल्यामुळें आनंद पावतो. करितां, हे नचिकेतस् तुझ्या -करितां (ब्रह्मज्ञानरूपी ठिकाणाचें) दारच उघडलें आहे असें मला वाटतें. १३. (नचिकेतस् ह्मणाला,) (तर मग

कृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद
॥ १४ ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि
च यद्वदन्ति ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म
एतदेवाक्षरं परम् ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति
तस्य तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं

शास्त्रयुक्त) कर्माच्या देखील पलीकडचें, अधर्माच्या पलीकडचें, या कार्य व कारण यांच्या पलीकडचें, भूत व भविष्य यांच्या पलीकडचें असें जें तूं जाणतोस तें मला सांग. १४. (यम ह्मणाला,) सर्व वेद ज्या पदाचें प्रतिपादन करतात सर्व तपें जें (प्राप्तव्य आहे ह्मणून) सांगतात, ज्याच्या (प्राप्तीच्या) इच्छेनें ब्रह्मचर्याचें आचरण करतात तें पद, मी तुला थोडक्यांत सांगतों, ॐ [ॐकारवाच्य ब्रह्मास्मि मी ब्रह्म आहे हें ज्ञान] हें आहे. १५. हेंच अक्षर (अपर) ब्रह्म आहे, हेंच अक्षर पर [=श्रेष्ठ] (ब्रह्म) आहे. हेंच अ-क्षर [=शाश्वत] (ब्रह्म) जाणलें ह्मणजे ज्याला ज्याची [अपर

परम् ॥ एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥ न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳहतश्चेन्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतो नायꣳहन्ति न हन्यते

ब्रह्माची अथवा पर ब्रह्माची] इच्छा होते तें त्याला प्राप्त होतें. १६. (आतां ओंकाररूप आत्म्याचें साक्षात् स्वरूप सांग तात—) ज्ञानी मनुष्य जन्म पावत नाहीं अथवा मरण पावत नाहीं; (कारण, आत्मा) कोठून आलेला नाहीं अथवा (स्वतःहून भिन्न असा) कोणी नाहीं. हा जन्मरहित, नित्य, क्षयरहित व वृद्धिरहित आहे. शरीराचा वध झाला असतां याचा वध होत नाहीं. १८. मारणारा (मनुष्य) जर समजेल कीं मी याला [आत्म्याला] मारीन, मेलेला (मनुष्य) जर समजेल कीं हा (आत्मा) मेला, तर त्या दोघांनाहि कांहीं समजत नाहीं. हा (आत्मा कोणाला) मारीत नाहीं आणि (कोणाकडून) मारला जात नाहीं. १९. या (ब्रह्म-

॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्नि-
हितो गुहायाम् ॥ तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः
प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ आसीनो दूरं व्रजति शयानो
याति सर्वतः ॥ कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति
॥ २० ॥ अशरीरꣳशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ॥ महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २१ ॥ नायमात्मा

देवापासून गवताच्या काडीपर्यंत सर्व) प्राणिमात्राचा, सूक्ष्मा-हून अधिक सूक्ष्म व स्थूलाहून अधिक स्थूल असा आत्मा हृदयामध्यें [गुहायाम्] स्थित आहे. आत्म्याचा हा महिमा इंद्रियांच्या प्रसन्नतेमुळें [धातुप्रसादात्] निष्काम [अक्रतुः] मनुष्य जाणतात; (व तेणेंकरून) ते शोकरहित होतात. २०. (एरवीं सकाम प्राकृत मनुष्यांना हा ज्ञेय नाहीं. कारण,) स्थित असतां तो दूर जातो, एके ठिकाणीं असून तो सर्वत्र गमन करतो. मदयुक्त व मदरहित अशा (विरुद्ध-गुणयुक्त) त्या दिव्य आत्म्याला माझ्यावांचून इतर कोण जाणूं शकणार आहे? २१. (स्वतः) शरीररहित असून अनित्य [अनव-

प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ २२ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ॥ नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २३ ॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ॥ मृत्युर्यस्योपसेचनं क

स्थेषु] अशा शरीरांमध्यें रहाणाऱ्या त्या महान् व सर्वव्यापी आत्म्याला (तो मीच आहें असें) जाणून बुद्धिमान् मनुष्य शोक करीत नाहीं. २२. हा आत्मा (आत्मज्ञानाव्यतिरिक्त) शास्त्रश्रवणानें प्राप्त होत नाहीं, बुद्धीनें समजत नाहीं, पुष्कळ श्रवणानें प्राप्त होत नाहीं. ज्या (स्वतःच्या) आत्म्याची (साधक) ज्ञान देण्याबद्दल प्रार्थना करतो त्याच आत्म्याच्या द्वारें हा (आत्मा) प्राप्त होतो. हा आत्मा त्याच साधकाला आपलें स्वरूप प्रकट करतो. २३. पापकर्मापासून परावृत्त न झालेला, (इंद्रियभोगांपासून) उपरत न झालेला, एकाग्रचित्त न झालेला अथवा शान्तिरहित चित्त असलेला, अशा मनुष्याला ज्ञानाचे योगानें देखील आत्मप्राप्ति होत नाहीं

इत्था वेद यत्र सः ॥ २४ ॥ इति प्रथमेऽध्याये द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥ छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥ यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ॥

२४. ब्राह्मण आणि क्षात्रिय हे (धर्माचे आधारभूत वर्ण) ज्याचें खाद्य होतात, मृत्यु (देखील) ज्याचें (उपखाद्य) होतो, तो आत्मा कसा व कोठें आहे हें कोण जाणूं शकेल ? २५. इति प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥

(प्राप्त व प्राप्तव्य अशा आत्म्याच्या दोन प्रकारांचें वर्णन करतात–) स्वतः केलेल्या कर्माचें फल भोगणारे (या) शरीरामध्यें [लोके] ब्रह्माचें [परं] श्रेष्ठ [परमं] स्थान [अर्धे] अशा बुद्धीच्या [गुहां] ठिकाणीं प्रवेश केलेले, छाया आणि प्रकाश यांच्याप्रमाणें (जीवात्मा व परमात्मा हे) आहेत असें ब्रह्मज्ञ सांगतात. तीन वेळां नाचिकेत अग्नीचें हवन केलेले गृहस्थ [पंचाग्नयः](देखील असेंच सांगतात).

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेत॰ शकेमहि ॥ २ ॥ आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥

१. यजन करणाऱ्या (कर्मनिष्ठ) लोकांना सेतूप्रमाणें असलेला जो नाचिकेत अग्नि तो आह्मी जाणतों; आणि संसार तरून जाण्याची इच्छा करणारांचें भयरहित असें पैलतीर जें परब्रह्म तें देखील आह्मी जाणतों. २. आत्मा हा रथी आहे, शरीर हा रथ आहे, बुद्धि हा सारथि आहे आणि मन हा लगाम आहे असें जाण. ३. इंद्रियें हे अश्व, विषय हे त्यांचे मार्ग आणि इंद्रियें व मन यांसह आत्मा त्यांचा भोक्ता आहे असें विवेकी मनुष्य सांगतात. ४. सर्वदा निग्रहहीन मनाचे योगानें ज्याचा बुद्धिरूपी सारथी अकुशल असतो त्याला— वाईट घोडे ज्याप्रमाणें अकुशल सारथ्याला वश नसतात त्या-

॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ॥ न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ॥ स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः-

प्रमाणें——इंद्रियें वश नसतात. ५. परंतु, सर्वदा निग्रहयुक्त मनाचे योगानें ज्याचा बुद्धिरूपी सारथी कुशल असतो, त्याला —चांगले घोडे ज्याप्रमाणें कुशल सारथ्याला वश असतात त्याप्रमाणें——इंद्रियें वश असतात. ६. जो ज्ञानहीन असतो, ज्याचें मन ताब्यांत नसतें, जो सर्वदा अशुचि असतो, त्याला तें (परम) पद प्राप्त होत नाहीं; त्याला (जन्ममरणरूप) संसारच प्राप्त होतो. ७. परंतु, जो ज्ञानयुक्त असतो, ज्याचें मन ताब्यांत असतें, जो सर्वदा शुचिर्भूत असतो, त्याला तें (परम) पद प्राप्त होतें; तें प्राप्त झाल्यानंतर तो पुन्हां जन्म (व मरण) पावत नाहीं. ८. विवेक हा ज्याचा सारथी आहे व

07707

प्रग्रहवान्नरः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा

ज्याचें मन ताब्यांत आहे तो मनुष्य (या संसाररूपी) मार्गाचें (पैल) तीर पावतो. तेंच विष्णुरूपी परब्रह्माचें श्रेष्ठ स्थान आहे. ९. इंद्रियांहून इंद्रियांचे अर्थ श्रेष्ठ आहेत, इंद्रियांच्या अर्थांहून मन श्रेष्ठ आहे, मनाहून बुद्धि श्रेष्ठ आहे आणि बुद्धीहून महान् असा आत्मा [जगतांत प्रथम उत्पन्न झालेलें हिरण्यगर्भरूप तत्त्व] श्रेष्ठ आहे. १०. आत्म्याहून (सर्व जगताचें बीजरूप जें) अव्यक्त (तें) श्रेष्ठ आहे; अव्यक्ताहून (सर्व कारणांचें आदिकारण असा) परपुरुष [परम आत्मा] श्रेष्ठ आहे. परपुरुषाहून श्रेष्ठ असें कांहींहि नाहीं. (सर्व प्राणिमात्रांच्या गतीचा) तोच शेवट होय; तोच गतीचा अंत होय. ११. हा आत्मा सर्व भूतांचे ठिकाणीं

न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि॥ ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ॥ क्षुरस्य

गूढरूपानें आहे; तो कोणाला आत्मरूपानें प्रकाशित होत नाहीं. केवळ एकाग्र आणि सूक्ष्म अशा बुद्धीच्या योगानें सूक्ष्मदृष्टि मनुष्यांना याचें ज्ञान होतें. १२. (तें ज्ञान होण्याचा उपाय सांगतात---) विवेकी मनुष्यानें वाणीचा [ह्मणजे सर्व इंद्रियांचा] मनाचे ठिकाणीं [मनसी=मनसि] लय करावा. मनाचा ज्ञानस्वरूप बुद्धीच्या ठिकाणीं [ज्ञाने आत्मनि] लय करावा. बुद्धीचा [ज्ञानं] महान् अशा [=प्रथमज हिरण्यगर्भरूप] आत्म्याचे ठिकाणीं लय करावा. (हिरण्यगर्भरूप) आत्म्याचा अविक्रिय अशा (मुख्य) आत्म्याचे ठिकाणीं लय करावा. १३. (याप्रमाणें परम आत्म्याचे ठिकाणीं सर्वांचा लय झाला ह्मणजे मिथ्या ज्ञानाची निवृत्ति होते. ह्मणून हे जीवहो, आत्मज्ञानप्राप्तीकरितां) उठा,

धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ॥
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते
॥ १५ ॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तꣳ सनातनम् ॥

(अज्ञाननिद्रेंतून) जागे व्हा, श्रेष्ठ अशा (ज्ञानवान्) आचार्यांकडे जाऊन (सर्वव्यापी आत्मा मी आहें) हें ज्ञान प्राप्त करून घ्या. ज्याप्रमाणें वस्तऱ्याच्या तीक्ष्ण केलेल्या धारेवर पाय ठेवून जाणें अशक्य असतें त्याप्रमाणें हा (आत्मज्ञानाचा) मार्ग चालण्यास अत्यंत कठिण आहे असें ज्ञानी लोक सांगतात. १४. (हें ब्रह्म किती सूक्ष्म आहे तें सांगतात--) शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, क्षयरहित, रसरहित, नित्य [न बदलणारें], गंधरहित, आदिरहित, अंतरहित, बुद्धीहून पर [श्रेष्ठ] आणि शाश्वत असें जें ब्रह्म तें जाणल्यानें (जन्म व) मरण यांच्यापासून सुटका होते. १५. यमानें नचिकेतस् याला सांगितलेलें हें सनातन उपाख्यान (इतरांना) सांगितल्यानें अथवा (ज्ञात्यांपासून)

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ॥ प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥
इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ॥ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुर-

श्रवण केल्यानें बुद्धिमान् मनुष्य ब्रह्मरूप लोकामध्यें महत्त्व पावतो [=ब्रह्मरूप होतो]. १६. हें अत्यंत गूढ आख्यान जो कोणी शुचिर्भूत होत्साता ब्राह्मणांच्या सभेला ऐकवील अथवा श्राद्धकालीं (भोजन करणारांना) ऐकवील त्याचें तें कृत्य अनंतफलदायक होईल. १७. इति तृतीया वल्ली ॥ ३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय दुसरा.

(आत्मज्ञानाला प्रतिबंधक काय असतें तें सांगतात, कारण तें समजल्यावांचून त्याचा प्रतिकार करतां येणार नाहीं—)

मृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥ पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ॥ अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥ येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ॥ एतेनैव विजानाति

बहिर्मुख (अशीं) इंद्रियें (फक्त) परमेश्वरानें मारून टाकलीं आहेत (इतरांनीं कोणी नाहीं). ह्मणून (मनुष्य) बाहेर [विषयांकडे] पहातो, अंतरात्म्याकडे पहात नाहीं. एखादाच बुद्धिमान् मनुष्य मोक्षाची इच्छा करणारा होत्साता व सर्व इंद्रियें अंतर्मुख केलेला (इंद्रियांहून) उलट गमन करणाऱ्या [ह्म० अंतर्मुख] आत्म्याला पहातो. १. अल्पबुद्धि मनुष्य बाह्य विषयांच्या मागें जातात (ह्मणून) ते सर्वगामी मृत्यूच्या पाशाप्रत जातात. परंतु बुद्धिमान् मनुष्य (प्रत्यगात्मस्वरूप) अमृतत्व हेंच शाश्वत आहे असें जाणून या लोकीं अनित्य विषयांची इच्छा करीत नाहीं. २. (जें जाणल्यानें विवेकी इतर कशाची इच्छा करीत नाहींत तें कसें प्राप्त होतें तें सांगतात—) ज्याच्या योगानें रूप, रस, गंध, शब्द, स्पर्श आणि मैथुन है

किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते एतद्वै तत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजा-

देहादिलक्षणी विषय जाणतां येतात तो हा (देहाहून भिन्न) आत्माच आहे. आत्म्याला सोडून या लोकीं कोणतेंहि ज्ञान नाहीं. (हे नचिकेतसा,) तूं विचारलेला (सर्वज्ञ आत्मा) तो हा. ३. स्वप्नामध्यें आणि जागृतीमध्यें जाणले जाणारे सर्व विषय ज्याच्या योगानें मनुष्य जाणतो तो महान् व सर्वव्यापी आत्मा होय असें ज्ञान झाल्यावर [ह्म० सर्व विषयांचा अनुभव घेणारा मीच परमात्मा आहें असें ज्ञान झाल्यावर] बुद्धिमान् मनुष्य शोक करीत नाहीं. ४. कर्मफलाचा भोक्ता [मध्वदं] हा जीव आत्मा आहे आणि हा भूतभविष्याच्या ईश्वराच्या समीप आहे असें जो जाणतो तो (स्वतःच्या) संरक्षणाची इच्छा करीत नाहीं [ह्म० निर्भय

यत ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत एतद्वै तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भि-

होतो]. तूं विचारलेला (सर्वज्ञ) आत्मा तो हा. ५. तपाच्या [=ज्ञानाच्या] अगोदर उत्पन्न झालेलें, उदक इत्यादि पंचमहाभूतांच्या अगोदर उत्पन्न झालेलें, (प्राणिमात्राच्या) हृदयाकाशामध्यें [गुहां] प्रवेश करून (पांच) भूतांसह वर्तमान रहात असलेलें असें जें कांहीं (हिरण्यगर्भरूप तेज) कोणी (मुमुक्षु) पहातो तें हेंच ब्रह्म होय. तूं विचारलेला (सर्वज्ञ) आत्मा तो हा. ६. शब्दादि विषय भक्षण करणारी [अदिति] देवतारूपी जी ब्रह्माबरोबर उत्पन्न झाली, (प्राणिमात्राच्या) हृदयाकाशामध्यें प्रवेश करून रहाणारी व जी भूतांबरोबर उत्पन्न झाली, अशी जी (हिरण्यगर्भरूपी देवता) तें हेंच ब्रह्म होय. ७. गर्भिणी स्त्रियांनीं काळजीपूर्वक रक्षण केलेल्या गर्भाप्रमाणें, जागरूक असे ऋत्विज ज्याचें

र्णीभिः ॥ दिवे दिव ईड्यो जागृवाद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः
एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ॥
तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ ९ ॥
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ॥ मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥ मनसैवेदमाप्तव्यं

दररोज (रक्षण व) स्तवन करतात असा दोन अरणींमध्यें असणारा जो जातवेद अग्नि तें हेंच ब्रह्म होय. ८. ज्या (प्राणमय तेजा—) पासून सूर्य उदय पावतो व ज्यामध्यें अस्त पावतो त्या (प्राणमय तेजा—) मध्यें सर्व देव (चक्राच्या मध्यभागीं सर्व अरा बसविलेल्या असतात त्याप्रमाणें) बसविलेले आहेत. त्याच्या बाहेर कोणीहि जाऊं शकत नाहीं. तें हेंच ब्रह्म होय. ९. या लोकीं जें (कार्यकारणादि उपाधींनीं युक्त असें) ब्रह्म (भासमान होतें) तेंच परलोकीं (नित्य ज्ञानस्वभाव) ब्रह्म आहे. जें परलोकीं आहे तेंच या लोकीं आहे. (मायेनें मोहित होत्साता) जो (ब्रह्माचें) नानात्व पहातो तो (एका) मरणामागून (दुसरें) मरण पावतो [ह्म० जन्ममरणरूपी फेऱ्यांत

नेह नानास्ति किंचन ॥ मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ॥ ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ॥ ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधा-

सांपडतो]. १०. या लोकीं अनेक असें कांहीं नाहीं; ज्याला अनेकाप्रमाणें भास होतो तो मरणामागून मरण (याप्रमाणें) पावतो; हें (ज्ञान) मनानेंच जाणावयाचें आहे. ११. भूत व भविष्य यांचा स्वामी पुरुष [ज्यानें हें सर्व व्याप्त—पूर्ण आहे] शरीरामध्यें अंगुष्ठप्रमाण रहातो. हें जो जाणतो तो भयरहित होतो. हेंच तें ब्रह्म होय. १२. (हा) अंगुष्ठमात्र पुरुष प्रकाशस्वरूप आहे; धूमरहित आहे; भूत व भविष्य यांचा स्वामी आहे. (हा) आज आहे व उद्यांहि आहे [ह्म० नित्य आहे]. हेंच तें ब्रह्म होय. १३. दुर्गम प्रदेशामध्यें पडलेलें उदक ज्याप्रमाणें पर्वतयुक्त सखल प्रदेशामध्यें पसरून नाहींसें होतें त्याप्र-

वति ॥ एवं धर्मान्पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ॥ अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते एतद्वै तत् ॥ १ ॥ हꣳसः

माणें (प्रत्येक शरीराचे ठिकाणीं) पृथक् धर्म (आहेत असें) पहाणारा मनुष्य त्या पृथक् धर्मांमध्येंच नाहींसा होतो [म्ह० पुनःपुनः पृथक् शरीरें धारण करतो]. १४. हे गौतमा, ज्याप्रमाणें शुद्ध उदकामध्यें शुद्ध उदक टाकलें असतां तें तसेंच (शुद्ध) होतें त्याप्रमाणें (एकत्वाचें) ज्ञान झालेल्या मुनीचा आत्मा (एकत्वरूपच) होतो. १५.

इति द्वितीयाध्याये प्रथमा वल्ली.

ज्याचें ज्ञान [चेतस्] नित्य आहे अशा [अवक्र=नित्य] जन्मरहित आत्म्याचें (शरीर हें) नगर आहे, या नगराला अकरा द्वारें आहेत. [म्ह० या शरीराचा आत्मा हा स्वामी

शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृष-द्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ॥ मध्ये

आहे]. या आत्म्याचें ध्यान केलें असतां मनुष्य भयरहित होतो. (कर्मरूपी बंधनांपासून) मुक्त होतो. (नंतर शरीरापासून) मुक्त होतो. हेंच तें ब्रह्म होय. १ (हा आत्मा एकाच शरीरामध्यें रहाणारा नसून सर्वशरीरव्यापी आहे असें सांगतात–) हा आदित्यरूपानें [हंसः] आकाशामध्यें स्थित आहे, वायुरूपानें अंतरिक्षामध्यें स्थित आहे, अग्निरूपानें [होता] वेदीचे ठिकाणीं स्थित आहे, अतिथिरूपानें गृहामध्यें स्थित आहे (अथवा सोमरूपानें कलशामध्यें स्थित आहे), मनुष्यांमध्यें, देवांमध्यें, यज्ञामध्यें (अथवा सत्यामध्यें) व आकाशामध्यें स्थित आहे. हा उदकामध्यें (शंख, मकर इत्यादिरूपानें) उत्पन्न होतो, पृथिवीमध्यें (धान्यादिरूपानें) उत्पन्न होतो, यज्ञामध्ये (यज्ञफलादिरूपानें) उत्पन्न होतो, पर्वतामध्यें (नदी आदिरूपानें) उत्पन्न होतो; (असा असूनहि) हा महान् आत्मा (सर्वत्र)

वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विस्रंस-
मानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ॥ देहाद्विमुच्यमानस्य
किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥ ४ ॥ न प्राणेन नापा-
नेन मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवन्ति यस्मि-
न्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म

सत्यस्वरूप आहे. २. (जो हृदयापासून) प्राणवायु वर नेतो आणि अपानवायु खालीं सोडतो त्या मध्यभागीं (हृदयकमलीं) स्थित व (मुमुक्षूंनीं) भक्ति करण्यास योग्य [वामनं] अशा आत्म्याची सर्व इंद्रियें उपासना करतात [ह्म० त्याच्या आज्ञेनें आपले व्यापार करतात. अर्थात् या जड शरीराहून तो वेगळा आहे.] ३. प्राण्याच्या शरीरामध्यें रहाणारा हा (आत्मा) देहामधून निघून गेला असतां (नुसत्या देहामध्यें) काय शिल्लक रहातें ? [कांहीं नाहीं. अर्थात् आत्मा शरीराहून भिन्न आहे]. हेंच तें ब्रह्म होय. ४. (केवळ) प्राणवायूनें अथवा अपानवायूनें कोणीहि मनुष्य जिवंत राहूं शकत नाहीं. हे वायु ज्याच्या आश्रयानें रहातात अशा

सनातनम् ॥ यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥ य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म

निराळ्या आत्म्याच्याच योगानें (मनुष्य) जिवंत राहूं शकतात. ५. हे गौतमा, आतां मी तुला गुह्य व सनातन असें ब्रह्म सांगतों; आणि (देहाला) मरण प्राप्त झालें असतां आत्म्याचें काय होतें हें सांगतों. ६. (आत्मज्ञान न झालेले) कोणी मनुष्य (पुन्हां) शरीर धारण करण्यासाठीं जननेंद्रियामध्यें प्रवेश करतात. दुसरे कोणी (अत्यंत अधम) मनुष्य (वृक्षादि) स्थावरभाव पावतात. (सारांश,) जसें कर्म केलें असेल आणि जसें ज्ञान मिळविलें असेल त्या मानानें सर्वांना अवस्था प्राप्त होते. ७. हे (प्राणादि वायु) निद्रित असतांना, आपल्या इच्छेप्रमाणें (अर्थ) निर्माण करीत जो पुरुष जागृत असतो तोच शुद्ध [शुक्र] ब्रह्म होय, तेंच शाश्वत आहे असें (सर्व शास्त्रांमध्यें) सांगितलें आहे. (पृथि-

तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन्न एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्व-

ऱ्यादि) सर्व लोक त्याच्या आश्रयानें राहिले आहेत. त्याच्या बाहेर कोणीहि जाऊं शकत नाहीं. तेंच हें ब्रह्म होय. ८. ज्याप्रमाणें एकच अग्नि या लोकांमध्यें प्रविष्ट होत्साता प्रत्येक (दाह्य) वस्तूसंबंधानें निरनिराळें रूप धारण करतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतांचा अंतरात्मा (आकाशाप्रमाणें) बाहेर [बहिः] एकच असून प्रत्येकाचे ठिकाणीं निरनिराळें रूप धारण करतो. ९. ज्याप्रमाणें एकच वायु या लोकामध्यें प्रविष्ट होत्साता प्रत्येक वस्तूसंबंधानें निरनिराळें रूप धारण करतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतांचा अंतरात्मा (आकाशाप्रमाणें) बाहेर एकच असून प्रत्येकाचे ठिकाणीं निरनिराळें रूप धारण करतो. १०.

लोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथा सर्व-
भूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥
तमात्मस्थं येनुऽपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरे-

(सर्व वस्तु प्रकाशित करण्याला कारण ह्मणून) सर्व लोकांचा चक्षु असा जो सूर्य तो ज्याप्रमाणें (अशुद्ध पदार्थांच्या) दर्शनरूपी दोषांनीं [चाक्षुषैः] अथवा (अशुद्ध पदार्थांच्या संसर्गाच्या) बाह्य दोषांनीं [बाह्यैः] लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें (दुःखरूपी अध्यासाहून) भिन्न [बाह्यः] असलेला सर्व भूतांचा एकच असा अंतरात्मा लोकांच्या (जन्ममरणादि) दुःखांनीं लिप्त होत नाहीं. ११. एक [ज्याच्यासारखा अथवा ज्याच्याहून अधिक दुसरा कोणी नाहीं], (सर्व जगताचा) स्वामी, सर्व भूतांचा अंतरात्मा आणि एकच स्वरूप जो अनेक प्रकारांनीं दाखवितो अशा त्या-(परमेश्वरा-)ला आपल्या हृदयाकाशामध्यें (ज्ञानरूपानें) स्थित असलेला जे ज्ञानी मनुष्य (साक्षात्कारयुक्त) पहातात त्यांनाच शाश्वत सुख

षाम् ॥ १२ ॥ नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ॥ कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो

प्राप्त होतें, इतरांना नाहीं. १२. (सर्व) अनित्य वस्तूंमध्यें जो नित्य आहे, (जगताला)चेतना देणाऱ्यांना जो चेतना देणारा आहे, (स्वतः) एक असून जो अनेकांना कर्मांचीं फलें [कामान्] देतो, त्याला स्वतःच्या ठिकाणीं स्थित असा जे पहातात त्यांनाच शाश्वत शान्ति प्राप्त होते, इतर कोणाला नाहीं. १३. तें (आत्मज्ञानरूपी) असाधारण सुख अनिर्देश्य [अमुक प्रकारचें आहे असें सांगण्यास अशक्य] असतांहि (निवृत्तैषण विद्वान्) ' तें असें आहे ' या प्रकारें (प्रत्यक्ष) अनुभवतात. त्या (आत्मज्ञानरूपी) सुखाचें मला कसें बरें ज्ञान होईल ? तें (स्वतःच) प्रकाशित होतें काय ? अथवा आमच्या बुद्धीला तें स्पष्ट समजतें काय ? १४. (याला उत्तर—)

भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे

त्या ब्रह्माला सूर्य प्रकाशित करूं शकत नाहीं, चंद्र अथवा तारका प्रकाशित करूं शकत नाहींत. (मग) हा अग्नि तरी कसा प्रकाशित करणार ? (तर) तें ब्रह्म स्वतः प्रकाशरूपी आहे म्हणून त्याच्याच प्रकाशाच्या आधारानें हें सर्व (सूर्य चंद्र आदि) प्रकाश पावतें. त्याच्याच तेजानें हें सर्व स्पष्ट प्रकाश पावतें. १५.

इति द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली.

(कर्मरूपी वायूच्या योगानें नित्य चलन पावणाऱ्या) अश्वत्थाप्रमाणें असलेल्या या (संसार–) वृक्षाचें मूळ वर (ब्रह्माचे ठिकाणीं) आहे आणि (स्वर्ग, नरक, तिर्यक् इत्यादि) शाखा खालीं आहेत. या वृक्षाचें जें मूळ तेंच शुद्ध ब्रह्म होय.

तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ १ ॥ यदिदं किंच
जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ॥ महद्भयं वज्रमुद्यतं य
एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति
भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः
॥ ३ ॥ इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः ॥ ततः

तेंच अविनाशी आहे असें (ज्ञाते) सांगतात. (स्वर्ग, गंधर्व इत्यादि) सर्व लोक त्याच्याच आश्रयानें आहेत. त्याहून वरचढ असें कांहीं नाहीं. १. हें सर्व जग ब्रह्माचे ठिकाणीं [प्राणे] कंप पावतें व नियमानें चालतें [निःसृतं (प्रचलति)] वज्र धारण करणाऱ्या व महाभयंकर अशा (स्वामीला पाहून ज्याप्रमाणें सेवक कंप पावतात व नियमानें काम करतात तद्वत्). हें (ब्रह्म) जे जाणतात ते (जन्म व) मृत्यु यांनीं रहित होतात. २. याच्या भयानें अग्नि तपन पावतो, याच्या भयानें सूर्य तपन पावतो; याच्या भयानें इंद्र व वायु (आपापलीं कामें) करतात; तसाच पांचवा मृत्यु देखील (याच्याच भयानें आपल्या उद्योगास) प्रवृत्त होतो. ३. या लोकीं शरी-

सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ यथादर्शे तथा
ऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ॥ तथाप्सु परीव ददृशे
तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥ इन्द्रि-

राचा नाश होण्यापूर्वी मनुष्य जर ब्रह्म जाणूं शकेल (तर तो संसारबंधनापासून मुक्त होतो); नाहींतर (पृथिव्यादि) सृष्ट लोकांमध्यें (पुन्हां) शरीरत्वाप्रत पावतो. ४. ज्याप्रमाणें आरशामध्यें (आपलें स्पष्ट) दर्शन होतें त्याप्रमाणें (आरशा-प्रमाणें निर्मल झालेल्या) स्वतःच्या बुद्धीमध्यें (आत्म्याचें स्पष्ट) दर्शन होतें. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत (जागृतीच्या वासनांचे योगानें आपलें अस्पष्ट) दर्शन होतें त्याप्रमाणें (कर्मफलभोगाच्या आसक्तीमुळें) पितृलोकामध्यें (आत्म्याचें अस्पष्ट) दर्शन होतें. ज्याप्रमाणें उदकामध्यें (आपलें स्वरूप) भ्रमण कर-णारें दिसतें [परिददृशे इव] त्याप्रमाणें गंधर्वलोकामध्यें (आत्म्याचें) दर्शन (अस्पष्टच) होतें. (फक्त) ब्रह्मलोकीं (आत्म्याचें) दर्शन छाया आणि प्रकाश यांच्याप्रमाणें (स्पष्ट) होतें. ५. (आकाशादि आपापल्या कारणांपासून) वेगळीं

याणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ॥ पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥ सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ॥ यंज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥८॥

उत्पन्न झालेलीं इंद्रियें (आत्म्याहून) निराळीं आहेत आणि त्यांना उत्पत्ति व विनाश होतात (आत्म्याला होत नाहींत) हें जाणून बुद्धिमान् मनुष्य शोक करीत नाहीं. ६. इंद्रियें (व त्यांचे अर्थ) यांहून मन श्रेष्ठ आहे, मनाहून बुद्धि [सत्त्व] श्रेष्ठ आहे, सत्त्वाहून महान् असा आत्मा [जगतांत प्रथम उत्पन्न झालेलें तत्त्व] श्रेष्ठ आहे आणि त्या आत्म्याहून (सर्व जगताचें बीजरूप जें) अव्यक्त (तें) श्रेष्ठ आहे. ७. सर्वांचा व्यापक आणि अभेद्य [अलिंग=कोणत्याहि साधनानें जाणतां येत नाहीं असा] असा पर पुरुष अव्यक्ताहून श्रेष्ठ आहे. त्याचें ज्ञान झालें असतां प्राणी (जिवंतपणींच अविद्यादिकांपासून) मुक्त होतो आणि (शरीरत्यागानंतर)

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ॥
हृदा मनीषी मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ९
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥ अप्रमत्तस्तदा भवति

अमृतत्वाप्रत जातो [ह्म० जन्ममरणापासून मुक्त होतो]. ८. याचें रूप दृष्टीच्या विषयामधलें नाहीं, डोळ्यांनीं याला कोणी पाहूं शकत नाहीं (अथवा इतर इंद्रियांनीं जाणूं शकत नाहीं). मनाचें नियमनकरणाऱ्या [मनीट् तृतीया–मनीषा] (हृदयस्थ) बुद्धीनें [हृदा] मननाचे योगानें [मनसा] प्रकाशित झाल्यावर [अभिक्लृप्तः] (हा आत्मा जाणतां येतो). याप्रमाणें ज्यांना ब्रह्माचें [=आत्म्याचें] ज्ञान होतें ते मृत्युरहित होतात. ९. (आपापल्या विषयांपासून निवृत्त होऊन) जेव्हां पांच इंद्रियें मनाबरोबर रहातात आणि बुद्धि आपल्या व्यापारापासून निवृत्त होते, तेव्हां त्या स्थितीला अत्यंत श्रेष्ठ गति असें ह्मणतात. १०. (या स्थितीमध्यें इंद्रियांचा व

योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ॥ अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन

इंद्रियव्यापारांचा जरी वियोग होतो तरी) तिला योग असें ह्मणतात. (यानंतर जेव्हां) इंद्रियांची स्थिर धारणा होईल तेव्हां (मुमुक्षु) प्रमादरहित होतो (नुसत्या निवृत्तीनें नाहीं); कारण, (नुसता) योग उपाय व अपाय (दोन्ही) करणारा आहे. ११. (ब्रह्म जर बुद्धीचा विषय असेल तर ' तें ब्रह्म असें ' अशा प्रकारें तें बुद्धीला ग्रहण करतां येईल. पण बुद्धि आपल्या व्यापारापासून निवृत्त झाली ह्मणजे ' ब्रह्म नाहीं ' असें ह्मणण्याचा प्रसंग प्राप्त होईल. अशा प्रसंगाचें निरसन करण्याकरितां सांगतात—) केवळ वाणीनें, बुद्धीनें अथवा चक्षु आदि इंद्रियांनीं याची प्राप्ति होणें शक्य नाहीं. (इंद्रियांची स्थिर धारणा होईल तेव्हांच होईल). (तथापि जगताला मूल कारण हेंच ब्रह्म असल्यामुळें ब्रह्माला अस्तित्व आहे, कारण कार्य दिसत आहे. ह्मणून जगताला

चोभयोः ॥ अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति १३
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ
मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥ यदा सर्वे
प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्ये-

मूळ कारण असें ब्रह्म 'आहे' असेंच ह्मटलें पाहिजे). 'ब्रह्म आहे' असें ह्मणणाऱ्याहून इतर [अस्तीति ब्रुवतः अन्यत्र] (नास्तिक) मनुष्याला ब्रह्म कसें समजणार? (अर्थात् समजणारच नाहीं). १२. (ह्मणून नास्तित्ववादी पक्ष सोडून) (जगद्रूपी कार्य आणि कारण ब्रह्म हीं भिन्न नाहींत अशा) दोघांच्या तत्त्वभावानें '(ब्रह्म) आहे' हाच पक्ष मान्य केला पाहिजे. 'आहे' या प्रकारें मान्य केल्यावर (सर्व उपाधिविरहित असा) तत्त्वभाव प्रकट होतो. १३. (ज्ञान होण्यापूर्वीं) मनुष्याच्या बुद्धीला ज्या ज्या इच्छा होत्या त्या सर्व जेव्हां नाश पावतात तेव्हां तो मृत्युरहित होतो; (व) याच देहीं ब्रह्मरूप पावतो. १४. या देहीं जेव्हां बुद्धीचीं सर्व बंधनें तुटतात तेव्हां मनुष्य मृत्युरहित होतो. हाच (सर्व वेदान्त-

तावदनुशासनम् ॥ १५ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥ ययोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्न्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अंगुष्ठमात्रः
पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥ तं स्वाच्छा-
रीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ॥ तं विद्याच्छुक्रममृतं तं
विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ

वाक्यांचा) उपदेश आहे, (याहून अधिक उपदेश कांहीं नाहीं). १५. हृदयापासून निघणाऱ्या एकशेंएक नाडी आहेत, त्यामध्यें मस्तकाला भेदून जाणारी एक (सुषुम्ना नामक) नाडी आहे. तिच्या द्वारें वर जाणारा [=प्राण सोडणारा] मृत्युरहितत्वाप्रत जातो, बाकीच्या नानाविध गति असणाऱ्या [विष्वङ्] नाडी (पुन्हां) संसारप्राप्ति आणतात. १६. अंगुष्ठप्रमाण अंतरात्मा पुरुष मनुष्यांच्या हृदयामध्यें नेहमीं स्थित आहे. त्याला धैर्यानें आपल्या शरीरापासून पृथक् करावा. मुंज नामक तृणामधून (त्यांतील) काडी जशी वेगळी काढतात तद्वत्. तोच (अंतरात्मा) शुद्ध ब्रह्म असें

लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ॥ ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति यजुर्वेदीयकठोनिषत्समाप्ता ॥३॥

ॐ तत्सत् ॥

जाणावें. १७. याप्रमाणें यमानें सांगितलेलें हें ज्ञान आणि संपूर्ण योगविधि नाचिकेतानें प्राप्त करून घेतल्यावर त्याला ब्रह्मप्राप्ति झाली [=तो मुक्त झाला], तो धर्म व अधर्म यांविरहित झाला व मृत्युरहित झाला. या प्रकारें इतरहि जो कोणी (आत्म-) ज्ञानी होईल तोहि आत्मरूप, (धर्माधर्मरहित व मृत्युरहित) होईल. १८. इति द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली.

॥ इति काठकोपनिषत्समाप्ता ॥

प्रश्नोपनिषत् ॥ ४ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांᳲ सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐशान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः

प्रश्नोपनिषत्.

प्रश्न पहिला.

हे देवहो, आमचे कर्ण कल्याणकारक (गोष्टी) श्रवण करोत. हे यजनीय देवहो, आमचे चक्षु कल्याणकारक (गोष्टी) पाहोत. स्थिर अशा अवयवांनीं व शरीरांनीं युक्त होत्साात्या आह्मांकडून तुमचें स्तवन होवो. देवांनीं दिलेलें जें आयुष्य असेल तें आह्मांस प्राप्त होवो. ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

भरद्वाजाचा पुत्र सुकेश, शिबीचा पुत्र सत्यकाम, गर्गगोत्री

कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥ तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ॥

त्पन्न सौर्यायणि, अश्वलाचा पुत्र कौसल्य, विदर्भ देशींचा भार्गव आणि कत्याचा पुत्र कबंधी हे (अपर) ब्रह्म तेंच पर ब्रह्म असें समजणारे व त्याच ब्रह्माचे ठिकाणीं निष्ठा असलेले (पण) परब्रह्माचा शोध करीत असलेले हातांमध्यें समिधा घेऊन " तें सर्व ब्रह्म हा (मुनि) आपणांस सांगेल " असें जाणून पिप्पलाद मुनीकडे आले. १. ते ऋषि त्यांना ह्मणाले, तपश्चर्या व ब्रह्मचर्य यांचें श्रद्धेनें पालन करीत आणखी एक वर्षपर्यंत रहा (आणि मग) इच्छा असेल ते प्रश्न विचारा. जर मला माहीत असेल तर मी सर्व तुह्मांला सांगेन. २. नंतर (ऋषींनीं सांगितल्याप्रमाणें एक वर्ष झाल्यावर) कत्याचा

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥
तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत
स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ॥ रयिं च प्राणं चेत्येतौ
मे बहुधा प्रजाः करिष्य इति ॥ ४ ॥ आदित्यो ह वै
प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥ अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं

पुत्र कबंधी (ऋषीकडे) येऊन विचारता झाला कीं, "हे भगवन्, या प्रजा कोठून उत्पन्न होतात?" ३. त्याला ते ऋषि ह्मणाले, प्रजापतीला प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा होऊन त्यानें तप आचरण केलें. तप आचरण करून त्यानें रयि [चंद्र] आणि प्राण [सूर्य] हें मिथुन, माझी अनेक प्रकारची प्रजा हे करतील अशा उद्देशानें, उत्पन्न केलें. ४. प्राण ह्मणजे (खाणारा) सूर्य आणि रयि ह्मणजे (खाद्य) चंद्र. अथवा रयि ह्मणजे हें सर्व—मूर्त [स्थूल] व अमूर्त [सूक्ष्म]. (पण मूर्त व अमूर्त असा या सर्वांचा विभाग केला ह्मणजे) जें मूर्त तें अन्न [रयि] (आणि अमूर्त तो

दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ यद्द-
क्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो
यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥
॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ॥
तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परा-

भक्षण करणारा प्राण). ५. जेव्हां सूर्य उदय पावून पूर्व दिशा व्यापतो तेव्हां त्या ठिकाणचे [ह्म० पूर्वेकडचे=प्राच्यान्] प्राण (आपल्या) किरणांमध्यें धारण करतो [ह्मणजे सर्व किरणांनीं व्यापतो]. (त्याचप्रमाणें) दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, अधर, ऊर्ध्व, उपदिशा आणि इतर सर्व (प्रदेश) जेव्हां प्रकाशित करतो तेव्हां त्यांमधील सर्व प्राण (आपल्या) किरणांमध्यें धारण करतो [ह्मणजे सर्व वस्तुजात किरणांनीं व्यापतो]. ६. तो हा वैश्वानर [सर्व जीवात्मक], विश्वरूप [सर्व प्रपंचात्मक], प्राण व अग्नि असा (सूर्य) उदय पावतो (व सर्व व्यापतो). तेंच (या) मंत्रानें सांगितलें आहे—
" विश्वरूप, किरणयुक्त [हरिणः], जातवेदा [सर्व वस्तु-

यणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ॥ सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ॥ तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते ॥ त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिप-

जास जाणणारा], सर्व प्राणाचा आश्रय, (सर्व प्राण्यांचा) एकच प्रकाशभूत आणि तपन पावणारा (असा सूर्य आहे असें ब्रह्मवेत्ते जाणतात). अनेकरश्मि, (प्राणिभेदानें) अनेकधा वर्तमान व प्रजांचा प्राण असा हा सूर्य उदय पावतो. " ७. ८. (चंद्र व सूर्य या मिथुनानें युक्त अशा अहोरात्रांचा समुदाय संवत्सर हा प्रजापति होय. त्याचे दक्षिण आणि उत्तर असे दोन मार्ग [अयनं] आहेत. त्यांमध्यें जे इष्ट व पूर्त (या अनित्य कर्मांची) उपासना करतात त्यांना (अन्नरूप) चंद्रलोक प्राप्त होतो. ते (कर्मफलभोगानंतर) पुन्हां (मर्त्यलोकीं) परत येतात. ह्मणून हे प्रजाकाम ऋषि दक्षिणायनरूप अयनाप्रत

द्यन्ते ॥ एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषि-

[ह्म० चंद्रलोकाप्रत] जातात. ज्याला पितृयाण ह्मणतात तो रयि [अन्न] हाच. ९. तपश्चर्या, ब्रह्मचर्य, श्रद्धा व विद्या यांचे योगानें (प्राणरूपी) आत्म्याला (आत्मरूप) जाणणारे उत्तरायणानें आदित्यलोक पावतात. हा सर्व प्राणांचा (सामान्य) आश्रय आहे. हा नाशरहित आहे, भयरहित आहे, ही अत्यंत श्रेष्ठ गति आहे. येथें गेल्यावर (प्राणी) पुन्हां परत येत नाहींत ह्मणून (केवलकर्मी) अज्ञानी मनुष्यांना हा बंद आहे. याविषयीं असा श्लोक आहे. १०. पांच पायांनीं युक्त [हेमंत व शिशिर मिळून एक ऋतु समजला असतां संवत्सराचे पांच ऋतु होतात], सर्वांचा जनक, बारा अवयवांनीं [महिन्यांनीं] युक्त व उदकानें युक्त [पुरीषिणं, आदित्यामुळें वृष्टि होते

णम् ॥ अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहु-
रर्पितमिति ॥ ११ ॥ मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष
एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्व-
न्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥ अहोरात्रो वै प्रजापतिस्त-
स्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ॥
ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयु-
ज्यन्ते ॥ १३ ॥ अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्त-

ह्मणून] असा हा (चंद्रादित्यरूप प्रजापति) स्वर्ग लोकाच्या वरील अर्धामध्यें [दिवः परे अर्धे] आहे असें कोणी ह्मणतात [अथ इमे]. सप्तहययुक्त (सतत गमन करणाऱ्या) याच्या चक्रामध्यें सहा (ऋतुरूपी) अरा ठोकल्या आहेत असा हा सर्वज्ञ आहे असें दुसरे ह्मणतात. ११. (संवत्सराचा अवयव) मास हा (देखील) प्रजापति आहे. त्याचा कृष्णपक्ष हा रयि आणि शुक्लपक्ष हा प्राण. ह्मणून हे ऋषि शुक्ल पक्षांत यज्ञ कर-तात. इतर (कोणी अज्ञानामुळें) कृष्ण पक्षांत करतात. १२. अहोरात्र हा प्रजापति. त्याचा दिवस हा प्राण आणि रात्र हा

स्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति, ये मिथुनमुत्पादयन्ते ॥ तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥१५॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ॥ भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ

राये. ......जे तप व ब्रह्मचर्य आचरण करतात आणि ज्यांचे ठिकाणीं सत्य स्थित आहे अशा या (केवलकर्मी) गृहस्थांना हा (चंद्ररूपी) ब्रह्मलोक प्राप्त होतो. १३–१५. कौटिल्य, असत्य आणि माया [मिथ्या आचार] हीं ज्यांचे ठिकाणीं नाहींत त्या [ज्ञानयुक्त कर्म करणारांना] हा रजोविरहित ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.” १६. इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रश्न दुसरा.

नंतर विदर्भ देशींचा भार्गव प्रश्न करिता झाला कीं, हे भगवन् “ कोणते देव शरीराचें [प्रजा] विशेष धारण कर-

इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ॥ ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं

तात ? कोणते (देव) (इंद्रियांचें आपापल्या कर्मांचे ठिकाणीं) प्रकाशन करतात ? आणि त्यांमध्यें वरिष्ठ कोण ? '' १. त्याला ते (पिप्पलाद मुनि) ह्मणाले, " आकाश, वायु, अग्नि, उदक, पृथिवी आणि वाणी [ह्म० कर्मेंद्रियें], मन, चक्षु, श्रोत्र इत्यादि (कर्मेंद्रियें व बुद्धींद्रियें) हे ते (शरीर धारण करणारे देव) होत. ते (आपलें कार्य) सर्वांना प्रकट करून ह्मणतात, " आह्मीच या (विनाशी) शरीराला [बाणं= विनाशं गच्छति इति] शिथिल न होऊं देतां [अवष्टभ्य] धारण करतों.'' २ (अशा प्रकारें अभिमान वाळगणाऱ्या) त्या इंद्रियांना (त्यांच्याहून) वरिष्ठ प्राण ह्मणाला, " मोह पावूं नका. कारण मीच स्वतःचे पांच विभाग करून (त्यांचे योगानें) या शरीराला अशिथिल प्रकारें धारण करीत आहें.''

प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते त एवमस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तु-

या भाषणाचा त्या इंद्रियांना विश्वास वाटला नाहीं. ३. त्यांच्या या अभिमानामुळें प्राणानें (शरीरांतून) वर निघून गेल्यासारखें केलें. तो (प्राण) वर निघून गेल्यावर सर्व (चक्षु आदि इंद्रियें) नाश पावलीं. (नंतर) प्राण (पुन्हां) स्थित झाल्यावर सर्व (इंद्रियें) स्थित झालीं. ज्याप्रमाणें मधुमक्षिका आपला राजा (एका ठिकाणाहून) उडून गेला ह्मणजे सर्व उडून जातात आणि तो (एका ठिकाणीं) बसला ह्मणजे सर्व (त्या ठिकाणीं) बसतात तद्वत्. याप्रमाणें, वाणी, मन, चक्षु, श्रोत्र इत्यादि इंद्रियें (प्राणाचें माहात्म्य जाणल्यावर) त्याचे ठिकाणीं प्रीतियुक्त होत्सातीं प्राणाची स्तुति करूं

न्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवा-
नेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥
अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ऋचो यजूंषि
सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे
त्वमेव प्रतिजायसे ॥ तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति

लागलीं. ४. हा (प्राण) अग्निरूपानें ज्वलन पावतो, हाच सूर्यरूपानें (प्रकाशतो), हाच पर्जन्यरूपानें (वर्षाव करतो), हाच इंद्ररूपानें (प्रजापालन करतो), वायुरूपानें (वहातो); हाच पृथिवी आहे, चंद्र आहे, सर्व जगताचा देव आहे, सर्व मूर्त आणि अमूर्त (वस्तु) आहे, हाच अमृत होय. ५. ज्याप्रमाणें (चक्राच्या) अरा रथ-नाभीचे ठिकाणीं स्थित असतात त्याप्रमाणें सर्व (वस्तुजात) प्राणाच्या ठिकाणीं स्थित आहे. ऋचा यजू आणि साम असे (तिन्ही वेदांचे) मंत्र, यज्ञ, क्षत्रियत्व आणि ब्राह्मणत्व हीं (सर्व या प्राणाचे ठिकाणीं स्थित आहेत). ६. हे प्राणा, तूंच प्रजापति आहेस, तूं गर्भामध्यें जातोस व जन्म पावतोस.

यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ॥ ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ॥ त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥ यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः ॥ आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति

जो तूं (चक्षु आदि) इंद्रियांच्या रूपानें (शरीरामध्यें) रहातोस त्या तुला हे (सर्व) प्राणी (चक्षु आदि द्वारांनीं) बलि देतात. ७. सर्व देवांकडे बलि नेणारा [वाह्नितमः] तूं आहेस. पितृश्राद्धामध्यें पहिली आहुति तूं आहेस. अर्थवाचे जसे अंगिरस ऋषि त्याप्रमाणें (मुख्य) प्राणाचे जे चक्षु आदि ऋषि [इंद्रियें] त्यांचें (देहधारणादि) सत्य चरित तूं आहेस ८. हे प्राणा, तूं (आपल्या) तेजाच्या योगानें (केवळ) इंद्र आहेस, (जगताचा) पालनकर्ता रुद्र आहेस. तूं अंतरिक्षामध्यें संचार करतोस (अर्थात्) ज्योतींचा स्वामी सूर्य तूं आहेस. ९. जेव्हां तूं (पर्जन्यरूपानें) वर्षाव करतोस तेव्हां ही प्रजा जगते. (तुझ्या वृष्टीच्या योगानें) यथेच्छ अन्न होईल असें पाहून (सर्व प्रजा)

कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥ व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋ-षिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ॥ वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः ॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ॥ या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रति-

आनंदरूप होतात. १०. हे प्राणा, तूं व्रात्य आहेस [=जगतामध्यें तूंच पहिल्यानें उत्पन्न झाल्यामुळें तुझा संस्कार कोणीं केला नाहीं=तूं जगाच्या आरंभीं उत्पन्न झालास], (सर्व हवी) भक्षण करणारा (अथर्व वेदांतील प्रसिद्ध) एकर्षिनामक (अग्नि) तूं आहेस, विद्यमान विश्वाचा पति आहेस. आद्य अशा तुला (हवि) देणारे आह्मी आहोंत. वायूचा (देखील) उत्पन्न-कर्ता तूं आहेस. ११. जें तुझें रूप वाचेमध्यें स्थित आहे, श्रोत्रामध्यें, चक्षूमध्यें, मनामध्यें संतत स्थित आहे तें शुभ कर. उत्क्रमण पावूं नको [ह्म० अशुभ करूं नको]. १२. (एकंदरींत) त्रैलोक्यामध्यें जें जें ह्मणून स्थित आहे तें तें सर्व प्राणाच्या अधीन आहे. (हे प्राणा), माता ज्याप्रमाणें

ष्ठितम् ॥ मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १२ ॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः प्रपच्छ ॥ भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाति प्रश्नान्पृच्छसि

पुत्रांचें पालन करते त्याप्रमाणें आमचें रक्षण कर. आह्मांला संपत्ति व बुद्धि दे. १२. इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रश्न तिसरा.

नंतर अश्वलाचा पुत्र कौसल्य प्रश्न करता झाला कीं, हे भगवन्, हा प्राण कशापासून उत्पन्न होतो ? या शरीरांत कसा येतो ? आत्म्याहून पृथक् असा (शरीरांत) कसा रहातो ? (शरीरापासून) कसा निघून जातो ? आधिभौतिक व आधिदैविक वस्तु कसा धारण करतो ? आध्यात्मिक [आत्म्याशीं संबद्ध असें शरीर] कसें धारण करतो ? १. पिप्पलाद मुनि ह्मणाले, (सामान्य मनुष्यांना न समजण्यासारख्या प्रश्नांहून देखील)

ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन एष प्राणो जायते ॥ यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते ॥ एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राणः ॥ इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्राति-

कठिण प्रश्न तूं विचारीत आहेस. तूं ब्रह्मज्ञ आहेस म्हणून (संतुष्ट होत्साता) मी तुला सांगतों. २. (परम पुरुष) आत्म्यापासून प्राण उत्पन्न होतो. ज्याप्रमाणें देहाची छाया त्याप्रमाणें या ब्रह्माचे ठिकाणीं हा (प्राण) होतो. मनाच्या [संकल्पाच्या] योगानें उत्पन्न झालेल्या कर्मांमुळें हा (प्राण) या शरीरांत येतो. ३. ज्याप्रमाणें अमुक अमुक गांवावर अधिकार चालवा अशी अधिकाऱ्यांची नेमणूक सम्राट् करतो, त्याप्रमाणें हा (मुख्य) प्राण इतर (चक्षु आदि) प्राणांची निरानिराळ्या कामांवर नेमणूक करतो. ४. पायु [गुद] व उपस्थ यांचे ठिकाणीं अपान; चक्षु व श्रोत्र यांचे ठिकाणीं स्थित

ष्ठते मध्ये तु समानः ॥ एष ह्येतद् हुतमन्नं समुन्नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥ हृदि ह्येष आत्मा ॥ अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं

आणि मुख व नासिका यांचे द्वारें (बाहेर जाणारा) प्राण असतो. (प्राण व अपान यांच्या) मध्यें [नाभीचे ठिकाणीं] समान असतो. हा (अग्नीमध्यें) टाकलेलें अन्न (सर्वत्र) समान करतो. याचे योगानें (हृदयापासून) सात ज्वाळा [दर्शन, श्रवण इत्यादि प्रकारच्या] उत्पन्न होतात. ५. हृदयामध्यें हा (लिंगस्वरूपी) आत्मा आहे. येथेंच एकशें एक (प्रधान) नाडी आहेत. त्या प्रत्येक (प्रधान) नाडीचे शंभर भेद [शाखानाडी] आहेत. त्या प्रत्येक शाखानाडीच्या (पुन्हां) बहात्तर हजार प्रतिशाखा नाड्या आहेत. या नाड्यांमध्यें व्यान संचार करतो. ६. (प्रधान नाड्यांपैकीं) एका (सुषुम्ना) नाडीनें ऊर्ध्वगामी उदान (वायु) पुण्यकर्मांचे योगानें पुण्य-

नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥
आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राण-
मनुगृह्णानः ॥ पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमव-
ष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥
तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ॥ पुनर्भवमिन्द्रि-
यैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति

लोकाला नेतो; पापकर्माचे योगानें पापलोकाला नेतो; दोन्ही समान असतील तर मनुष्यलोकाला नेतो. ७. आदित्य हा बाह्य प्राण आहे. तो चाक्षुष प्राणावर अनुग्रह करीत वर जातो. पृथिवीचें अधिष्ठान असणारी जी देवता ती अपान व्यापून देहाच्या खालीं जाते. मध्यभागींची आकाश देवता समान व्यापून रहाते. (सर्वव्यापी) वायु व्यान व्यापतो. ८. (सामान्य) तेजोरूपी देवता उदान व्यापून रहाते. (तें देवतेचें तेज शरीरांतून नाहींसें झालें ह्मणजे) त्याचे योगानें मनुष्य नष्टतेज होतो [मरण पावतो], (सर्व) इंद्रियें मनामध्यें प्रविष्ट होऊन पुनर्जन्माप्रत जातो. ९. (मरणकालीं) जो संकल्प असतो त्या

प्राणस्तेजसा युक्तः ॥ सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥ य एवं विद्वान्प्राणं वेद ॥ न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥ उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ॥ अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

संकल्पानें मुख्यप्राणयुक्त होतो. प्राण तेजानें युक्त होऊन (स्वामी भोक्ता) जो आत्मा त्यासह संकल्पानुरूप लोकाप्रत नेतो १०. जो हें सर्व जाणतो त्यालाच प्राणाचें ज्ञान झालें (असें समजावें). हें ज्ञान झालेल्या मनुष्याचा वंश क्षीण होत नाहीं. (शरीर नष्ट झालें तरी) तो मृत्युरहित होतो. याविषयीं पुढील श्लोक आहे –(या) प्राणाची उत्पत्ति, आगमन, स्थिति आणि पांच प्रकारांनीं (शरीर) व्यापून रहाणें (हें बाह्य) व आत्म्याशीं संबद्ध असें (चक्षु इत्यादिकांचे ठिकाणीं) रहाणें हीं जाणणारा मृत्युरहितत्व पावतो. १२.

इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥ भगवन्नेतस्मि-
न्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति कतर एष देवः
स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता
भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ यथा गार्ग्य मरी-
चयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभ-
वन्ति ॥ ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे

प्रश्न चवथा.

नंतर गर्गगोत्रोत्पन्न सौर्यायणि (पिप्पलाद) मुनींना प्रश्न करिता झाला कीं, हे भगवन् या शरीरामध्यें कोणतीं इंद्रियें झोंप घेतात ? कोणतीं जागतात ? कोणता देव स्वप्नें पहातो ? सुख होतें हें कोणाला होतें ? १. हीं सर्व (इंद्रियें वगैरे) कशामध्यें स्थिर आहेत ? (पिप्पलाद) मुनि त्याला ह्मणाले, हे गार्ग्या, ज्याप्रमाणें अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचे सर्व किरण त्या तेजोमंडलामध्यें एक होतात आणि सूर्य पुन्हां उदय पावला ह्मणजे (त्यापासून) प्रसृत होतात, त्याप्रमाणें तें सर्व (विषयेंद्रियांपासून उत्पन्न होणारें त्यांहून) श्रेष्ठ व दिव्य अशा

देवे मनस्येकीभवति ॥ तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहव-नीयः प्राणः ॥ ३ ॥ यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं

मनामध्यें (स्वप्नकालीं) एक होतें. ह्मणून हा पुरुष (त्या वेळीं) ऐकत नाहीं, पहात नाहीं, वास घेत नाहीं, स्वाद घेत नाहीं, स्पर्श जाणत नाहीं, बोलत नाहीं, घेत नाहीं, आनंद पावत नाहीं, टाकीत नाहीं, गमन करीत नाहीं. तो झोंप घेत आहे असें ह्मणतात. २. (इंद्रियें झोंप घेत असतां) या शरीरामध्यें प्राणरूपी अग्नि जागृत असतात. अपान हा गार्हपत्य (अग्नि) होय. व्यान हा अन्वाहार्यपचन (दक्षिणाग्नि) होय. प्राण हा गार्ह-पत्यापासून वर (मुख व नासिका यांचे ठिकाणीं) नेला जातो ह्मणून आहवनीय (अग्नि) होय ३. उच्छ्वास आणि निश्वास-रूपी आहुति (शरीराच्या बाहेर व आंत) समान नेतो ह्मणून

नयतीति स समानः मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवो- दानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ॥ यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः- पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

समान हा होता होय. मन हा यजमान होय. आणि उदान हें यज्ञाचें फल होय. (कारण) तो (ऊर्ध्वगामी उदान सुषुप्ति कालीं) दररोज यजमानाला [मनाला] ब्रह्माची प्राप्ति करून देतो. ४. या वेळीं हाच (मनोरूपी) देव स्वप्नामध्यें (आपल्या) महान् रूपाचा अनुभव घेतो, जें जें (वासनेच्या प्रबलतेनुरूप) पाहिलें असेल तें तें पुन्हां पहातो, ऐकलें असेल तें तें पुन्हां ऐकतो, नाना ठिकाणीं अनुभविलें असेल तें तें पुन्हां अनुभवितो; पाहिलेलें, न पाहिलेलें, ऐकलेलें, न ऐकलेलें, अनुभविलेलें, न अनुभविलेलें, अस्तित्वांत असलेलें, आस्तित्वांत नसलेलें असें सर्व (स्वतः) सर्वरूप होत्साता पहातो. ५. तो (मनोरूपी) देव जेव्हां

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ॥ एवं ह वै सत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च

(ब्रह्मरूपी) तेजानें व्याप्त होतो तेव्हां याला स्वप्नें दिसत नाहींत (मनाचे किरण हृदयामध्यें आकृष्ट होतात). तेव्हां (सुषुप्तीमध्यें) या शरीराला हें सुख होतें. ६. बाळा गार्ग्या, पक्षी ज्याप्रमाणें निवासस्थानाच्या वृक्षावर (एकत्र) जातात त्याप्रमाणें (यावेळीं) हीं सर्व पर-श्रेष्ठ अशा (आनंदस्वरूपी) आत्म्याचे ठिकाणीं एकत्र होतात, ७. (हें सर्व ह्मणजे)— (स्थूल) पृथिवी, (कारणरूप सूक्ष्म) पृथिवीमात्रा, आप, आपोमात्रा, तेज, तेजोमात्रा, वायु, वायुमात्रा, आकाश, आकाशमात्रा, चक्षु, द्रष्टव्य [चक्षूला गोचर असें सर्व], श्रोत्र, श्रोतव्य, घ्राण, घ्रातव्य, रस, रसयितव्य, त्वचा, स्पर्शयितव्य,

श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥ स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

ाणी, वक्तव्य, हस्त, हस्तविषय, उपस्थ, उपस्थानंदविषय, ुद, विसर्जयितव्य, पाय, गमनविषय, मन, मंतव्य, बुद्धि, ोद्धव्य, अहंकार, अहंकारविषय, चित्त, चित्तविषय, तेज, ेजोविषय, प्राण आणि प्राणधारणविषय. ८. हाच (उपाधिहित झालेला) पहाणारा, स्पर्श करणारा, श्रवण करणारा, ास घेणारा, स्वाद घेणारा, मनन करणारा, जाणणारा, रणारा, विज्ञानस्वभावी आत्मा पुरुष होय. हा पर [श्रेष्ठ] ाविनाशी अशा आत्म्याचे [परमात्म्याचे] ठिकाणीं स्थित

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलो-
हितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ॥ स सर्वज्ञः सर्वो
भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च
सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ॥ तदक्षरं वेदयते
यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥ इति
चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आहे. ९. हे बाळा, त्या अच्छाय [तमोरहित], (सर्व नाम-रूपादि उपाधिरूपी) शरीररहित, अंतःकरणरहित [अथवा रागरहित], शुभ्र [प्रकाशरूप], नाशरहित अशा परमात्म्याला जो जाणतो तो त्या अविनाशी परमात्म्याप्रत जातो. तो सर्वरूप व सर्वज्ञ होतो. याविषयीं असा श्लोक आहे— सर्व करणांनीं [देवैः] युक्त असे प्राण व (पृथिव्यादि) भूतें ज्या विज्ञानरूपी परमात्म्याचे ठिकाणीं स्थित आहेत त्या अविनाशी परमात्म्याला जो जाणतो तो, हे बाळा, सर्वज्ञ होय, तो सर्व व्यापून रहातो. १०. ११.

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥ स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत ॥ कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव

प्रश्न पांचवा.

नंतर शिबीचा पुत्र सत्यकाम मुनींना विचारता झाला कीं, हे भगवन्, मनुष्यांपैकीं जो कोणी मरणापर्यंत ओंकाराचें [ओंकाररूपी ब्रह्माचें] ध्यान करील [यमनियमादि व्रतांचें यावज्जीव पालन करील] तो तेणेंकरून कोणता लोक प्राप्त करून घेईल ? १. (मुनि ह्मणाले), हे सत्यकामा, ओंकाररूपी ब्रह्म पर आणि अपर असें (दोन प्रकारचें) आहे. ह्मणून हें जाणणारा मनुष्य याच (आत्मप्राप्तीला साधन अशा) ओंकारध्यानरूपी आश्रयानें (स्वतःला प्रिय वाटणाऱ्या) दोहोंपैकीं एका ब्रह्माकडे जातो. २. तो जर केवळ अकारमात्र ब्रह्माचें ध्यान करील तर त्या ध्यानाचे योगानें (एक-

संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते ॥ तमृचो मनुष्यलोक-मुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महि-मानमनुभवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संप-द्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते ॥ स सोमलोकं॥स सोम-लोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥ यः पुनरेतंत्त्रि-मात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि

मात्रा—) ज्ञानयुक्त होऊन लवकरच पृथिवीवर (संपन्न) जन्म पावतो. (अनेकजन्मांनंतर) ऋग्वेदाचे मंत्र त्याला मनुष्यशरीराला आणतात. तो तेथें तप, ब्रह्मचर्य आणि श्रद्धा यांनीं युक्त होत्साता वैभवाचा [आत्मानंदरहित मानु-षानंदाचा] अनुभव घेतो. ३. जर दोन मात्रांनीं युक्त अशा ब्रह्माचें ध्यान करील तर तो मनानें संपन्न होतो. यजुर्वेदाचे मंत्र त्याला अंतरिक्षांतील सोमलोकाप्रत नेतात. तो सोमलोकामध्यें ऐश्वर्याचा अनुभव घेऊन पुन्हां (कर्मानुसार) (मृत्युलोकीं) परत येतो. ४. परंतु जो (पूर्ण) तीन मात्रांनीं ओम् या अक्षरानें परपुरुषाचें

सूर्ये संपन्नः ॥ यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनुविप्रयुक्ताः ॥ क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्य-

ध्यान करील तो तेजोयुक्त सूर्यलोकीं संपन्न होतो. ज्याप्रमाणें सर्प कात टाकून निघतो त्याप्रमाणें तो पापापासून मुक्त होत्साता साममंत्रांनीं वर ब्रह्मलोकीं जातो [खालीं येत नाहीं]. तो (तेथें) या जीवयुक्त आत्म्याहून अत्यंत श्रेष्ठ व सर्वशरीरव्यापी अशा पुरुषाला पहातो. याविषयीं पुढील श्लोक आहेत. ५.—तीन मात्रा (ब्रह्मदृष्टि नसेल तर) मृत्युयुक्त आहेत. त्याच आत्म्याचे ध्यानाकडे लावल्या तर परस्परसंबद्ध व अभिन्न आहेत. बाह्य, आभ्यंतर आणि मध्यम [याग, प्राणायाम, जप इत्यादि] क्रियांचे ठिकाणीं (ब्रह्माहून मी भिन्न नाहीं अशा) योग्य रीतीनें या मात्रांचा उपयोग केला असतां ज्ञानी मनुष्य (ओंकाररूप होत्साता)

मासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं ससामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ॥ तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ॥ भगवान्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत ॥ षोड-

चंचलतारहित होतो. ६. ऋग्वेदमंत्रांनीं हा (मनुष्य) लोक, यजुर्वेदमंत्रांनीं अंतरिक्ष लोक आणि सामवेदमंत्रांनीं ज्ञानी जो जाणतात तो (ब्रह्म) लोक प्राप्त होतो तो हा (अपर-ब्रह्मलक्षण त्रिविध लोक) ओंकाररूपी साधनानेंच विद्वानाला प्राप्त होतो. शान्त, जरारहित, मरणरहित व भयरहित असें जें पर (ब्रह्म) तेंहि याच साधनानें प्राप्त होतें. ७.

इति पंचमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

प्रश्न सहावा.

नंतर भरद्वाजाचा पुत्र सुकेश मुनींना विचारता झाला कीं, हे भगवन्, कोसलदेशींचा हिरण्यनाभ नामक राज-

शकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यामिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ॥ तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति

पुत्र माझ्याकडे येऊन प्रश्न विचारता झाला कीं, हे भारद्वाजा, सोळा कलांचा [अवयवांचा] पुरुष तुला माहीत आहे का?" त्या कुमाराला मीं सांगितलें कीं, "मला माहीत नाहीं. जर असा (पुरुष) मला माहीत असता तर मीं तुला कां बरें सांगितला नसता ? जो असत्य बोलतो तो मूळासकट सर्वत्र शुष्क होतो. ह्मणून मीं असत्य भाषण करणें योग्य नाहीं." तो मुकाट्यानें रथावर आरूढ होऊन परत गेला. (असा) हा पुरुष कोठें आहे असें मी आपणांस विचारतों. १. त्याला ते (मुनि) ह्मणाले, बाळा, ज्याच्यामध्यें सोळा कला उत्पन्न होतात असा हा पुरुष याच शरीराच्या अंतर्भागीं

॥ २ ॥ स ईक्षांचक्रे ॥ कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे

(हृदयकमलीं) आहे. २. तो (पुरुष) विचार करता झाला कीं, " असें कोणतें तत्त्व आहे कीं जें (देहांतून) वर गेलें असतां (स्वयंप्रकाश आनंदरूप असा) मी वर जाईन आणि जें (देहामध्यें) स्थित असतां मी स्थित राहीन ? " (ह्मणून) त्यानें प्राणाची उत्पत्ति केली, प्राणापासून श्रद्धा, नंतर आकाश, वायु, तेज, आप, पृथिवी, इंद्रिय [कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें], मन, अन्न, अन्नापासून वीर्य, तप, (वेदांचे मंत्र, (अग्निहोत्रादि) कर्म, लोक [कर्माचें फल पृथिवी, स्वर्ग इत्यादि] आणि लोकांमध्यें नांव. ४. ज्याप्रमाणें या वहाणाऱ्या व समुद्राकडे जाणाऱ्या नद्या समुद्राप्रत प्राप्त झाल्या

समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ॥ एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश-
कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते
तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो
भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ कला
यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ॥ तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः
परिव्यथा इति ॥ ६ ॥ तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म

असतां अस्त पावतात व त्यांचें नांव आणि रूप हीं समुद्रा मध्यें नष्ट होतात, त्याप्रमाणें या सर्वसाक्षी पुरुषाच्या सोळा कला पुरुषाकडे जाणाऱ्या आहेत, त्या पुरुषाकडे आल्या ह्मणजे अस्त पावतात व त्यांचें नांव आणि रूप हीं पुरुषामध्यें नष्ट होतात असें (ब्रह्मज्ञान्यांनीं) सांगितलें आहे. (हें जो जाणतो) तो कलारहित व मृत्युरहित होतो. याविषयीं असा श्लोक आहे—५. रथनाभीचे ठिकाणीं ज्याप्रमाणें अरा, त्याप्रमाणें ज्याचे ठिकाणीं कला स्थित आहेत त्या जाणण्याला योग्य अशा पुरुषाला, हे शिष्यहो, तुह्मांला मृत्यूनें पीडा देऊं नये याकरितां, जाणा. ६. (नंतर) त्यांना ते (पिप्पलाद

वेदानातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥८॥ इति षष्ठः प्रश्नः ६

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्ताक्ष्र्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

मुनि) ह्मणाले, परब्रह्माचें मला इतकेंच ज्ञान आहे; आणि या ज्ञानाहून अधिक ज्ञान (कोणालाच) नाहीं. ७. त्या शिष्यांनीं मुनींची पूजा करून भाषण केलें, अविद्येच्या परतीरावर नेऊन आमचें तारण करणारा जो तूं तोच खरोखर आमचा पिता आहेस. (ब्रह्मविद्यासंप्रदायी) श्रेष्ठ ऋषींना आमचा (आदरयुक्त) नमस्कार असो. ८. इति षष्ठः प्रश्नः६

॥ इति प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

मुण्डकोपनिषत् ॥ ५ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्ये-

मुंडकोपनिषत्.

हे देवहो, आमचे कर्ण कल्याणकारक (गोष्टी) श्रवण करोत. हे यजनीय देवहो, आमचे चक्षु कल्याणकारक (गोष्टी) पाहोत. स्थिर अशा अवयवांनीं व शरीरांनीं युक्त होत्सात्या आह्मांकडून तुमचें स्तवन होवो. देवांनीं दिलेलें जें आयुष्य असेल तें आह्मांस प्राप्त होवो. प्राचीन ज्ञानी असा इंद्र, सर्वज्ञानी सूर्य, अरिष्टांचा नाश करणारा गरुड आणि बृहस्पति हे आमचें कल्याण करोत. ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ॥ स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥ शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ॥ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो

(इंद्रादि) देवांपैकीं प्रथम, विश्वाचा कर्ता व भुवनांचा पालयिता ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. सर्व विद्यांचें आश्रयस्थान अशी ब्रह्मविद्या त्यानें (अ पला) ज्येष्ठ पुत्र अथर्वा याला सांगितली. १. ब्रह्मदेवानें जी अथर्वा याला सांगितली ती त्यानें नंतर अंगिः याला सांगितली. त्यानें भरद्वाजगोत्रोत्पन्न सत्यवहाला सांगितली. (अशी एकापासून दुसऱ्याला अशा) क्रमानें आलेली (ही विद्या) सत्यवहानें अंगिरसाला सांगितली. २. अत्यंत गृहस्थधर्मयुक्त शौनक विधिपूर्वक अंगिरस् मुनीकडे येऊन विचारता झाला कीं, हे भगवन्, (असें) काय (आहे कीं जें) जाणलें असतां हें सर्व ज्ञात होईल ? ३. त्याला ते मुनि

वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥ तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं ॥ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-

ह्मणाले, परा विद्या आणि अपरा विद्या या दोन विद्या जाणण्याला योग्य आहेत असें ब्रह्मवेत्ते सांगतात. ४. त्यांपैकीं अपरा विद्या ह्मणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद (आणि त्यांचीं अंगें) शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि ज्योतिष हीं होत. आतां परा विद्या ह्मणजे जिच्या योगानें तें अविनाशी (ब्रह्म) प्राप्त होतें ती होय. ५. तें (ब्रह्म) ह्मणजे जें (ज्ञानेंद्रियांना) पहाण्यास अशक्य, (कर्मेंद्रियांना) ग्रहण करण्यास अशक्य, मूलरहित, गुणरहित, चक्षु व श्रोत्र यांनीं रहित, हस्त व पाद यांनीं रहित, नित्य, सर्वविध [=विभु= ब्रह्मदेवापासून सर्व प्राण्यांच्या रूपानें सर्वविध असलेलें], सर्वव्यापी, अत्यंत सूक्ष्म आणि क्षयरहित असें जें (सर्व)

ऽव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोर्णना-
भिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ॥
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्
॥ ७ ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ॥
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण आहे असें ज्ञाते जाणतात तें होय.
६. ज्याप्रमाणें कोळी (स्वतःच तंतु) उत्पन्न करतो व (पुन्हां) आंत घेतो, ज्याप्रमाणें पृथिवीवर ओषधी उत्पन्न होतात, ज्याप्रमाणें जिवंत मनुष्यापासून (मस्तकाचे) केश आणि (शरीरावरील) लव उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें (त्या) क्षयरहित ब्रह्मापासून विश्व उत्पन्न होतें. ७. (सृष्टि निर्माण करण्याच्या) ज्ञानानें [तपसा] (कार्यलक्षण अथवा हिरण्यगर्भ) ब्रह्म वृद्धि पावतें [मी अनेक रूपें धारण करीन अशी दृष्टि होते]; त्यापासून अन्न उत्पन्न होतें; अन्नापासून प्राण उत्पन्न होतो; प्राणापासून मन [संकल्प] उत्पन्न होतें; मनापासून आकाशादि भूतपंचक [सत्य] उत्पन्न होतें; पंचमहाभूतांपासून

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥ इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ॥ तान्याचरथ नियतं सत्यकामा.

(भू आदि सात) लोक उत्पन्न होतात; लोकांपासून कर्म उत्पन्न होतें; आणि कर्मांचे ठिकाणीं कर्मफल [अमृतं] उत्पन्न होतें. ८. जें (सामान्यतः) सर्व जाणणारें, (विशेषतः) सर्व जाणणारें [सर्ववित्], ज्याचें तप ज्ञानमय आहे (आयासमय नाहीं), अशा अ-क्षर ब्रह्मापासून (कार्यलक्षण हिरण्यगर्भरूप) ब्रह्म उत्पन्न होतें. त्यापासून पुढें रूप, अन्न (इत्यादि) उत्पन्न होतात. इति प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

(दोन्ही विद्यांचें सामान्य स्वरूप सांगून आतां विशेष स्वरूप सांगतात—) (ऋग्वेदादि) मंत्रांचे ठिकाणीं (अग्निहोत्रादि) जीं कर्में (वसिष्ठादि) ऋषींनीं अवलोकन केलीं तीं (हौत्र, आध्वर्यव आणि औद्गात्र अशा) तिहींनीं युक्त बहुत

एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ॥ तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ॥ अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥

प्रकारांनीं प्रवृत्त असलेलीं सत्य आहेत [पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारीं आहेत]. हे कर्मफलेच्छुहो, त्यांचें नित्य आचरण करा. चांगल्या प्रकारें आचरिलेल्या कर्मांचें फल मिळण्याला [लोके] हा मार्ग आहे. १. जेव्हां इंधनांनीं सम्यक् पेटलेल्या अग्नीमध्यें ज्वाळा चलन पावत असते तेव्हां आज्यभागांचे मध्यंतरीं आहुति द्याव्या. २. ज्याचें अग्निहोत्र दर्शकर्मवर्जित, पौर्णमासकर्मवर्जित, चातुर्मास्यकर्मवर्जित, आग्रयणकर्मवर्जित, अतिथिपूजनवर्जित, हवनवर्जित, वैश्वदेववर्जित, हवन असेल तर तें अविधिपूर्वक, असें असेल तर तेणेंकरून त्याला सातहि लोक अप्राप्य होतात [योग्य कर्म केलें असतां सात लोकांची प्राप्ति होते]. ३. काली,

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ॥ स्फुलिंगिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ॥ तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥ एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ॥ प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो

कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिंगिनी आणि दिव्य विश्वरुची अशा चलन पावणाऱ्या सात अग्नीच्या जिव्हा आहेत. ४. या प्रदीप्त असतां यांचे मध्यें यथाकाल आहुति देऊन जो (अग्निहोत्रादि) कर्म करतो त्याला या सूर्यरश्मिरूप होऊन ज्या ठिकाणीं देवेंद्र एकटा वास करतो त्या ठिकाणीं नेतात. ५ दीप्तियुक्त [सुवर्चसः] अशा त्या आहुति ‘ इकडे ये ’ ‘ इकडे ये ’ असें ह्मणतच (कीं काय) सूर्याच्या रश्मींचे द्वारें ‘ हा पुण्य ब्रह्मलोक [स्वर्ग] तुझ्या कर्मांचें फल होय ’ असें

ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ॥ एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ॥ जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ॥

प्रिय भाषण उच्चारीत व पूजन करीत यजमानाला (स्वर्गलोकीं) नेतात. ६. (सोळा ऋत्विज्, यजमान आणि पत्नी असें) अठरा जणांचें (ज्ञानरहित ह्मणून) गौण कर्म ज्यामध्यें सांगितलें आहे अशा या यज्ञरूपी नौका अस्थिर आहेत. जे मूढ हेंच श्रेयस्कर आहे असें समजतात ते पुनः पुनः जरा व मृत्यु यांप्रत येतात. ७. अज्ञानामध्यें रहाणारे (परंतु) स्वतःला बुद्धिमान् व विद्वान् असें मानणारे (हे) मूढ (जरारोगादिकांनीं) वारंवार पीडित होत्साते अंध अंधानें वाट दाखविली असतां जसे (व्यर्थ) भ्रमण पावतात त्याप्रमाणें भ्रमण पावतात. ८. अनेक प्रकारांनीं अविद्येमध्यें

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥ नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः ॥ सूर्यद्वारेण ते विरजाः

रहाणारे अज्ञानी जन आपण कृतार्थ आहोंत असा अभिमान बाळगतात. (कर्मांचे ठिकाणीं असलेल्या) प्रीतीमुळें (आपल्या अधःपाताचें) कारण कर्मी जन जाणत नाहींत. त्यामुळें ते दुःखी होत्साते कर्मफलाचा क्षय झाला ह्मणजे खालीं पडतात. ९. इष्ट [यागादि श्रौत] आणि पूर्त [वापीतडागादि स्मार्त] कर्म हेंच अत्यंत श्रेष्ठ आहे असें मानणारे मूढ जन याहून श्रेयस्कर दुसरें कांहीं नाहीं असें समजतात. कर्मांचें फल जें स्वर्गांतील श्रेष्ठ स्थान त्याचा उपभोग घेतल्यानंतर ते या (मानुष) लोकीं अथवा याहून हीन अशा (तिर्यक् इत्यादि) लोकीं प्रवेश करतात. १०. (परंतु याच्या उलट) जे शमयुक्त विद्वान् अरण्यामध्यें

प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच

भिक्षाचर्य आचरण करून तप [आश्रमविहित कर्म] आणि श्रद्धा [ब्रह्मविद्या] यांचें सेवन करतात ते कर्मरहित [विरजाः] होऊन ज्या ठिकाणीं तो मृत्युरहित व अव्ययस्वभाव (परम) पुरुष आहे त्या (सत्यलोकादिकांचे) ठिकाणीं सूर्याचे मार्गानें जातात. ११. कर्मापासून प्राप्त होणारे लोक (नाशवंत आहेत असें) जाणून ब्राह्मणानें वैराग्ययुक्त व्हावें. कर्मानें नित्य [अकृतः] असें ब्रह्म (प्राप्त होत) नाहीं. त्याच्या ज्ञानाकरितां त्यानें हातामध्यें समिधा घेऊन श्रुतिसंपन्न व ब्रह्मनिष्ठ अशा गुरूकडेच जावें. १२. (याप्रकारें) येणाऱ्या शान्तचित्त व शमानें युक्त अशा त्याला तो ज्ञानी (गुरु), अ-क्षर व सत्य असा (परम) पुरुष

तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥१३॥ इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति प्रथममुण्डकं समाप्तम् ।

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥ तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः

जिच्या योगानें जाणला जातो ती ब्रह्मविद्या योग्य प्रकारें सांगतो. १३. इति प्रथममुंडके द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

॥ इति प्रथममुंडकम् ॥

(अपरा विद्या असत्य होय पण) ही (परा विद्या) सत्य आहे. ज्याप्रमाणें चांगल्या पेटलेल्या अग्नीपासून तत्स्वरूप हजारों ठिणग्या उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें हे बाळा, (त्या) अ-क्षर ब्रह्मापासून [पुरुषापासून] नाना प्रकारचे जीव [भावाः] उत्पन्न होतात आणि त्याच्यामध्येंच लय पावतात. १, तो पुरुष दीप्तिमान्, अमूर्त, बाह्यवर्ती तसाच आन्तरवर्ती,

परः ॥ २ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ॥ पुमान् रेतः

जन्मरहित, अप्राण [क्रियारहित], मनोरहित [संकल्परहित], शुद्ध, (उपाधियुक्त) दुसऱ्या अक्षराहून श्रेष्ठ (उपाधि-रहित अ-क्षर) असा आहे. २. याच्यापासून प्राण, मन, सर्व इंद्रियें, आकाश, वायु, तेज, उदक आणि विश्वाला धारण करणारी पृथ्वी हीं उत्पन्न होतात. ३. याचें अग्नि हें मस्तक, चंद्र व सूर्य हे चक्षु, दिशा हें श्रोत्र, प्रसिद्ध वेद ही वाणी, वायु हा प्राण, सर्व विश्व हें हृदय आणि पृथिवी याच्या पायांपासून उत्पन्न झाली. हा भूतांचा अंतरात्मा आहे. ४. त्या पुरुषा-पासून (द्युलोक हा) अग्नि उत्पन्न झाला, या अग्नीच्या समिधा सूर्य होय. (सूर्याचें द्युलोकाग्नीमध्यें हवन केल्यानें चंद्र

सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ॥ संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ प्राणापानौ व्रीहियवौ

उत्पन्न झाला). चंद्राच्या हवनापासून [चंद्र हा समिधा अर्थात् द्युलोक हाच अग्नि] पर्जन्य उत्पन्न झाला. (पर्जन्याचें) पृथिवी-(रूपी अग्नी-) चे ठिकाणीं (हवन केल्यानें) ओषधी उत्पन्न झाल्या. (ओषधींचें पुरुषरूपी अग्नीमध्यें हवन केल्यानें रेत उत्पन्न झालें).......अशा प्रकारें (त्या परम) पुरुषापासूनच बहुत प्रजा उत्पन्न झाल्या. ५. ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, (मौंजी आदि) दीक्षा, (अग्निहोत्रादि यूपरहित)यज्ञ, सर्व (यूपसहित) यज्ञ [क्रतु], दक्षिणा, संवत्सर [कर्मांगकाल], यजमान, आणि जेथें चंद्र पावन करतो व जेथें सूर्य तपन पावतो ते (कर्म-फलरूपी) लोक हे त्या (परम) पुरुषापासूनच उत्पन्न झाले. ६. त्यापासूनच (वसु आदि) नाना प्रकारचे देव, साध्य, मनुष्य,

तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ॥ सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ॥ अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतै-

पशु, पक्षी, प्राण, अपान, (हवीकरितां लागणारे) व्रीहि व यव, तप, श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य आणि विधि हीं सर्व उत्पन्न झालीं. ७. सात प्राण, (अग्नीच्या) सात ज्वाळा, समिधा [विषय], सात होम, ज्यांमध्यें प्राण वावरतात असे सात लोक [= इंद्रियें] आणि हृदयामध्यें (अथवा शरीरामध्यें) [गुहायां] (विधात्यानें प्रतिप्राण्याचे ठिकाणीं) स्थापन केलेले प्राण हीं सर्व त्या (परम पुरुषा-) पासूनच उत्पन्न झालीं. ८. सर्व समुद्र आणि पर्वत यापासून उत्पन्न झाले. नाना प्रकारचीं रूपें धारण करणाऱ्या नद्या यापासून प्रवाह पावतात. सर्व ओषधी आणि ज्या (षड्विध) रसाच्या योगानें अंतरात्मा [सूक्ष्म शरीर] (स्थूल) भूतांनीं परिवेष्टित

स्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ॥ एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥ इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ॥ एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञा-

असें रहातें तो रस हीं सर्व त्या (परम) पुरुषापासूनच उत्पन्न झालीं. ९. हें (सर्व) विश्व, कर्म, तप, श्रेष्ठ व मृत्यु-रहित असें ब्रह्म (सर्व परम) पुरुषच आहे. हें ब्रह्म (आपल्या) हृदयामध्यें स्थित आहे असें जो जाणतो तोच हे बाळा, अविद्यारूपी ग्रंथी तोडून टाकण्यास समर्थ होतो. १०. इति द्वितीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

प्रकाशरूप [आविः], (हृदयामध्यें) सम्यक् स्थित [संनिहित], शरीरामध्यें संचार करणारें [गुहाचरं] अशी ज्याची प्रसिद्धि आहे; महत्त्वामुळें (सर्व पदांच्या अर्थांचें म्हणजे) पदार्थांचें स्थान; ज्यामध्यें चलन पावणारे (पक्षी

नाघद्वारिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ॥ तदेतदक्षरं ब्रह्म सप्राणस्तदु वाङ्मनः ॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं

आदि), प्राणापानादिकांनीं युक्त (मनुष्य, पशु आदि), निमेष (व उन्मेष) करणारे (प्राणी) असें सर्व (वस्तुजात) (ज्याप्रमाणें रथनाभीचे ठिकाणीं अरा त्याप्रमाणें) स्थित आहेत; सदसत्स्वरूप [सद्रूप व असद्रूप सर्व वस्तु ज्यानें व्यापलेल्या आहेत]; वरणीय, लौकिक ज्ञानाच्या पलीकडे असलेलें आणि सर्व वस्तूंमध्यें श्रेष्ठ अशा ब्रह्माचें, हे शिष्यहो, तुह्मी ज्ञान करून घ्या. १. जें दीप्तिमान् आहे, जें सूक्ष्माहून देखील सूक्ष्म आहे, (भू आदि) लोक आणि (त्या) लोकांतील (मनुष्यादि) रहिवासी हे ज्याच्यामध्यें स्थित आहेत तें हें अ–क्षर [क्षयरहित] ब्रह्म होय. तेंच प्राण, तेंच वाणी, तेंच मन होय. तें सत्य, अविनाशी आहे. तें (मनाचें) लक्ष्य झालें पाहिजे. बाळा, तूं त्याचें ज्ञान करून

ह्युपासानिशितं संधयीत ॥ आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा इव

घे. २. महास्त्र जें उपनिषद्रूपी धनुष्य तें घेऊन त्याला सतत ध्यानानें बारीक केलेला [उपासानिशित] शर लाव. ब्रह्माचे ठिकाणीं ज्याची भावना गेली आहे अशा चित्तानें तें ओढून, हे बाळा, त्याच अ--क्षर (ब्रह्मरूपी) लक्ष्याचें छेदन कर. ३. ओंकार हें धनुष्य, आत्मा हा शर आणि ब्रह्म हें त्याचें लक्ष्य. एकाग्र चित्तानें नेम मारला असतां—ज्याप्रमाणें शर लक्ष्यमय होतो त्याप्रमाणें—(मारणारा) ब्रह्ममय होतो. ४. स्वर्ग, पृथिवी, अंतरिक्ष, आणि सर्व प्राणांसह [इंद्रियांसह] मन हीं ज्याचे ठिकाणीं वेष्टिलीं आहेत तें एक ब्रह्म तुह्मीच आहां असें जाणा. इतर (अविद्यारूपी) वाचा सोडून द्या,

रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः ॥ स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ॥ ॐ इत्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ॥ दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ॥

ह्याच मोक्षप्राप्तीचा सेतु आहे. ५. ज्याप्रमाणें रथनाभीचे ठिकाणीं अरा त्याप्रमाणें (शरीरांतील) नाड्या ज्याचे ठिकाणीं एक होतात तो (क्रुद्ध, हर्षयुक्त इत्यादि) नाना प्रकारांनीं प्रकट होणारा (आत्मा) (शरीराचे) मध्यें आहे. त्या आत्म्याचें ओंकाररूपानें ध्यान करा. (अविद्यारूपी) तमाच्या पलीकडे जाऊं इच्छिणाऱ्या तुमचें पैलतीरीं सुखानें गमन होवो. ६. जो (सामान्यतः) सर्व जाणणारा आहे, जो (विशेषतः) सर्व वस्तु जाणणारा आहे, पृथ्वीवर ज्याचा महिमा स्पष्ट दिसत आहे [सूर्य, चंद्र, पंचमहाभूतें वगैरे आपलीं कामें नियमानें करीत आहेत हा त्याचाच महिमा], दिव्य अशा ब्रह्मपुरांतील ह्मणजे हृदयपुंडरीकांतील आका

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां

शामध्यें हा आत्मा स्थित आहे. मनाचे द्वारें प्रकट होणारा, प्राण व शरीर यांचा नियंता असा हा (आत्मा) हृदयाचा आश्रय घेऊन अन्नाचे ठिकाणीं स्थित आहे. आनंदरूपानें आणि अमृतरूपानें जें प्रकाशमान होत आहे असें हें आत्मतत्त्व ज्ञाते (शमदमादि वैराग्यानें प्राप्त झालेल्या विशिष्ट अनुभवयुक्त) ज्ञानानें जाणतात. ७. कारणरूप [पर] व कार्यरूप [अवर] अशा त्या आत्मतत्त्वाचें ज्ञान झालें ह्मणजे ज्ञात्याची (अविद्यावासनारूप) हृदयाची ग्रंथि छेदन पावते, सर्व संशयांचा नाश होतो आणि (जन्ममरणाला कारण अशा सर्व) कर्मांचा क्षय होतो. ८.ज्योतिर्मय अशा श्रेष्ठ [आत्मस्वरूपाची उपलब्धि येथें होते ह्मणून श्रेष्ठ] कोशामध्यें असलेलें मलरहित, अवयव-

ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥११॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥२॥

॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

रहित, शुद्ध प्रकाशरूप पदार्थांचें देखील प्रकाशक असें ब्रह्म, जे आत्म्याला जाणणारे असतात तेच जाणतात. ९. त्या ब्रह्माला सूर्य प्रकाशित करीत नाहीं, चंद्र अथवा तारका प्रकाशित करीत नाहींत, या विजा प्रकाशित करीत नाहींत, मग अग्नि कुठला ? तें स्वतःप्रकाश आहे आणि त्याच्याच अनुरोधानें सर्व (प्रकाशरूप वस्तु) प्रकाशित होतात. त्याच्याच प्रकाशाचे योगानें हें सर्व (जगत्) प्रकाश पावतें. १०. हें मरणरहित ब्रह्मच पुढें, मागें, उजवीकडे, डावीकडे, वर, खालीं सर्वत्र पसरलेलें आहे. हें सर्व विश्व ब्रह्मच होय. हें सर्वांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ आहे. ११. इति द्वितीयमुंडके द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥ इति द्वितीयमुंडकम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते॥
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति
॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-
मिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

सर्वदा एकत्र असणारे व एकमेकांचे मित्र असे दोन पक्षी [जीव व ईश्वर] एकाच (शरीररूपी) वृक्षाला चिकटून राहिले आहेत. त्यांपैकीं एक [जीव] (कर्मनिष्पन्न) (विचित्र) स्वादांनीं युक्त असें फल भक्षण करतो व दुसरा कांहीं भक्षण न करितां केवळ पहात असतो. १. (दोघांनाहि) समान असणाऱ्या त्या (शरीररूपी) वृक्षाचे ठिकाणीं संलग्न झालेला (एक) पुरुष [जीव] आपलें स्वामित्व नाहीं अशा कल्पनेनें वेडा होत्साता दुःख करतो. (अनेक जन्मांनंतर) जेव्हां, अनेक योगिजनांनीं सेवित, ईश्वर आणि त्याचा महिमा (असा दुसरा पक्षी शिवात्मा)(मीच आहें) असें प्रत्यक्ष पहातो तेव्हां तो शोकरहित होतो. २. स्वयंज्योतिःस्वभाव, (जगाचा) कर्ता,

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी ॥ आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥ अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो

स्वामी, आणि ब्रह्म व ब्रह्माचें कारण हीं दोन्ही एकच असलेल्या (परम) पुरुषाचें जेव्हां प्रत्यक्ष ज्ञान होतें तेव्हां तो ज्ञाता पुण्य आणि पाप यांचा नाश करून लेपरहित होत्साता (त्या परब्रह्माबरोबर) अत्यंत साम्य पावतो. ३. जो सर्व भूतांचे द्वारें प्रकाशित होत आहे तो प्राण (अथवा ईश्वर) हाच आहे [ह्म० मीच आहे] असें जाणणारा विद्वान् फार (व्यर्थ) बोलत नाहीं. आत्म्याचे बरोबर क्रीडा करणारा, आत्म्यावर प्रीति करणारा, (ज्ञान, वैराग्यादि) क्रियांनीं युक्त असा तो ब्रह्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ होय. ४. सत्य, तप, योग्य ज्ञान आणि सतत ब्रह्मचर्य यांचे योगानें हा आत्मा [ईश्वर] प्राप्त होतो. ज्योतिर्मय व शुभ्र असा

यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ॥ येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ॥ दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहा-

याला ज्यांचे दोष नाश पावले आहेत असे यति आपल्या शरीरामध्येंच स्थित असा पहातात. ५. सत्याचाच जय होतो, असत्याचा नाहीं. देवयान [देवांकडे जाणारा] नामक विस्तीर्ण मार्ग सत्यानेंच युक्त आहे. तृष्णारहित [आप्तकामाः] ऋषि जो मार्ग आक्रमण करतात व जेथें त्या सत्याचें प्राप्तव्य आहे तो विस्तीर्ण मार्ग सत्यानेंच युक्त आहे. ६. तें (ब्रह्म) मोठें व स्वयंप्रभ आहे, त्याच्या स्वरूपाची कल्पना करणें शक्य नाहीं, सूक्ष्माहून देखील सूक्ष्म असून (सूर्यचंद्रादि नाना प्रकारांनीं) तें प्रकाशित आहे. दूराहून देखील दूर ठिकाणीं तें आहे, समीप आहे, त्याला पहाणारांना [योगी, ज्ञानी वगैरेंना] तें (बुद्धिरूपी) गुहेमध्यें स्थित आहे (असें दिसतें). ७.

याम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्त-
पसा कर्मणा वा ॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥ प्राणैश्चित्तं
सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥
यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते

चक्षूंनीं त्याचें ग्रहण होत नाहीं, वाणीनें होत नाहीं, इतर
इंद्रियांनीं [देवैः] होत नाहीं, तप अथवा कर्म यांनीं होत
नाहीं. ज्ञानप्रसादानें जेव्हां अंतःकरण शुद्ध होईल तेव्हां त्या
अवयवरहित ब्रह्माचें ध्यान केलें असतां तें दिसतें. ८. ज्या-
मध्यें प्राण (प्राणापानादि) पांच भेदांनीं वास करीत आहे
अशा शरीरामध्यें हा अणुस्वरूप आत्मा अंतःकरणानें जाणला
पाहिजे. जनांचें अंतःकरण (इंद्रियांसहवर्तमान प्राणांनीं)
व्यापलें आहे. हें अंतःकरण शुद्ध झालें ह्मणजे [क्लेशादि
मलांनीं रहित झालें ह्मणजे] हा आत्मा स्वतः प्रकाशमान
होतो. ९. ज्या ज्या (पितृलोक आदि) लोकाचा मनानें

यांश्च कामान् ॥ तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ॥ उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति

संकल्प करतो, विशुद्धान्तःकरण होत्साता ज्या ज्या भोगांची इच्छा करतो, तो तो लोक त्याला प्राप्त होतो आणि ते ते भोग प्राप्त होतात. ह्मणून (आपली) उन्नति इच्छिणाऱ्या मनुष्यानें आत्मज्ञानी मनुष्याची पूजा करावी (व त्यापासून आत्मज्ञान प्राप्त करून घ्यावें). १०. इति तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

(कारण) अत्यंत श्रेष्ठ असें स्थान, ज्याच्यामध्यें (सर्व) विश्व अर्पित आहे, आणि जें (अत्यंत) स्वच्छ प्रकाशानें युक्त आहे असें ब्रह्म ते (आत्मज्ञानी मनुष्य) जाणतात. जे तृष्णारहित होत्साते अशा (आत्मज्ञानी) पुरुषाची सेवा करतात ते बुद्धिमान् (जन्ममरणाला कारण अशा) या

धीराः ॥ १ ॥ कामान्यः कामयते मन्यमानः स काम-
भिर्जायते तत्र तत्र ॥ पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव
सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥३ ॥ नायमात्मा

शुक्राच्या पलीकडे जातात. १. कामांचें चिन्तन करीत जो ते (प्राप्त होण्याची) इच्छा करतो तो त्या त्या कामांचे योगानें त्या त्या (कामप्राप्तीला निमित्त अशा) ठिकाणीं जन्म पावतो. परंतु ज्याचे सर्व काम (आत्मप्राप्तिकामामुळें) गेलेले आहेत व ज्याचें चित्त आत्म्याकडे लागलें आहे अशा मनुष्याचे सर्व काम या जन्मींच [इहैव] नाश पावतात. २. हा आत्मा (वेदशास्त्रादिकांच्या) अध्ययनानें प्राप्त होत नाहीं, धारणाशक्तीनें प्राप्त होत नाहीं, बहुत श्रवणानें प्राप्त होत नाहीं. (तर) ज्या आत्म्याची प्राप्ति होण्याची हा (साधक) इच्छा करतो त्या प्राप्तीच्या इच्छेनेंच हा प्राप्त होतो. (कारण) अशा मनुष्याला हा आत्मा आपलें स्वरूप प्रकट

बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ॥ एतै-रुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-रागाः प्रशान्ताः ॥ ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-त्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-

करतें. ३. (आत्मनिष्ठारूपी) बल ज्याचे जवळ नाहीं, (लौकिक विषयासक्तिरूप) प्रमादानें जो युक्त आहे (अथवा) संन्यासयुक्त [अलिंगात्] ज्ञानानें (अथवा तपानें) जो युक्त नाहीं त्याला हा आत्मा प्राप्त होत नाहीं. जो विद्वान् (बल, अप्रमाद आणि संन्यासयुक्त ज्ञान) या उपायांनीं प्रयत्न करतो त्याचा आत्मा ब्रह्मस्थान पावतो. ४. याची प्राप्ति झालेले ऋषि त्या ज्ञानानें तृप्त होतात, परमात्मरूप होतात, विषयप्रीतिरहित होतात आणि इंद्रियतृप्तीपासून निवृत्त होतात. ते बुद्धिमान् व नित्यसमाधानस्वभावी [युक्तात्मानः] सर्वव्यापी ब्रह्म सर्वत्र प्राप्त होत्साते (शरीरपातकालीं) सर्वांमध्यें प्रवेश करतात [मायोपाधीच्या मर्यादा टाकतात] (आणि अशा रीतीनें

तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥ गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ॥ कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं

ब्रह्मस्थान पावतात). ५. वेदान्ताच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या विज्ञानानें ज्यांनीं (प्रासव्य) अर्थ [परमात्मा] सुनिश्चित केलेला आहे, संन्यासयोगामुळें जे यमनयुक्त व शुद्ध अन्तःकरणयुक्त झाले आहेत ते सर्व देहपरित्यागकालीं ब्रह्माचे ठिकाणीं ब्रह्मस्वरूप होत्साते [परामृताः परं अमृतं ब्रह्म येषां ते] सर्वांपासून मुक्त होतात. ६. (मोक्षकालीं) पंधरा कला आपापल्या कारणाप्रत जातात. (चक्षु आदि) सर्व इंद्रियें आपापल्या देवतेप्रत जातात. कर्मे व विज्ञानमय आत्मा हीं सर्व अत्यंत श्रेष्ठ व व्ययरहित अशा ब्रह्माचे ठिकाणीं एकरूप होतात. ७. ज्याप्रमाणें वहाणाऱ्या नद्या (आपलें) नांव व

पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

स्वरूप टाकून देऊन समुद्रामध्यें लय पावतात त्याप्रमाणें विद्वान् मनुष्य नांव व रूप यांपासून मुक्त होऊन श्रेष्ठाहून देखील श्रेष्ठ अशा दिव्य (परम) पुरुषाप्रत जातो. ८. हें परम ब्रह्म जो कोणी जाणतो तो (प्रत्यक्ष) ब्रह्मच होतो. त्याच्या कुळामध्यें ब्रह्म न जाणणारा कोणी होत नाहीं. तो शोकाच्या पलीकडे जातो, पापाच्या पलीकडे जातो, हृदयस्थ अविद्यारूपी ग्रंथींतून मुक्त होऊन मृत्युरहित होतो. ९. ह्या (विद्यासंप्रदानविधि) पुढील मंत्रानें स्पष्ट करतात— जे योग्य कर्मांचें अनुष्ठान करणारे श्रौतसंपन्न विद्वान् (अपर) ब्रह्माचे ठिकाणीं निष्ठा असलेले श्रद्धापूर्वक स्वतः एकर्षिनामक अग्नीचें हवन करतात आणि ज्यांनीं

शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ॥ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥ इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः

(अथर्व वेदामध्यें सांगितलेलें) शिरोव्रत विधिपूर्वक पाळलें असेल त्यांनाच ही ब्रह्मविद्या सांगावी. १०. तें हें (परम) पुरुषाचें यथार्थ ज्ञान पूर्वी अंगिरा मुनींनीं सांगितलें. ज्यानें व्रत आचरण केलें नसेल तो याचें अध्ययन करूं शकत नाहीं [ह्मणजे त्याला हें ज्ञान प्राप्त होत नाहीं]. (ही ब्रह्मविद्या परंपरेनें प्राप्त करून देणाऱ्या) थोर ऋषींना (आदरपूर्वक) नमस्कार असो. इति तृतीयमुंडके द्वितीयः खंडः २

इति तृतीयमुंडकम् ॥ ३ ॥

॥ इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ५ ॥

॥ ॐतत्सत् ॥

माण्डूक्योपनिषत् ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वं तस्योपव्याख्यानंभूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ॥ यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तद-

मांडूक्योपनिषत् ॥ ६ ॥

हें सर्व (विश्व) ओंकार आहे, ओंकाराचें उपव्याख्यान होय. भूत, वर्तमान आणि भविष्य सर्व ओंकारच होय. त्रिकालातीत जें कांहीं इतर असेल तेंहि ओंकारच होय. १.

प्योङ्कार एव ॥ १ ॥ सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥ जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न

हें सर्व ब्रह्म आहे. हा आत्मा ब्रह्म आहे, हा (विश्व, तैजस, प्राज्ञ आणि तुरीय अशा) चार प्रकारचा आत्मा. २. जागृति हें ज्याचें स्थान आहे, स्वतःहून इतर पदार्थ ज्याच्या ज्ञानाचे विषय आहेत, (द्युलोक हें शिर, अग्नि हें मुख, सूर्य हा चक्षु, वायु हा प्राण, आकाश हा देहाचा मध्यभाग, उदक हें मूत्रस्थान आणि पृथिवी हें गुद असे) सात ज्याचे अवयव आहेत, (पांच ज्ञानेन्द्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, पांच प्राण आणि मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हीं) एकोणीस ज्याचीं मुखें आहेत, असा स्थूल विषयांचा भोक्ता वैश्वानर [सर्वपिंडात्मा] हा प्रथम प्रकार. ३. स्वप्न हें ज्याचें स्थान, अंतर्विषय ज्याच्या ज्ञानाचा विषय, सात अवयव, एकोणीस मुखें, विषय-

कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ॥ सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभावाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥ नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥ अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमल-

स्पर्शरहित केवळ वासना हा ज्याचा भोग आहे असा तेजोरूप दुसरा प्रकार. ४. निद्रा प्राप्त झाल्यामुळें जेव्हां कोणतीहि इच्छा होत नाहीं, कोणतेंहि स्वप्न दिसत नाहीं त्याला सुषुप्ति म्हणतात. सुषुप्तिस्थानाचे ठिकाणीं एकत्र झालेला, प्रज्ञानपूर्ण व आनंदपूर्ण, आनंदाचा भोक्ता, चैतन्य हें ज्याचें मुख असा प्राज्ञ हा तिसरा प्रकार. ५. हाच सर्वांचा ईश्वर, सर्वांचा ज्ञाता, हा (सर्वांचा) अंतर्यामी, हा सर्वांचें उत्पत्तिकारण, भूतांची उत्पत्ति व विनाश हाच होय. ६. अंतःप्रज्ञ नव्हे, बहिष्प्रज्ञ नव्हे, उभयप्रज्ञ नव्हे, प्रज्ञानपूर्ण नव्हे, प्रज्ञ नव्हे, अप्रज्ञ नव्हे. अदृष्ट, अव्यवहार्य, अग्राह्य, अलक्षण, अचिंत्य, अव्यपदेश्य,

क्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥ सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥ जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै

एकात्मप्रत्यय हेंच ज्याचें सार आहे, प्रपंचविरहित, शान्त, कल्याणरूप आणि द्वैतरहित असा चवथा प्रकार होय. या आत्म्याचें ज्ञान करून घेणें योग्य आहे. ७. तो हा आत्मा अक्षराचे योगानें वर्णन करतात. तें अक्षर ॐकार होय. हा मात्रांनीं युक्त असा आहे. आत्म्याचे पाद ते ॐकाराच्या मात्रा होत व ॐकाराच्या मात्रा ते आत्म्याचे पाद होत. त्या मात्रा ह्मणजे अकार, उकार, मकार या होत. ८. जागृति हें ज्याचें स्थान आहे असा वैश्वानररूपी हा ॐकारांतील अकार होय. ही पहिली मात्रा होय. आप्ति ह्मणजे सर्व व्यापणारी, अथवा आदिमत्व ह्मणजे प्रथमत्व, अथवा आप्नोति ह्मणजे सर्व इच्छा प्राप्त करून घेणें असा या

सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ स्वप्नस्थान-स्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मिते-रपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः

मात्रेचा अर्थ होय. जो हें जाणतो तो श्रेष्ठ होतो. ९. स्वप्न हें ज्याचें स्थान आहे असा तेजोरूपी हा उकार होय. ही दुसरी मात्रा. उत्+कृष् म्हणजे ज्ञानधारा वृद्धिंगत करणें होय. जो हें जाणतो तो (शत्रुमित्रांचे ठिकाणीं) समान होतो, त्याच्या कुळामध्यें ब्रह्माविषयीं अज्ञानी कोणी होत नाहीं. १०. सुषुप्ति हें ज्याचें स्थान आहे असा प्राज्ञरूपी मकार होय. ही तिसरी मात्रा. सर्वांचें मान करतो अथवा एकरूप होतो असा अर्थ होय. हें जो जाणतो तो एकरूप होतो. ११. मात्रारहित तो चवथा प्रकार. हा अव्यवहार्य, प्रपंचापासून निवृत्त, कल्याण-रूप, अद्वैतरूप होय. या प्रकारें ॐकार हा आत्मा होय. हें

शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं एवं[2] य[1] वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥

॥ इति माण्डूक्योपनिषत् संपूर्णा ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः ॥ व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥

जो जाणतो त्याचा आत्मा आत्म्यामध्यें प्रवेश करतो [अद्वैतरूप होतो]. १२.

इति अथर्ववेदीया मांडूक्योपनिषत्समाप्ता ॥

तैत्तिरीयोपनिषत् ॥ ७ ॥

॥ शीक्षोपनिषत् ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्यमा ॥ शं न इंद्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

तैत्तिरीयोपनिषत्.

शीक्षाध्याय.

मित्र व वरुण आह्मांला कल्याणकारक होवोत. सूर्य आह्मांला कल्याणकारक होवो. इंद्र, बृहस्पति आह्मांला कल्याणकारक होवोत. विस्तीर्णगति विष्णु आह्मांला कल्याणकारक होवो. ब्रह्माला नमस्कार असो. हे वायु, तुला नमस्कार असो. तूंच प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस. तुलाच मी प्रत्यक्ष असें ब्रह्म ह्मणतों. मी यथाशास्त्र भाषण करीन, मी सत्य भाषण करीन. तें (ब्रह्म)

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्यमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पति ॥ शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वादिष्यामि ॥ सत्यं वादिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥

माझें रक्षण करो, वक्त्याचें रक्षण करो, माझें रक्षण करो, वक्त्याचें रक्षण करो. ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

मित्र आणि वरुण आह्मांला कल्याणकारक होवोत. सूर्य आह्मांला कल्याणकारक होवो. इंद्र व बृहस्पति आह्मांला कल्याणकारक होवोत. विस्तीर्णगति विष्णु आह्मांला कल्याण कारक होवो. ब्रह्माला नमस्कार असो. हे वायु, तुला नमस्कार असो. तूंच प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस. तुलाच मी प्रत्यक्ष असें ब्रह्म ह्मणतों. मी यथाशास्त्र भाषण करीन. मी सत्य भाषण करीन. तें (वायुरूपी) ब्रह्म माझें रक्षण करो, वक्त्याचें रक्षण करो, माझें रक्षण करो, वक्त्याचें रक्षण करो. इति प्रथमोऽनुवाकः

अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥
इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ वर्णः स्वरः ॥ मात्रा बलम् ॥ साम संतानः ॥ इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥
इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सह नौ यशः ॥ सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥ अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकरणेषु

आतां शिक्षेची व्याख्या सांगतों [जिच्या योगानें वर्णादिकांचा उच्चार करतां येतो ती शिक्षा]. वर्ण [अकारादि], स्वर [उदात्त आदि], मात्रा [ह्रस्व आदि], बल [प्रयत्नविशेष], साम [उच्चाराची समता] आणि संतान [संहिता]. (यांचें अध्ययन करावयाचें). याप्रमाणें शीक्षाध्याय सांगितला. इति द्वितीयोऽनुवाकः

आह्मां दोघांना समान यश प्राप्त होवो. आमचें ब्रह्मचर्यतेज समान असो. आतां आह्मी संहिताविषय [संहिता=वर्णांचा समुच्चय, हा ज्याचा विषय आहे तें] उपनिषत् सांगतों. तें

अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् ॥ ता महासꣳहिता इत्याचक्षते ॥ अथाधिलोकम् ॥ पृथिवी पूर्वरूपम् ॥ द्यौरुत्तररूपम् ॥ आकाशः संधिः ॥ १ ॥ वायुः संधानम् ॥ इत्यधिलोकम् ॥ अथाधिज्यौतिषम् ॥ अग्निः पूर्वरूपम् ॥ आदित्य उत्तररूपम् ॥ आपः संधिः ॥ वैद्युतः संधानम् ॥ इत्याधिज्यौतिषम् ॥ अथाधिविद्यम् ॥ आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥ अन्तेवास्युत्तररूपम् विद्या

पांच विषयांनीं सांगतों. लोकांसंबंधानें, ज्योतिषांसंबंधानें, विद्येसंबंधानें, प्रजेसंबंधानें आणि आत्म्यासंबंधानें. असे उपनिषदांचे पांच विषय आहेत. यांना महासंहिता असें ह्मणतात. आतां अधिलोकाची व्याख्या सांगतों. पृथिवी ही पूर्वरूप, अंतरिक्षलोक हा उत्तररूप, आकाश हा संधि [मध्य]. १. वायु हा संधान [जोडणारा]. याप्रमाणें अधिलोक झाला. आतां अधिज्यौतिष सांगतों. अग्नि हा पूर्वरूप, आदित्य हा उत्तररूप, उदक हें संधि, विद्युत् ही संधान. याप्रमाणें अधिज्यौतिष झाला. आतां अधिविद्य आचार्य हा पूर्वरूप, २. शिष्य हा

संधिः ॥ प्रवचनꣳ संधानम् ॥ इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिप्रजम् ॥ माता पूर्वरूपम् ॥ पितोत्तररूपम् ॥ प्रजा संधिः ॥ प्रजननꣳ संधानम् ॥ इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् ॥ अधरा हनुः पूर्वरूपम् ॥ उत्तरा हनुरुत्तररूपम् ॥ वाक् संधिः ॥ जिह्वा संधानम् ॥ इत्यध्यात्मम् ॥ इतीमा महासꣳहिताः ॥ य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद संधीयते प्रजया पशुभिः ॥ ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ४ ॥ (संधिराचार्यः पूर्वरूपमित्याधिप्रजं लोकेन)
॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

उत्तररूप, विद्या ही संधि, प्रवचन हें संधान. याप्रमाणें अधिविद्य झाला. आतां अधिप्रज–माता ही पूर्वरूप, पिता हा उत्तररूप, प्रजा ही संधी, प्रजनन हें संधान. याप्रमाणें अधिप्रज झाला. ३. आतां अध्यात्म–खालची हनुवटी ही पूर्वरूप, वरची हनुवटी ही उत्तररूप, वाणी ही संधी, जिह्वा ही संधान. याप्रमाणें अध्यात्म झाला. याप्रमाणें या महासंहिता होत. जो या महासंहिता या प्रकारें जाणतो तो प्रजा, पशु,

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संब-भूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य देव धारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्षणम् ॥ जिह्वा मे मधुमत्तमा॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

ब्रह्मतेज, अन्नादि, (कर्मांचें फल असा) स्वर्ग लोक यांनी युक्त होतो. ४. इति तृतीयोऽनुवाकः

जो वेदांमध्यें प्रधान आहे, जो सर्वरूप आहे, जो वेदो-रूपी अमृतापासून उत्पन्न झाला, असा (ओंकाररूपी) इंद्र मला ज्ञानानें समृद्ध करो. हे देवा, मला अमृताचा [अर्थात् अमृतसाधक ब्रह्मज्ञानाचा] धारणकर्ता होऊं दे. माझें शरीर योग्य होऊं दे. माझी जिह्वा अत्यंत मधुरभाषणी होऊं दे. कर्णांनीं मला पुष्कळ श्रवण करूं दे. तूं परमात्म्याचा कोश लौकिकज्ञानानें आच्छादित आहेस [= लौकिक ज्ञानाला समजत नाहींस]. माझें श्रवण (वगैरे आत्मज्ञान) रक्षण कर. [श्रीची इच्छा करणारानें ह्मणण्याचे मंत्र—] आणणारी,

कुर्वाणा चीरमात्मनः ॥ वासांसि मम गावश्च ॥ अन्नपाने च सर्वदा ॥ ततो मे श्रियमावह ॥ लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥ आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ वि मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ प्र मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो जनेऽसानि स्वाहा ॥ श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा ॥ तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा ॥ स मा भग प्रविश स्वाहा ॥ तस्मिन्सहस्रशाखे ॥ नि भगाहं

विस्तार करणारी व अनेक कालपर्यंत माझीं वस्त्रें, माझ्या गाई यांचें रक्षण करणारी, सर्वकाल अन्न व पाणी देणारी, अजा व इतर पशु देणारी अशी श्री मला प्राप्त करून दे. [स्वाहा. आहुति]. माझ्याकडे ब्रह्मचारी [शिष्य] येवोत [त्रिवार]. ते शिष्य दमानें युक्त होवोत. शमानें युक्त होवोत. १. २. जनांमध्यें मी यशस्वी व्हावें, मी श्रेयस्कर व्हावें, द्रव्यानें युक्त व्हावें. हे सुभगा (ओंकारा), मी तुजमध्यें प्रवेश करावा, सहस्रावयवयुक्त अशा तुजमध्यें प्रवेश करून

त्वयि मृजे स्वाहा ॥ यथापः प्रवतायन्ति ॥ यथा मासा अहर्जरम् ॥ एवं मां ब्रह्मचारिणः ॥ धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ॥ प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥३॥ (वितन्वाना शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ धातरायन्तु सर्वतः स्वाहैकं च) इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् ॥ माहाचमस्यः प्रवेदयते ॥ मह

मी तुला शोधीन. ज्याप्रमाणें उदक निम्नग प्रदेशाच्या अनुरोधानें जातें, ज्याप्रमाणें महिने संवत्सराच्या अनुरोधानें जातात, तसे शिष्य, हे सर्वविधात्या, माझ्या अनुरोधानें येवोत. तूं श्रमपरिहाराचें स्थान आहेस. मला आपलें स्वरूप प्रकट कर. मजप्रत ये [तूं व मी एकरूप व्हावें]. ३.
इति चतुर्थोऽनुवाकः

(याप्रमाणें मेधा, श्री आदि इच्छिणाराकरितां मंत्र सांगितले. आतां व्याहृतिरूप ब्रह्माची अंतरुपासना सांगतात--) भूः, भुवः आणि सुवः अशा तीन प्रकारच्या व्याहृति आहेत,

इति ॥ तद्ब्रह्म॥ स आत्मा ॥ अङ्गान्यन्या देवताः ॥ भूरिति वा अयं लोकः ॥ भुव इत्यंतरिक्षम् ॥ सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥ मह इत्यादित्यः ॥ आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते ॥ भूरिति वा अग्निः ॥ भुव इति वायुः ॥ सुवरित्यादित्यः ॥ मह इति चन्द्रमाः ॥ चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते ॥ भूरिति वा ऋचः ॥ भुव इति सामानि ॥ सुवरिति यजूꣳषि ॥ २ ॥ मह इति

त्यांची चवथी व्याहृति महः ही आहे. ही महाचमस ऋषीचा पुत्र [माहाचमस्य] यानें सांगितली. हेंच ब्रह्म होय. हाच आत्मा होय. इतर (आदित्यादि) देवता हीं अंगें. भूः ह्मणजे हा लोक. भुवः ह्मणजे अंतरिक्ष लोक. सुवः ह्मणजे तो (स्वर्ग) लोक. १. महः ह्मणजे आदित्य [सूर्यमंडलरूपी जगाचा प्राण]. आदित्याचे योगानें सर्व लोक वृद्धि पावतात. भूः ह्मणजे अग्नि. भुवः ह्मणजे वायु. सुवः ह्मणजे आदित्य. महः ह्मणजे चंद्रमा. चंद्राचे योगानें सर्व ज्योतिर्मय पदार्थांची [नक्षत्रें इत्यादि] वृद्धि होते. भूः ह्मणजे ऋचा. भुवः

ब्रह्म ॥ ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ॥ भूरिति वै प्राणः ॥ भुव इत्यपानः ॥ सुवरिति व्यानः ॥ मह इत्यन्नम् ॥ अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥ ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा ॥ चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः ॥ ता यो वेद ॥ स वेद ब्रह्म ॥ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥ (असौ लोको यजूꣳषि वेद द्वे च) ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः ॥ तस्मिन्नयं पुरुषो

ह्मणजे साम. सुवः ह्मणजे यजुर्मंत्र. २. महः ह्मणजे ब्रह्म, ब्रह्माचे योगानें सर्व वेद महत्त्व पावतात. भूः ह्मणजे प्राण, भुवः ह्मणजे अपान. सुवः ह्मणजे व्यान. महः ह्मणजे अन्न. अन्नाचे योगानें सर्व प्राणांची वृद्धि होते. याप्रमाणें या चार व्याहृतींचे चार प्रकार आहेत. यांचें ज्याला ज्ञान होतें त्याला ब्रह्माचें ज्ञान होतें. त्याला सर्व देव बलि [फल] आणतात. ३. इति पंचमोऽनुवाकः

हृदयाचे अंतर्भागीं जें आकाश [जागा] आहे त्यामध्यें

मनोमयः ॥ अमृतो हिरण्मयः ॥ अन्तरेण तालुके ॥ य एष स्तन इवावलम्बते ॥ सेंद्रयोनिः ॥ यत्रासौ केशान्तो विवर्तते ॥ व्यपोह्य शीर्षकपाले ॥ भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति ॥ भुव इति वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये ॥ मह इति ब्रह्मणि ॥ आप्नोति स्वाराज्यम् ॥ आप्नोति मनसस्पतिम् ॥

हा मनोमय पुरुष [= ब्रह्म. भू आदि लोकांना व्यापून रहाणारा तो पुरुष] आहे. तो मृत्युरहित आहे, प्रकाशस्वरूप आहे. ताल्वूंच्या मध्यें [मुखाचे आंत जिभेच्या मुळाचे वर असलेले भाग यांना तालुका ह्मणतात] स्तनांच्या आधारानें आहे. तेंच ब्रह्माचें [इंद्र] ज्ञान होण्याचें द्वार होय. (हें द्वार) ज्या ठिकाणीं केसांचा अंत होतो [ह्मणजे डोक्यापर्यंत] व मस्तकाच्या कपालांचे दोन भाग होतात तेथपर्यंत हें पसरलेलें आहे. ज्ञानी मनुष्य त्या द्वारानें निघून, भूव्याहृतिरूप अग्नीचें स्वरूप पावतो. भुवव्याहृतिरूप वायूचें स्वरूप पावतो. १. सुवव्याहृतिरूप आदित्याचें स्वरूप पावतो. महव्याहृतिरूप ब्रह्माचें स्वरूप पावतो. (त्यांमध्यें आत्मरूपानें स्थित

वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ॥ श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ॥ एतत्ततो भवति ॥ आकाशशरीरं ब्रह्म ॥ सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम् ॥ शान्तिसमृद्धममृतम् ॥ इति प्राचीनयोग्योपास्स्व ॥ २ ॥ (वायावमृतमेकं च) ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः ॥ अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि ॥ आप ओषधयो वनस्पतय

होतधाता) आधिपत्य मिळवितो. मनाचें स्वामित्व मिळवितो. वाणी, चक्षु, श्रोत्र व विज्ञान या सर्वांचा स्वामी होतो. नंतर एतद्रूप [ब्रह्मरूप] होतो. आकाशरूप [=सूक्ष्म], सत्यस्वरूप, प्राणाचे ठिकाणीं रममाण होणारें, शान्तीनें पूर्ण, मृत्युरहित अशा त्या ब्रह्माची, हे पुरातन ऋषींची योग्यता इच्छिणाऱ्या शिष्या, उपासना कर. २. इति षष्ठोऽनुवाकः

(ब्रह्माची पृथिव्यादि यज्ञस्वरूपानें उपासना सांगतात—) पृथिवी, अंतरिक्ष, द्यौ, दिशा आणि अवान्तर दिशा (हें लोकपांक्तस्वरूप) [पांक्त=यज्ञ]. अग्नि, वायु, आदित्य, चंद्र,

आकाश आत्मा ॥ इत्यधिभूतम् ॥ अथाध्यात्मम् ॥ प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः ॥ चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् ॥ चर्म मा॰ँस॰ँ स्नावास्थि मज्जा ॥ एतदधि-विधाय ऋषिरवोचत् ॥ पाङ्क्तं वा इद॰ँ सर्वम् ॥ पाङ्क्तेनैव पाङ्क्त॰ँ स्पृणोतीति ॥ १ ॥ (सर्वमेकं च) ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ओमिति ब्रह्म ॥ ओमितीद॰ँसर्वम् ॥ ओमित्येतद-

नक्षत्रें (हें देवतापांक्तस्वरूप). उदक, ओषधि, वनस्पति, आकाश, आत्मा (हें भूतपांक्तस्वरूप). याप्रमाणें अधिभूत-स्वरूप झालें. आतां अध्यात्मस्वरूप—प्राण, व्यान, अपान, उदान, समान (हें वायुपांक्तस्वरूप). चक्षु, श्रोत्र, मन, वाणी, त्वचा (हें इंद्रियपांक्तस्वरूप). चर्म, मांस, स्नायु, अस्थि, मज्जा (हें धातुपांक्तस्वरूप). हें सांगून ऋषि म्हणाले, हें सर्व (जगत्) पांक्तच आहे. पांक्तानेंच पांक्ताची तुष्टि (अथवा पूर्तता) होते. इति सप्तमोऽनुवाकः

(आतां ओंकाराचा उपासनाविधि सांगतात—) ॐ हें ब्रह्म

नुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति ॥ ओमिति सामानि गायन्ति ॥ ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति ॥ ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ॥ ओमिति ब्रह्मा प्रसौति ॥ ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ॥ ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति ॥ ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥

आहे. हें सर्व (विश्व) ॐ आहे. ॐ अनुकृति आहे [कांहीं सांगितलें असतां ऐकणारा ॐ ह्मणून त्याप्रमाणें करतो. ह्मणजे अनुकृति हा अर्थ ॐ अक्षराचा जाणा. ह्मणजे लौकिकव्यवहाराला कारण ॐकार होतो. त्याचप्रमाणें वैदिक व्यवहाराला देखील होतो असें पुढें सांगतात-] (देवांना मंत्र) ऐकव असें सांगितलें असतां ॐ ह्मणून मंत्र ह्मणतात. ॐ ह्मणून सामांचें गायन करतात. ॐ शं असें ह्मणून शस्त्रशब्दपूर्वक ऋचा ह्मणतात. ॐ असें ह्मणून अध्वर्यु कर्म [प्रतिगरं] ह्मणूं लागतो. ॐ असें ह्मणून ब्रह्मा अनुज्ञा देतो. ॐ असें ह्मणून अग्निहोत्राला अनुज्ञा देतो. ॐ असा अध्ययनाला आरंभ करणारा ब्राह्मण " मला

(ॐ दश) ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ प्रजनश्च स्वाध्याय-

ब्रह्माची प्राप्ति होवो " असें ह्मणतो. (त्याप्रमाणें) त्याला ब्रह्माची प्राप्ति होते. १. इति अष्टमोनुवाकः

यथाशास्त्र भाषण [ऋतं], अध्ययन [स्वाध्याय] आणि अध्यापन [प्रवचन] यांचें अनुष्ठान [आचरण] केलें पाहिजे. सत्य आणि स्वाध्यायप्रवचन, तप आणि स्वाध्यायप्रवचन, दम आणि स्वाध्यायप्रवचन, शम आणि स्वाध्यायप्रवचन, अग्न्याधान आणि स्वाध्यायप्रवचन, अग्निहोत्र आणि स्वाध्यायप्रवचन, आतिथ्य आणि स्वाध्यायप्रवचन, लौकिकव्यवहार आणि स्वाध्यायप्रवचन, प्रजोत्पत्ति आणि स्वाध्याय-

प्रवचने च ॥ प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः ॥ तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः ॥ स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ॥ तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥ (प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट् च) ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा ॥ कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ॥ ऊर्ध्वप-

प्रवचन, ऋतुकालीं गमन आणि स्वाध्यायप्रवचन, पौत्रोत्पत्ति आणि स्वाध्यायप्रवचन, यांचें अनुष्ठान केलें पाहिजे. सत्याचें अनुष्ठान केलें पाहिजे असें रथीतर ऋषीचा सत्यवचा नामक पुत्र सांगतो. तपाचें अनुष्ठान केलें पाहिजे असें पुरुशिष्टि ऋषीचा तपोनित्य नामक पुत्र सांगतो. स्वाध्याय व प्रवचन यांचेंच अनुष्ठान केलें पाहिजे, कारण तेंच तप होय, असें मुद्गल ऋषीचा नाक नामक पुत्र सांगतो. १. इति नवमोऽनुवाकः

मी (संसाररूपी) वृक्षाचा (अंतर्यामित्वानें) प्रेरणा कर-णारा आहें. (माझी) कीर्ति पर्वताच्या पृष्ठाप्रमाणें (उंच) आहे. पवित्र ब्रह्म [पवित्रं] ज्याचें कारण [ऊर्ध्वं] आहे

वित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ॥ द्रविणꣳ सवर्चसम् ॥ सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥१॥ (अहꣳ षट्) इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ॥ सत्यं वद ॥ धर्मं चर ॥ स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥ आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥ सत्यान्न प्रम-

असा मी आहें. सूर्याचे ठिकाणीं [वाजिनि] ज्याप्रमाणें प्रकाशरूप अथवा शोभमान आत्मस्वरूप आहे त्याप्रमाणें माझे ठिकाणीं आहे. दीप्तियुक्त असें ब्रह्मज्ञान [द्रविणं] माझे ठिकाणीं आहे. उत्तम बुद्धीनें युक्त व अमृतत्वानें सिक्त असा मी आहें. याप्रमाणें आत्मैकत्वज्ञानानें उत्पन्न झालेलें त्रिशंकु ऋषीचें वचन आहे. १. इति दशमोऽनुवाकः

(ब्रह्मविज्ञानापूर्वी) श्रौतस्मार्त कर्में नियमानें केलीं पाहिजेत असें सांगितल्यानंतर आचार्य शिष्याला उपदेश करतात—सत्य भाषण कर. धर्माचें अनुष्ठान कर. स्वाध्यायाविषयीं प्रमाद करूं नको. (अध्ययन पुरें झाल्यावर) आचार्यांकडे

दितव्यम् ॥ धर्मान्न प्रमदितव्यम् ॥ कुशलान्न प्रम-
दितव्यम् ॥ भूत्यै न प्रमदितव्यम् ॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ मातृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ आचार्यदेवो भव ॥ अतिथिदेवो भव ॥ यान्यनवद्यानि कर्माणि ॥ तानि सेवितव्यानि ॥ नो इतराणि ॥ यान्यस्माकꣳ सुचरितानि ॥ तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि ॥ ये के चास्म-

प्रिय असें धन आणून (नंतर गृहस्थाश्रमी हो व) प्रजातंतूचा छेद करूं नको. सत्याविषयीं प्रमाद करूं नको. धर्माविषयीं प्रमाद करूं नको. आत्मसंरक्षणार्थ कर्माविषयीं [कुशलात्] प्रमाद करूं नको. भूत्यर्थ मंगलकर्माविषयीं प्रमाद करूं नको. स्वाध्याय व प्रवचन यांविषयीं प्रमाद करूं नको. १. देवकार्य व पितृकार्य यांविषयीं प्रमाद करूं नको. मातृदेव [माता हाच ज्याचा देव आहे असा] हो. पितृदेव हो. आचार्यदेव हो. अतिथिदेव हो. जीं अनिंद्य कर्में आहेत त्यांचेच आचरण करावें. इतर कर्मांचें आचरण करूं नये. आमचीं जीं सत्कर्में

च्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः ॥ तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् ॥ श्रद्धया देयम् ॥ अश्रद्धयाऽदेयम् ॥ श्रिया देयम् ॥ ह्रिया देयम् ॥ भिया देयम् ॥ संविदा देयम् ॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा ॥ वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ॥ युक्ता आयुक्ताः ॥ अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ॥ यथा ते तत्र वर्तेरन् ॥ तथा तत्र वर्तेथाः ॥ अथाभ्याख्यातेषु ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ॥ युक्ता आयुक्ताः ॥

असतील त्यांचेंच तूं आचरण करावेंस. २. इतर कर्मांचें आचरण करूं नयेस. आमच्याहून जे प्रशस्यतर ब्राह्मण असतील (ते आले असतां) त्यांना आसन (वगैरे) देऊन तूं त्यांच्या श्रमाचा परिहार करावास. (जें कांहीं द्यावयाचें तें) श्रद्धेनें द्यावें. अश्रद्धेनें देऊं नये. लज्जायुक्त द्यावें. भीतियुक्त द्यावें.(मित्रत्वानें) ओळख करून घेऊन [संविदा] द्यावें. जर कर्मासंबंधानें अथवा वर्तनसंबंधानें तुला शंका आली तर त्या ठिकाणीं जे ब्राह्मण विचारशील, त्या

अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ॥ यथा ते तेषु वर्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्तेथाः ॥ एष आदेशः ॥ एष उपदेशः ॥ एषा वेदोपनिषत् ॥ एतदनुशासनम् ॥ एवमुपासितव्यम् ॥ एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ (स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि स्यात्तेषु वर्तेरन् सप्त च) इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(कर्मांचे व वर्तनाचे) ठिकाणीं युक्त, अत्यंत युक्त, क्रूरबुद्धिरहित, धर्मेच्छु असे असतील ते त्यासंबंधानें जसें आचरण करीत असतील तसें आचरण तूं त्यासंबंधानें करीत जा. ३. (कांहीं) दोषानें युक्त अशा कर्मांचे अथवा आचरणाचे संबंधानें जे ब्राह्मण विचारशील, युक्त, अत्यंत युक्त, क्रूरबुद्धिरहित, धर्मेच्छु असे असतील ते त्यासंबंधानें जसें आचरण करीत असतील त्याप्रमाणें त्यासंबंधानें तूं आचरण करीत जा. (याप्रमाणें) हा विधि आहे. हा (परंपरागत) उपदेश आहे. हें उपनिषदांचें रहस्य आहे. हें (प्रमाणभूत आचार्यांचें) अनुशासन [आज्ञा] आहे. याप्रमाणें आचरण करावें. याप्रमाणें

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्यमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् ॥ ऋतमवादिषम् ॥ सत्यमवादिषम् ॥ तन्मामावीत् ॥ तद्वक्तारमावीत् ॥ आवीन्माम् ॥ आवीद्वक्तारम् ॥ १ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः (सत्यमवादिषं पञ्च च) इति द्वादशोऽनुवाकः १२ ॥

आचरण करावें. ४. इति एकादशोऽनुवाकः

मित्र व वरुण आह्मांला कल्याणकारक होवोत. सूर्य आह्मांला कल्याणकारक होवो. इंद्र व बृहस्पति आह्मांला कल्याणकारक होवोत. विस्तीर्णगति विष्णु आह्मांला कल्याणकारक होवो. ब्रह्माला नमस्कार असो. हे वायु, तुला नमस्कार असो. तूंच प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस. तुलाच मी प्रत्यक्ष असें ब्रह्म ह्मणतों. मीं यथाशास्त्र भाषण केलें. मीं सत्य भाषण केलें. तें (ब्रह्म) माझें रक्षण करो. वक्त्याचें रक्षण करो. माझें रक्षण करो. वक्त्याचें रक्षण करो. ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति द्वादशोऽनुवाकः

(शं नः शीक्षा ँ सह नौ यश्छन्दसां भूः स यः पृथिव्योमित्यृतं चाहं वेदमनूच्य शं नो द्वादश) ॥१२॥शं नो मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविँशतिः ॥ १३॥ ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शीक्षाध्यायः प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि प्रथमः शीक्षाध्यायः ॥१॥

अथ ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥ तदेषाऽभ्युक्ता ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ॥ सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ॥ ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥ आकाशाद्वायुः॥वायोरग्निः॥अग्नेरापः ॥ अद्भ्यः पृथिवी ॥ पृथिव्या ओषधयः ॥ ओषधीभ्योऽन्नम् ॥ अन्नात्पुरुषः ॥

ब्रह्मानन्दवल्ली.

जो ब्रह्म जाणतो त्याला तें पर [ज्याच्याहून श्रेष्ठ कांहीं नाहीं] ब्रह्म प्राप्त होतें. याविषयीं पुढील ऋचा सांगितली आहे--ब्रह्म सत्य, ज्ञान आणि अनन्त (असें) आहे. सूक्ष्म आकाशामध्यें [हृदयाकाशामध्यें] बुद्धीचे ठिकाणीं तें स्थित आहे असें जो जाणतो तो सर्वज्ञस्वरूप ब्रह्माबरोबर [=ब्रह्मस्वरूप होऊन] सर्व काम पावतो. त्या या आत्मस्वरूप ब्रह्मापासून आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु उत्पन्न झाला. वायूपासून अग्नि उत्पन्न झाला. अग्नीपासून उदक उत्पन्न झालें. उदकापासून पृथिवी उत्पन्न झाली. पृथिवी-

स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः॥तस्येदमेव शिरः ॥ अयं दक्षिणः पक्षः ॥ अयमुत्तरः पक्षः ॥ अयमात्मा ॥ इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ याः काश्च पृथिवीꣳश्रिताः॥ अथो अन्नेनैव जीवन्ति॥ अथैनदपि यन्त्यन्ततः ॥ अन्नꣳ

पासून ओषधि उत्पन्न झाल्या. ओषधींपासून अन्न उत्पन्न झालें. अन्नापासून पुरुष उत्पन्न झाला. ह्मणून हा पुरुष अन्नाच्या रसानें [ह्म० रसविकारानें] पूर्ण आहे. त्याचें हें (प्रत्यक्ष दिसणारें) मस्तक. ही (उजवा हात) दक्षिण बाजू. ही (डावा हात) उत्तर बाजू. हा देहाचा मध्यभाग. हें (कटीच्या खालचा भाग) शरीराला आधारभूत पुच्छ. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. १.

पृथिवीच्या आश्रयानें रहाणाऱ्या (स्थावरजंगमात्मक) प्रजा अन्नापासून उत्पन्न होतात. अन्नानेंच त्या जिवंत रहातात. शेवटीं यामध्येंच [अन्नामध्येंच] लय पावतात. प्रा·

हि भूतानां ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥ सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति ॥ येऽन्नं ब्रह्मोपासते ॥ अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥ अन्नाद्भूतानि जायन्ते ॥ जातान्यन्नेन वर्धन्ते ॥ अद्यतेऽत्ति च भूतानि ॥ तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुष-

ण्यांच्या अगोदर अन्न उत्पन्न झालें (आणि त्याचे योगानें सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति झाली). ह्मणून सर्व प्राण्यांचें औषध अन्न होय. जे या अन्नरूप ब्रह्माची उपासना करतात त्यांना सर्व प्रकारचें अन्न प्राप्त होतें. सर्व प्राण्यांच्या पूर्वीं अन्न उत्पन्न झालें. ह्मणून तें सर्वांचें औषध असें ह्मणतात. अन्नापासून प्राणी जन्म पावतात. जन्म पावल्यावर अन्नानें वृद्धि पावतात. प्राण्यांकडून भक्षण केलें जातें [अद्यते] आणि प्राण्यांना भक्षण करतें [अत्ति] ह्मणून याला ' अन्न ' असें ह्मणतात. या अन्नरसमय पिंडाहून वेगळा प्राणमय अंतरात्मा आहे. त्यानें [प्राणमय आत्म्यानें] हा (अन्न-

विध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य प्राण एव शिरः ॥ व्यानो दक्षिणः पक्षः ॥ अपान उत्तरः पक्षः ॥ आकाश आत्मा ॥ पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति ॥ मनुष्याः पशवश्च ये ॥ प्राणो हि भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥ सर्वमेव त आयुर्यन्ति ॥ ये प्राणं ब्रह्मोपासते ॥ प्राणो हि

रसमय पिंड) व्याप्त आहे. तो प्राणमय आत्मा या पुरुषाप्रमाणेंच आहे. तो (अन्नरसमय) पुरुष आहे. हा प्राणमय त्याच्या ' सारखा ' आहे. प्राण हें याचें शिर. व्यान हा दक्षिण पक्ष. अपान हा उत्तर पक्ष. आकाश हा आत्मा. पृथिवी हें आधारभूत पुच्छ. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. २.

(अग्नि आदि) देव (वाय्वात्मक) प्राणाचे अनुरोधानें प्राणनकर्म करतात. मनुष्य व पशु त्याचप्रमाणें प्राणाचे अनुरोधानें प्राणनकर्म करतात. कारण प्राण हा सर्व भूतांचें आयुष्य होय. ह्मणून त्याला ' सर्वायुष ' [सर्वांचें आयुष्य]

भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य यजुरेव शिरः ॥ ऋग् दक्षिणः पक्षः ॥ सामोत्तरः पक्षः ॥ आदेश आत्मा ॥ अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥

असें ह्मणतात. जे प्राणरूप ब्रह्माची उपासना करतात ते सर्व आयुष्य पावतात. प्राण हा भूतांचें आयुष्य आहे. ह्मणून त्याला 'सर्वायुष' ह्मणतात. पहिल्या (अन्नमय) कोशाचा जो शारीर [शरीरामध्यें असणारा] आत्मा तोच या (प्राणमय) कोशाचा. या प्राणमयाहून वेगळा मनोमय आत्मा आहे. त्यानें [मनोमय आत्म्यानें] हा (प्राणमय आत्मा) व्याप्त आहे. तो मनोमय आत्मा या पुरुषाप्रमाणेंच आहे. तो (प्राणमय) पुरुष आहे. हा मनोमय त्याच्या 'सारखा' आहे. यजु हें त्याचें शिर. ऋग् हा दक्षिण पक्ष, साम हा उत्तर पक्ष. आ-

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ॥ न बिभेति कदाचनेति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं

देश हा आत्मा. अथर्वांगिरस हें आधारभूत पुच्छ. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. ३.

ज्याचा आनंद प्राप्त न होतां मनाप्रमाणेंच वाणी देखील ज्या ब्रह्मापासून निवृत्त होते त्या ब्रह्माचा साक्षात्काररूपी आनंद जो जाणतो त्याला कसलेंहि भय रहात नाहीं. मागच्या (प्राणमय) कोशाचा जो शारीर [शरीरामध्यें असणारा] आत्मा तोच या (मनोमय) कोशाचा. या मनोमयाहून वेगळा विज्ञानमय आत्मा आहे. त्यानें [विज्ञानमय आत्म्यानें] हा (मनोमय) आत्मा व्याप्त आहे. तो विज्ञानमय आत्मा या पुरुषाप्रमाणेंच आहे. तो (मनोमय) पुरुष आहे.

पुरुषविधः ॥ तस्य श्रद्धैव शिरः ॥ऋतं दक्षिणः पक्षः ॥ सत्यमुत्तरः पक्षः॥ योग आत्मा ॥ महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥ कर्माणि तनुतेऽपि च ॥ विज्ञानं देवाः सर्वे ॥ ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥ विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ॥ तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वा ॥ सर्वा

ह्या विज्ञानमय त्याच्या 'सारखा' आहे. श्रद्धा हें त्याचें शिर. शास्त्रार्थविषयवृत्ति [ऋतं] हा दक्षिण पक्ष. सत्य हा उत्तर पक्ष. योग [शास्त्रार्थविषयामध्यें संदेह आणि विपर्यय यांनीं रहित अशी वृत्ति] हा आत्मा. महत्तत्त्व [मनाला प्रकाशित करणारें बुद्धितत्त्व] हें आधारभूत पुच्छ. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. ४.

विज्ञानवान् (श्रद्धापूर्वक) यज्ञ करतो, कर्मं करतो. (इंद्रादि) सर्व देव (त्यांच्या) अगोदर असलेल्या विज्ञानरूपी ब्रह्माची उपासना करतात. (हें) विज्ञानरूपी ब्रह्म जो जाणील व त्याचे संबंधानें प्रमादयुक्त असणार नाहीं

न्कामान्समश्नुत इति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य प्रियमेव शिरः ॥ मोदो दक्षिणः पक्षः ॥ प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष

तो शरीरसंबंधी सर्व पापांचा त्याग करून (विज्ञानब्रह्मरूप होत्साता) सर्व इच्छा पावेल. मागच्या (मनोमय) कोशाचा जो शारीर [शरीरामध्यें असणारा] आत्मा तोच या (विज्ञानमय) कोशाचा. या विज्ञानमयाहून वेगळा आनंदमय आत्मा आहे. त्यानें [आनंदमय आत्म्यानें] हा (विज्ञानमय) आत्मा व्याप्त आहे. तो आनंदमय आत्मा या पुरुषाप्रमाणेंच आहे. तो विज्ञानमय पुरुष आहे. हा आनंदमय त्याच्या 'सारखा' आहे. तृप्ति हें त्याचें शिर. मोद [इष्टप्राप्तीमुळें होणारा] हा दक्षिण पक्ष, प्रमोद [प्रकृष्ट मोद] हा उत्तर पक्ष, आनंद हा आत्मा, हें आधारभूत

श्लोको भवति ॥ इति पंचमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ॥ सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रश्नाः ॥ उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्चन गच्छती३ ॥ आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्चित्समश्नुता३ उ ॥ सोऽका-

पुच्छ. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. ५.

ब्रह्म असत् [अविद्यमान] आहे असें जाणलें तर तो (जाणणारा) असत् [असाधु] असल्यासारखा होतो. ब्रह्म विद्यमान आहे असें जाणलें ह्मणजे तो (जाणणारा) सत् [साधु] आहे असें समजतात. मागच्या (विज्ञानमय) कोशाचा जो शारीर [शरीरामध्यें असणारा] आत्मा तोच या (आनंदमय) कोशाचा. आतां याविषयीं शिष्याचे प्रश्न — ब्रह्म न जाणणारा त्या (पर) लोकाप्रत गेला असतां ब्रह्माप्रत जातो किंवा जात नाहीं ? (जात नसेल तर) विद्वान् (तरी) त्या (पर) लोकाप्रत गेला असतां ब्रह्म पावतो किंवा नाहीं ?

मयत ॥ बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इद९ सर्वमसृजत ॥ यदिदं किंच ॥ तत्सृष्ट्वा ॥ तदेवानुप्राविशत् ॥ तदनुप्रविश्य ॥ सच्च त्यच्चाभवत् ॥ निरुक्तं चानिरुक्तं च ॥ निलयनं चानिलयनं च ॥ विज्ञानं चाविज्ञानं च ॥ सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् ॥ यदिदं किंच ॥ तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ तदप्येष

(आचार्यांचें उत्तर—) त्या (जगत्कारण) आत्म्याला मी पुष्कळ व्हावें, प्रजा उत्पन्न करावी अशी इच्छा झाली. (ह्मणून) त्यानें तप आचरण केलें. तप आचरण करून त्यानें हें जें जें कांहीं ह्मणून (अस्तित्वांत) आहे तें (सर्व) निर्माण केलें. तें निर्माण करून त्यानें स्वतः त्यामध्यें प्रवेश केला. प्रवेश करून तो मूर्त [सत्] आणि अमूर्त [त्यत्] असा झाला; निरुक्त [देशकालादि विशिष्ट=मूर्त] आणि अनिरुक्त [अमूर्त] असा झाला; निलयन [स्थान = मूर्तधर्म] आणि अनिलयन [अस्थान] झाला; विज्ञान [चेतन] आणि अविज्ञान [अचेतन] झाला; सत्य आणि असत्य झाला. खरोखर पर-

श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् ॥ ततो वै सदजायत ॥ तदात्मान ँ स्वयमकुरुत ॥ तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥ यद्वै तत्सुकृतम् ॥ रसो वै सः ॥ रस ँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ॥ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् ॥ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ॥ एष ह्येवानन्दयाति ॥ यदा

आत्माच हें सर्व झाला. ह्मणून हें सर्व सत्य असेंच ह्मणतात. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. ६.

हें सर्व (जगत्) पूर्वीं असत् [नामरूपादि वैशिष्ट्यरहित] होतें. त्यापासून सत् उत्पन्न झालें. त्यानें स्वतःच आपणाला उत्पन्न केलें. ह्मणून त्याला सुकृत असें ह्मणतात. तें जें सुकृत तें रस होय. (मधुर, अम्ल इत्यादि) रस मिळाल्यानें (तो आत्मा) आनंदी होतो. आकाशाप्रमाणें सर्वव्यापी असा हा आत्माच आनंदमय नाहीं ह्मणावें तर अपानचेष्टा कोण करतो [अन्यात्] ? प्राणचेष्टा कोण करतो [प्राण्यात्] ? (अर्थात्) हाच आत्मा [ब्रह्म] आनंद पावतो. जेव्हां

ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ॥ अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ॥ अथ तस्य भयं भवति ॥ तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते ॥ भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ॥ मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ सैषाऽऽन-

साधक या अदृश्य, अशरीर, अविशेष, अनिलयन अशा ब्रह्माचे ठिकाणीं भयरहित रीतीनें आत्मभाव पावतो तेव्हां तो अभयाप्रत गेला असें होतें. जेव्हां तो ब्रह्माचे ठिकाणीं (आपणांपासून) अल्प जरी भेद पाहील तेव्हां त्याला भय आहेच असें समजावें. ('मी ब्रह्म आहें' असा अभेद) न जाणणाऱ्या केवल कर्मविद्याविशारदाला तें भय आहेच. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. ७.

या ब्रह्मापासून भीति आहे ह्मणून वायु वहातो, याच्या भीतीनें सूर्य उगवतो, याच्या भीतीनें अग्नि आणि इंद्र आ-

न्द्रस्य मीमाꣳसा भवति ॥ युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः ॥ आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ॥ तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ॥ स एको मानुष आनन्दः ॥ ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥ स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः ॥ स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य

पापलीं कामें करतात, आणि पांचवा मृत्यु येतो. (आनंदरूपी) ब्रह्माच्या आनंदाची मीमांसा अशी आहे—चांगला तरुण असा वेदाध्ययन केलेला, आशायुक्त, दृढस्वभावी व बलवान् अशाला ही सर्व पृथ्वी वित्तपूर्ण अशी मिळावी [ह्मणजे पृथ्वीचें राज्य मिळावें]. (या योगानें त्याला जो आनंद होईल) तो एक मानुष आनंद होय. असे शंभर मानुषानंद ह्मणजे मनुष्यगंधर्वांचा [मनुष्य असून कर्मांचे योगानें गंधर्व झालेले] एक आनंद होय. (आनंदरूप ब्रह्म जाणणाऱ्या) निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे मनुष्यगंधर्वांचे शंभर आनंद ह्मणजे देवगंधर्वांचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रि-

चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः ॥ स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः ॥ स एक आजानजानां देवानामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः ॥ स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ॥ ये कर्मणा देवानपियन्ति ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं कर्म-

याला तो आनंद होतो. असे देवगंधर्वांचे शंभर आनंद ह्मणजे चिरलोकपितरांचा [ज्या लोकामधून पुन्हां भूलोकीं यावें लागत नाहीं त्या लोकांतील पितरांचा] एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे चिरलोक पितरांचे शंभर आनंद ह्मणजे आजाननामक देवलोकांतील देवांचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे आजानदेवांचे शंभर आनंद ह्मणजे जे कर्मांचे योगानें देवत्व पावलेले असतात त्या कर्मदेवांचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे कर्मदेवांचे

देवानां देवानामानन्दाः ॥ स एको देवानामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवानामानन्दाः ॥ स एक इन्द्रस्यानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ॥ स एको बृहस्पतेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः ॥ स एकः प्रजापतेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ॥ स एको ब्रह्मण आनन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चासा-

शंभर आनंद ह्मणजे देवांचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे देवांचे शंभर आनंद ह्मणजे इंद्राचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला हा आनंद होतो. असे इंद्राचे शंभर आनंद ह्मणजे बृहस्पतीचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे बृहस्पतीचे शंभर आनंद ह्मणजे प्रजापतीचा एक आनंद होय. निष्काम श्रोत्रियाला तो आनंद होतो. असे प्रजापतीचे शंभर आनंद ह्मणजे ब्रह्माचा एक आनंद होय. (आनंदरूप

वादित्ये ॥ स एकः ॥ स य एवंवित् ॥ अस्माल्लोकात्प्रेत्य॥ एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ब्रह्म जाणणाऱ्या) निष्काम श्रोत्रियाला हा आनंद होतो. हा आनंद [ब्रह्म] ह्मणजे जो (पंचकोशात्मक) पुरुषाचे ठिकाणीं आहे, आदित्याचे ठिकाणीं आहे. हा सर्व एकच आहे. हा (अभेदानें) जो जाणतो तो या (दृष्ट) लोकाविषयीं निरपेक्ष होऊन हा अन्नमय आत्मा भिन्न आहे असें पहात नाहीं [भेदरहित होतो]. हा प्राणमय आत्मा भिन्न आहे असें पहात नाहीं. हा मनोमय आत्मा भिन्न आहे असें पहात नाहीं. हा विज्ञानमय आत्मा भिन्न आहे असें पहात नाहीं. हा आनंदमय आत्मा भिन्न आहे असें पहात नाहीं. याविषयीं पुढील मंत्र आहे. ८.

यतो वाचो निवर्तन्ते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ॥ न बिभेति कुतश्चनेति ॥ एतꣳ ह वाव न तपति ॥ किमहꣳ साधु नाकरवम् ॥ किमहं पापमकरवमिति ॥ स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते ॥ उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते ॥ य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ज्याचा आनंद प्राप्त न होतां मनाप्रमाणेंच वाणी देखील ज्या ब्रह्मापासून निवृत्त होते त्या ब्रह्माचा साक्षात्काररूपी आनंद जो जाणतो त्याला कसलेंहि भय रहात नाहीं. कारण, मीं चांगलें कृत्य केलें नाहीं, मीं पाप केलें, अशी शंका त्याला [ब्रह्मज्ञान्याला] ताप देत नाहीं. (कारण) या प्रकारें (ब्रह्मानंद) जो जाणतो तो या तापहेतूंनीं आत्म्यालाच तुष्ट करतो [हे आत्मरूपच आहेत, यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं असें जाणतो]. याप्रमाणें ब्रह्माच्या जवळ नेणारी (सर्वविद्यारहस्यरूपी) विद्या सांगितली. ९.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ब्रह्मविदिदमेकविंशतिरन्नादन्नरसमयात्प्राणो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी पुच्छं षड्विंशतिः प्राणं यजुर्ऋक् सामादेशोऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविंशतिर्यतः श्रद्धर्तं सत्यं योगो महोऽष्टादश विज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्दो ब्रह्म पुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाष्टाविंशतिरसत्षोडश भीषाऽस्मादेकपञ्चाशद्यतः कुतश्चैकादश ॥

सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्त ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐशान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीया ब्रह्मवल्ली ॥२॥

अथ भृगुवल्ली ॥ ३ ॥

हरिः ॐ ॥ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वै वारुणिः ॥ वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तस्मा एतत्प्रोवाच ॥ अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥ तꣳहोवाच ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ॥ येन जातानि जीवन्ति ॥ यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ॥ तद्विजिज्ञासस्व ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

भृगुवल्ली.

वरुणाचा पुत्र भृगु (आपल्या) वरुणनामक पित्याकडे गेला आणि ह्मणाला, हे भगवन्, मला ब्रह्म ह्मणजे काय तें सांगा. त्याला वरुणानें अन्न, प्राण, चक्षु, श्रोत्र, मन हीं (साधनें असें अगोदर) सांगितलें. नंतर ह्मणाला, " ज्यापासून हीं भूतें [प्राणी] उत्पन्न होतात, उत्पन्न झाल्यावर ज्याचे योगानें जगतात, (प्रयाणकालीं) ज्याप्रत जातात, ज्याच्यामध्यें लुप्त होतात तें ब्रह्म होय. तें जाणण्याची इच्छा कर. " नंतर तो भृगु (ब्रह्मप्राप्तिसाधन जीं इंद्रियें त्यांच्या शुद्धीकरितां) तप आचरण करिता झाला, तप आचरण केल्यावर ' अन्न हें

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ अन्नेन जातानि जीवन्ति ॥ अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳ होवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ प्राणाद्ध्येव खल्विमानि

ब्रह्म ' असें त्याला ज्ञान झालें. १. कारण अन्नापासूनच हे सर्व प्राणी उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर अन्नाचे योगानें जगतात. (मरणकालीं) अन्नाप्रत जातात, अन्नामध्यें लय पावतात. याप्रमाणें ज्ञान झाल्यावर तो पुन्हां (आपल्या) वरुण पित्याकडे आला आणि ह्मणाला, ' हे भगवन्, ब्रह्म ह्मणजे काय तें मला सांगा. ' पिता त्याला ह्मणाला, तपाचे योगानें तूं ब्रह्म जाण. तप हेंच ब्रह्माचें साधन आहे. त्यानें (पुन्हां अधिक) तप आचरण केलें. तप आचरण केल्यावर ' प्राण हें ब्रह्म ' असें त्याला ज्ञान झालें. २. कारण प्राणापासूनच हे

भूतानि जायन्ते ॥ प्राणेन जातानि जीवन्ति ॥ प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳहोवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ मनसा जातानि जीवन्ति ॥ मनः

सर्व प्राणी उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर प्राणाचे योगानें जगतात. (मरणकालीं) प्राणाप्रत जातात, प्राणामध्यें लय पावतात. याप्रमाणें ज्ञान झाल्यावर तो पुन्हां वरुण पित्याकडे आला आणि ह्मणाला, ' हे भगवन्, ब्रह्म ह्मणजे काय तें मला सांगा. ' पिता त्याला ह्मणाला, तपाचे योगानें तूं ब्रह्म जाण. तप हेंच ब्रह्माचें साधन आहे. त्यानें (पुन्हां अधिक) तप आचरण केलें. तप आचरण केल्यावर ' मन हें ब्रह्म ' असें त्याला ज्ञान झालें. ३. कारण, मनापासूनच हे सर्व प्राणी उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर मनाचे योगानें जगतात. (मरण

प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳहोवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ॥ विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव

कालीं) मनाप्रत जातात, मनामध्यें लय पावतात. याप्रमाणें ज्ञान झाल्यावर तो पुन्हां वरुण पित्याकडे आला आणि ह्मणाला, ' हे भगवन्, ब्रह्म ह्मणजे काय तें मला सांगा. ' पिता त्याला ह्मणाला, तपाचे योगानें तूं ब्रह्म जाण, तप हेंच ब्रह्माचें साधन आहे. त्यानें (पुन्हां अधिक) तप आचरण केलें. तप आचरण कल्यावर ' विज्ञान हें ब्रह्म ' असें त्याला ज्ञान झालें. ४. कारण विज्ञानापासूनच हे सर्व प्राणी उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर विज्ञानाचे योगानें जगतात. (मरणकालीं) विज्ञानाप्रत जातात, विज्ञानामध्यें लय पावतात. याप्रमाणें

वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳ होवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ आनन्देन जातानि जीवन्ति ॥ आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ सैषा भार्गवी वारुणी

ज्ञान झाल्यावर तो पुन्हां वरुण पित्याकडे आला आणि ह्मणाला, ' हे भगवन्, ब्रह्म ह्मणजे काय तें मला सांगा. ' पिता त्याला ह्मणाला, तपाचे योगानें तूं ब्रह्म जाण. तप हेंच ब्रह्माचें साधन आहे. त्यानें (पुन्हां अधिक) तप आचरण केलें. तप आचरण केल्यावर ' आनंद हें ब्रह्म ' असें त्याला ज्ञान झालें. ५. कारण आनंदापासूनच हे सर्व प्राणी उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर आनंदाचे योगानें जगतात. (मरणकालीं) आनंदाप्रत जातात, आनंदामध्यें लय पावतात. [याप्रमाणें तपाचे योगानें भृगूला हळू हळू आनंदरूप ब्रह्माचें

विद्या ॥ परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ॥ स य एवं वेद प्रतिति-ष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भवति ॥ प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान् कीर्त्या ॥ इति षष्ठोऽनु-वाकः ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् ॥ तद्व्रतम् ॥ प्राणो वा अन्नम् ॥ शरीमन्नादम् ॥ प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् ॥ शरीरे प्राणः

ज्ञान झालें]. अशी वरुणानें सांगितलेली व भृगूनें जाणलेली विद्या आहे हृदयाकाशगुहेमध्यें (आनंदामध्यें अथवा अद्वैतामध्यें) स्थित आहे. जो कोणी याप्रमाणें (तप आचरण करून) जाणतो तो (देखील) ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थिर होतो. अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो, प्रजा—पशु—ब्रह्मतेज यांचे योगानें श्रेष्ठ होतो, कीर्तीनें श्रेष्ठ होतो. ६.

अन्नाची निंदा करूं नये [कारण अन्नाचे योगानें ब्रह्माचें ज्ञान होतें]. (अन्नाची निंदा न करण्याचें) व्रत धारण करावें. प्राण हें अन्न होय [कारण प्राण शरीरामध्यें आहे]. शरीर हें अन्नाचें भक्षक आहे. प्राणामध्यें शरीर स्थित आहे

प्रतिष्ठितः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान् कीर्त्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत ॥ तद्व्रतम् ॥ आपो वा अन्नम् ॥ ज्योतिरन्नादम् ॥ अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् ॥ ज्योतिष्यापः

[कारण प्राणामुळेंच शरीर असतें]. शरीरामध्यें प्राण स्थित आहे. ह्मणजे अन्नामध्यें अन्न स्थित आहे. [प्राण व शरीर हीं एकमेकाचीं अन्न व अन्नभक्षक आहेत]. याप्रमाणें ‘ अन्नामध्यें अन्न स्थित आहे ’ हें जो जाणतो तो प्रतिष्ठा पावतो. अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो, प्रजा---पशु---ब्रह्मतेज यांचे योगानें श्रेष्ठ होतो, कीर्तीनें श्रेष्ठ होतो. ७.

अन्नाचा त्याग करूं नये (अथवा हरण करूं नये). (अन्नाचें हरण अथवा त्याग न करण्याचें) व्रत धारण करावें. उदक हें अन्न होय. तेज हें अन्नाचें भक्षक आहे.

प्रतिष्ठिताः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य एत-
दन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥
महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान्कीर्त्या ॥
इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं बहु कुर्वीत ॥ तद्व्रतम् ॥ पृथिवी वा अन्नम् ॥
आकाशोऽन्नादः ॥ पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ॥ आकाशे
पृथिवी प्रतिष्ठिता ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य एत-

उदकामध्यें तेज स्थित आहे. तेजामध्यें उदक स्थित आहे. म्हणजे अन्नामध्यें अन्न स्थित आहे. याप्रमाणें 'अन्नामध्यें अन्न स्थित आहे' हें जो जाणतो तो प्रतिष्ठा पावतो, अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो, प्रजा–पशु—ब्रह्मतेज यांचे योगानें श्रेष्ठ होतो, कीर्तीनें श्रेष्ठ होतो. ८.

अन्नाची वृद्धि करावी. (अन्नाची वृद्धि करण्याचें) व्रत धारण करावें. पृथ्वी हें अन्न होय. आकाश हें अन्नाचें भक्षक आहे. पृथिवीमध्यें आकाश स्थित आहे. आकाशामध्यें

दन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान्कीर्त्या ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत ॥ तद्व्रतम् ॥ तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् ॥ अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ॥ एतद्वै मुखतोऽन्नꣳ राद्धम् ॥ मुखतोऽस्मा

पृथिवी स्थित आहे. ह्मणजे अन्नामध्यें अन्न स्थित आहे. याप्रमाणें 'अन्नामध्यें अन्न स्थित आहे' हें जो जाणतो तो प्रतिष्ठा पावतो. अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो, प्रजा-पशु-ब्रह्मतेज यांचे योगानें श्रेष्ठ होतो, कीर्तीनें श्रेष्ठ होतो. ९.

(आपल्या घरीं) वसतीकरितां आलेल्या कोणालाहि हरकत करूं नये. हें व्रत पालन करावें. याच्याकरितां [अतिथीकरितां] अन्न तयार आहे असें (सज्जन) बोलत असतात. ह्मणून कोणत्याहि प्रकारानें पुष्कळ अन्न मिळवीत असावें. यानें मुख्य (देश, काल व पात्र यांचे) ठिकाणी

अन्नꣳ राध्यते ॥ एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳ राद्धम् ॥ मध्यतो-ऽस्मा अन्नꣳ राध्यते ॥ एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धम् ॥ अन्ततोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते ॥ १ ॥ य एवं वेद ॥ क्षेम इति वाचि ॥ योगक्षेम इति प्राणापानयोः ॥ कर्मेति

अन्न तयार केलें होतें ह्मणून त्या मुख्य (देश, काल व पात्र यांचे) ठिकाणीं त्याचेकरितां [अन्नदात्याकरितां] अन्न तयार होतें. मध्यम (देशकालादि) ठिकाणीं अन्न तयार केलें ह्मणून त्या मध्यम (देशकालादि) ठिकाणीं त्याचेक-रितां अन्न तयार होतें. अधम (देशकालादि) ठिकाणीं अन्न तयार केलें ह्मणून त्या अधम (देशकालादि) ठिकाणीं त्याचे करितां अन्न तयार होतें [= जसें अन्नदान केलें असेल तसें फळ मिळतें]. जो हें जाणील त्याला (अन्नादि समृद्धि, ब्रह्मतेज, कीर्ति इत्यादि पूर्वोक्त) फळ प्राप्त होतें. ब्रह्म वाणीचे ठिकाणीं क्षेमरूपानें स्थित आहे. योग व क्षेम या रूपानें प्राण व अपान यांचे ठिकाणीं स्थित आहे [योग= अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति; क्षेम=प्राप्त वस्तूचें रक्षण]. कर्मरूपानें

हस्तयोः ॥ गतिरिति पादयोः ॥ विमुक्तिरिति पायौ ॥ इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ दैवीः ॥ तृप्तिरिति वृष्टौ ॥ बलमिति विद्युति ॥ २ ॥ यश इति पशुषु ॥ ज्योतिरिति नक्षत्रेषु ॥ प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ॥ सर्वमित्याकाशे॥ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ॥ प्रतिष्ठावान् भवति ॥ तन्मह इत्युपा-

हस्तांचे ठिकाणीं स्थित आहे. गतिरूपानें पायांचे ठिकाणीं स्थित आहे. (मलादि-) विमोचनरूपानें पायूचे ठिकाणीं स्थित आहे. याप्रमाणें मानव उपासना [समाज्ञा] आहेत. आतां दैवी उपासना—तृप्तिरूपानें वृष्टीचे ठिकाणीं स्थित आहे. बलरूपानें विजेचे ठिकाणीं स्थित आहे यशोरूपानें पशूंचे ठिकाणीं स्थित आहे. ज्योतीरूपानें नक्षत्रांचे ठिकाणीं स्थित आहे प्रजोत्पत्ति आणि (तेणेंकरून) मोक्ष आणि आनंद यांचे रूपानें उपस्थाचे ठिकाणीं स्थित आहे. सर्वरूपानें आकाशाचे ठिकाणीं स्थित आहे. (ह्मणून) या सर्वांची ब्रह्माचें स्थान ह्मणून उपासना करावी. (जो ज्या स्थानाची उपासना करील तो) तें स्थान पावतो. महत्त्व-

सीत ॥ महान् भवति ॥ तन्मन इत्युपासीत ॥ मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तन्नम इत्युपासीत ॥ नम्यन्तेऽस्मै कामाः ॥ तद्ब्रह्मेत्युपासीत ॥ ब्रह्मवान् भवति ॥ तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत ॥ पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः ॥ परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ॥ ४ ॥ स य एवंवित् ॥ अस्माल्लोकात्प्रेत्य ॥

रूपानें त्या ब्रह्माची उपासना करावी ह्मणजे महान् होतो. मननरूपानें उपासना करावी ह्मणजे मननयुक्त होतो. नमस्काररूपानें उपासना करावी ह्मणजे त्याला सर्व मनोरथ नमन करतात [=प्राप्त होतात]. ब्रह्मरूपानें उपासना करावी ह्मणजे ब्रह्मरूप होतो. सर्वविनाशक कालरूपानें (अथवा वायुरूपानें) उपासना करावी ह्मणजे द्वेष करणारे शत्रु आणि अप्रिय (पण द्वेष न करणारे) शत्रु नाश पावतात. हें ब्रह्म ह्मणजे जें पंचकोशात्मक पुरुषाचे ठिकाणीं आहे, आदित्याचे ठिकाणीं आहे हें सर्व एकच आहे. याला (अभेदानें) जो जाणतो तो या (दृष्ट) लोकाविषयीं निरपेक्ष

एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥

होऊन हा अन्नमय आत्मा भिन्न आहे असें न पहातां [भेदरहित होत्साता], हा प्राणमय आत्मा भिन्न आहे असें न पहातां, हा मनोमय आत्मा भिन्न आहे असें न पहातां, हा विज्ञानमय आत्मा भिन्न आहे असें न पहातां, हा आनंदमय आत्मा भिन्न आहे असें न पहातां, इच्छेस येईल तें अन्न खाणारा व इच्छेस येईल तें रूप धारण करणारा पुढील सामाचें गायन करीत या (भू, भुव इत्यादि) लोकांमध्यें संचार करतो— "हा ३ वु० अहमन्नं०" इत्यादि. याप्रमाणें (ब्रह्मज्ञान) जो जाणतो त्याला (समृद्धि, ब्रह्मतेज, कीर्ति इत्यादि) फळ मिळतें. १०. ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

इति तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीया भृगुवल्ली ॥ ३ ॥

॥ इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषत्समाप्ता ॥

इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् ॥ एतत्साम गायन्नास्ते ॥ हा३वु हा३वु हा३वु ॥ ५ ॥ अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ॥ अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः ॥ अह॰ श्लोककृदह॰ श्लोककृदह॰ श्लोककृत् ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य ॥ पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि ॥ यो मा ददाति स इदेव मा३ऽऽवाः ॥ अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि ॥ अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् ॥ सुवर्न ज्योतीः य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भृगुस्तस्मै यतो वै विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्त्रयोदशान्नं प्राणो मनो विज्ञानानीति विज्ञाय तं तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषादशान्नं न निन्द्यात् प्राणः शरीरमन्नं न परिचक्षीतापो ज्योतिरन्नं बहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैकादश ॥ न कंचनैकषष्टिरेकान्नावि॰शतिरेकान्नावि॰शतिः ॥ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषा-

वहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्यमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ७ ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

ऐतरेयोपनिषत् ॥ ८ ॥

वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि ॥ वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमांल्लोकानसृजत अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः ॥ पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥ स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ॥ सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

ऐतरेयोपनिषत्.

हें (जगत्) (उत्पत्तीच्या) पूर्वी फक्त एक आत्मा होतें. (आत्म्याखेरीज) दुसरें व्यापारवत् असें कांहीं नव्हतें. मीं लोक उत्पन्न करावे असा विचार केला. १. त्यानें हे लोक उत्पन्न केले—अंभ, मरीची, मर आणि आप.—द्युलोक ज्याचा आधार आहे असा द्युलोकाचे वर (असलेला) तो अंभलोक. (द्युलोकाचे खालीं) अंतरिक्ष हा मरीची लोक. पृथिवी हा मरलोक. (पृथिवीहून) जो खालीं तो आप. २. त्यानें पुन्हां विचार केला कीं, हे लोक (झाले), (आतां) लोकपाल उत्पन्न करतां. त्यानें उदकामधून एक

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं ॥ मुखा-
द्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः ॥
प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आ-
दित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्-
निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्नि-

पुरुष काढून त्याला पिंडानें युक्त केलें. ३. त्याकडे त्यानें पाहिलें [पहाणें हेंच तप केलें]. पाहिल्यावर (पक्ष्यापासून) अंडें निघतें त्याप्रमाणें त्यापासून मुख निघालें; मुखापासून वाणी उत्पन्न झाली; वाणीपासून अग्नि [देवता]. नासिका उत्पन्न झाल्या; नासिकांपासून प्राण आणि प्राणापासून वायु [देवता] उत्पन्न झाला. नेत्र उत्पन्न झाले; नेत्रांपासून चक्षु आणि चक्षूंपासून आदित्य. कर्ण उत्पन्न झाले; कर्णांपासून श्रोत्र आणि श्रोत्रापासून दिशा. त्वचा उत्पन्न झाली; त्वचे-पासून लोम आणि लोमांपासून ओषधिवनस्पति. हृदय उत्पन्न झालें, हृदयापासून मन आणि मनापासून चंद्रमा. नाभि

रभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥४॥ इति प्रथमः खण्डः ॥१॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ॥ ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥ ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ ताभ्योऽश्वमा-

उत्पन्न झाली, नाभीपासून अपान आणि अपानापासून मृत्यु. शिश्न उत्पन्न झालें, शिश्नापासून रेत आणि रेतापासून उदक. ४. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

याप्रमाणें (आत्म्यानें) उत्पन्न केलेल्या या देवता या (संसाररूपी) महान् समुद्रामध्यें पडल्या. त्या पुरुषाला अशना [भूक] व पिपासा [तहान] यांनीं युक्त केलें. त्या (देवता) या (सृष्टिकर्त्या) आत्म्याला [ईश्वराला] ह्मणाल्या, आमच्याकरितां अधिष्ठान तयार कर ह्मणजे त्यामध्यें स्थित होत्साया आह्मी अन्न भक्षण करूं. १. त्यानें त्यांजपुढें गाय आणली. (तेव्हां) त्या ह्मणाल्या, हा (पिंड)

नयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥२ ॥ ताभ्यः पुरुष-
मानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति पुरुषो वाव सुकृतम् ॥
ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥ अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षु-
र्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोष-
धिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो

आह्मांला अन्न खाण्यास योग्य नाहीं. (तेव्हां) त्यानें त्यांज-
पुढें अश्व आणला. त्या ह्मणाल्या, हा (पिंड) आह्मांला अन्न
खाण्यास योग्य नाहीं. २. (तेव्हां) त्यानें त्यांजपुढें पुरुष आणला.
त्या ह्मणाल्या, खरोखर हें (अधिष्ठान) चांगलें केलेस. कारण
मनुष्यदेह हाच पुण्यकारक आहे. त्यांना ईश्वर ह्मणाला, आपा-
पल्या (योग्य) अधिष्ठानाचे ठिकाणीं प्रवेश करा. ३. (तेव्हां)
अग्नि वाणी होऊन मुखांत प्रवेश करिता झाला. वायु प्राण होऊन
नासिकांमध्यें प्रवेश करिता झाला. आदित्य चक्षु होऊन नेत्रां-
मध्यें प्रवेश करिता झाला. दिशा श्रोत्र होऊन कर्णांमध्यें प्रवेश
करित्या झाल्या. ओषधिवनस्पति लोम होऊन त्वचेमध्यें प्रवेश

भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥ तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति ॥ ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति ॥ तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति

करित्या झाल्या. चंद्रमा मन होऊन हृदयामध्यें प्रवेश करिता झाला. मृत्यु अपान होऊन नाभीमध्यें प्रवेश करिता झाला. उदक रेत होऊन शिश्नामध्यें प्रवेश करितें झालें. ४. त्याला [ईश्वराला] अशना आणि पिपासा ह्मणाल्या कीं, आमच्याकरितां अधिष्ठान तयार कर. त्यांना तो (ईश्वर) ह्मणाला, या देवतांमध्येंच तुह्मांला भाग देतों. यांचेमध्येंच तुह्मांला भागीदार करतों. ह्मणून (जेव्हां) कोणत्याहि देवतेकरितां हवि घेतला जातो तेव्हां त्यामध्यें अशना आणि पिपासा या वांटेकरी होतात. ५. इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

॥ १ ॥सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत ॥ या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥२॥ तदेनत्सृष्टं पराङत्य-जिघांसत् तद्वाचा जिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥ तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैन-

त्या ईश्वरानें विचार केला, हे लोक आणि लोकपाल (मीं उत्पन्न केले). (आतां) यांचेकरितां अन्न उत्पन्न करावें. १. त्यानें त्या सर्वांकडे पाहिलें. (अन्न उत्पन्न व्हावें हा संकल्परूपी) तप केलें. त्यांपासून (अन्नाची) मूर्ति [आकार] उत्पन्न झाली. ती जी मूर्ति उत्पन्न झाली तीच अन्न होय. २. तें उत्पन्न केलेलें अन्न (पुरुषाकडे जाणें म्हणजे आपला मृत्यु आहे असें समजून) मागें जाऊं लागलें. (तेव्हां) तो (पुरुष) त्या अन्नाला वाणीनें (आपणांकडे) घेऊं लागला पण वाणीनें (अन्न) घेण्यास समर्थ झाला नाहीं. जर वाणीनें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील वाणीनें) अन्नाचा उच्चार करून तृप्त झाला असता. ३. त्या अन्नाला

र्‍गेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥ तच्च-क्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैनच्च-क्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥५॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृ-क्षत् ॥ तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहै-ष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥ तत्त्वचाऽजिघृक्षत् तन्ना-शक्नोत्त्वचा ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवा-

घ्राणानें (आपणांकडे) घेऊं लागला, पण घ्राणानें (अन्न) घेण्यास तो समर्थ झाला नाहीं. जर घ्राणानें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील घ्राणानें त्याचा) श्वास घेऊन तृप्त झाला असता. ४. त्या अन्नाला चक्षूनें घेऊं लागला पण चक्षूनें घेण्यास तो समर्थ झाला नाहीं. जर चक्षूनें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील चक्षूनें त्याला) पाहून तृप्त झाला असता. ५. त्या अन्नाला श्रोत्रानें घेऊं लागला पण श्रोत्रानें घेण्यास तो समर्थ झाला नाहीं. जर श्रोत्रानें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील श्रोत्रानें अन्नाचें) श्रवण करून तृप्त झाला असता. ६. त्या अन्नाला त्वचेनें घेऊं लागला

न्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥ तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥ तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥९॥ तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत् ॥ सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥ १० ॥ स ईक्षत कथं न्विदं मदृते

पण त्वचेनें घेण्यास तो समर्थ झाला नाहीं. जर त्वचेनें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील अन्नाला) स्पर्श केल्यानें तृप्त झाला असता. ७. त्या अन्नाला मनानें घेऊं लागला पण मनानें घेण्यास तो समर्थ झाला नाहीं. जर मनानें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील अन्नाचें) ध्यान करून तृप्त झाला असता. ८. त्या अन्नाला शिश्नानें घेऊं लागला पण शिश्नानें घेण्यास तो समर्थ झाला नाहीं. जर शिश्नानें घेऊं शकला असता तर (आतां देखील) विसर्जन केल्यानें तृप्त झाला असता. ९. त्या अन्नाला अपानवायूनें घेऊं लागला तेव्हां तें अन्न त्यानें भक्षण केलें. (ह्मणून) वायु अन्न ग्रहण करणारा आहे. वायु

स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति ॥ स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥ स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ॥ सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः

हाच अन्न भक्षण करणारा आहे. १०. नंतर त्या ईश्वरानें विचार केला, हा पुरुष माझ्यावांचून कसा राहूं शकेल ? मीं यामध्यें कसा प्रवेश करावा ? जर वाणी बोलते, प्राण श्वास घेतो, चक्षु पहातो, श्रोत्र श्रवण करतें, त्वचा स्पर्श करते, मन ध्यान करतें, अपान श्वास सोडतो, शिश्न विसर्जन करतें तर मग मी कोठें ? (मी कशाचा स्वामी ? ११. ह्मणून त्यानें या (मस्तकाची) सीमा विदारण करून त्या द्वारानें आंत प्रवेश केला. हें द्वार (विदारण केलें ह्मणून) विदृति या नांवानें प्रसिद्ध आहे. (या द्वारानें जाणारा परब्रह्माचे ठिकाणीं आनंद पावतो ह्मणून) हें नंदन होय. त्याचीं तीन

स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥
स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषादिति ॥
स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीः३॥ १३॥
तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं सन्तमिन्द्र इत्या-

स्थानें आहेत (जागृतीमध्यें उजवा चक्षु, स्वप्नामध्यें मन आणि सुषुप्तीमध्यें हृदयाकाश). (तीन स्थानांमध्यें जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति अशीं) तीन स्वप्नें आहेत. [सर्व स्वप्नेंच आहेत. कारण, तिन्हींमध्यें मूळ ब्रह्मतत्वाचें तिरोधान होऊन जीवतत्त्वाच्याच अवभास होतो]. हीं (निरनिराळीं इंद्रियें) त्याचीं स्थानें आहेत. १२. तो ईश्वर (जीवरूपानें शरीरांत) प्रवेश करून राहिल्यानंतर (पुन्हां ईश्वराच्या अनुग्रहामुळें) त्याला पंचमहाभूतांचें ज्ञान झालें (व वाटलें) कीं, येथें ब्रह्मा- हून अन्य कोणती वस्तु आहे असें मी ह्मणूं ? ब्रह्म हा पुरुष व्यापून राहिलें आहे असें त्याला ज्ञान झालें. हें (ब्रह्म माझें स्वरूप) आहे असें त्यानें जाणलें. १३. ह्मणून हें पहाणारा [इदंद्रः] तो परमात्मा त्या इदंद्रालाच इंद्र असें परोक्ष

चक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ १४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति ॥ यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥ तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां हिनस्ति साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥ सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽ-

नांवानें ह्मणतात. कारण देवांना परोक्ष प्रिय असतें. १४, इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय दुसरा.

पुरुषाचे ठिकाणींच प्रारंभीं हा गर्भ उत्पन्न होतो......
.........पुत्र उत्पन्न झाला ह्मणजे पिता त्याचें वर्धन

ग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥ सोऽस्याऽयमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥ तदुक्तमृषिणा ॥ गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ॥ शतं

करतो. जन्म झाल्यापासून पिता जें पुत्राचें वर्धन करतो तें आपलें स्वतःचेंच वर्धन होय. कारण लोकांचा विच्छेद होऊं नये ह्मणून हे लोक (पुत्रादि रूपानें) संतत आहेत. हा पुरुषाचा दुसरा जन्म होय. १–३. हा पित्याचा (पुत्ररूपी) आत्मा पुण्य कर्मांचे ठिकाणीं प्रतिनिधि होतो [ह्म० पित्यानें करावयाचीं कृत्यें करतो]. नंतर याचा [पुत्राचा] हा (पितृरूपी) इतर आत्मा कृतकर्तव्य होऊन वयोवृद्ध होत्साता मरण पावतो. या लोकामधून शरीरत्याग केल्याबरोबर पुन्हां उत्पन्न होतो. तो याचा तिसरा जन्म. ४. ह्मणून ऋषीनें (मंत्ररूपानें) असे उद्गार काढले—(मातेच्या)

मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥ स एवं विद्वान-स्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा

गर्भामध्यें असतांनाच या (वाणी, अग्नि इत्यादि) इंद्रियांचे सर्व जन्म [मुखापासून वाणी, वाणीपासून अग्नि इत्यादि] मीं जाणले. लोहाप्रमाणें कठिण अशा शेंकडों शरीरांनीं मला खालीं ठेवण्याकरितां माझें रक्षण केलें. (परंतु) श्येन पक्ष्याप्रमाणें (जाळें तोडून) मी वर उडून गेलों [संसारा-पासून मुक्त झालों]. गर्भामध्यें असतांनाच वामदेव ऋषि हें भाषण बोलले. ५. याप्रमाणें जाणल्यामुळें तो ऋषि या शरीराचा नाश झाल्यानंतर त्या स्वर्गलोकामध्यें सर्व मनो-रथ पावून मृत्युरहित झाला. इति चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

(मागें सोपाधिक व निरुपाधिक असे आत्म्याचे दोन

पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥ यदेतत् हृदयं मनश्चैतत् ॥ संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ॥ सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञा-

प्रकार सांगितले. त्याबद्दल विचारतात-) आह्मी ज्याची उपासना करतों तो कोणता आत्मा ? दोहोंपैकीं तो कोणता ? ज्याचे योगानें (मनुष्य) पहातो (तो आत्मा कीं काय ?), ज्याचे योगानें ऐकतो, ज्याचे योगानें गंधाचा वास घेतो, ज्याचे योगानें शब्द उच्चारतो, अथवा ज्याचे योगानें स्वादु व अस्वादु हें जाणतो (तो आत्मा कीं काय ?). १. अथवा हृदय [अंतःकरण] आणि मन [आत्म्याच्या संकल्प विकल्पांचें साधन] हा आत्मा ? (अंतःकरणाच्या वृत्ति-) संज्ञान [चेतनभाव], आज्ञान [ईश्वरभाव], विज्ञान, प्रज्ञान [प्रज्ञता], बुद्धि, दृष्टि, धृति, मनन, इच्छा, जूति [मनाची व्यग्रता], स्मृति, संकल्प, क्रतु [करण्याचा

नस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥ एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव ॥ बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा

निश्चय, अध्यवसाय], प्राणवृत्ति, विषयतृष्णा, अभिलाष इत्यादि सर्व वृत्तींचे ठिकाणीं असलेलें चैतन्य हा आत्मा काय ? (याचा निर्णय सांगतात—) हीं सर्व शुद्ध चैतन्याचीं नांवें आहेत. या उपाधींहून वेगळें जें शुद्ध चैतन्य तो मुख्य आत्मा होय. ३. हाच प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मा होय, हाच इंद्र, हाच प्रजापति, हाच हे सर्व देव, हाच हीं पृथिवी, वायु, आकाश, उदक आणि तेज हीं पंचमहाभूतें, हाच (पिपीलिकादि) क्षुद्र बीजें, हाच इतर अंडज, जारुज, स्वेदज, उद्भिज होय; अश्व, गाई, पुरुष, हत्ती जें जें कांहीं प्राणयुक्त,

प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥ स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्मा-
ल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः
समभवत् समभवत् ॥ इत्योम् ॥ ४ ॥ इति पंचमः खण्डः
॥ ५ ॥ इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमा-
विरावीर्म एधि ॥ वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहा-

जंगम व पंखयुक्त, जें जें स्थावर तें सर्व प्रज्ञानेत्र [प्रज्ञा हाच ज्याचा नेत्र आहे असें] होय—हें प्रज्ञानरूप ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित आहे. सर्व मनुष्य प्रज्ञानेत्र आहेत. प्रज्ञा हेंच सर्वांचें आधारस्थान आहे. (ह्मणून) प्रज्ञान हेंच ब्रह्म होय. ३. तो (वामदेव) या प्रज्ञायुक्त आत्म्यानें या लोकांतून वर जाऊन पलीकडील स्वर्ग लोकामध्यें सर्व मनोरथ प्राप्त करून घेऊन मृत्युरहित झाला. ४. इति पंचमः खंडः ॥ ५ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

॥ इति ऋग्वेदीया ऐतरेयोपनिषत्समाप्ता ॥

सीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐतत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत् ॥ १ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योप-

छान्दोग्योपनिषत्.

अध्याय पहिला.

उद्गीथाची ह्मणजे ॐ या अक्षराची उपासना करावी. ॐ असा आरंभ करून गायन करतात ह्मणून याला ' उ-

व्याख्यानम् ॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥ स एष रसानाᳪ रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥ वागेवर्क् प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथस्तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च

द्गीथ' ह्मणतात. त्याचें व्याख्यान आतां सांगतों— १. या भूतांचा पृथिवी हा रस [आधार अथवा सार] आहे, पृथिवीचा रस उदक, उदकाचा रस ओषधी, ओषधींचा रस पुरुष, पुरुषाचा रस वाणी, वाणीचा रस ऋग्वेद, ऋग्वेदाचा रस साम आणि सामाचा रस उद्गीथ. २. सर्व रसांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ व उत्कृष्ट (परमात्मरूपी) असा हा आठवा उद्गीथ रस आहे. ३. ऋक् कोणती, साम कोणता आणि उद्गीथ कोणता याचा (आतां) विचार करूं. ४. वाणी ही ऋक्, प्राण हा साम आणि ॐ अक्षर हा उद्गीथ. वाणी आणि

प्राणश्चर्क्च च साम च ॥ ५ ॥ तदेतन्मिथुनमोमित्येत-
स्मिन्नक्षरे स१२सृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आप-
यतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥आपयिता ह वै
कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहैषो
एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां भवति य
एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥ तेनेयं त्रयी विद्या

प्राण हें ऋक् व साम या शब्दांनीं (अनुक्रमें) दर्शविलेलें मिथुन होय. ५. हें मिथुन ॐ हें अक्षर उत्पन्न करतें. मिथुन एकत्र होतें तेव्हां परस्परांच्या इच्छा पूर्ण होतात. ६. हें जाणून जो शाश्वत अशा उद्गीथाची उपासना करतो तो सर्व मनोरथ पावतो. ७. अनुज्ञा ह्मणजे हें (ॐ) अक्षर होय. (कारण) जेव्हां कोणी (ज्ञानी अथवा धनवान् ज्ञानाचे अथवा धनाचे ठिकाणीं) अनुमति करतो तेव्हां ॐ असेंच ह्मणतो. ह्मणून ही अनुज्ञा अथवा ॐ ह्मणजेच समृद्धि होय. हें जाणून जो अ–क्षर उद्गीथाची उपासना करतो तो (सर्व)

वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शꣳसत्योमित्युद्गायत्येतस्यै-
वाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो
यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च य-
देव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति

मनोरथांच्या समृद्धीनें युक्त होतो. ८. या ॐ अक्षरानेंच वेदत्रयानें सांगितलेलें कर्म होतें. ॐ असें ह्मणून मंत्र श्रवण करवितात, सांगतात व गायन करतात [हा सोमयाग होय]. ही याच ॐ अक्षराची पूजा होय. याच अक्षराचा महिमा व रस यांचे योगानें (वेदत्रयानें सांगितलेलें कर्म होतें व कर्मापासून अन्नादिकांची उत्पत्ति होते. सारांश, ॐ हें परमात्म्याचें रूप आहे). ९. ॐ अक्षराचें माहात्म्य जाणून कर्म करणारे आणि न जाणतां केवळ कर्म करणारे असे दोघे याच अक्षरानें कर्म करतात. विद्या आणि अविद्या भिन्न आहेत. (ह्मणून) विद्येनें [ज्ञानानें], श्रद्धेनें व योगपूर्वक [उपनिषदा] जें कर्म करतो तें अधिक फल देणारें होतें. [अज्ञानानें केलेल्या कर्माचें फल कमी मिळतें]. याप्रमाणें या अक्ष-

खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥ ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि

राचें व्याख्यान सांगितलें. १०. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

देव [शास्त्रानें प्रकाशित अशा इंद्रियवृत्ति] आणि असुर [केवळ विषयांचे ठिकाणीं रममाण होणाऱ्या इंद्रियवृत्ति] यांचा संग्राम झाला. दोघेहि प्रजापतीचीच संतति [प्रजापति= कर्म व ज्ञान यांचा अधिकारी पुरुष]. देवांनीं उद्गीथाचा स्वीकार केला व ह्मणाले, आह्मी यानें असुरांचा पराभव करूं. १. त्या देवांनीं नासिकेचे ठिकाणीं स्थित अशा प्राणरूपी उद्गीथाची उपासना केली. (पण) त्या प्राणाला असुरांनीं पापाचा स्पर्श केला. ह्मणून तिनें [नासिकेनें] सुगंधी व दुर्गंधी अशा दोन्ही वस्तूंचा वास घेतां येतो. कारण, तिला

च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्गीथमुपा-
सांचक्रिरे ताꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं
वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ
ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधु-
स्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना
ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे
तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ शृणोति श्रवणीयं

पापाचा स्पर्श झाला. २. नंतर देवांनीं वाणीरूपी उद्गीथाची उपासना केली (पण) त्या वाणीला असुरांनीं पापाचा स्पर्श केला. ह्मणून तिनें सत्य आणि असत्य दोन्ही बोलतां येतात. कारण, तिला पापाचा स्पर्श झाला. ३. नंतर देवांनीं चक्षुरूपी उद्गीथाची उपासना केली. (पण) त्याला असुरांनीं पापाचा स्पर्श केला. ह्मणून त्याला दर्शनीय आणि अदर्शनीय दोन्ही दिसतात. कारण, त्याला पापाचा स्पर्श झाला. ४. नंतर देवांनीं श्रोत्ररूपी उद्गीथाची उपासना केली. (पण) त्याला असुरांनीं पापाचा स्पर्श केला. ह्मणून त्याला श्रवणीय व

चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ संकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳ हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत ॥ ७ ॥ एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवꣳहैव स विध्वꣳसते य एवंविदि

अश्रवणीय दोन्ही ऐकूं येतात. कारण त्याला पापाचा स्पर्श झाला. ५. नंतर देवांनीं मनोरूपी उद्गीथाची उपासना केली. (पण) त्याला असुरांनीं पापाचा स्पर्श केला. ह्मणून त्याला संकल्पनीय आणि असंकल्पनीय दोहींचा संकल्प करतां येतो. कारण, त्याला पापाचा स्पर्श झाला. ६. नंतर देवांनीं मुखाचे ठिकाणीं स्थित जो प्रसिद्ध प्राण त्याची उपासना केली. त्याकडे असुर गेले पण (आपोआप) नाश पावले. ज्याप्रमाणें दगडी खडकाकडे जाणारा (मनुष्य)(आपोआप) नाश पावतो तद्वत् ७. याप्रमाणें जसे ते (असुर) दगडी खडकाप्रत जाऊन

पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥८॥ नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥ तꣳहांगिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यतेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥ तेन तꣳह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र

नाश पावले त्याप्रमाणें याप्रकारें प्राणरूपी आत्मा जाणणाऱ्या मनुष्यासंबंधानें ज्याच्या मनांत पाप येतें अथवा जो याजवर प्रहार करतो तो तसा नाश पावतो. कारण, तो ज्ञानी दगडी खडकासारखा (अभेद्य)होय. ८. यानें सुगंधी आणि दुर्गंधी यांचें ज्ञान होत नाहीं. (कारण,) हा निष्पाप आहे. त्या मुखस्थ प्राणानें (प्राणी) जें खातो व पितो त्याचे योगानें इतर प्राणांचें [इंद्रियांचें] रक्षण करतो. या मुखस्थ प्राणाची (अन्नपानादि) वृत्ति मरणकालीं न मिळाल्यामुळें इतर इंद्रियसमुदाय मरण पावतो, आ वासतो. ९. या मुखस्थ प्राणरूपी उद्गीथाची अंगिरा उपासना करता झाला. या अंगि

एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तꣳहायास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तꣳह बको दाल्भ्यो विदांचकार ॥ सह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता

रसालाच प्राण समजतात. कारण अंगांना हा रस ह्मणजे प्राण होय. १०. या (मुखस्थ प्राणरूपी) उद्गीथाची बृहस्पति उपासना करता झाला. या बृहस्पतीलाच प्राण समजतात. कारण वाणीरूपी बृहतीचा हा स्वामी होय. ११. या (मुखस्थ प्राणरूपी) उद्गीथाची आयास्य (ऋषि) उपासना करता झाला. या आयास्यालाच प्राण समजतात. कारण (प्राण) हा आस्यापासून [मुखापासून] येतो. १२. नंतर दल्भ्यऋषीचा पुत्र बक यालाहि प्राणाचें ज्ञान झालें. (ह्मणून) तो नैमिषारण्यांतील सत्रामध्यें उद्गाता झाला. त्याला हें फळ [इच्छा] प्राप्त झालें. १३. जो याप्रमाणें जाणून (प्राणरूपी) अ-क्षर उद्गीथाची उपासना करतो त्याला (सर्व)

ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति उद्यꣳस्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते

काम प्राप्त होतात. याप्रमाणें आत्मविषयक उद्गीथाची उपासना सांगितली. १४. इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

आतां देवताविषयक उद्गीथाची उपासना (सांगतात–) जो हा (सूर्य) तपन पावतो तत्स्वरूपी उद्गीथाची उपासना करावी. कारण तो उदयाला येऊन (प्रजांकरितां अन्न उत्पन्न व्हावें ह्मणून उद्गाता जें यज्ञाचें काम करतो) तेंच उद्गत्याचें काम करतो. उदयाला येऊन अंधकार व (अंधकारजन्य) भय नाहींसें करतो. हें जो जाणतो तो (जन्ममरणादिरूपी) भयाचा व (जन्ममरणाला कारण अशा) अज्ञानाचा निहंता होतो. १. हा (प्राण)

स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिममसुं चोद्गीथ-मुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् तस्मादप्रा-

आणि हा (सूर्य) दोघेहि (गुणानें) समान आहेत. हा (प्राण) उष्ण आहे, तो (सविता) देखील उष्ण आहे. या प्राणाला स्वर [स्वरति=जातो=नाश पावतो] असें ह्मणतात, सूर्याला स्वर आणि प्रत्यास्वर [जातो व गेल्यावर पुन्हां परत येतो] असें ह्मणतात. ह्मणून (दोघांमध्यें तत्त्वतः अभेद असल्यामुळें) या प्राणाची व त्या आदित्याची उद्गीथ रूपानें उपासना करावी. २. त्याचप्रमाणें व्यानरूपी उद्गीथाची उपासना करावी. जो (मुख व नासिका यांचे द्वारें) वायु बाहेर सरतो [प्राणिति] तो प्राण; जो वायु (त्याच द्वारांनीं) आंत येतो [अपानिति] तो अपान. प्राण व अपान दोहोंचा अभाव (असतांना त्या अभावाचे ठिकाणीं असणारी जी वायुवृत्ति) तो व्यान. जो व्यान तीच वाणी

णन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥ या वाक्सर्क्तस्मा-
दप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राण-
न्ननपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नन-
पानन्नुद्गायति ॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि
यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्न-

[वाणी हें व्यानाचें कार्य आहे]. ह्मणून प्राण व अपान यांचे व्यापार न करतां [व्यानाच्याच व्यापारानें] मनुष्य वाणी उच्चारतो. ३. जी वाणी ती ऋक्. ह्मणून प्राण व अपान यांचे व्यापार न करतां (मनुष्य) ऋचा [ऋग्रूपी उद्गीथ] उच्चारतो. जी ऋचा तो साम. ह्मणून प्राण व अपान यांचे व्यापार न करतां सामाचें गायन करतो. जो साम तो उद्गीथ. ह्मणून प्राण व अपान यांचे व्यापार न करतां (व्यानाच्या व्यापारानें) उद्गीथाची उपासना करतो. ४. उच्चाराखेरीज अग्नीचें मंथन, युद्धावरितां धांवणें [अथवा मर्यादपर्यंत धांवणें], बळकट धनुष्य आकर्षण करणें, अशीं जीं बलानें होणारीं इतर कर्मे आहेत तीं देखील प्राण व अपान यांचे व्यापार न करतां (व्यानाच्या

नपान२ूँ्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवो-त्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थ-मन्ने हीद२ूँ सर्व२ूँ स्थितम् ॥ ६ ॥ द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थ२ूँ सामवेद एवोद्यजु-र्वेदो गीः ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽ-

व्यापारानें) करतो. याकरितां व्यानरूपीच उद्गीथाची उपा-सना करावी. ५ त्याचप्रमाणें उद्गीथाच्या अक्षरांची उद्गीथ-रूपानें उपासना करावी. प्राण हा ' उत् ; ' कारण प्राणानेंच मनुष्य (चलनादि) सर्व व्यापार करतो [उत्तिष्ठति] (प्राणाच्या अभावीं मरण पावतो). वाणी ही ' गी; ' कारण, वाणीला गिरः असें ह्मणतात. अन्न हें ' थ; ' कारण, अन्ना-मध्यें हें सर्व (विश्व) स्थित आहे. ६. द्युलोक हा ' उत् ' अंतरिक्ष लोक हा ' गी ' आणि पृथिवी ' थ. ' आदित्य हा ' उत् ' वायु हा ' गी ' आणि अग्नि ' थ. ' सामवेद हा 'उत्' यजुर्वेद हा ' गी ' आणि ऋग्वेद ' थ. ' जो वाणीचा दोह

न्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥ अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥ यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन च्छन्दसा स्तोष्यन्

[=दूध. ह्म० ऋग्वेदादि शब्दांनीं साध्य असें फल] तो वाणी याला [हें जाणणाऱ्या साधकाला] देते. हीं उद्गीथाचीं अक्षरें याप्रमाणें जाणून जो (त्यांची) उद्गीथरूपानें उपासना करतो तो अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न भक्षण करण्यास समर्थ [प्रदीप्ताग्नि] होतो. ७. आतां कामसमृद्धि कशी होईल तें सांगतात—यांचें ध्यान केलें पाहिजे [उपसर्तव्यानि] अशा रीतीनें उपासना करावी [ह्मणजे ध्यानयुक्त उपासना करावी]. ज्या सामानें स्तवन करील त्या सामाचें [देवता इत्यादिकांचें] ध्यान करावें. ८. ज्या ऋचेमध्यें तो साम असेल त्या ऋचेचें ध्यान करावें. ज्या ऋषीचा असेल त्या ऋषीचें ध्यान करावें. ज्या देवतेचें स्तवन असेल

स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तं स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥ यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥ आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृद्ध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥ इति तृतीय खण्डः ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्यो-

त्या देवतेचें ध्यान करावें. ९. ज्या छंदानें स्तवन करील त्या छंदाचें ध्यान करावें. ज्या स्तोमानें स्तवन करील त्या स्तोमाचें ध्यान करावें. १०. ज्या दिशेचें स्तवन असेल त्या दिशेचें ध्यान करावें. ११. शेवटीं (गोत्र, नाम) इत्यादिकांनीं स्वतःचें ध्यान करून स्तवन करावें. ज्या कामाची [मनोरथाची] इच्छा करून मनोरथाचें ध्यान करून (स्वर इत्यादिकांचा) प्रमाद न करतां स्तवन करील त्याला तत्काल त्या कामाची समृद्धि होईल १२. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

उद्गीथाची ह्मणजे ॐ या अक्षराची उपासना करावी.

पव्याख्यानम् ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशꣲस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयꣲस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि । ते नु विस्वो

ॐ असा आरंभ करून गायन करतात ह्मणून त्याला 'उद्गीथ' ह्मणतात. त्याचें व्याख्यान सांगतों. १. मृत्यूची भीति पावलेले देव त्रयी विद्येमध्यें [वेदविहित कर्मामध्यें] प्रवेश करते झाले. त्यांनीं (कर्माचे ठिकाणीं उपयोग केलेल्या) छंदांनीं स्वतःला (मृत्यूपासून रक्षण होईल अशा बुद्धीनें) आच्छादून घेतलें. यांनीं आच्छादून घेतलें ह्मणून यांना 'छंद' ह्मणतात. २. ज्याप्रमाणें (धीवर) मत्स्याला उदकामध्यें (असलेला) पहातात त्याप्रमाणें मृत्यूनें ऋक्, साम आणि यजु यांचेमध्यें [यांचे कर्मामध्यें] त्या देवांना पाहिलें [उदक काढून घेतलें ह्मणजे मत्स्य हस्तगत होतो. अर्थात् कर्मांनीं मृत्युरहितत्व मिळेना]. (मृत्यूचा उद्देश) जाणून ते देव ऋक्, यजु व साम यांच्या कर्मांमधून निघून स्वर शब्दानें

ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवꣳ सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥ स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्यैतदेवाक्षरꣳ स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

निर्दिष्ट अशा ॐकारामध्यें प्रवेश करते झाले [ॐकाराची उपासना करूं लागले]. ३. जेव्हां ऋचांना अध्ययनानें आपल्या स्वाधीन करून घेतो तेव्हां ॐ असा अतिशय आदरानें उच्चार करतो. याप्रमाणेंच साम व यजु यांचे प्रसंगीं ॐ उच्चार करतो. ह्मणून स्वर ह्मणजे हेंच ॐ अक्षर होय. हें मृत्युरहित व भयरहित आहे. यामध्यें प्रवेश करून देव मृत्युरहित व भयरहित झाले. ४. याप्रमाणें (इतर) जो कोणी ॐ अक्षराचें स्तवन करतो तो त्याच मृत्युरहित व भयरहित अक्षरामध्यें अथवा स्वरामध्यें प्रवेश करतो. प्रवेश करून देवांना ज्यामुळें अमरत्व प्राप्त झालें त्यामुळें तोहि अमरत्व पावतो. इति चतुर्थः खंडः ४॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतो·

जो उद्गीथ तोच प्रणव [ॐकार], जो प्रणव तोच उद्गीथ. हा आदित्य उद्गीथ, हाच प्रणव, हाच ॐ. कारण हा जात असतो. १. " याचेंच मीं मुख्यतः गायन केलें; ह्मणून तूं मला एक [अद्वितीय] पुत्र झालास. " असें कौषीतकि [कुषीतकाचा पुत्र] आपल्या पुत्राला बोलला. ह्मणून तूं आदित्याचे किरण (व आदित्य एक आहेत, भिन्न नाहींत हें जाणून) मागें फिरव [जगांत भेदभाव पाहूं नकोस]. (ह्मणजे) तुला पुष्कळ (पुत्र) होतील. याप्रमाणें देवताविषयक उद्गीथाची उपासना सांगितली. २. आतां आत्मविषयक उद्गीथाची उपासना सांगतात. हा जो मुखस्थ प्राण

मिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणाꣳस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम

आहे त्याची उद्गीथरूपानें उपासना करावी. ॐ अशी अनुज्ञा देतच (जणूं काय) हा (प्राण) (वाणी इत्यादिकांना प्रवृत्त करीत) जातो. ३. "यानेंच मीं मुख्यतः गायन केलें; ह्मणून तूं मला एक [अद्वितीय] पुत्र झालास." असें कौषीतकि आपल्या पुत्राला बोलला ह्मणून तूं प्राणाचें मनानें गायन कर. ह्मणजे तुला पुष्कळ (पुत्र) होतील. ४. जो उद्गीथ तोच प्रणव, जो प्रणव तो उद्गीथ. हें (एकत्वाचें ज्ञान), होत्याकडून जर मंत्रोच्चारादिकामध्यें प्रमाद झाला तर त्याचें निरसन करतें. इति पंचमः खंडः ॥ ५ ॥

तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥ अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥ द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते

ही पृथिवी ह्मणजे ऋक्, अग्नि साम. कारण हा सामरूपी अग्नि या ऋग्रूपी पृथिवीचे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. (ज्याप्रमाणें ऋक् व साम अत्यंत अभिन्न आहेत त्याचप्रमाणें पृथिवी व अग्नि अत्यंत अभिन्न आहेत. 'सा' ह्मणजे पृथिवी आणि 'अम' ह्मणजे अग्नि. मिळून साम. १. अंतरिक्ष ह्मणजे ऋक्, वायु हा साम. हा सामरूपी वायु या ऋग्रूपी अंतरिक्षाचे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. 'सा' ह्मणजे अंतरिक्ष आणि 'अम' ह्मणजे वायु. मिळून साम. २. द्युलोक ह्मणजे ऋक्, आदित्य हा साम. हा सामरूपी आदित्य या ऋग्रूपी द्युलोकाचे वर स्थित आहे. ह्मणून

द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते ॥ ५ ॥ अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं

ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. 'सा' ह्मणजे द्युलोक आणि 'अम' ह्मणजे आदित्य. मिळून साम. ३. नक्षत्रें ह्मणजे ऋक्, चंद्रमा हा साम. हा सामरूपी चंद्रमा या ऋग्रूपी नक्षत्रांचे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. 'सा' ह्मणजे नक्षत्रें आणि 'अम' ह्मणजे चंद्रमा. मिळून साम. ४. आदित्याची जी शुक्ल प्रभा ती ऋक्. आदित्याचे ठिकाणचें (एकान्तामध्यें समाहित दृष्टि झालेल्या योग्यास दिसणारें) नीलवर्ण अत्यंत कार्ष्ण्य हा साम. हें सामरूपी कार्ष्ण्य या ऋग्रूपी प्रभेचे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन

भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामु-

करतात. ५. आदित्याची जी शुक्ल प्रभा ती 'सा' आणि जें नील कार्ष्ण्य तें 'अम.' (मिळून) आदित्याचे मध्यभागीं जो ज्योतिर्मय सर्वव्यापी प्रभाश्मश्रु, प्रभाकेश, नखाग्रांपासून सर्व प्रभारूप (पुरुष) दिसतो तो साम. ६. अत्यंत पांढरें असें कमळ असतें तसे याचे नेत्र अत्यंत तेजस्वी आहेत. त्याचें 'उत्' असें (गौण) नांव आहे. तो या सर्व पापांपासून वर जातो [मुक्त होतो]. याप्रमाणें जो जाणतो तो देखील सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ७. ऋक् व साम; पृथिव्यादि (वर सांगितलेलीं ऋक्सामरूपी) द्वंद्वें हीं

प्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेत-

त्याचीं रूपें होत. त्यापासून उद्गीथ ह्मणतात. त्यापासूनच याचें गायन करणारा उद्गाता. याच्या [आदित्याच्या] खालचे जे लोक आहेत त्या सर्वांचा हा स्वामी आहे. तसाच देवसंबंधी कामांचा देखील स्वामी आहे [देवरूप देतो]. याप्रमाणें देवताविषयक उद्गीथाची उपासना सांगितली. ८. इति षष्ठः खंडः ॥ ६ ॥

आतां आत्मविषयक उद्गीथाची उपासना सांगतात—वाणी ही ऋक्, प्राण हा साम. हा सामरूपी प्राण या ऋग्रूपी वाणीच्चे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. ‘ सा ’ ह्मणजे वाणी आणि ‘ अम ’ ह्मणजे प्राण. मिळून साम. १. चक्षु हा ऋक्, आत्मा हा

स्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते चक्षुरेव सात्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ

साम. हा सामरूपी आत्मा या ऋग्रूपी चक्षूचे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. 'सा' ह्मणजे चक्षु आणि 'अम' ह्मणजे आत्मा. मिळून साम. २. श्रोत्र हें ऋक्, मन हें साम हें सामरूपी मन या ऋग्रूपी श्रोत्राचे वर स्थित आहे. ह्मणून ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. 'सा' ह्मणजे श्रोत्र आणि 'अम' ह्मणजे मन. मिळून साम. ३. चक्षूची जी शुक्ल प्रभा ती ऋक्; नीलवर्ण अत्यंत कार्ष्ण्य तें साम. हें साम रूपी कार्ष्ण्य या ऋग्रूपी प्रभेचे वर स्थित आहे. ह्मणून

यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥ स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स

ऋचाचे वर स्थित अशा सामाचें गायन करतात. जी शुक्ल प्रभा ती ' सा ' आणि अत्यंत काष्ण्य तें ' अम. ' मिळून साम. ४. या चक्षूच्या अंतर्भागीं जो पुरुष दिसतो तोच ऋक्, तोच साम, तोच स्तोत्र [उक्थ], तोच यजु, तोच ब्रह्म. त्या आदित्यपुरुषाचें जें रूप तेंच याचें रूप, त्याचीं जीं (पृथिव्यादि) द्वंद्वें तींच याचीं, त्याचें जें नांव तेंच याचें नांव. ५. हा चाक्षुष पुरुष (यापासून) जे खालचे लोक त्यांचा स्वामी आहे, मनुष्यसंबंधी कामांचा [इच्छांचा] स्वामी आहे. जे वीणेमध्यें गायन करतात ते याचेंच गायन

गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका-स्ताꣳश्चाप्नोति देवकामाꣳश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैत-स्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

करतात. ह्मणून ते धनलाभयुक्त होतात. ६. जो हें जाणून साम गायन करतो तो (आदित्य व चाक्षुष अशा) दोन्ही पुरुषांचें गायन करतो. आदित्याचे गायनानें त्याच्या दृष्टी-खालचे जे लोक आहेत ते आणि देवांचे काम यांची याला प्राप्ति होते. ७. चाक्षुषाचे गायनानें त्याच्या दृष्टीखालचे जे लोक आहेत ते आणि मनुष्यांचे काम यांची याला प्राप्ति होते. ह्मणून उद्गात्यानें यजमानाला विचारावें कीं, कोणत्या कामाचें गायन करूं ? (कारण) हें जाणून जो साम गायन करतो तो त्या (सर्व) कामांचा स्वामी होतो. ८. ९. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चै-
कितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै
कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥ तथेति
ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे
वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचꣳ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥ स
ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा
पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥ का साम्नो गति-

शलावताचा पुत्र शिलक, दाल्भ्यगोत्री चैकितायन [चिकितायनाचा पुत्र] आणि जीवलाचा पुत्र प्रवाहण (नामक राजा) असे तिघेजण उद्गीथज्ञानामध्यें कुशल होते. ते (आपापसांत) ह्मणाले, " आपण उद्गीथामध्यें कुशल आहोंत. तेव्हां आपण उद्गीथसंबंधी वाद करूं. " १. हें सर्वांस पसंत होऊन ते एकत्र बसले. जीवलपुत्र प्रवाहण ह्मणाला, आपण दोघे अगोदर बोला. तुह्मी ब्राह्मण काय बोलतां तें मी ऐकतों. २. तेव्हां शलावतपुत्र शिलक दाल्भ्यगोत्री चैकितायनाला ह्मणाला, मी तुला प्रश्न करूं काय ? त्यानें उत्तर दिलें, प्रश्न

रिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥ अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकꣳ सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसꣳस्तावꣳ हि सामेति ॥ ५ ॥ तꣳ ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्र-

कर. ३. (प्रश्न—) "सामाचा आश्रय कोणता?" (उत्तर—) "स्वर." "स्वराचा आश्रय कोणता?" "प्राण." "प्राणाचा आश्रय कोणता?" "अन्न." "अन्नाचा आश्रय कोणता?" "उदक." ४. "उदकाचा आश्रय कोणता?" "तो लोक [स्वर्ग]." "त्या (स्वर्ग) लोकाचा आश्रय कोणता?" "स्वर्ग लोकाच्या पलीकडे दुसऱ्या कोणत्या आश्रयाप्रत साम जात नाहीं. स्वर्ग लोकाचे ठिकाणीं प्रतिष्ठित असाच साम आम्ही जाणतों. स्वर्गरूपानें ज्याचें स्तवन आहे असा साम आहे." ५. (या

तिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकꣳ सामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठासꣳस्तावꣳ हि

दाल्भ्याच्या उत्तरावर) शिलक दाल्भ्याला ह्मणाला, " दाल्भ्या, तुझा साम अप्रतिष्ठित [असमाप्तगति] आहे. दुसरा कोणी साम उलट [साम समाप्तगति आहे असें] सांगेल तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. " ६. दाल्भ्य ह्मणाला, " बरें, तर मग मी हें ज्ञान तुजपासून जाणतों [ह्म० मला सांग]. " " ऐक तर मग. स्वर्ग लोकाचा आश्रय कोणता, तर हा लोक [कारण या लोकींच्या यज्ञयागादिकांनीं स्वर्गलोक पुष्ट होतो]. या लोकाचा आश्रय कोणता, तर या लोकाच्या पलीकडे (कोणत्याहि) आश्रयाला कोणीहि साम नेऊं शकत नाहीं. आह्मी या लोकापर्यंत सामाचा आश्रय ठेवतों. " हा लोक

सामेति ॥ ७ ॥ तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥८॥ इति अष्टमः खण्डः ॥८॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः

सामाचा आश्रय आहे " अशी सामाची स्तुति करतात. " ७. यावर प्रवाहण ह्मणाला, " हे शालावत्या, तुझा साम अंतयुक्त आहे. दुसरा कोणी याच्या उलट सांगेल तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. " शालावत्य ह्मणाला, " बरें, तर मग मी हें ज्ञान तुजपासून जाणतों. " प्रवाहण ह्मणाला, " ऐक तर मग. " इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

" या लोकाचा आश्रय कोणता, तर आकाश. हीं (स्थावरजंगमादि) सर्व भूतें आकाशापासूनच उत्पन्न होतात आणि आकाशामध्येंच अस्त पावतात. सर्व भूतांमध्यें आकाश श्रेष्ठ

परायणम् ॥ १ ॥ स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाꣳसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तꣳहैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथामुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हा-

आहे, सर्वांचें आकाश आश्रयस्थान आहे [ह्म० आकाश परमात्मरूप आहे]. १. हाच श्रेष्ठ व श्रेष्ठतर उद्गीथ होय. हा अनन्त आहे. या श्रेष्ठ व श्रेष्ठतर अशा उद्गीथाची जो हें जाणून उपासना करतो तो एकाहून एक श्रेष्ठ असे लोक पावतो. २. हें उद्गीथज्ञान शुनकाचा पुत्र अतिधन्वा यानें (आपला शिष्य) उदरशांडिल्य याला सांगितलें आणि पुढें सांगितलें कीं, " जोंपर्यंत तुझे वंशज हें उद्गीथ ज्ञान जाणतील तोंपर्यंत त्यांचें या लोकीं या (सामान्य) लोकांहून श्रेष्ठ असें जीवन होईल, ३. त्याप्रमाणेंच परलोकीं या (सा-

स्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥ स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तꣳहोवाच ॥ नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति

मान्य) लोकांहून श्रेष्ठ असें जीवन होईल." हें जाणून जो जो कोणी उद्गीथाची उपासना करील त्यालाहि या लोकीं आणि परलोकीं श्रेष्ठ जीवन प्राप्त होईल. ४. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

उल्कापातांनीं अथवा टोळांनीं व्याप्त (अर्थात् दुर्भिक्षयुक्त) अशा कुरुदेशामध्यें इभ्यनामक राजाच्या ग्रामांत उषस्तिनांवाचा चक्राचा पुत्र अत्यंत दीनअवस्थेप्रत आलेला असा आटिकी नामक आपल्या भार्येसह रहात होता. १. (एकदां) घाणेरडे उडीद खात बसलेल्या इभ्याला पाहून उषस्तीनें त्याजवळ याचना केली. इभ्य ह्मणाला, मीं जे येथें ठेवलेले आहेत त्या–

होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳ स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥ न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य

(उच्छिष्ट राशी-) हून निराळे उडीद मजपाशीं नाहींत. २. उषस्ति ह्मणाला, यांपैकीं मला दे. इभ्यानें ते त्याला दिले. आतां उदक घे असें तो ह्मणाला तेव्हां उषस्तीनें उत्तर केलें, मीं उष्टें पाणी प्राशन केलें असें होईल. ३. यावर इभ्य ह्मणाला, हे उडीद (तूं भक्षण केलेस) हे उष्टे नाहींत काय ? उषस्ति ह्मणाला, मीं जर हे खाल्ले नसते तर मी जिवंत राहिलों नसतों. (पण) उदकपान मला इच्छा होईल तेव्हां मिळतें [ह्मणून उष्टें उदक प्राशन केलें तर पाप लागेल]. ४. खाल्ल्यानंतर शिल्लक राहिलेले उडीद त्यानें आपल्या भार्येकरितां आणले. तिला अगोदरच अन्नप्राप्ति झाली होती. ह्मणून तिनें ते (पतीनें दिलेले उडीद) घेतले

निदधौ ॥ ५ ॥ स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राꣳ राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥ तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता

व ठेवून दिले. ५. (दुसरे दिवशीं) प्रातःकालीं तो निद्रेचा त्याग करून उठला व ह्मणाला, जर आपल्याला अन्न मिळेल तर आपणांस कांहीं धन मिळेल. राजा (येथें जवळच) यज्ञ करीत आहे, तो मला सर्व ऋत्विक्कर्मांकरितां पसंत करील. ६ त्याला भार्या ह्मणाली, हे पते, हे उडीद येथें आहेत. ते खाऊन त्या मोठ्या यज्ञाला जा. ७. तो (त्याप्रमाणें भक्षण करून यज्ञाचे ठिकाणीं आला व) उद्गातृ-पुरुष आस्तावामध्यें [स्तवन करण्याच्या जागेमध्यें] स्तवन करीत बसले होते त्यांच्याजवळ जाऊन बसला. तो प्रस्तोत्याला ह्मणाला, हे प्रस्तोतर्, जी देवता प्रस्तावभक्तीचा

तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥ एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥ एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदि-

विषय आहे ती न जाणतां जर स्तवन करशील तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. ८. ९. नंतर उद्गात्याला ह्मणाला, हे उद्गातर्, जी देवता उद्गीथाचा विषय आहे ती न जाणतां जर तिचें स्तवन करशील तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. १०. याप्रमाणेंच प्रतिहर्त्याला ह्मणाला, हे प्रतिहर्तर्, जी देवता प्रतिहाराचा विषय आहे ती न जाणतां जर तिचें स्तवन करशील तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. (हें ऐकून) ते सर्व थांबले व स्तब्ध राहिले. ११. इति दशमः खंडः ॥ १० ॥

तेव्हां यजमान (राजा) त्याला ह्मणाला, आपण कोण

षाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृषि ॥ २ ॥ भगवाꣳस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥ अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते

हें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. तो ह्मणाला, मी उषस्ति चाक्रायण आहें. १. राजा ह्मणाला, या सर्व ऋत्विक्कर्मांचे ठिकाणीं मीं आपलीच योजना केली होती. (पण) आपण न मिळाल्यामुळें इतरांस निवडिलें. २. आतां सर्व ऋत्विक्कर्मांचे ठिकाणीं आपणच असावें. उषस्ति ह्मणाला, ठीक आहे. तर मग मी आतां यांना स्तवन करण्याची अनुज्ञा देतों. तूं यांना जितकें धन देशील तितकें मला दे. राजा ह्मणाला, ठीक आहे. ३. नंतर त्याच्याकडे प्रस्तोता आला. तो (उषस्ति) प्रस्तोत्याला ह्मणाला, हे प्रस्तोतर्, जी देवता

विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥४॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥ अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विप-

प्रस्तावाचा विषय आहे ती न जाणतां जर स्तवन करशील तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. प्रस्तोता ह्मणाला, ती देवता कोणती हें आपण मला सांगा. ४. उषस्ति ह्मणाला, ती देवता प्राण. हीं सर्व भूतें (अंतकालीं) प्राणामध्येंच प्रवेश करतात आणि (उत्पत्तिकालीं) प्राणापासूनच उत्पन्न होतात. ही देवता प्रस्तावाचा विषय आहे. ही न जाणतां जर तूं स्तवन केलें असतेंस तर मीं सांगितल्याप्रमाणें तुझें मस्तक तुटून पडलें असतें. ५. नंतर त्याच्याकडे उद्गाता आला. तो (उषस्ति) त्याला ह्मणाला, हे उद्गातर्, जी देवता उद्गीथाचा विषय आहे ती न जाणतां जर स्तवन करशील तर

तिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥ आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥८॥

तुझें मस्तक तुटून पडेल. उद्गाता ह्मणाला, ती देवता कोणती हें आपण मला सांगा. ६. उषस्ति ह्मणाला, ती देवता आदित्य. हीं सर्व भूतें सर्वांहून ऊर्ध्वभागीं असलेल्या आदित्याचें गायन करतात. ही देवता उद्गीथाचा विषय आहे. ही देवता न जाणतां जर तूं स्तवन केलें असतेंस तर मीं सांगितल्याप्रमाणें तुझें मस्तक तुटून पडलें असतें. ७. नंतर त्याच्याकडे प्रतिहर्ता आला. तो (उषस्ति) त्याला ह्मणाला, हे प्रतिहर्तर्, जी देवता प्रतिहाराचा विषय आहे ती न जाणतां जर स्तवन करशील तर तुझें मस्तक तुटून पडेल.

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥९॥ इति एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥ १ ॥ तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्ब-

प्रतिहर्ता म्हणाला, ती देवता कोणती हें आपण मला सांगा. ८. उषस्ति म्हणाला, ती देवता अन्न. हीं सर्व भूतें आपल्याकरितां सर्व ठिकाणांहून अन्न आणूनच जगतात. ही देवता प्रतिहाराचा विषय आहे. ही देवता न जाणतां जर तूं स्तवन केलें असतेंस तर मीं सांगितल्याप्रमाणें तुझें मस्तक तुटून पडलें असतें. ९. इति एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

आतां अन्नलाभाला साधन अशा शौव [श्वानदृष्ट] उद्गीथाचें महत्त्व वर्णन करतात—दाल्भ्यगोत्रज बक नामक होता तो मित्रेचा (दत्तक) पुत्र होता व त्याचें नांव ग्लाव ठेवलें होतें. तो वेदाध्ययन करण्याकरितां एकान्त ठिकाणीं गेला,

भूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्व-
शनायाम वा इति ॥ २ ॥ तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमी-
यातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपाल-
यांचकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्य-
माणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य
हिं चक्रुः ॥४॥ ओ३मदा३मों३ पिबा३मों३देवो वरुणः

१. (त्याच्या स्वाध्यायानें संतुष्ट होत्साती) देवता श्वेतवर्ण श्वानाचें रूप घेऊन त्याजकडे आली. त्या श्वानाकडे इतर श्वान येऊन ह्मणाले, आपण आह्मांला अन्न द्यावें. आह्मी क्षुधार्त आहों. २. त्यांना तो श्वेतवर्ण श्वान ह्मणाला, याच ठिकाणीं प्रातःकाळीं तुह्मी माझ्या समीप या. हें बक दाल्भ्य अथवा ग्लाव मैत्रेय यानें पाहिलें. ३. त्याप्रमाणें ते श्वान आले व ज्याप्रमाणें उद्गातृपुरुष बहिष्पवमान स्तोत्रानें स्तवन करीत परिभ्रमण करतात त्याप्रमाणें त्यांनीं स्तवन करीत एकाचे मागें एक असें परिभ्रमण केलें. नंतर खालीं बसून सर्वांनीं हिंकार केला. ४.—" आह्मांला (अन्न) प्राप्त होवो,

प्रजापतिः सविता२न्नमिहा२हरदन्नपते३न्नमिहा२हरा२हरो ३मिति ॥ ५ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चन्द्रमा अथ-कार आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥ १ ॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोयिकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो

(उदक) प्राप्त होवो. वरुण, प्रजापति व सविता हे देव आह्मांला अन्न देवोत. हे अन्नपते, आह्मांला अन्न आण.'' ५. इति द्वादशः खंडः ॥ १२ ॥

(रथंतर सामामध्यें प्रसिद्ध असा) हाउकार ह्मणजे हा लोक होय. (वामदेव्य सामामध्यें प्रसिद्ध असा) हाइकार ह्मणजे वायु होय. चंद्रमा अथकार होय. आत्मा हा इहकार आणि अग्नि हा ईकार. १. आदित्य हा ऊकार, आह्वान हा एकार, विश्वेदेव हा औहोयिकार, प्रजापति हा हिंकार, प्राण हा स्वर, अन्न—वाक् व विराट् हा या नामक स्तोभ. २.

वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳ साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदुता-

वर्णन करण्यास अशक्य व कार्यरूपानें सर्वत्र संचार करणारा असा तेरावा स्तोभ हुंकार हा होय. ३. सामावयव जें स्तोभाक्षर तद्विषय उपनिषत् जो जाणतो त्याला वाणी वाणीचें सर्व फल प्राप्त करून देते, तो अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो. ४. इति त्रयोदशः खंडः ॥१३॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय दुसरा.

सर्वावयवविशिष्ट अशा सामाची उपासना चांगली होय. जें जें कांहीं चांगलें [साधु] असतें त्याला साम असें ह्मणतात, जें असाधु त्याला असाम असें ह्मणतात. १. याविषयीं

त्याहुः साध्वेनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुर-साध्वेनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥ अथैताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्यु-पास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप

आणखी सांगतात—(अमुक मनुष्य) सामानें त्याकडे [राजा-कडे] गेला ह्मणजे चांगल्या वृत्तीनें त्याकडे गेला; आणि असामानें त्याकडे गेला ह्मणजे वाईट वृत्तीनें त्याकडे गेला असें सामान्य जन ह्मणतात. २. याविषयीं आणखी सांगतात—-आमचें साम झालें आहे असें ह्मणतात तेव्हां चांगलें झालें असतें ह्मणून चांगलें झालें असें ह्मणतात; आणि आमचें असाम झालें आहे असें ह्मणतात तेव्हां वाईट झालें असतें ह्मणून वाईट झालें असें ह्मणतात. ३. याप्रमाणें जाणून जो कोणी सामाची साधु [चांगलें] ह्मणून उपासना करतो त्याप्रत तत्काळ चांगले धर्म येतात, त्याजपुढें नम्र होतात.

च नमेयुः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँ-

४. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

लोकांचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करावी. ती अशी--पृथिवी हा हिंकार, अग्नि हा प्रस्ताव [भाक्ति], अंतरिक्ष हा उद्गीथ, आदित्य हा प्रतिहार आणि द्युलोक हें निधन. याप्रमाणें सामाची ऊर्ध्वमुख उपासना झाली. १. आतां अधोमुख उपासना सांगतात--द्युलोक हा हिंकार, आदित्य हा प्रस्ताव, अंतरिक्ष हा उद्गीथ, अग्नि हा प्रतिहार आणि पृथिवी हें निधन. २. जो याप्रमाणें जाणून लोकांचे ठिकाणीं पंचविध सामाची उपासना करतो त्याला ऊर्ध्वमुख आणि अधोमुख लोकांची प्राप्ति होते. ३.

लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपासीत मेघो यत्संप्लवते स

इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

वृष्टीचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करावी. (वृष्टीच्या) पूर्वींचा वायु हा हिंकार. मेघ उत्पन्न होतो हा प्रस्ताव. वर्षाव करतो हा उद्गीथ. वीज पडते व गर्जना होते हा प्रतिहार. १. खालीं ओढून घेतो हें निधन. जो याप्रमाणें जाणून सामाची ही पांच प्रकारांनीं उपासना करतो त्याच्या इच्छेनुसार वृष्टि होते आणि (वृष्टि होत नसेल तर) तो वृष्टि करतो. २. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १॥

सर्व उदकांचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करावी. मेघ एकत्र होतात हा हिंकार. वृष्टि करतात हा प्रस्ताव. पूर्व दिशेकडील मेघ वृष्टि करतात हा उद्गीथ. पश्चिमेकडील मेघ वृष्टि करतात हा प्रतिहार, समुद्र हें निधन. १. याप्रमाणें जाणून जो सर्व उदकांचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करतो तो उदकांत बुडत नाहीं आणि उदकानें समृद्ध होतो. २. इति चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

ऋतूंचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करावी. वसंत हा हिंकार. ग्रीष्म हा प्रस्ताव. वर्षा हा उद्गीथ. शरत्

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पंचविधꣳ सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥२॥ इति षष्ठः खण्डः ॥६॥

हा प्रतिहार. हेमन्त हें निधन. १. याप्रमाणें जाणून जो ऋतूंचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करतो त्याला सर्व ऋतु आपापलें फळ देतात. तो (स्वेच्छेनें) सर्व ऋतूंच्या भोगांनीं संपन्न होतो. २. इति पंचमः खंडः ॥५॥

पशूंचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करावी. अजा [शेळी] हा हिंकार. अवी [बोकड] हा प्रस्ताव. गाय हा उद्गीथ. अश्व हा प्रतिहार आणि पुरुष हें निधन. १, याप्रमाणें जाणून जो पशूंचे ठिकाणीं पांच प्रकारांनीं सामाची उपासना करतो तो पशूंनीं संपन्न होतो, पशू-

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाꣳसि वा एतानि ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥२॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

पासून मिळणाऱ्या भोगांनीं संपन्न होतो. २. इति षष्ठः खंडः ॥ ६ ॥

पांच प्रकारच्या प्राणांचे ठिकाणीं सुलट क्रमानें अथवा उलट क्रमानें सामाची उपासना करावी. प्राण हा हिंकार. वाणी हा प्रस्ताव. चक्षु हा उद्गीथ. श्रोत्र हा प्रतिहार. मन हें निधन. अथवा यांच्या उलट क्रम धरावा. १. याप्रमाणें जाणून जो प्राणांचे ठिकाणीं पंचविध सामाची उपासना करतो त्याचें जीवन उत्तरोत्तर अधिक संपन्न होतें. उत्तरोत्तर अधिक असे लोक त्याला प्राप्त होतात. याप्रमाणें पंचविध सामाची उपासना सांगितली. २. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधꣳ सामोपासीत यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥ यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ३ ॥ इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

आतां सप्तविध सामाची उपासना सांगतात—वाचेचे ठिकाणीं सात प्रकारांनीं सामाची उपासना करावी. शब्दाचा जो हुं असा विशेष तो हिंकार. जो बाहेर येतो तो प्रस्ताव. जो आ असा तो आदि. १. जो उद् असा तो उद्गीथ. जो प्रतीतीला येतो तो प्रतिहार. जो जवळ येतो [उपेति] तो उपद्रव. जो नि तो निधन. २. जो याप्रमाणें जाणून वाणीचे ठिकाणीं सप्तविध सामाची उपासना करतो त्याला वाणीचें सर्व फळ वाणी देते. तो अन्नानें समृद्ध होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो. ३. इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्त-

या आदित्याची सप्तविध सामानें उपासना करावी. (आदित्य) सर्वदा सारखा असतो. ह्मणून (सर्वांचे ठिकाणीं) हा माझ्याकरितां हा माझ्याकरितां अशी समान बुद्धि उत्पन्न करतो. ह्मणून साम सर्वरूपानें आदित्याशीं समान आहे. १. त्यामध्यें हीं सर्व भूतें अनुगत आहेत [ह्म. त्याच्यावर अवलंबून आहेत] असें जाणावें. त्याचें उदयाच्या पूर्वीचें रूप तो हिंकार. त्याच्या ठिकाणीं पशु अनुगत आहेत ह्मणून ते उदयाच्या पूर्वरूपीं हिं असा शब्द करतात. सामाचा हिंकार भाग हे (पशु) आहेत. २. आदित्याचें प्रथम उदय पावलेलें जें रूप तो प्रस्ताव. त्याचे ठिकाणीं

स्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशꣳसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायाꣳ स आदिस्तदस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्संप्रति मध्यान्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

मनुष्य अनुगत आहेत. ह्मणून ते स्तुति व प्रशंसा यांची इच्छा करतात. सामाचा प्रस्ताव भाग हे (मनुष्य) आहेत. ३. संगवकाळचें [सूर्यकिरणांचा सूर्याशीं संयोग अथवा वत्सांचा गाईशीं संयोग. ह्मणजे दूध काढण्याची वेळ] आदित्याचें जें रूप तो आदि. त्याचे ठिकाणीं पक्षी अनुगत आहेत. ह्मणून ते आधार नसतांना अंतरिक्षामध्यें आपण आपल्या आधारानें उडतात. सामाचा आदि भाग हे पक्षी आहेत. ४. आतां मध्यदिवसाचे ठिकाणीं जें रूप तो उद्गीथ. त्याचे ठिकाणीं देव अनुगत आहेत. ह्मणून ते प्रजापतीच्या प्रजेमध्यें श्रेष्ठ होत. सामाचा उद्गीथ भाग हे देव आहेत. ५.

साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रति-
हारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते
प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वमप-
राह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते
पुरुषं दृष्ट्वा कक्षꣳ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य
पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य

मध्यदिवसानंतर आणि अपराह्णाच्या पूर्वींचें जें रूप तो
प्रतिहार. याचे ठिकाणीं गर्भ अनुगत आहेत. ह्मणून ते प्रति-
हृत [अधोगति] असले तरी पतन पावत नाहींत. सामाचा
प्रतिहार भाग हे गर्भ आहेत. ६. अपराह्णाच्या नंतर आणि
अस्ताच्या पूर्वींचें जें रूप तो उपद्रव. याचे ठिकाणीं अर-
ण्यांतील पशु अनुगत आहेत. ह्मणून ते मनुष्याला पाहिल्या-
बरोबर भयरहित अशा अरण्यामध्यें प्रवेश करतात. सामाचा
उपद्रव भाग हे अरण्यांतील पशु आहेत. ७. अस्त झाल्या-
बरोबरचें जें रूप तें निधन. त्याचे ठिकाणीं पितर अनुगत

साम्न एवं खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ८ ॥
इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सामोपासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुर-

आहेत. ह्मणून (दर्भरूपानें) त्यांचें स्थापन करतात. सामाचा निधन भाग हे पितर आहेत. याप्रमाणें आदित्याचे ठिकाणीं सप्तविध सामाची उपासना करावी. [ही उपासना करील त्याला पूर्वोक्त फळ मिळेल]. ८. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

यानंतर सामाच्या हिंकारादि अवयवांच्या अक्षरांप्रमाणें परिमित अशी व मृत्यूच्या पार जाण्यास साधन अशी सप्तविध सामाची उपासना करावी. हिंकाराचीं तीन अक्षरें. (त्याप्रमाणेंच) प्रस्तावाचीं तीन अक्षरें. १. आदि हीं दोन अक्षरें. प्रतिहार हीं चार अक्षरें. मिळून प्रत्येकीं सारखीं (तीन)

क्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्सम्मम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आप्नोति हादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य

झालीं. २. उद्गीथ हीं तीन अक्षरें. उपद्रव हीं चार अक्षरें. तीन तीन अक्षरें सारखीं होऊन एक अक्षर अधिक होतें. ३. निधन हीं तीन अक्षरें. हीं सारखींच आहेत. (मिळून) हीं बावीस अक्षरें झालीं. ४. एकवीस अक्षरांनीं आदित्याची [मृत्यूची] प्राप्ति होते. कारण या लोकापासून आदित्यलोक एकविसावा आहे. बावीस अक्षरांनीं आदित्याच्या [मृत्यूच्या] पलीकडील लोक प्राप्त होतो. तें स्थान दुःखरहित आहे, शोकरहित आहे. ५. (एकवीस या संख्येनें) आदित्य लोक पावतो. (बावीस या संख्येनें) हें जाणून सामाच्या अवयवाक्षरांनमार्गें मृत्यूच्या पार जाण्यास साधन अशी

एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविध ँ सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

सप्तविध सामाची उपासना जो करतो तो आदित्यलोकाच्या [मृत्यूच्या] पलीकडे जातो. ६. इति दशमः खंडः ॥१०॥

मन हा हिंकार, वाणी हा प्रस्ताव, चक्षु हा उद्गीथ, श्रोत्र हा प्रतिहार, प्राण हा निधन. याप्रमाणें गायत्रसाम प्राणांचे ठिकाणीं गुंफित [प्रोत] आहे. १. याप्रमाणें प्राणांमध्यें गुंफलेला हा गायत्र साम जो जाणतो तो प्राणयुक्त होतो, पूर्ण आयुष्य पावतो, त्याचें जीवित उज्ज्वल होतें, प्रजा पशु इत्यादिकांनीं महान् होतो, कीर्तीनें महान् होतो. गायत्र सामाची उपासना करणाराचें मन मोठें असणें हें व्रत होय. २. इति

अभिमन्थति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनꣳ संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

अभिमंथन करणें हा हिंकार. धूम होणें हा प्रस्ताव. ज्वलन पावणें हा उद्गीथ. निखारे होणें हा प्रतिहार. (अग्नि) शमन होणें हें निधन. निःशेष शमन होणें हें निधन. हा रथंतर साम अग्नीचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. अग्नीचे ठिकाणीं प्रोत असा हा रथंतर साम जो जाणतो तो ब्रह्मतेजानें युक्त होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो, पूर्ण आयुष्य पावतो, त्याचें जीवित तेजस्वी होतें, तो प्रजा–पशु यांनीं महान् होतो, कीर्तीनें महान् होतो. अग्नीकडे तोंड करून कांहीं भक्षण करूं

उपमन्त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः

नये आणि थुंकी टाकूं नये असें व्रत आहे. २. इति द्वादशः खंडः ॥ १२ ॥

................१. या प्रमाणें मिथुनाचे ठिकाणीं प्रोत असा वामदेव्य साम जो जाणतो तो विधुर होत नाहीं. प्रजेनें युक्त होतो, पूर्ण आयुष्य पावतो, त्याचें जीवित तेजस्वी होतें, तो प्रजा—पशु यांनीं महान् होतो, कीर्तीनें महान् होतो. स्वस्त्रीचा केव्हांहि परिहार करूं नये असें याचें व्रत आहे. २. इति त्रयोदशः खंडः ॥ १३ ॥

प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स

(आदित्य) उगवत असतांना हिंकार, उदय पावलेला प्रस्ताव, मध्यदिवस उद्गीथ, अपराह्णकाल प्रतिहार आणि अस्त हें निधन. हा साम बृहदादित्याचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें बृहदादित्याचे ठिकाणीं प्रोत अशा सामाला जो जाणतो तो तेजस्वी होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो, पूर्ण आयुष्य पावतो, त्याचें जीवित तेजस्वी होतें, प्रजा—पशु यांनीं महान् होतो, कीर्तीनें महान् होतो. (आदित्य) तपन पावत असतां निंदा करूं नये हें व्रत. २. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

अभ्रें पसरतात हा हिंकार. मेघ उत्पन्न होतो हा प्रस्ताव.

प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शर-

वर्षाव होतो हा उद्गीथ. वीज चमकते व गर्जना होते हा प्रतिहार. खालीं ओढून घेतो हें निधन. याप्रमाणें हा वैरूप साम पर्जन्याचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें पर्जन्यामध्यें प्रोत असा वैरूप साम जो जाणतो त्याला विरूप व सुरूप सर्व पशु प्राप्त होतात. तो पूर्ण आयुष्य पावतो. त्याचें जीवित तेजस्वी होतें, प्रजा–पशु यांनीं तो महान् होतो. कीर्तीनें महान् होतो. पर्जन्याचा वर्षाव होत असतां (त्याची) निंदा करूं नये हें व्रत. २. इति पंचदशः खंडः ॥ १५ ॥

वसंत हा हिंकार. ग्रीष्म हा प्रस्ताव. वर्षा हा उद्गीथ. शरत्

प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तूंन्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः

हा प्रतिहार. हेमंत हें निधन. हा वैराज साम ऋतूंचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें ऋतूंचे ठिकाणीं प्रोत असा हा वैराज साम जो जाणतो तो प्रजा–पशु-ब्रह्मतेज यांचे योगानें तेजस्वी होतो. पूर्ण आयुष्य पावतो. त्याचें जीवित तेजस्वी होतें. प्रजा–पशु यांनीं महान् होतो. कीर्तीनें महान् होतो. ऋतूंची निंदा करूं नये हें व्रत. २. इति षोडशः खंडः ॥१६॥

पृथिवी हा हिंकार. अंतरिक्ष हा प्रस्ताव. द्युलोक हा उद्गीथ. दिशा हा प्रतिहार. समुद्र हें निधन. हा शक्वर्य साम लोकांचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें लोकांचे ठिकाणीं प्रोत

॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न

असा हा शक्वर्य साम जो जाणतो तो लोकांतील फळांनीं युक्त होतो. पूर्ण आयुष्य पावतो. त्याचें जीवित तेजस्वी होतें. प्रजा–पशु यांनीं महान् होतो. कीर्तीनें महान् होतो. लोकांची निंदा करूं नये हें व्रत. २. इति सप्तदशः खंडः ॥ १७ ॥

अजा हा हिंकार. बोकड हा प्रस्ताव. गाई हा उद्गीथ. अश्व हा प्रतिहार. पुरुष हें निधन. हा रेवत्य साम पशूंचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणे पशूंचे ठिकाणीं प्रोत असा हा रेवत्य साम जो जाणतो तो पशूंनीं युक्त होतो. पूर्ण

निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मा्ँ्समुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नी-

आयुष्य पावतो. त्याचें जीवित तेजस्वी होतें. प्रजा–पशु यांनीं महान् होतो. कीर्तीनें महान् होतो. पशूंची निंदा करूं नये हें व्रत. २. इति अष्टादशः खंडः ॥ १८ ॥

लोम हा हिंकार. त्वचा हा प्रस्ताव. मांस हा उद्गीथ. अस्थि हा प्रतिहार. मज्जा हें निधन. हा यज्ञायज्ञीय साम अवयवांचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें अवयवांचे ठिकाणीं प्रोत असा हा यज्ञायज्ञीय साम जो जाणतो तो सर्व अवयवांनीं युक्त होतो. अवयवांनीं वियुक्त होत नाहीं. पूर्ण आयुष्य पावतो. त्याचें जीवित तेजस्वी होतें. प्रजा–पशु यांनीं महान् होतो. कीर्तीनें महान् होतो. संवत्सरपर्यंत

थादिति वा ॥ २ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानाꣳ सलोकताꣳ सार्ष्टिताꣳ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अथवा केव्हांहि मांस भक्षण करूं नये असें व्रत. २. इति एकोनविंशः खंडः ॥ १९ ॥

अग्नि हा हिंकार. वायु हा प्रस्ताव. आदित्य हा उद्गीथ. नक्षत्रें हा प्रतिहार. चंद्रमा हें निधन. हा राजन साम देवतांचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें देवतांचे ठिकाणीं प्रोत असा हा राजन साम जो जाणतो त्याला देवतांचें सालोक्य, सार्ष्टिता व सायुज्यता हीं प्राप्त होतात. तो पूर्ण आयुष्य पावतो. त्याचें जीवित तेजस्वी होतें. प्रजा-पशु

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्नि-वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वꣳ ह भवति ॥ २ ॥ तदेष श्लोकः ॥ यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥३॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳ सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्यु-

यांनीं महान् होतो. कीर्तीनें महान् होतो. ब्राह्मणांची निन्दा करूं नये हें व्रत. २. इति विंशः खंडः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या [वेद] हा हिंकार. हे तीन लोक हा प्रस्ताव. वायु व आदित्य हा उद्गीथ. नक्षत्रें, पक्षी व किरण हा प्रतिहार. सर्प, गंधर्व व पितर हें निधन. हा साम सर्वांचे ठिकाणीं प्रोत आहे. १. याप्रमाणें सर्वांमध्यें प्रोत असा हा साम जो जाणतो तो सर्व होतो. २. याविषयीं पुढील मंत्र आहे---(हिंकारादि) पांच प्रकारांनीं जी त्रयी विद्या इत्यादि सांगितली त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें कांहीं नाहीं. ३. हें

पासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥ इत्येकविंश खण्डः २१ ॥

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य

जो जाणतो तो सर्व जाणतो. सर्व दिशा त्याच्याकरितां भोग आणतात. सर्व मी आहें अशी याची उपासना करावी. हेंच याचें व्रत. ४. इति एकविंशः खंडः ॥ २१ ॥

(आतां सामोपासनेच्या प्रसंगानें गायनविशेष सांगतात—) पशूंना हितकारक अशा सामाच्या विशिष्ट स्वरयुक्त [विनर्दि] गानाची मी प्रार्थना करतों [असें उद्गाता अथवा यजमान ह्मणतो]. अग्नीचें उद्गीथ, प्रजापतीचें अविशिष्ट, चंद्राचें स्पष्ट, वायूचें मृदु व सौम्य, इंद्राचें सौम्य व जोरदार, बृहस्पतीचें क्रौंचपक्ष्याच्या आवाजासारखें, आणि वरुणाचें फुटलेल्या कांस्यपात्राप्रमाणें अशा या गानापैकीं वरुणाचें वर्ज्य करून बाकीच्या सर्वांचा उपयोग करावा. १.

आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

गानप्रसंगीं देवांकरितां अमृत प्राप्त होवो असें ध्यान करावें. पितरांकरितां स्वधा, मनुष्यांकरितां आशा, पशूंकरितां तृण व उदक, यजमानाकरितां स्वर्ग लोक, स्वतःकरितां अन्न याप्रमाणें मनानें ध्यान करून एकाग्र चित्तयुक्त स्वरादियुक्त स्तवन करावें. २. सर्व स्वर हे इंद्राचा देह आहेत. सर्व ऊष्मवर्ण [श, ष, स, ह] प्रजापतीचा देह आहेत. सर्व स्पर्श [क इत्यादि व्यंजनें] मृत्यूचा देह आहेत. जर (कदाचित्) स्वराचा चुकीचा उच्चार केल्यामुळें कोणीं निंदा केली तर " मी इंद्राला शरण आहें, तुला काय बोलावयाचें तें इंद्र बोलेल " असें ह्मणावें. ३. ऊष्म वर्णांचा चुकीचा उच्चार

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनꣳ स्पर्शेषूपालभेत मृत्युꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥ सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

केल्यामुळें कोणीं निंदा केली तर "मी प्रजापतीला शरण आहें, प्रजापति तुझें पूर्ण करून टाकील" असें ह्मणावें. स्पर्शांचा चुकीचा उच्चार केल्यामुळें कोणीं निंदा केली तर "मी मृत्यूला शरण आहें, मृत्यु तुझें भस्म करून टाकील" असें ह्मणावें. ४. सर्व स्वरांचा मोठ्यानें व जोरानें उच्चार करावा. इंद्रापासून मी बल घेतों असें ध्यान करावें. सर्व ऊष्म वर्ण अंतरापर्यंत प्रवेश करून, बाहेर (फार) न सोडलेले आणि स्पष्ट उच्चारावे. प्रजापति आपणांस बल देतो असें

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया

ध्यान करावें. सर्व स्पर्श सावकाश उच्चारावे. मृत्यूपासून माझें रक्षण होवो असें ध्यान करावें. इति द्वाविंशः खंडः ॥ २२ ॥

धर्मांचे तीन भाग आहेत. यज्ञ, अध्ययन व दान हा प्रथम भाग. ब्रह्मचारी आचार्यगृहीं रहाणें हा दुसरा भाग. (ब्रह्मचाऱ्यानें) सतत मरेपर्यंत आचार्यगृहीं रहाणें हा तिसरा भाग. हे सर्व पुण्यलोक पावतात. (ह्मणजे कर्मफलभागी होतात). ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित असा (संन्यासी ब्रह्मज्ञानी) असतो तो मृत्युरहित होतो. १. प्रजापतीनें (भू, भुव इत्यादि) लोकांच्या उद्देशानें (त्यांच्यामधून सार ग्रहण करण्याकरितां) तप (अथवा ध्यान) केलें. ध्यान केलेल्या त्या लोकांपासून प्रजापतीच्या

एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत्तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णोंकार एवेदꣳ सर्वमोंकार एवेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां

(मनामध्यें) त्रयी विद्या [वेद] उत्पन्न झाले. त्या विद्येचें प्रजापतीनें ध्यान केलें तेव्हां भूः, भुवः आणि स्वः हीं (व्याहृतिरूप) अक्षरें उत्पन्न झालीं. २. त्यांचें ध्यान केलें तेव्हां त्यांपासून ओंकार उत्पन्न झाला. ज्याप्रमाणें पानाच्या देंठानें सर्व पान [=पानाचे सर्व अवयव] व्याप्त असतात त्याप्रमाणें ओंकारानें [ब्रह्मानें] सर्व शब्दजात [वाणी] व्याप्त आहे. हें सर्व ओंकारच आहे. ३. इति त्रयोविंशः खंडः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादी म्हणतात---जें प्रातःसवन तें वसूंचें आहे, माध्यं-

तृतीयसवनम् ॥ १ ॥ क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳसामाभिगायति ॥ ३ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳरा ३ ३ ३ ३ २ हु ३ म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११

तीन सवन रुद्रांचें आहे, तृतीय सवन आदित्य आणि विश्वेदेव यांचें आहे. १. तर मग यजमान ज्या लोकाकरितां यज्ञ करतो तो लोक कोणता? (तर असा लोक नाहीं). जर असा लोक (यजमानाला) माहीत नसेल तर तो (यज्ञहोमादि) कर्म कसें करील? ह्मणून विद्वानानें (पुढें सांगितलेले सामादि उपाय) करावे. २. अगोदर प्रातरनुवाक सवनाच्या आरंभीं गार्हपत्य अग्नीकडे पाठ करून व उत्तरेकडे तोंड करून वसूंच्या सामाचें गायन करावें. ३. (तें असें—हे अग्ने,) या (पृथिवी) लोकाच्या प्राप्तीकरितां द्वार उघड. ह्मणजे त्या द्वारानें आह्मी तुला अवलोकन करूं व (तुझ्या अनुज्ञेनें पृ-

इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३ ३

थिवीचे) भोग भोगूं. ४. नंतर पुढील मंत्रानें आहुति द्यावी--- हे पृथिवीलोकनिवासी अग्ने, यजमान जो मी त्या मला लोक प्राप्त करून दे. यजमान अशा माझा हा लोक आहे. या लोकीं हवन करणारा मी आयुष्य संपल्यावर [मरण पावल्यावर] या लोकीं येईन. इति स्वाहा. (तेव्हां) लोकद्वाराची अगंळा तूं काढ. असा मंत्र ह्मणून उभें रहावें. त्याला वसु प्रातःसवन देतात [ह्मणजे हा लोक देतात]. ५. ६. माध्यंदिन सवनाच्या आरंभीं अग्निध्रिय अग्नीकडे पाठ करून व उत्तरेकडे तोंड करून रुद्रांच्या सामाचें

पश्येम त्वा वयं वैरा ३३३३३ हु ३ म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा

गायन करावें. ७. (तें असें– हे अग्ने,) या (अन्तरिक्ष) लोकाच्या प्राप्तीकरितां दार उघड. ह्मणजे त्या द्वारानें आह्मी तुला अवलोकन करूं व (तुझ्या अनुज्ञेनें अन्तरिक्षलोकाचे) भोग भोगूं. ८. नंतर पुढील मंत्रानें आहुति द्यावी–हे अन्तरिक्षलोकनिवासी वायो, यजमान जो मी त्या मला (अन्तरिक्ष) लोक प्राप्त करून दे. यजमान अशा माझा हा (अन्तरिक्ष) लोक आहे. या लोकीं हवन करणारा मी आयुष्य संपल्यावर [मरण पावल्यावर] त्या लोकीं येईन. इति स्वाहा. (तेव्हां अन्तरिक्ष–) लोकद्वाराची अर्गळा तूं काढ. असा मंत्र ह्मणून उभें रहावें. त्याला रुद्र माध्यंदिन सवन देतात

तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उप-
विश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति ॥ ११ ॥
लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ स्वारा
३३३३३ हु ३ म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लो ३
कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा
३३३३३ हु ३ म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११
इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वे-
भ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमा-

[ह्मणजे अन्तारिक्ष लोक देतात]. ९.१०. तृतीय सवनाच्या आरंभीं आहवनीय अग्नीकडे पाठ करून व उत्तरेकडे तोंड करून आदित्य व विश्वेदेव यांच्या सामाचें गायन करावें. ११. (तें असें—हे अग्ने,) या (स्वर्ग-) लोकाच्या प्राप्तीकरितां दार उघड. ह्मणजे त्या द्वारानें आह्मी तुला अवलोकन करूं व (तुझ्या अनुज्ञेनें द्युलोकाचें) स्वातंत्र्य भोगूं. १२. १३. नंतर पुढील मंत्रानें आहुति द्यावी—हे स्वर्गलोकनिवासी

नाय विन्दत ॥ १४ ॥ एष वै यजमानस्य लोक एता-
स्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिघमित्यु-
क्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च
देवास्तृतीयं सवनꣳ संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद
य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः
॥ २४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

आदित्य व विश्वेदेवहो, यजमान जो मी त्या मला (स्वर्ग) लोक प्राप्त करून द्या. १४. यजमान अशा माझा हा (स्वर्ग) लोक आहे. या लोकीं हवन करणारा मी आयुष्य संपल्यावर [मरण पावल्यावर] त्या लोकीं येईन. इति स्वाहा. (तेव्हां स्वर्ग–)लोकद्वाराची अर्गळा तुह्मी काढा. असा मंत्र ह्मणून उभें रहावें. १५. त्याला आदित्य आणि विश्वेदेव तृतीय सवन देतात. याप्रमाणें यज्ञाचें यथार्थस्वरूप यजमानानें जाणावें. १६. इति चतुर्विंशः खंडः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिर-
श्चीनवंशोऽन्तारिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य
ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव
मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता
ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यश-

अध्याय तिसरा.

(आतां सवित्याची उपासना सांगतात—) हा आदित्य देवांचा (जणूं काय) मधुच [मधाचें पोळें] आहे. द्युलोक ही वृक्षाची फांदी, अंतरिक्ष हें पोळें. सूर्याचे किरणांचे ठिकाणीं स्थित असें उदक हे भ्रमरपुत्र. १. त्याचे [सूर्याचे] जे प्राच्य किरण तीं मधाच्या पोळ्याचीं पूर्वेकडील छिद्रें. ऋचा हे मध करणारे भ्रमर. ऋग्वेद [ऋग्वेदविहित कर्म] हें (ज्यामधून मध आणतात तें) पुष्प. कर्माचे ठिकाणीं प्रयुक्त असें सोम, आज्य, पय इत्यादि हें अत्यंतरसमय उदक. हीं घेऊन या ऋचा या ऋग्वेदाचें तपन करतात [ह्म० ज्याप्रमाणें भ्रमर पुष्पामधून रस घेऊन त्या पुष्पांना ताप देतात, त्या-

स्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्व्य-
क्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहि-
तꣳ रूपम् ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधु-
नाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता
आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्य-

प्रमाणें हे मंत्र कर्मांमधून कर्माचे ठिकाणीं स्थित असे उदक-
मय रस घेऊन त्यांचें तपन करतात]. या तप्त ऋग्वेदापासून
यश, तेज, इंद्रियांची अविकलता, वीर्य, अन्न इत्यादि रस
उत्पन्न होतो. २. ३. तें (यशादि) आदित्यापर्यंत जातें,
आदित्याचा आश्रय करतें. आदित्याचें रक्तवर्ण रूप तें हें
होय. ४. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

आदित्याचे जे दक्षिण किरण तीं या पोळ्याचीं दक्षिणे-
कडील छिद्रें. यजुर्मंत्र हे मध करणारे भ्रमर. यजुर्वेदविहित
कर्म हें पुष्प. कर्माचे ठिकाणीं प्रयुक्त असें आज्य इत्यादि हें
अत्यंत रसमय उदक. हें घेऊन हे यजुर्मंत्र या यजुर्वेदाचें

तपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳ रूपम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेद-

तपन करतात. तप्त यजुर्वेदापासून यश, तेज, इंद्रियांची अविकलता, वीर्य, अन्न इत्यादि रस उत्पन्न होतो. १. २. तें (यशादि) आदित्यापर्यंत जातें, आदित्याचा आश्रय करतें. आदित्याचें शुक्ल रूप तें हें होय ३. इति द्वितीयः खंडः ॥२॥

आदित्याचे जे पश्चिम किरण तीं या पोळ्याचीं पश्चिमेकडील छिद्रें. साम हे मध करणारे भ्रमर. सामवेदविहित कर्म हें पुष्प. कर्माचे ठिकाणीं प्रयुक्त असें आज्य इत्यादि हें अत्यंत रसमय उदक. हें घेऊन हे साम या सामवेदाचें तपन करतात. तप्त सामवेदापासून यश, तेज, इंद्रियांची अविकलता,

मभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णꣳ रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-

वीर्य, अन्न इत्यादि रस उत्पन्न होतो. १. २. तें (यशादि) आदित्यापर्यंत जातें, आदित्याचा आश्रय करतें. आदित्याचें कृष्ण रूप तें हें होय. ३. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

आदित्याचे जे उत्तर किरण तीं या पोळ्याचीं उत्तरेकडील छिद्रें. अथर्वांगिरस मंत्र हे मध करणारे भ्रमर. इतिहासपुराण हें पुष्प. कर्माचे ठिकाणीं प्रयुक्त असें आज्य इत्यादि हें अत्यंत रसमय उदक. हें घेऊन हे अथर्वांगिरस या इतिहासपुराणाचें तपन करतात. तस इतिहासपुराणापासून यश, तेज,

मन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्र-
यत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳ रूपम् ॥ ३ ॥
इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो
गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥
ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥

इंद्रियांची अविकलता, वीर्य, अन्न इत्यादि रस उत्पन्न होतो. १. २. तें (यशादि) आदित्यापर्यंत जातें, आदित्याचा आश्रय करतें. आदित्याचें अतिशय कृष्ण रूप तें हें होय. ३. इति चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

आदित्याचे जे ऊर्ध्व किरण तीं या पोळयाचीं ऊर्ध्व छिद्रें. गूढ मंत्र हे मध करणारे भ्रमर. ब्रह्म हें पुष्प. कर्माचे ठिकाणीं प्रयुक्त असें आज्य इत्यादि हें अत्यंत रसमय उदक. हें घेऊन हे गूढ मंत्र या ब्रह्माचें तपन करतात. तप्त ब्रह्मापासून यश, तेज, इंद्रियांची अविकलता, वीर्य, अन्न इत्यादि रस उत्पन्न

तदूर्ध्वं यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥३॥ ते वा एते रसानाꣳ रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति

होतो. १. २. तें (यशादि) आदित्यापर्यंत जातें, आदित्याचा आश्रय करतें. आदित्याचे मध्यभागीं जें (ज्ञान्याला) चलन पावत आहे असें दिसतें तें हें होय. ३. याप्रमाणें रोहित इत्यादि जे सांगितले ते रसांचे रस होत. वेद हे रस आणि त्यांचे हे रस. हीं रोहित इत्यादि जीं रूपें तीं अमृतांचीं अमृतें. वेद हीं अमृतें आणि त्यांचीं हीं अमृतें. ४. इति पंचमः खंडः ॥ ५ ॥

(यांपैकीं) जें (रोहितरूपी) प्रथम अमृत तें वसु अग्निरूपी मुखानें सेवन करतात. देव खात नाहींत, पीत नाहींत,

॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न

केवळ हें अमृत पाहूनच तृप्त होतात. १. ते याच रूपामध्यें प्रवेश करतात व याच रूपापासून उदय पावतात [बलसंपन्न होतात]. २. याप्रमाणें हें अमृत जो जाणतो तो वसूंशीं एकरूप होत्साता अग्निरूपी मुखानें हें अमृत पाहून तृप्त होतो. तो याच रूपामध्यें प्रवेश करतो व यापासूनच उदय पावतो. ३. जोंपर्यंत सूर्य पूर्वेकडे उदय पावत राहील व पश्चिमेकडे अस्त पावत राहील, तोंपर्यंत त्याला वसूंप्रमाणें आधिपत्य व स्वातंत्र्य मिळेल. ४. इति षष्ठः खंडः ॥ ६ ॥

(यांपैकीं) जें दुसरें अमृत तें रुद्र इंद्रमुखानें सेवन कर-

वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥१॥
॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रे-
णैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्ता-
दुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽ-
स्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥

तात. देव खात नाहींत, पीत नाहींत, केवळ हें अमृत पाहूनच तृप्त होतात. १. ते याच रूपामध्यें प्रवेश करतात व याच रूपापासून उदय पावतात. २. याप्रमाणें हें अमृत जो जाणतो तो रुद्रांशीं एकरूप होत्साता इंद्ररूपी मुखानें हें अमृत पाहून तृप्त होतो. तो याच रूपामध्यें प्रवेश करतो व यापासूनच उदय पावतो. ३. जोंपर्यंत सूर्य पूर्वेकडे उदय पावत राहील व पश्चिमेकडे अस्त पावत राहील व त्यानंतर दक्षिणेकडे उदय पावत राहील व उत्तरेकडे अस्त पावत राहील तितका कालपर्यंत [ह्म० वसूंच्या दुप्पट] त्याला

इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स

रुद्रांप्रमाणें आधिपत्य व स्वातंत्र्य मिळेल. ४. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

(यांपैकीं) जें तिसरें अमृत तें आदित्य वरुणमुखानें सेवन करतात. देव खात नाहींत, पीत नाहींत, केवळ हें अमृत पाहूनच तृप्त होतात. १. ते याच रूपामध्यें प्रवेश करतात व याच रूपापासून उदय पावतात. २. याप्रमाणें हें अमृत जो जाणतो तो आदित्यांशीं एकरूप होत्साता वरुणरूपी मुखानें हें अमृत पाहून तृप्त होतो. तो याच रूपामध्यें प्रवेश करतो व यापासूनच उदय पावतो. ३. जोंपर्यंत

यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्प-श्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा

सूर्य दक्षिणेकडे उदय पावत राहील व उत्तरेकडे अस्त पावत राहील व त्यानंतर पश्चिमेकडे उदय पावत राहील व पूर्वेकडे अस्त पावत राहील तितका कालपर्यंत [ह० रुद्रांच्या दुप्पट] त्याला आदित्यांप्रमाणें आधिपत्य व स्वातंत्र्य मिळेल. ४. इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

(यांपैकीं) जें चवथें अमृत तें मरुत सोममुखानें सेवन करतात. देव खात नाहींत, पीत नाहींत, केवळ हें अमृत पाहूनच तृप्त होतात. १. ते याच रूपामध्यें प्रवेश करतात व याच रूपापासून उदय पावतात. २. याप्रमाणें हें अमृत

सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पंचमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

जो जाणतो तो मरुतांशीं एकरूप होत्साता सोमरूपी मुखानें हें अमृत पाहून तृप्त होतो. तो याच रूपामध्यें प्रवेश करतो व यापासूनच उदय पावतो. ३. जोंपर्यंत सूर्य पश्चिमेकडे उदय पावत राहील व पूर्वेकडे अस्त पावत राहील व त्यानंतर उत्तरेकडे उदय पावत राहील व दक्षिणेकडे अस्त पावत राहील तितका कालपर्यंत [ह्म० आदित्यांच्या दुप्पट] त्याला मरुतांप्रमाणें आधिपत्य व स्वातंत्र्य मिळेल. ४. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

(यांपैकीं) जें पांचवें अमृत तें साध्य ब्रह्ममुखानें सेवन

तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रू-
पादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामे-
वैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स
यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदू-
र्ध्व उदेतार्वाङस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं
पर्येता ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

करतात. देव खात नाहींत, पीत नाहींत, केवळ हें अमृत
पाहूनच तृप्त होतात. १. ते याच रूपामध्यें प्रवेश करतात
व याच रूपापासून उदय पावतात. २. याप्रमाणें हें अमृत
जो जाणतो तो साध्यांशीं एकरूप होत्साता ब्रह्मारूपी मुखानें
हें अमृत पाहून तृप्त होतो. तो याच रूपामध्यें प्रवेश करतो
व यापासूनच उदय पावतो. ३. जोंपर्यंत सूर्य उत्तरेकडे उदय
पावत राहील व दक्षिणेकडे अस्त पावत राहील व त्यानंतर
ऊर्ध्व दिशेकडे उदय पावत राहील व अधर दिशेकडे अस्त
पावत राहील तितका काळपर्यंत [छा० मरुतांच्या दुप्पट]

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ॥ देवास्तेनाहꣳ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न

त्याला साध्यांप्रमाणें आधिपत्य व स्वातंत्र्य मिळेल. ४. इति दशमः खंडः ॥ १० ॥

(याप्रमाणें उदय व अस्त करून सर्व प्राण्यांचा आपले ठिकाणीं समावेश केल्या-) नंतर (पुन्हां आदित्य) प्रकट होऊन उदय किंवा अस्त न पावतां एकटाच मध्यें स्थित राहिला. (या प्रसंगीं कोणी वसु आदि यांशीं समान असा पूर्वी सांगितलेल्या क्रमानें आदित्य आत्मरूप आहे असें जाणणारा हा मंत्र पाहून उत्पन्न होत्साता दुसऱ्या प्रश्नकर्त्याला पुढीलप्रमाणें बोलला—). १. (मी ज्या ब्रह्मलोकामधून आलों) तेथें सविता केव्हांहि अस्त पावत नाहीं अथवा उगवत नाहीं. हे देवहो, (मी सत्य बोलत आहें याला तुम्ही साक्षी आहांत) त्या सत्याचे बलानें मी ब्रह्मापासून वेगळा

निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य

होऊं नये. २. याप्रमाणें (आदित्य हा देवमधु इत्यादि) हें ब्रह्माचें गूढ जो जाणतो त्याला (आदित्य) उदय पावत नाहीं अथवा अस्त पावत नाहीं. त्याला सर्वदा दिवसच असतो. ३. हें (गूढ ज्ञान) ब्रह्मदेवानें प्रजापतीला सांगितलें, प्रजापतीनें मनूला सांगितलें, मनूनें (इक्ष्वाकु आदि) प्रजांना सांगितलें. तें हें (परंपरागत) ज्ञान अरुणीनें आपला ज्येष्ठ पुत्र उद्दालक याला सांगितलें. ४. हें ज्ञान त्याप्रमाणें पित्यानें आपल्या ज्येष्ठ पुत्राला सांगावें अथवा योग्य शिष्याला सांगावें. ५. इतर कोणालाहि सांगूं नये. उदकानें वेष्टित व धनानें पूर्ण अशा पृथ्वीचें दान केलें तरी (त्याचा मोबदला म्हणून)

पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इद॑ सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इद॑ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्या॑ हीद॑ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः

हें ब्रह्मज्ञान इतराला सांगूं नये. कारण, पृथ्वीच्या दानापेक्षां या ज्ञानाच्या दानाची किंमत अधिक आहे. ६. इति एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

गायत्री हें सर्व प्राणिजात अथवा स्थावरजंगमादिजात आहे. गायत्री ह्मणजे वाणी होय. वाणीच या सर्व प्राणिजाताला शब्द करण्यास लावते व सर्वांचें रक्षण करते. १. या लक्षणांनीं युक्त जी गायत्री ती पृथिवी होय. कारण, या पृथिवीचे ठिकाणीं सर्व प्राणिजात स्थित आहेत, या पृथिवीहून इतर असें कांहीं नाहीं. २. या लक्षणांनीं युक्त जी

प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पूरुषः ॥ पादोऽस्य

पृथिवी ती या पुरुषदेहामध्यें जें शरीर तेंच होय. कारण, या शरीराचे ठिकाणीं सर्व प्राण स्थित आहेत. (प्राण) या शरीराहून इतर असे असूं शकत नाहींत. ३. या लक्षणांनीं युक्त जें शरीर तें या पुरुषदेहाच्या अंतर्भागीं असलेलें हृदय होय. कारण, हृदयामध्यें सर्व प्राण स्थित आहेत. हृदयावांचून प्राण असूं शकत नाहींत. ४. ती ही चतुष्पद (?) सहा प्रकारची [वाणी, भूतमात्र, पृथिवी, शरीर, हृदय व प्राण] गायत्री आहे. हें पुढील ऋचेनें स्पष्ट दाखविलें आहे. ५. या (गायत्रीरूपी) ब्रह्माचा हा सर्व विभूतिविस्तार आहे. विकाररहित पुरुष याहून श्रेष्ठ आहे. सर्व भूतें हा याचा चतुर्थ भाग आहे [एक पाद आहे]. याचे मृत्यु-

सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ यद्वै तद्ब्र-ह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णामप्रवर्तिनीꣳ श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

रहित पुरुषरूपी तीन भाग प्रकाशमान अशा स्वस्वरूपामध्यें स्थित आहेत. ६. हें त्रिपाद अमृत (पुरुष) ह्मणजे ब्रह्म. पुरुषाहून बाह्य जें आकाश तें बाह्य पुरुषरूपी आकाश. ७. पुरुषाचे अंतर्भागीं जें आकाश [हृदयाकाश] तें अंतः-पुरुषरूपी आकाश. ८. हृदयकमलाचे ठिकाणीं जें आकाश तें हाच पुरुष (अथवा ब्रह्म) होय. हें पूर्ण [सर्वव्यापी] आहे व अप्रवर्ति [प्रवर्ति=एका ठिकाणाहून निघून दुसऱ्या ठिकाणीं जाणारें. अप्रवर्ति=त्याच्या उलट, कारण सर्वव्यापी] आहे. हें जो जाणतो त्याला पूर्ण व स्थिर असें वैभव प्राप्त

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रꣳ स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्य-

होतें. ९. इति द्वादशः खंडः ॥ १२ ॥

अशा या हृदयाचीं पांच द्वारें आहेत. याचें पूर्वेकडील द्वार ह्मणजे प्राण. तोच चक्षु व तोच आदित्य. त्याची तेज, अन्न इत्यादि प्रकारें उपासना करावी. हें जो जाणतो तो तेजस्वी व (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो. १. याचें जें दक्षिणेकडील द्वार तो व्यान. तोच श्रोत्र. तोच चंद्रमा. त्याची श्री व यश या रूपानें उपासना करावी. हें जो जाणतो तो श्रीनें व यशानें संपन्न होतो. २. याचें जें पश्चिमेकडील द्वार तो अपान. तोच वाणी. तोच अग्नि. त्याची

न्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य

ब्रह्मतेज व अन्न इत्यादि रूपानें उपासना करावी. हें जो जाणतो तो ब्रह्मतेजानें संपन्न होतो, (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो. ३. याचें जें उत्तरेकडील द्वार तो समान. तोच मन, तोच पर्जन्य. त्याची कीर्ति आणि कान्ति या रूपानें उपासना करावी. हें जो जाणतो तो कीर्तिमान् व कान्तिमान् होतो. ४. याचें जें ऊर्ध्व द्वार तो उदान. तोच वायु, तोच आकाश. त्याची ओज [बल] व महत्त्व या रूपानें उपासना करावी. हें जो जाणतो तो बलसंपन्न व महान् होतो. ५. याप्रमाणें हे पांच (हृदयस्थ) ब्रह्माचे सेवक आहेत, (हृदयस्थ) स्वर्गलोकाचे द्वारपाल आहेत.

द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः यत्रैतदस्मिञ्छरीरे स꣡ꣳस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत

स्वर्गलोकाच्या या पांच ब्रह्मसेवक द्वारपालांना जो जाणतो त्याच्या कुळामध्यें वीर पुत्र होतो. स्वर्गलोकाच्या या पांच ब्रह्मसेवक द्वारपालांना जो जाणतो त्याला स्वर्गलोक प्राप्त होतो. ६. आतां या स्वर्गलोकाच्या पलीकडे सर्व संसाराच्या पलीकडे जी ज्योति अनुत्तम [ज्याहून उत्तम दुसरा नाहीं] अशा (परमात्म्याच्या सन्निध) उत्तम लोकामध्यें प्रकाशमान आहे ती ज्योति पुरुषाच्या अंतर्भागीं आहे. या शरीराला स्पर्श करून जी उष्णता जाणतां येते

उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः

ती याची दृष्टि. कर्ण दाबून जो मोठा (रथ चालल्यासारखा) आवाज, गर्जना अथवा प्रचंड अग्नि पेटत असतां होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज ऐकूं येतो ती याची श्रुति. याची दृष्टि व श्रुति या रूपानें उपासना करावी. हें जो जाणतो तो (दिव्य) दृष्टीनें व श्रुतीनें युक्त होतो. ७. इति त्रयोदशः खंडः ॥ १३ ॥

हें सर्व (नामरूपादि विकारयुक्त जगत्) ब्रह्म आहे, कारण, हें जगत् ब्रह्मापासून उत्पन्न होतें, ब्रह्मामध्यें लय पावतें आणि ब्रह्माचेच ठिकाणीं जिवंत रहातें. शान्त होत्साता याची उपासना करावी. कर्म करणारा पुरुष या लोकीं ज्या प्रकारचें कर्म करतो त्या प्रकारचें त्याला मरण

प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्व-

पावल्यावर फळ मिळतें. ह्मणून (तदनुरूप) कर्म करावें. १. (तें असें–) मनोमय, प्राण हेंच ज्याचें शरीर आहे असा, चैतन्यस्वरूप, सत्यसंकल्प, आकाशाप्रमाणें स्वरूप असलेला, सर्व ज्याचें कर्म आहे असा, सर्वकाम, सर्वगंध, सर्वरस, ज्यानें हें सर्व व्यापलें आहे, वाणीरहित (?) आणि संभ्रमरहित [अनादरः] असा माझा आत्मा हृदयकमलाचे ठिकाणीं तांदुळ, यव, मोहरी, श्यामाक अथवा श्यामाकतंडुल यांहून लहान व पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग आणि हे (सर्व) लोक यांहून मोठा, आणि सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगंध,

गन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳ स एष कोशो वसुधान-

सर्वरस, हें सर्व व्यापून असलेला, अवाकी, संभ्रमरहित असा आहे. हाच ब्रह्म होय. या लोकांतून (मरण पावल्यावर) पलीकडे गेलों ह्मणजे मी हाच होईन, अशी ज्याची खरोखर श्रद्धा असेल व याविषयीं ज्याला संशय नसेल तो त्याप्रमाणें (ईश्वरस्वरूप) होईल, असें शांडिल्य मुनींनीं सांगितलें आहे. २–४. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

अंतरिक्ष हें ज्याचें उदर आहे असा हा (विश्वरूपी) कोश आहे. भूमि हें याचें मूळ आहे. हा (कधीं) नाश पावत नाहीं. दिशा हे याचे कोन आहेत. द्युलोक हें याचें उत्तर बिल आहे. या कोशामध्यें कर्मफलरूपी धन सांठविलेलें

स्तस्मिन्विश्वमिदꣳ श्रितम् ॥ १ ॥ तस्य प्राची दिग्जुहू-र्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदꣳ रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मापुत्ररोदꣳ रुदम् ॥२॥ अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽ-

आहे. सर्व विश्व यामध्यें स्थित आहे. १. त्याची जुहू नांवाची पूर्व दिशा [पूर्वेकडील भाग] आहे, सहमाना नांवाची दक्षिण दिशा आहे, राज्ञी नांवाची पश्चिम दिशा आहे, सुभूता नांवाची उत्तर दिशा आहे. यांचें [या दिशांचें] वायु हा वत्स आहे. याप्रमाणें या दिशांचें वत्स वायु जो जाणतो त्याला पुत्रानिमित्त रोदन करावें लागत नाहीं [ह्म० त्याचा पुत्र मरण पावत नाहीं]. याप्रमाणें वायु दिशांचें वत्स आहे असें मी जाणतों ह्मणून मला पुत्रनिमित्त रोदन न होवो. २. या अरिष्टविनाशी कोशाला त्या पुत्राच्या निमित्तानें मी शरण आहें, प्राणाला शरण आहें, भूला शरण

मुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽ-मुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इद९ सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥ अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्ये इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥ अथ यदवोच९ स्वः

आहें, भुवाला शरण आहें, स्वःला शरण आहें. ३. "प्राणाला शरण आहें" असें जें मी बोललों त्याचें कारण हें जें कांहीं भूतमात्र आहे व जें हें जगत् आहे तें सर्व प्राण होय. ह्मणून त्याला मी शरण आहें. ४. "भूला शरण आहें" असें जे मी बोललों त्याचा अर्थ पृथ्वीला शरण आहें, अन्तरिक्षाला शरण आहें आणि स्वर्गाला शरण आहें असा होय. ५. "भुवाला शरण आहें" असें जें मी बोललों त्याचा अर्थ अग्नीला शरण आहें, वायूला शरण आहें आणि आदित्याला शरण आहें असा होय. ६. "स्वःला शरण आहें" असें जें मी बोललों

प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥७॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥१५॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपत-

त्याचा अर्थ ऋग्वेदाला शरण आहें, यजुर्वेदाला शरण आहें आणि सामवेदाला शरण आहें असा होय. ७. इति पंचदशः खंडः ॥ १५ ॥

पुरुष हाच यज्ञ होय. त्याचीं जीं (पहिलीं) चोवीस वर्षें तें प्रातःसवन. गायत्रीचीं चोवीस अक्षरें असतात आणि प्रातःसवन गायत्रीमंत्रानें करतात. ह्या प्रातःसवनरूपी चोवीस वर्षांचे स्वामी वसु आहेत. प्राण हेच ते वसु होत. कारण, प्राणच शरीरांतील सर्व (इंद्रियें) इत्यादिकांना रहाण्यास लावतात [हे प्राण असतात तोंपर्यंत इंद्रियें इत्यादि असतात.] १. या वयामध्यें त्याला [पुरुषाला] कांहीं (व्याधीचा

पेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनꣳ सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनꣳ सवनं चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदꣳ

इत्यादि) ताप झाला तर त्यानें " प्राणा०......विलोप्सी-येति " या मंत्राचा [मंत्राचा अर्थ–हे वसुरूपी प्राणहो, (यज्ञरूपी) माझें हें प्रातःसवन माध्यंदिनसवनाशीं एकत्र कर. यज्ञरूपी मी तुह्मां वसुरूपी प्राणांमध्यें नाश पावूं नये] जप करावा. याप्रमाणें (जप व ध्यान) केल्यावर तो उठतो व रोगरहित होतो. २. त्याचीं जीं (चोविसांच्या पुढलीं) चव्वेचाळीस वर्षें तें माध्यंदिन सवन. त्रिष्टुप् छंदाचीं चव्वेचाळीस अक्षरें असतात आणि माध्यंदिन सवन त्रिष्टुप् छंदानें करतात. या माध्यंदिन सवनरूपी चव्वेचाळीस वर्षांचे स्वामी रुद्र आहेत. प्राण हेच ते रुद्र होत. कारण, प्राणच

सव रोदयन्ति ॥ ३ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनꣳ सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानाꣳ रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदꣳ सर्वमाददते

शरीरांतील सर्व (इंद्रियें) इत्यादिकांना रोदन करण्यास लावतात. ३. या वयामध्यें त्याला कांहीं ताप झाला तर त्यानें " प्राणा०......विलोप्सीयेति " या मंत्राचा जप करावा. याप्रमाणें (जप व ध्यान) केल्यावर तो उठतो व रोगरहित होतो. ४. त्याचीं जीं (या चव्वेचाळीसांच्या ह्मणजे अड्डुसष्टांच्या पुढलीं) अठेचाळीस वर्षें तें तृतीय सवन. जगती छंदाचीं अठेचाळीस अक्षरें असतात आणि तृतीय सवन जगती छंदानें करतात. या तृतीय सवनरूपी अठेचाळीस वर्षांचे स्वामी आदित्य आहेत. प्राण हेच ते आदित्य होत,

॥ ५ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपासि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

कारण प्राणच सर्व (इंद्रियें) इत्यादिकांना (शब्दादि) ग्रहण करण्यास लावतात ५. या वयामध्यें त्याला कांहीं ताप झाला तर त्यानें " प्राणा०......विलोप्सीयेति " या मंत्राचा जप करावा. या प्रमाणें (जप व ध्यान) केल्यावर तो उठतो व रोगरहित होतो. ६. हा (पुरुषरूपी यज्ञ) जाणणारा महिदास नांवाचा इतरापुत्र (व्याधीला) ह्मणाला, " मला (व्यर्थ) कां ताप देतोस ? मी कांहीं मरण पावणार नाहीं. " तो एकशें सोळा वर्षें जगला. याप्रमाणें जो जाणतो तो एकशें

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥ अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥ २ ॥ अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैव तदेति ॥ ३ ॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिꣳसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥ तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥ तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय

सोळा वर्षे जगतो. ७. इति षोडशः खंडः ॥ १६ ॥

तो (पुरुष अथवा पुरुषरूपी यज्ञ) जी खाण्याची इच्छा करतो, पिण्याची इच्छा करतो व दुःख भोगतो त्या दीक्षा होत. १. जें खातो, पितो व सुख भोगतो तीं उपसदें होत. २. जें हंसतो, खातो, मैथुन करतो तीं स्तुतशस्त्र होत. ३. जें तप, दान, ऋजुता, अहिंसा व सत्य भाषण करतो त्या दक्षिणा होत. ४. ह्मणून (त्याची माता त्याला प्रसवते तेव्हां) ह्मणतात कीं, "सोष्यति, असोष्ट." हें याचें पुनरुत्पादन होय. मरण हें याचें अवभृथ होय. ५. हें ज्ञान

देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्त-वेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमासि प्राणसꣳ-शितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥ आदि-त्प्रत्नस्य रेतसः* । उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्त-रꣳ स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरु-

आंगिरसगोत्रोत्पन्न घोर यानें देवकीपुत्र कृष्णाला सांगितलें; आणि ह्मणाला, अंतकालीं " अक्षितमसि, अच्युतमसि, प्राण-संशितमसि " या तीन मंत्रांचा जप करावा. (हें ज्ञान जाण-णाऱ्या) त्या घोराला दुसऱ्या कोणत्याहि ज्ञानाची इच्छा राहिली नाहीं. याविषयीं पुढील दोन मंत्र आहेत—"जगाच्या पुरातन अशा बीजाची आदित्याप्रमाणें असलेली ब्रह्मरूपी ज्योति ब्रह्मज्ञानी प्रत्यक्ष पहातात. प्रकाशमान अशा ब्रह्मामध्यें [दिवि] ती ज्योति प्रकाश पावते. (अज्ञानरूपी) तमाचा नाश करणारी [तमसस्परि] वर (आदित्याचे ठिकाणीं)

* हा संपूर्ण मंत्र असा आहे—आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि ॥

त्तममिति ज्योतिरुत्तमामिति ॥ ७ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद

स्थित अशी ज्योति पहात आणि याच्याहून उत्कृष्टतर ज्योति आहे [उत्तरं देवं] व ती आमच्या हृदयामध्यें स्थित आहे असें पहात [स्वः पश्यन्तः] देवांमध्यें [देवत्रा] उत्तम ज्योति जो सूर्य त्याप्रत आम्ही गेलों [वयं उदगन्म]. ६. ७. इति सप्तदशः खंडः ॥ १७ ॥

मन हें ब्रह्म अशी (ब्रह्माची) उपासना करावी. हें आत्मविषयक दर्शन. आकाश हें ब्रह्म अशी उपासना करावी. हें देवताविषयक दर्शन. याप्रमाणें आत्मविषयक व देवताविषयक अशी दोन्ही प्रकारांनीं उपासना करावी. १. या ब्रह्माचे चार भाग आहेत—वाणी, प्राण, चक्षु आणि श्रोत्र हे

आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

आत्मविषयक ब्रह्माचे चार भाग; आणि अग्नि, वायु, आदित्य आणि दिशा हे देवताविषयक ब्रह्माचे चार भाग. दोन्ही प्रकारच्या ब्रह्माची उपासना करावी. २. वाणी हा ब्रह्माचा चतुर्थांश आहे. तो अग्निरूपी ज्योतीनें प्रकाश पावतो व प्रकाश पाडतो. हें जो जाणतो तो कीर्ति, [प्रत्यक्ष], यश [परोक्ष कीर्ति] व ब्रह्मतेज यांनीं प्रकाशमान होतो. ३. प्राण हा ब्रह्माचा चतुर्थांश आहे. तो वायुरूपी ज्योतीनें प्रकाश पावतो व प्रकाश पाडतो. हें जो जाणतो तो कीर्ति, यश व ब्रह्मतेज यांनीं प्रकाशमान होतो. ४. चक्षु हा ब्रह्माचा चतु-

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संव-

र्थांश आहे. तो आदित्यरूपी ज्योतीनें प्रकाश पावतो व प्रकाश पाडतो. हें जो जाणतो तो कीर्ति, यश व ब्रह्मतेज यांनीं प्रकाशमान होतो. ५. श्रोत्र हा ब्रह्माचा चतुर्थांश आहे. तो दिग्रूपी ज्योतीनें प्रकाश पावतो व प्रकाश पाडतो. हें जो जाणतो तो कीर्ति, यश व ब्रह्मतेज यांनीं प्रकाशमान होतो. ६. इति अष्टादशः खंडः ॥ १८ ॥

आदित्य हें ब्रह्म असा आदेश [उपदेश] सांगितला. याचें व्याख्यान सांगतात—प्रारंभीं हें (जगत्) असत

त्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥ तद्यद्रजतꣳ सेयं पृथिवी यत्सुवर्णꣳ सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बꣳ स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳ स समुद्रः ॥ २ ॥ अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि

[नामरूपादिविशिष्टतारहित] होतें. तें (सत् कार्य करण्यास प्रवृत्त असें) सत् होतें. नंतर तें (बीज अंकुररूपानें प्रकट होतें त्याप्रमाणें) प्रकट झालें. नंतर (एक) अंडें उत्पन्न झालें. तें एक वर्षपर्यंत (तसेंच) राहिलें. नंतर तें फुटलें व त्याचीं एक सुवर्णाचें व दुसरें रुप्याचें अशीं दोन छकलें झालीं. १. त्यांपैकीं जें रुप्याचें छकल ती ही पृथिवी आणि जें सुवर्णाचें छकल तो स्वर्ग. जरायु [अंडरूपी गर्भाचें स्थूल वेष्टन] ते पर्वत. उल्ब [गर्भाचें सूक्ष्म वेष्टन] तें मेघांसह दव. शिरा त्या नद्या. त्याचेमध्यें असलेलें उदक तो समुद्र. २. नंतर त्यापासून जें उत्पन्न झालें तो आदित्य होय. तो उत्पन्न

सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳ साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥ ४ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

होत असतां मोठे आनंदकारक आवाज निघाले. सर्व भूतें आणि सर्व विषय त्या आदित्यापासूनच उत्पन्न होतात. ह्मणून त्याच्या उदयाचे वेळीं व प्रत्युदयाचे वेळीं सर्व आनंदकारक आवाज निघतात, सर्व भूतमात्र व सर्व विषय जागृत होतात. ३. याप्रमाणें जाणून जो आदित्यरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याच्याकडे तत्काल शुभ असे आनंददायक ध्वनि येतात व त्याला सुख देतात. ४. इति एकोनविंशः खंडः ॥ १९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ जानुश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳ हꣳसो हꣳसमभ्युवाद हो होऽयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परः

अध्याय चवथा.

पूर्वी जनश्रुतीच्या पुत्राचा नातू जानश्रुति नांवाचा राजा होता. तो श्रद्धेनें दान करणारा, बहुत दान करणारा, ज्याच्या घरीं अतिथींकरितां पुष्कळ अन्न रोज शिजविलें जात असे असा होता. त्यानें अनेक ठिकाणीं माझ्या गृहांमध्यें येऊन लोकांनीं अन्न भक्षण करावें याकरितां अनेक ठिकाणीं घरें [अन्नछत्रें] बांधलीं. १. एके दिवशीं रात्रीं (राजा गच्चीवर असतांना) त्या ठिकाणीं हंस आले. एक हंस दुसऱ्या हंसास ह्मणाला, "अबबब, अरे भद्राक्षा, जानश्रुतीच्या (कीर्तीचें अथवा पुण्याचें) तेज स्वर्गापर्यंत पसरलेलें आहे.

प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्तꣳ सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक्व इति ॥ ३ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह जानश्रुतिः

अरे त्याला स्पर्श करूं नकोस. (केलास तर) जळशील." २. त्याला दुसऱ्या हंसानें उत्तर दिलें, "अरे कंबरा (कितीशा, माहात्म्यानें युक्त असलेल्या) कोणाविषयीं तूं शकटयुक्त [गाडीनें युक्त=सयुग्वा] रैक्वाप्रमाणें बोलतोस?" पहिला हंस ह्मणाला, "तो शकटयुक्त रैक्व कसा आहे?" ३. दुसरा हंस ह्मणाला, "ज्याप्रमाणें (द्यूतांतील) चार अंकांच्या फांशामध्यें इतर (कमी अंकांच्या) फांशांचा अंतर्भाव होतो त्याप्रमाणें प्रजा जें सत्कर्म करतात त्या सर्वांचा या रैक्वाचे धर्मामध्यें अंतर्भाव होतो. तो (रैक्व) जें (ज्ञान) जाणतो तें (ज्ञान) जो कोणी जाणील त्याच्या धर्मामध्यें देखील इतर सर्व सत्कर्मांचा अंतर्भाव होईल. मी बोलतों तो अशा ज्ञान्या-

पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचा-ङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक्क इति ॥ ५ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तꣳ

विषयीं. " ४. हें भाषण जानश्रुतीनें ऐकलें. (दुसरे दिवशीं) निद्रा झाल्याबरोबर सेवकाला राजा ह्मणाला, " अरे, शकटयुक्त रैक्क याच्याप्रमाणें तूं माझ्याविषयीं बोलतोस हें काय ? [=रैक्कच स्तुतीला योग्य आहे, मी नाहीं]. तो सेवक ह्मणाला, " महाराज, तो शकटयुक्त रैक्क कसा आहे ? " ५. राजानें उत्तर दिलें, " ज्याप्रमाणें (द्यूतांतील) चार अंकांच्या फांशामध्यें इतर (कमी अंकांच्या) फांशांचा अंतर्भाव होतो त्याप्रमाणें प्रजा जें सत्कर्म करतात त्या सर्वांचा या रैक्काचे धर्मामध्यें अंतर्भाव होतो. तो (रैक्क) जें जाणतो तें जो कोणी जाणील त्याच्या धर्मामध्यें देखील इतर सर्व सत्कर्मांचा

होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्छेति ॥ ७ ॥
सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तꣳ
हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्व इत्यहꣳ ह्यरा३
इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥
इति प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

अंतर्भाव होईल. " ६. नंतर शहरामध्यें शोध करून तो सेवक "मला सांपडला नाहीं" ह्मणत परत (राजाकडे) आला. त्याला राजा ह्मणाला, "अरे, ज्या ठिकाणीं ब्रह्मज्ञान्यांचा [ब्राह्मणांचा] शोध करतात अशा ठिकाणीं जाऊन त्याचा शोध कर." ७. त्याप्रमाणें तो सेवक (अरण्यांत) गेला व एका शकटाच्या खालीं खरूज खाजवीत बसलेल्या एका ब्राह्मणाला पाहून हा रैक्व असावा असें जाणून आदरानें त्याच्याजवळ गेला व त्याला ह्मणाला, "हे भगवन्, आपणच रैक्व काय?" तो ह्मणाला, "होय." तेव्हां तो सेवक मला याचा शोध लागला असें जाणून परत (राजाकडे) आला. ८. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्क-मश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तꣳ हाभ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्केमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवताꣳ शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥३॥

तेव्हां जानश्रुति सहाशें गाई, सोन्याची कंठी [निष्कः] आणि एक खेचरांचा रथ असें (धन) घेऊन (त्याच्या-कडे) गेला आणि त्याला वंदन करून ह्मणाला, हे रैक्व, या सहाशें गाई, हा निष्क आणि हा खेचरांचा रथ. यांचें ग्रहण करा; (आणि) आपण ज्या देवतेची उपासना करतां त्या देवतेचा मला उपदेश करा. १. २. त्याला तो रैक्व ह्मणाला, अरे शूद्रा [शूद्राप्रमाणें धनदानानें विद्या घेणारा], तुझा तो हार, रथ आणि गाई तुझ्यापाशींच राहूं देत. तेव्हां जानश्रुति गेला व हजार गाई, निष्क, खेचरांचा रथ आणि आपली

तꣳ हाभ्युवाद रैक्वेदꣳ सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

कन्या (रैक्वाला देण्याकरितां) घेऊन पुन्हां आला. ३. आल्यावर रैक्वाला ह्मणाला, या हजार गाई, हा निष्क, हा खेचरांचा रथ, ही (आपणाकरितां) भार्या आणि ज्या या गांवांत तुह्मी रहात आहां तो गांव यांचें ग्रहण करा; आणि हे भगवन्, मला उपदेश करा. ४. ती भार्या विद्यादानाचें द्वार आहे असें जाणून तो रैक्व ऋषि ह्मणाला, अरे शूद्रा, हें जें तूं आणलें आहेस हें चांगलें आहे. विद्याग्रहणाला मुख अशा हिच्या मुखानें तूं मला विचारीत आहेस. रैक्व ज्या ठिकाणीं रहात होता ते गांव रैक्वपर्ण नांवानें महावृष देशामध्यें प्रसिद्ध आहेत. नंतर तो रैक्व राजाला विद्या सांगता

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणꣳ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो

झाला. ५. इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

वायु हा (सर्वांचा) संग्राहक [संवर्ग] आहे. जेव्हां अग्नि शमन पावतो तेव्हां तो वायूप्रत जातो [वायुरूप होतो]; जेव्हां सूर्य अस्त पावतो तेव्हां तो वायूप्रतच जातो; जेव्हां चंद्र अस्त पावतो तेव्हां तोहि वायूप्रतच जातो. १. जेव्हां उदक शोष पावतें तेव्हां तें वायूप्रतच जातें. (सारांश) वायुच या सर्वांचें संग्रहण (अथवा संवरण) करतो. याप्रमाणें देवताविषयक संवर्गज्ञान सांगितलें. २. आतां आत्मविषयक—प्राण हाच संवर्ग आहे. जेव्हां (मनुष्य) निजतो तेव्हां वाणी प्राणाप्रतच जाते; चक्षु, श्रोत्र आणि मन हीं

ह्येवैतान्सर्वान्संवृक्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं

देखील प्राणाप्रतच्च जातात. प्राणच या सर्वांचें संवरण करतो. ३. याप्रमाणें हे दोन संवर्ग आहेत. देवांमध्यें वायु आणि प्राणांमध्यें [इंद्रियांमध्यें] प्राण. ४. एकदां कपिगोत्रोत्पन्न शौनक आणि कक्षसेनाचा पुत्र अभिप्रतारिन् हे भोजनास बसले असतां त्यांचेकडे एक ब्रह्मचारी आला व त्यानें भिक्षा मागितली. (हा ब्रह्मवेत्ता आहे असें पाहून हा काय बोलतो हें ऐकावें ह्मणून) त्यांनीं भिक्षा दिली नाहीं. ५. तो ह्मणाला, हे शौनका, एक देव, सर्व भुवनाचा पालनकर्ता व चार महात्म्यांना ग्रासणारा असा कोण ? हे अभिप्रतारिन्, (अध्यात्म, अधिदैव, अधिभूत इत्यादि) अनेक प्रकारांनीं स्थित अशा

यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे

त्या देवाला मनुष्य जाणत नाहींत. ज्याच्याकरितां हें अन्न (तुह्मी रोज आणतां) त्याला हें तुह्मीं दिलें नाहीं. [प्राणाकरितां अन्न आणतां आणि प्राण व मी एकरूप आहों; ह्मणून मला अन्न दिलें नाहीं ह्मणजे प्राणाला दिलें नाहीं] ६. (असें बोलून तो गेला). नंतर या भाषणाचा विचार करून शौनक त्याच्याकडे गेला व ह्मणाला, (होय आह्मी जाणतों. तो देव ह्मणजे) (अग्नि आदि) देवांचा आत्मा, (वाणी आदि) प्रजांचा (आपल्यामध्यें ग्रास करून पुन्हां) उत्पन्नकर्ता, ज्याची दंष्ट्रा अभंग आहे [सर्वांचा संहार करून देखील ग्लानि न पावणारी], भक्षणशील आणि बुद्धिमान् अशा या प्रजापतीचा महिमा मोठा आहे असें ब्रह्मवेत्ते सांगतात. कारण, हा इतरांकडून भक्षण केला न जातां, अन्नाहून

दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश संतस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतꣳ सैषा विराडन्नादी तयेदꣳ सर्वं दृष्टꣳ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इतर [अनन्नं] (अग्नि, वाणी इत्यादि) भक्षण करतो. हे ब्रह्मचारिन्, आह्मी याची उपासना करतों. याप्रमाणें बोलून शौनक (आपल्या भृत्यांस ह्मणाला), याला भिक्षा द्या. ७. त्यांनीं त्याला भिक्षा दिली. याप्रमाणें ते (वायुसहित अग्नि आदि) पांच व (प्राणांसहित वाणी आदि) पांच मिळून दहा. हे सर्व कृताप्रमाणें [कृत, त्रेता, द्वापर व कालि असे अनुक्रमें चतुरंक, त्र्यंक, द्व्यंक व एकांक द्यूताचे प्रकार] होत. ह्मणून सर्व (दहाहि) दिशांमध्यें अन्नच आहे. या संख्येनें सर्व दृष्ट आहे. हें जो जाणतो त्याला हें सर्व दिसतें. तो (पुष्कळ) अन्न खाण्यास समर्थ होतो. ८. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम

(श्रद्धा व तप हीं ब्रह्मोपासनेचीं अंगें आहेत हें दाखविण्याकरितां आख्यायिका सांगतात—) जबालानामक स्त्रीचा पुत्र सत्यकाम आपल्या मातेला हांक मारून ह्मणाला, आई, मी आचार्यगृहीं राहून ब्रह्मचर्य पालन करून (अध्ययन करूं इच्छितों). तर माझें गोत्र कोणतें? १. ती त्याला ह्मणाली, बाळा, तुझें गोत्र काय तें मला माहीत नाहीं. (पतिगृहीं) मी (अतिथिअभ्यागतादिकांच्या) सेवेमध्यें व इतर कामामध्यें अत्यंत व्यग्र होत्यें. शिवाय मी तरुण होत्यें तेव्हां तूं मला झालास. (ह्मणून मीं गोत्र विचारलें नाहीं. तूं झाल्याबरोबर तुझा पिता मरण पावला). ह्मणून तुझें गोत्र काय तें मला माहीत नाहीं. मात्र माझें नां

त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥ स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तामिति ॥ ३ ॥ तꣳ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामा-

जबाला आहे आणि तुझें नांव सत्यकाम आहे (एवढें मला माहीत आहे). तेव्हां " मी जबालेचा पुत्र सत्यकाम आहें " असें तूं सांग. २. नंतर तो गौतमगोत्री हारिद्रुमत याजकडे जाऊन ह्मणाला, हे भगवन्, आपल्या येथें ब्रह्मचर्यानें रहावें [अध्ययन करावें] याकरितां मी आपणांकडे आलों आहें. ३. त्याला गौतम ह्मणाला, बाळा, तुझें गोत्र काय ? तो ह्मणाला, भगवन्, माझें गोत्र काय हें मला माहीत नाहीं. मीं आईला विचारलें तेव्हां ती ह्मणाली, " तुझें गोत्र काय तें मला माहीत नाहीं. (पतिगृहीं) मी सेवेमध्यें व इतर कामामध्यें अत्यंत व्यग्र होत्यें. शिवाय मी

हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहꣳ सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तꣳ होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳ सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्यो-वाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासह-

तरुण होत्यें तेव्हां तूं मला झालास. ह्मणून तुझें गोत्र काय तें मला माहीत नाहीं. मात्र माझें नांव जबाला आहे आणि तुझें नांव सत्यकाम आहे." ह्मणून हे भगवन्, मी जबालेचा पुत्र सत्यकामनामक आहें. ४. हें ऐकून गौतम ह्मणाले, (तूं ब्राह्मणच आहेस, कारण) ब्राह्मणेतर असें भाषण करणार नाहीं. तूं सत्यापासून परावृत्त झाला नाहींस. ह्मणून मी तुझें उपनयन करतों. समिधा घेऊन ये. (उपनयन केल्यानंतर) कृश व अशक्त अशा चारशें गाई (गोठ्यांतून) सोडून गौतम त्याला ह्मणाला, बाळा, यांच्या मागें जा. त्यांना अरण्याकडे लावून तो सत्यकाम ह्मणाला, या गाई सहस्र झाल्याखेरीज मी परत येणार नाहीं. (नंतर)

स्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ संपेदुः ॥ ५ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो

वर्षभर तो अरण्यांत (गाईंच्या बरोबर) राहिला. तोंपर्यंत एक हजार गाई झाल्या. ५. इति चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

तेव्हां (वायुदेवानें संचार केलेला) ऋषभ [बैल] त्याला ह्मणाला, सत्यकामा. सत्यकाम ह्मणाला, काय भगवन् ? ऋषभ ह्मणाला, बाळा, आह्मी आतां सहस्र झालों. आह्मांला आचार्यांचे घरीं ने. १. तुला मी ब्रह्माचा (चतुर्थ) अंश सांगतों. सत्यकाम ह्मणाला, भगवन्, सांगा. ऋषभ ह्मणाला, पूर्व दिशा ही एक कला [षोडशांश], पश्चिम दिशा ही एक कला, दक्षिण दिशा ही एक कला आणि उत्तर दिशा ही

ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा

एक कला. बाळा, या चार कला मिळून ब्रह्माचा प्रकाशवान् नांवाचा एक पाद [चतुर्थांश] होतो. २. याप्रमाणें चार कलांनीं युक्त असा ब्रह्माचा प्रकाशवान् नामक पाद जाणून जो त्याची उपासना करतो तो या लोकीं प्रकाशवान् होतो. त्याला प्रकाशवान् लोक प्राप्त होतात. ३. इति पंचमः खंडः ॥ ५ ॥

आतां तुला अग्नि (दुसरा) पाद सांगेल. असें बोलून ऋषभ [वायु] स्वस्थ राहिला. दुसरे दिवशीं सत्यकामानें गाई (आचार्यगृहाच्या) मार्गाकडे वळविल्या. ज्या ठिकाणीं

उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥
तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रति-
शुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः
कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽन-
न्तवान्नाम ॥३॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽ-

त्याला संध्याकाळ झाली त्या ठिकाणीं समिधा आणून त्यानें अग्नि प्रदीप्त करून त्याची उपासना केली व (ऋषभाच्या भाषणाचें मनन करीत) तो त्याच्या सन्मुख बसला. १. त्याला अग्नि ह्मणाला, सत्यकामा. तो ह्मणाला, भगवन्. २. अग्नि ह्मणाला, बाळा, मी तुला ब्रह्माचा पाद सांगतों. सत्यकाम ह्मणाला, भगवन्, सांगा. अग्नि ह्मणाला, पृथिवी ही एक कला, अंतरिक्ष ही एक कला, स्वर्ग ही एक कला आणि समुद्र ही एक कला. बाळा, या चार कला मिळून ब्रह्माचा अनन्तवान् नांवाचा एक पाद होतो. ३. याप्रमाणें चार कलांनीं युक्त असा ब्रह्माचा अनन्तवान् नामक पाद जाणून

नन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तꣳ हꣳस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवा-

जो त्याची उपासना करतो तो या लोकीं अनन्तवान् होतो. त्याला अन्तरहित लोक प्राप्त होतात. ४. इति षष्ठः खंडः॥६॥

आतां तुला हंस (तिसरा) पाद सांगेल. असें बोलून अग्नि स्तब्ध राहिला. दुसरे दिवशीं सत्यकामानें गाई (आचार्यगृहाच्या) मार्गाकडे वळविल्या. ज्या ठिकाणीं त्याला संध्याकाळ झाली त्या ठिकाणीं समिधा आणून त्यानें अग्नि प्रदीप्त करून त्याची उपासना केली व तो त्याच्या सन्मुख बसला. १. त्याच्यापुढें (आदित्यरूपी) हंस (वरून) खालीं

णीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

येऊन ह्मणाला, सत्यकामा. तो ह्मणाला, भगवन्. २. हंस ह्मणाला, बाळा, मी तुला ब्रह्माचा पाद सांगतों. सत्यकाम ह्मणाला, भगवन्, सांगा. हंस ह्मणाला, अग्नि ही एक कला, सूर्य ही एक कला, चंद्र ही एक कला आणि विद्युत् ही एक कला. बाळा, या चार कला मिळून ब्रह्माचा ज्योतिष्मान् नांवाचा एक पाद होतो. ३. याप्रमाणें चार कलांनीं युक्त असा ब्रह्माचा ज्योतिष्मान् नामक पाद जाणून जो त्याची उपासना करतो तो या लोकीं ज्योतिष्मान् होतो. त्याला ज्योतिष्मान् लोक प्राप्त होतात. ४. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः

आतां तुला मद्गु [या नांवाचा उदकचर पक्षी] (चवथा) पाद सांगेल. असें बोलून हंस स्तब्ध राहिला. दुसरे दिवशीं सत्यकामानें गाई (आचार्यगृहाच्या) मार्गाकडे वळविल्या. ज्या ठिकाणीं त्याला संध्याकाळ झाली त्या ठिकाणीं समिधा आणून त्यानें अग्नि प्रदीप्त करून त्याची उपासना केली व तो त्याच्या सन्मुख बसला. १. त्याच्यापुढें (प्राणरूपी) मद्गु (वरून) खालीं येऊन ह्मणाला, सत्यकामा. तो ह्मणाला, भगवन्. २. मद्गु ह्मणाला, बाळा, मी तुला ब्रह्माचा पाद सांगतों. सत्यकाम ह्मणाला, भगवन्, सांगा. मद्गु ह्मणाला, प्राण ही एक कला, चक्षु ही एक कला, श्रोत्र ही एक

कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै

कला आणि मन ही एक कला. बाळा, या चार कला मिळून ब्रह्माचा आयतनवान् [आश्रयवान्] नांवाचा एक पाद होतो. ३. याप्रमाणें चार कलांनीं युक्त असा ब्रह्माचा आयतनवान् नामक पाद जाणून जो त्याची उपासना करतो तो या लोकीं सर्वांचा आश्रयरूप होतो. त्याला आश्रययुक्त असे लोक प्राप्त होतात. ४. इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

नंतर तो आचार्यगृहीं आला. आचार्य त्याला ह्मणाला, सत्यकामा. तो ह्मणाला, हे भगवन्. १. आचार्य ह्मणाला,

सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥ श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले

बाळा, तूं ब्रह्मवेत्याप्रमाणें दिसतोस. तुला कोणीं उपदेश केला ? सत्यकामानें उत्तर दिलें, मनुष्याहून इतर (अशा देवता) इत्यादिकांनीं. (आतां) माझी (ज्ञान ऐकण्याची) इच्छा असतांना आपणच तें सांगू शकाल. २. आपल्यासारख्या (इतर) गुरूंकडून मीं ज्ञान संपादन केलें. परंतु जी विद्या आचार्यापासून ज्ञात होते तीच अत्यंत कल्याणकारक होते. हें ऐकून आचार्य त्याला ह्मणाला, तूं जें (षोडश-कलात्मक ब्रह्माचें) ज्ञान जाणलें आहेस त्या ज्ञानाहून अधिक ज्ञान कांहींच (उरलें) नाहीं. ३. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयꣳस्तꣳह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥ तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधिनानशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किंनु नाश्ना-

कमलपुत्र उपकोसल सत्यकाम जाबालाच्या गृहीं ब्रह्मचर्यानें (अध्ययनासाठीं) राहिला. त्यानें सत्यकामाच्या अग्नींची बारा वर्षें परिचर्या [सेवा] केली. (बारा वर्षांनीं) सत्यकामानें इतर सर्व शिष्यांचें समावर्तन केलें, पण उपकोसलाचें समावर्तन केलें नाहीं. १. (तेव्हां) सत्यकामाची भार्या सत्यकामाला ह्मणाली, या ब्रह्मचाऱ्यानें अग्नींची फार चांगली परिचर्या केली. (तरी आपण याला ब्रह्मज्ञान सांगत नाहीं ह्मणून) अग्नींनीं आपली निंदा करूं नये. याकरितां याला (ब्रह्मज्ञान) सांगा. (पण) सत्यकाम न सांगतां प्रवासाला निघून गेला. २. (तेव्हां) उपकोसलानें

सीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्ध-न्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव

मानसिक दुःखामुळें अनशन आरंभलें. आचार्यपत्नी त्याला ह्मणाली, हे ब्रह्मचारिन्, (कांहीं) खा. तूं कां खात नाहींस? तो ह्मणाला, नाना मार्गांनीं जाणाऱ्या अनेक इच्छा मनुष्याला असतात. अशा (इच्छारूप) व्याधींनीं मी ग्रस्त आहें. मी (कांहीं) खात नाहीं. ३. तेव्हां या ब्रह्मचाऱ्यानें तप आचरण केलें आहे, आमची फार चांगली परिचर्या केली, तर आतां आपण याला (ज्ञान) सांगावें अशा उद्देशानें (तीन) अग्नि प्रकट झाले व ह्मणाले, प्राण हें ब्रह्म, सुख हें ब्रह्म आणि आकाश हें ब्रह्म. ४. तो (उपकोसल) ह्मणाला, प्राण हें ब्रह्म हें मला समजलें. पण सुख ब्रह्म व आकाश ब्रह्म

खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवा-

ह्मणतां तें मला समजलें नाहीं. ते (अग्नि) ह्मणाले, जें सुख तेंच आकाश आणि जें आकाश तेंच सुख [दोन्ही एकरूप आहेत व लौकिक सुख व आकाश यांहून भिन्न आहेत. ह्मणजे सुख = अनंतत्व आणि अनंतत्व = सुख]. याप्रमाणें अग्नींनीं त्या ब्रह्मचाऱ्याला प्राण आणि त्या प्राणाचें आकाश [हृदयाकाश] [ह्म० प्राण व हृदयाकाश हीं दोन्ही ब्रह्मच होत] असें सांगितलें. ५. इति दशमः खंडः ॥ १० ॥

(याप्रमाणें तीन अग्नींनीं मिळून ब्रह्माचें स्वरूप सांगित-ल्यावर प्रत्येक अग्नि उपकोसलाला स्वतःचें स्वरूप सांगता झाला—) नंतर त्याला गार्हपत्य अग्नि ह्मणाला, पृथिवी, अग्नि, अन्न आणि आदित्य हीं चार माझीं शरीरें आहेत. आदि-त्याचे ठिकाणीं जो पुरुष दिसतो तो मी आहें, तोच मी

हमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं

आहें. १. याप्रमाणें या गार्हपत्य अग्नीला जाणून जो त्याची उपासना करतो तो (आपल्या) पापकर्माचा नाश करतो, (अग्नीचा) लोक पावतो, (या लोकीं) पूर्णायुषी होतो, त्याचें जीवन तेजस्वी होतें, त्याचें कुळ क्षय पावत नाहीं. या लोकीं आणि परलोकीं आह्मी (अग्नि) त्याचें रक्षण करतों. २. इति एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

नंतर त्याला अन्वाहार्यपचन अग्नि ह्मणाला, उदक, दिशा, नक्षत्रें आणि चंद्रमा हीं चार माझीं शरीरें आहेत. चंद्राचे

विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते

ठिकाणीं जो पुरुष दिसतो तो मी आहें, तोच मी आहें. १. याप्रमाणें अन्वाहार्यपचन अग्नीला जाणून जो त्याची उपासना करतो तो (आपल्या) पापकर्मांचा नाश करतो, (अग्नीचा) लोक पावतो, (या लोकीं) पूर्णायुषी होतो, त्याचें जीवन तेजस्वी होतें, त्याचें कुळ क्षय पावत नाहीं. या लोकीं आणि परलोकीं आह्मी (अग्नि) त्याचें रक्षण करतों. २. इति द्वादशः खंडः ॥ १२ ॥

नंतर त्याला आहवनीय अग्नि ह्मणाला, प्राण, आकाश, द्युलोक [स्वर्ग] आणि विद्युत् हीं चार माझीं शरीरें आहेत.

पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्यो-

विजेचे ठिकाणीं जो पुरुष दिसतो तो मी आहें, तोच मी आहें. १. याप्रमाणें या आहवनीय अग्नीला जाणून जो त्याची उपासना करतो तो (आपल्या) पापकर्माचा नाश करतो, (अग्नीचा) लोक पावतो, (या लोकीं) पूर्णायुषी होतो, त्याचें जीवन तेजस्वी होतें, त्याचें कुळ क्षय पावत नाहीं. या लोकीं आणि परलोकीं आह्मी (अग्नि) त्याचें रक्षण करतों. २. इति त्रयोदशः खंडः ॥ १३ ॥

नंतर ते अग्नि ह्मणाले, बाळा उपकोसला, ही आमची विद्या आणि आत्मविद्या [प्राण हें ब्रह्म इत्यादि] आह्मीं तुला सांगितली. (ब्रह्मवेत्त्याचा) पुढील मार्ग आचार्य तुला

ऽभ्युवादोपकोसल३ इति ॥ १ ॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्भो इतीहापेव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा

सांगेल. नंतर कालान्तरानें त्याचा आचार्य आला. तो त्याला ह्मणाला, उपकोसला. १. उपकोसल ह्मणाला, भगवन्. आचार्य ह्मणाला, बाळा, तुझें मुख ब्रह्मज्ञान्याच्या मुखासारखें दिसत आहे. तुला कोणीं ज्ञान सांगितलें? उपकोसल ह्मणाला, मला (दुसरें) कोण सांगणार? हे अग्नि तुह्मी आल्यापासून जणूं काय कंप पावत आहेत. यांच्यासारखे दुसरे अग्नि होते त्यांनीं सांगितलें. आचार्य ह्मणाला, बाळा, तुला ते काय ह्मणाले? २. तेव्हां त्यानें अग्नींनीं सांगितलेलें ज्ञान निवेदन केलें. आचार्य ह्मणाला, बाळा, तुला त्यांनीं लोक सांगितले (संपूर्ण ब्रह्म सांगितलें नाहीं); ते मी सांगतों. ज्या·

पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥ एतꣳ संयद्वाम इत्याचक्षत एतꣳ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वा-

प्रमाणें कमलपत्राला उदक स्पर्श करीत नाहीं, त्याप्रमाणें हें ब्रह्म जाणणाऱ्याला पापकर्म स्पर्श करीत नाहीं. उपकोसल ह्मणाला, भगवन्, तें ब्रह्म सांगा. ३. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

या चक्षूंचे ठिकाणीं जो पुरुष दिसतो तो आत्मा. हा मरणरहित व भयरहित आहे. हाच ब्रह्म होय. या चक्षूवर घृत अथवा उदक पडलें तर (कमलपत्राला ज्याप्रमाणें उदकाचा स्पर्श होत नाहीं त्याप्रमाणें चक्षूला त्याचा स्पर्श न होतां) तें बाजूलाच जातें. १. या पुरुषाला संयद्वाम असें ह्मणतात.

'येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण-

कारण सर्व शोभन वस्तु याचे ठिकाणीं एकत्र होतात. हें जो जाणतो त्याचे ठिकाणीं सर्व शोभन वस्तु एकत्र होतात. २. हाच 'वामनी' होय. कारण हाच (प्राण्यांना त्यांच्या) पुण्यकर्मांचीं सर्व फलें प्राप्त करून देतो. हें जो जाणतो तो सर्व पुण्यकर्मफलें प्राप्त करून देतो. ३. हाच 'भामनी' होय. कारण, हा सर्व लोकांमध्यें प्रकाश पावतो. हें जो जाणतो तो सर्व लोकांमध्यें प्रकाश पावतो. ४. असे ब्रह्मवेत्ते मरण पावल्यावर त्यांचें शवकर्म कोणी करोत अथवा न करोत. ते आर्चिष देवतेप्रत जातात. तेथून दिवसाप्रत [दिवसाभिमानिनी देवतेप्रत] जातात. तेथून शुक्लपक्षाप्रत,

पक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाँ्स्तान्मासेभ्यः संवत्सरँ् संवत्स-रादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ५ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदँ् सर्वं पुनाति यदेष यन्निदँ् सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञ-

तेथून ज्या सहा महिन्यांमध्यें (सूर्य) उत्तरेकडे जातो त्या मासांप्रत [ह्म० उत्तरायणाप्रत]. तेथून संवत्सराप्रत. तेथून आदित्याप्रत. तेथून चंद्राप्रत. तेथून विजेप्रत. तेथें कोणी (ब्रह्मलोकींचा) अमानव पुरुष येऊन त्यांना ब्रह्माप्रत नेतो. तो देवपथ. तोच ब्रह्मपथ. या मार्गानें जाणारे पुन्हां या मानव [मनूष्या] भोंवऱ्याप्रत येत नाहींत. ५. इति पंचदशः खंडः ॥ १५ ॥

जो वहातो तो हा (वायु) यज्ञ होय. कारण हा वहात असतां [यन्] हें सर्व (जग) शुद्ध करतो. ज्या अर्थी हा

स्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गातान्यतराꣳस यत्रो-पाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदाति ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीꣳ सꣳस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येव-मस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञꣳ रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति

वहात असतां हें सर्व शुद्ध करतो त्या अर्थी हाच यज्ञ होय. मन आणि वाक् हे त्याचे मार्ग आहेत. १. यांपैकीं एका मार्गाचा संस्कार ब्रह्मा मनानें करतो. दुसऱ्या मार्गाचा संस्कार होता, अध्वर्यु आणि उद्गाता हे वाणीनें करतात. प्रातरनुवा-काला आरंभ झाला असतां परिधानीया ऋचेच्या पूर्वीं जर ब्रह्मा मौनाचा त्याग करील तर तो एकाच मार्गाचा [वर्तनी] संस्कार करतो, दुसऱ्या मार्गाचा नाश होतो. ज्याप्रमाणें एखाद मनुष्य (मार्गानें) चालला असतां नाश पावतो अथवा एका चाकानें चालणारा रथ नाश पावतो, त्याप्रमाणें अशा यजमानाचा यज्ञ (ब्रह्म्याच्या चुकीमुळें) नाश पावतो.

स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदत्युभे एव वर्तनी सꣳस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यज्ञाचा नाश झाला असतां यजमानाचा नाश होतो. असा यज्ञ केल्यानें यजमान अधिक पापयुक्त होतो. २. ३. (पण) प्रातरनुवाकाला आरंभ झाला असतां परिधानीया ऋचेचे पूर्वी जर ब्रह्मा मौनाचा त्याग न करील तर तो दोन्ही मार्गांचा संस्कार करतो. कोणत्याहि मार्गाचा नाश होत नाहीं. ४. ज्याप्रमाणें दोन पाय असलेला पुरुष चालतो अथवा ज्याप्रमाणें दोन चाकांनीं युक्त असलेला रथ उभा रहातो, त्याप्रमाणें तो यज्ञ प्रतिष्ठा पावतो [तडीस जातो]. यज्ञ प्रतिष्ठा पावला म्हणजे यजमान प्रतिष्ठा पावतो. असा यज्ञ केल्यानें

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाँ रसान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाँ रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूँषि सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥३॥

यजमान श्रेष्ठ होतो. ५. इति षोडशः खंडः ॥ १६ ॥

लोकांना उद्देशून [=लोकांपासून सार घेण्याकरितां] प्रजापतीनें तप केलें. त्या तप्त लोकांपासून त्यानें रस ग्रहण केले. ते असे–पृथिवीपासून अग्नि, अंतरिक्षापासून वायु आणि द्युलोकापासून आदित्य. १. (नंतर) त्यानें या तीन देवतांना उद्देशून तप केलें. त्या तप्त देवतांपासून त्यानें रस ग्रहण केले. ते असे–अग्नीपासून ऋचा, वायूपासून यजु आणि आदित्यापासून साम. २. (नंतर) त्यानें या त्रयी विद्येला उद्देशून तप केलें. त्या तप्त विद्येपासून त्यानें रस ग्रहण केले. ते असे–ऋचांपासून भूः, यजुंपासून भुवः आणि सामांपासून स्वः ३.

तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णꣳ संदध्यात्सुवर्णेन रजतꣳ रजतेन त्रपु त्रपुणा

ह्मणून ऋचेसंबंधानें (यज्ञांत) दोष घडला तर ''भूः स्वाहा'' या मंत्रानें गार्हपत्य अग्नीमध्यें हवन करावें. ऋचांच्या रसानें व वीर्यानें ऋग्यज्ञाचा दोष दूर होतो. ४. जर यजूंसंबंधानें दोष घडला तर ''भुवः स्वाहा'' या मंत्रानें दक्षिणाग्नीमध्यें हवन करावें. यजूंच्या रसानें व वीर्यानें यजुर्यज्ञाचा दोष दूर होतो. ५. जर सामांसंबंधानें दोष घडला तर ''स्वः स्वाहा'' या मंत्रानें आहवनीय अग्नीमध्यें हवन करावें. सामांच्या रसानें व वीर्यानें सामयज्ञाचा दोष दूर होतो. ६. ज्याप्रमाणें क्षारानें [टांकण-

सीसꣳ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥
एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो
यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो
यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा
यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक

खारानें] सुवर्ण सांधलें जातें, सुवर्णानें रजत सांधलें जातें, रजतानें कथील, कथिलानें शिसें, शिश्यानें लोखंड, लोखंडानें लांकूड, अथवा कातड्यानें लांकूड सांधलें जातें, त्याप्रमाणें हे लोक, या देवता व ही त्रयी विद्या यांचे तेजानें यज्ञांतील दोष सांधला जातो. हें जाणणारा ब्रह्मा ज्यामध्यें असतो तो यज्ञ औषधरूपच होय. ८. ज्या यज्ञामध्यें हें (प्रायश्चित्त) जाणणारा ब्रह्मा असतो तो यज्ञ याप्रमाणें उत्तरगामी होतो. ह्मणून ब्रह्मन्याच्या स्तुतिपर पुढील गाथा आहे-"यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति" [अर्थ=ज्या ज्या ठिकाणीं यज्ञामध्यें प्रमाद होतो तो तो ब्रह्मा सांधतो]. ९. (अशा प्रकारचा

ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳ सर्वाꣳश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह

ज्ञानी) मननशील ब्रह्मा हाच (खरा) ऋत्विज् होय. ज्याप्रमाणें घोडी योद्ध्याचें रक्षण करते त्याप्रमाणें यज्ञ, यजमान आणि सर्व ऋत्विज यांचें ब्रह्मा रक्षण करतो. ह्मणून हें (प्रायश्चित्त) जाणणाराच ब्रह्मा (यज्ञामध्यें) घ्यावा, हें न जाणणारा घेऊं नये. १०. इति सप्तदशः खंडः ॥ १७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्याय पांचवा.

जो (वयानें) ज्येष्ठ व (गुणांनीं) श्रेष्ठ अशाला जाणतो तो (स्वतः) ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो. प्राण हाच ज्येष्ठ व श्रेष्ठ

वै वासिष्ठं वेद वासिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥३॥ यो ह वै संपदं वेद सꣳहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा अहꣳश्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳ श्रेयानस्म्यहꣳ श्रेयानस्मीति

आहे. १. जो धनवत्तर अशाला जाणतो तो स्वजनांमध्यें धनवत्तर होतो. वाणी हीच धनवत्तर आहे. २. जो प्रतिष्ठा [स्थिति] जाणतो तो या लोकीं व परलोकीं प्रतिष्ठा [स्थिति] पावतो. चक्षु हीच प्रतिष्ठा आहे. ३. जो संपत्ति जाणतो त्याला दैवी व मानुष असे सर्व काम पावतात. श्रोत्र हीच संपत्ति आहे. ४. जो आयतन [आश्रयस्थान] जाणतो तो स्वजनांचें आयतन होतो. मन हेंच आयतन आहे. ५. एकदां हे सर्व प्राण श्रेष्ठ कोण यासंबंधानें ह्मणूं लागले, 'मीच श्रेष्ठ आहें' 'मीच श्रेष्ठ आहें.' ६. तेव्हां ते प्राण आपला पिता

॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम

जो प्रजापति त्याकडे जाऊन ह्मणाले, हे भगवन्, आमच्यांमध्यें श्रेष्ठ कोण? प्रजापति त्यांना ह्मणाला, तुमच्यामध्यें जो गेला असतां शरीर अत्यंत पापयुक्त [अशुद्ध, अस्पृश्य] दिसतें तो श्रेष्ठ होय. ७. तेव्हां वाणी निघून गेली. ती एक वर्षपर्यंत बाहेर राहून पुन्हां आली (तरी इतर जिवंत आहेत असें पाहून) ह्मणाली, माझ्यावांचून तुह्मी कसे जगूं शकलां? ते ह्मणाले, जसे मुके मनुष्य बोलतां येत नसलें तरी, प्राणानें श्वास घेणारे, चक्षूनें पहाणारे, श्रोत्रानें ऐकणारे व मनानें ध्यान करणारे असे असतात तसे आह्मी होतों. हें ऐकून

तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः

वाणीनें (आपण श्रेष्ठ नाहीं असें जाणून) पुन्हां त्यांच्यामध्यें प्रवेश केला. ८. नंतर चक्षु निघून गेला. तो एक वर्षपर्यंत बाहेर राहून पुन्हां आला (तरी इतर जिवंत आहेत असें पाहून) ह्मणाला, माझ्यावांचून तुह्मी कसे राहूं शकलां ? ते ह्मणाले, जसे अंधळे मनुष्य दिसत नसलें तरी, प्राणानें श्वास घेणारे, वाणीनें बोलणारे, श्रोत्रानें ऐकणारे व मनानें ध्यान करणारे असे असतात तसे आह्मी होतों. हें ऐकून चक्षूनें (आपण श्रेष्ठ नाहीं असें जाणून) पुन्हां त्यांच्यामध्यें प्रवेश केला. ९. नंतर श्रोत्र निघून गेलें. तें एक वर्षपर्यंत बाहेर राहून पुन्हां आलें (तरी इतर जिवंत आहेत असें पाहून) ह्मणालें, माझ्यावांचून तुह्मी कसे राहूं शकलां ? ते

प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह

ह्मणाले, जसे बहिरे मनुष्य ऐकूं येत नसलें तरी, प्राणानें श्वास घेणारे, वाणीनें बोलणारे, चक्षूनें पहाणारे व मनानें ध्यान करणारे असे असतात तसे आह्मी होतों. हें ऐकून श्रोत्रानें (आपण श्रेष्ठ नाहीं असें जाणून) पुन्हां त्यांच्यामध्यें प्रवेश केला. १०. नंतर मन निघून गेलें. तें एक वर्षपर्यंत बाहेर राहून पुन्हां आलें (तरी इतर जिवंत आहेत असें पाहून) ह्मणालें, माझ्यावांचून तुह्मी कसे राहूं शकलां ? ते ह्मणाले, जसे बालक कोवळ्या मनाचे असले तरी, प्राणानें श्वास घेणारे, वाणीनें बोलणारे, चक्षूनें पहाणारे व श्रोत्रानें ऐकणारे असे असतात तसे आह्मी होतों. हें ऐकून मनानें (आपण श्रेष्ठ नाहीं असें जाणून) पुन्हां त्यांच्यामध्यें प्रवेश

मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पड्वीशशंकून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तꣳ हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं

केला. ११. नंतर प्राण निघून जाऊं लागला तेव्हां, ज्याप्रमाणें चांगला अश्व पायांत बांधलेलें बंधन तोडून टाकतो त्याप्रमाणें, त्यानें इतर (वागादि) प्राणांना तोडलें. त्याबरोबर ते सर्व त्याच्याकडे येऊन ह्मणाले, भगवन्, मागें ये. आमच्यामध्यें तूंच श्रेष्ठ आहेस. जाऊं नकोस. १२. नंतर वाणी त्याला ह्मणाली, माझ्यामध्यें जी धनवत्ता आहे ती तुझ्यामध्यें आहे. चक्षु ह्मणाला, माझ्यामध्यें जी प्रतिष्ठा आहे ती तुझ्यामध्यें आहे. १३. श्रोत्र ह्मणालें, माझ्यामध्यें जी संपत्ति आहे ती तुझ्यामध्यें आहे. मन ह्मणालें, माझ्या-

तदायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भव-

मध्यें जें आयतन आहे तें तुझ्यामध्यें आहे. १४. या सर्वांना कोणी वाणी असें ह्मणत नाहीं, चक्षु असें नाहीं, श्रोत्रें नाहीं, मनें असें नाहीं; तर सर्वांना प्राण असेंच ह्मणतात. (कारण,) प्राण हीं सर्व (वाणी आदि) होतो. १५. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

तो (प्राण वाणी इत्यादींना) ह्मणाला, माझें अन्न कोणतें ? ते ह्मणाले, कुत्रे, पक्षी इत्यादिकांसह जें असतें (ह्मणजे सर्व प्राण्यांचें जें अन्न) तेंच तुझें अन्न. हें जें सर्व अन्न आहे हें प्राणाचेंच अन्न. अन हें प्राणाचें प्रत्यक्ष नांव. हें जो

तीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥ तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याꣳ रात्रौ सर्वौ-

(प्राणाचें माहात्म्य) जाणील त्याला सर्व अन्न मिळेल. १. प्राण ह्मणाला, माझें वस्त्र कोणतें ? ते ह्मणाले, उदक. ह्मणून अन्न खाण्याच्या अगोदर व नंतर (ब्राह्मण) उदकानें प्राणाचें परिधान करतात. हें जो जाणतो तो वस्त्रांनीं पूर्ण होतो, तो कधीं वस्त्रहीन असत नाहीं. २. हें ज्ञान जाबाल सत्यकामानें व्याघ्रपदाचा पुत्र गोश्रुति याला सांगितलें आणि ह्मणाला, हें ज्ञान जरी कोरड्या खांबाला सांगितलें तरी त्याला शाखा फुटतील व पालवी फुटेल (मग जिवंत मनुष्याला सांगितलें असतां किती फल येईल !) ३. आतां जर महत्त्व

षधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेदाय-

प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल तर अमावास्येचे दिवशीं (भूमिशयन, तप, सत्य, ब्रह्मचर्य इत्यादि नियमांची) दीक्षा घेऊन पूर्णिमेचे रात्रीं सर्व (ग्राम्य व आरण्य) ओषधी घेऊन त्यांचें दहीं व मध यांच्यामध्यें मंथन करावें [=कुटून गोळा तयार करावा]. " ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा " या मंत्रानें अग्नीमध्यें घृताची पळीनें आहुति देऊन पळी मंथामध्यें रिकामी करावी. ४. " वसिष्ठाय स्वाहा " या मंत्रानें अग्नीमध्यें घृताची आहुति देऊन पळी मंथामध्यें रिकामी करावी. " प्रतिष्ठायै स्वाहा " या मंत्रानें अग्नीमध्यें घृताची आहुति देऊन पळी मंथामध्यें रिकामी करावी. " संपदे स्वाहा " या मंत्रानें अग्नीमध्यें घृताची आहुति देऊन पळी मंथामध्यें

तनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥५॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचा-

रिकामी करावी. " आयतनाय स्वाहा " या मंत्रानें अग्नीमध्यें घृताची आहुति देऊन पळी मंथामध्यें रिकामी करावी. ५. नंतर अग्नीपासून जरा बाजूला होऊन ओंजळीमध्यें मंथ घ्यावा व " अमोनामासि अमा हि ते०...... " [अर्थ— तुझें नांव अमः आहे. कारण हें सर्व (जगत्) तुझ्या बरोबर [=सह=अमा] आहे. हा प्राणरूपी मंथ सर्वांमध्यें ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, राजा व अधिपति आहे. हा मला ज्येष्ठत्व, श्रेष्ठत्व, राज्य आणि आधिपत्य देवो. हें सर्व मला प्राप्त होवो] असा मंत्र म्हणावा. ६. नंतर त्या मंथाचें पुढील ऋचेनें पादशः आचमन [एकेका पादानें एकेक आचमन] करावें—" तत्सवितु-

मति श्रेष्ठꣳ सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥ तदेष श्लोकः ॥ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति ॥

वृणीमहे; " आचमन करावें. " वयं देवस्य भोजनं; " आचमन करावें. " श्रेष्ठं सर्वधातमं; " आचमन करावें. " तुरं भगस्य धीमहि " असें ह्मणून सर्व प्राशन करावें. [मंत्राचा अर्थ—सर्वांचा प्रसविता जो आदित्यरूपी प्राण त्याचें मंथरूप जें हें श्रेष्ठ, सर्व जगताचें धारण करणारें असें भोजन त्याची आह्मी प्रार्थना करतों. त्या सवित्याच्या [भगस्य] स्वरूपाचें आह्मी शीघ्र ध्यान करतों]. नंतर तें कंसाकार अथवा चमसाकार पात्र धुऊन ठेवावें. अग्नीच्या पश्चिमेस पूर्वाभिमुख होत्साता कृष्णाजिनावर अथवा केवळ भूमीवर शयन करावें. वाणीचें नियमन करावें व घाबरूं नये [संयतचित्त असावें]. जर स्वप्नामध्यें स्त्री दिसेल तर कर्म सफळ झालें असें समजावें.

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालाना॰ समितिमेयाय त॰ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त३ इति न भगव

७. याविषयीं पुढील मंत्र आहे—काम्य कर्म झालें ह्मणजे जर स्वप्नांमध्यें स्त्री दिसेल तर त्या स्वप्नदर्शनामध्यें समृद्धि आहे असें जाणावें. ८. इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

आरुणीचा पुत्र श्वेतकेतु पंचालांच्या सभेमध्यें गेला. तेथें त्याला जीवलपुत्र (राजा) प्रवाहण ह्मणाला, कुमारा, तुला तुझ्या पित्यानें विद्या शिकविली आहे काय? तो ह्मणाला, भगवन्, होय. १. प्रवाहण ह्मणाला, या लोकांतून प्रजा वर जातात हें तूं जाणतोस काय? श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन नाहीं. प्रवाहण ह्मणाला, प्रजा वर गेल्यानंतर या लोकीं परत येतात हें जाणतोस काय? श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन् नाहीं.

इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्या-माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथ९ सोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति स हायस्तः पितुरर्धमेयाय

प्रवाहण ह्मणाला, देवयान व पितृयाण या दोन मार्गांचें भिन्न होण्याचें स्थान कोणतें तूं जाणतोस काय? श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन् नाहीं. २, प्रवाहण ह्मणाला, तो पितृलोक कां पूर्ण होत नाहीं तूं जाणतोस काय ? श्वेतकेतु ह्मणाला, नाहीं. प्रवाहण ह्मणाला, पांच आहुति हवन केल्यानंतर (सहावी आहुति जें) उदक (तें) पुरुष असें नाम पावतें हें तूं जाणतोस काय? श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, नाहीं. ३. तेव्हां प्रवाहण ह्मणाला, तर मग मी विद्या शिकलों आहें असें तूं ह्मणालास तें काय? (मीं विचारलेल्या) या प्रश्नांचें उत्तर ज्याला माहीत नाहीं त्याला विद्यायुक्त कसें ह्मणावें? तेव्हां तो

तꣳ होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥४॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकंचन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हांचकार स ह प्रातः सभाग.

राजानें त्रास दिलेला श्वेतकेतु आपल्या बापाच्या घरीं आला आणि त्याला ह्मणाला, (समावर्तनकालीं) तुला विद्या शिकविली असें आपण मला विद्या न शिकवितां सांगितलें. ४. त्या मूर्खानें मला पांच प्रश्न केले पण त्यांतल्या एकाचेंहि उत्तर मी देऊं शकलों नाहीं. पिता ह्मणाला, ज्याप्रमाणें तूं एकाचेंहि उत्तर देऊं शकला नाहींस त्याप्रमाणें मीहि तें जाणत नाहीं. मी जर जाणत असतों तर तुला कां बरें सांगितलें नसतें ? ५. तो गौतम (गोत्रोत्पन्न आरुणि) राजाच्या स्थानाप्रत गेला. तो आलेला पाहून राजानें त्याचें आतिथ्य केलें. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं राजा सभेला गेला तेव्हां

उदेयाय त१ँ होवाच मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति स ह कृच्छ्रीबभूव ॥ ६ ॥ त९ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार त१ँ होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु

(तेथें सभेंत) गौतम उभा राहिला. त्याला राजा ह्मणाला, भगवन् गौतम, मानुष वित्ताचा वर मागा. गौतम ह्मणाला, राजा, मानुष वित्त तुझें तुजपाशींच राहूं दे. माझ्या कुमाराला तूं जें भाषण बोललास तेंच माझ्याबरोबर बोल. हें ऐकून राजा दुःखी झाला. ६. तेव्हां त्यानें गौतमाला तूं येथें बराच काळ रहा अशी आज्ञा केली आणि सांगितलें, गौतमा, कारण ती विद्या मला सांगा असें तूं मला ह्मणत आहेस ह्मणून. तुझ्या अगोदर [ह्म. अद्यापपर्यंत] ही विद्या ब्राह्मणांकडे गेलेली नाहीं. ह्मणून सर्व लोकांमध्यें क्षत्रियांकडून (या विद्येचें) शिक्षण (शिष्यांना) मिळत आलें, याप्रमाणें

क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥
इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो

सांगून राजा त्याला विद्या सांगता झाला. ७. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

हे गौतमा, हा लोक ह्मणजे अग्नि होय. आदित्य ही याची समिधा, आदित्याचे किरण हा धूम, दिवस ही ज्वाला, चंद्रमा हे निखारे आणि नक्षत्रें या ठिणग्या. १. अशा या अग्नीमध्यें देव श्रद्धेचें हवन करतात. त्या आहुतीपासून सोम राजा उत्पन्न होतो. २. इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

हे गौतमा, पर्जन्य हा अग्नि होय. वायु ही त्याची समिधा,

विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳ संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ संभवति ॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥६॥

अभ्रें हा धूम, वीज ही ज्वाला, अशनि [इंद्रधनुष्य] हे निखारे आणि मेघगर्जना या ठिणग्या. १. अशा या अग्नीमध्यें देव सोम राजाचें हवन करतात. त्या आहुतीपासून वृष्टि उत्पन्न होते. २. इति पंचम खंडः ॥ ५ ॥

हे गौतमा, पृथिवी हा अग्नि होय. संवत्सर ही त्याची समिधा, आकाश हा धूम, रात्रि ही ज्वाला, दिशा हे निखारे आणि उपदिशा या ठिणग्या. १. अशा या अग्नीमध्यें देव वृष्टीचें हवन करतात. त्या आहुतीपासून अन्न उत्पन्न होतें. २. इति षष्ठः खंडः ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥१॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स

हे गौतमा, पुरुष हा अग्नि होय. वाणी ही त्याची समिधा, प्राण हा धूम, जिव्हा ही ज्वाला, चक्षु हे निखार आणि श्रोत्र या ठिणग्या. १. अशा या अग्नीमध्यें देव अन्नाचें हवन करतात. त्या आहुतीपासून रेत उत्पन्न होतें. २. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

याप्रमाणें पांच आहुति झाल्या म्हणजे उदकाला पुरुष

उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽ-

ही संज्ञा प्राप्त होते. तो उल्बानें वेष्टित असा गर्भ दहा अथवा नऊ महिने अथवा यांहून कमी अधिक कालपर्यंत आंत राहिल्यानंतर जन्म पावतो. १. जन्म पावल्यावर (कर्मानुसार) जितकें आयुष्य असेल तितका जगतो. तो मरण पावला ह्मणजे (कर्मानें) निर्दिष्ट अशा लोकाप्रत (जाण्यासाठीं) त्याला येथून [घरांतून अथवा ग्रामांतून] अग्नीप्रत--ज्याच्यापासून तो इकडे आला व ज्याच्यापासून तो उत्पन्न झाला त्या अग्नीप्रत--नेतात. २. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

याप्रमाणें हें (पंचाग्निदर्शन) जे (गृहस्थ) जाणतात आणि जे (वानप्रस्थ व संन्यासी) अरण्यामध्यें श्रद्धा आणि

र्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरꣳ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाꣳस्तान्नैते संवत्सरमभि-

तप यांची उपासना करतात ते सर्व अर्चिरभिमानिनी देवतेप्रत जातात. अर्चीपासून दिवस, दिवसापासून शुक्ल पक्ष, शुक्ल पक्षापासून उत्तरायणाचे सहा मास, त्या मासांपासून संवत्सर, संवत्सरापासून आदित्य, आदित्यापासून चंद्र आणि चंद्रापासून विद्युत्. त्या ठिकाणीं (ब्रह्मलोकींचा) अमानव पुरुष येऊन त्यांना ब्रह्माकडे नेतो. हा देवयान मार्ग होय. १. २. जे गांवामध्यें [ब्र० गृहस्थ] इष्ट [अग्निहोत्रादि], पूर्त [वापीतडागादि] आणि दान यांची उपासना करतात ते धूमाप्रत जातात. धूमापासून रात्र, रात्रीपासून कृष्ण पक्ष,

प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-
माकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा
भक्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं
पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो
भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधि-
वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्र-

कृष्ण पक्षापासून दक्षिणायनाचे सहा मास. दक्षिणायनापासून हे संवत्सराप्रत जात नाहींत. ३. दक्षिणायनापासून पितृलोक, पितृलोकापासून आकाश, आकाशापासून चंद्र. हाच सोम राजा होय. हाच देवांचें अन्न. याला देव भक्षण करतात. ४. कर्मांचा क्षय होईपर्यंत याचे ठिकाणीं वास करून पुन्हां याच मार्गानें परत येतात. ह्मणजे—या चंद्रा-पासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायु होऊन धूम होतो, धूम होऊन अभ्र होतो. ५. अभ्र होऊन मेघ होतो, मेघ होऊन वर्षाव करतो. तेव्हां ते (प्राणी) व्रीहि, यव, ओषधी,

पतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचाति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्ये-

वनस्पति, तीळ, उडीद इत्यादि प्रकारें जन्म पावतात. त्यापासून, बाहेर निघण्यास कठिण असें अन्न होतें. हें अन्न जो भक्षण करतो त्याच्या आकृतीचा (प्राणी) उत्पन्न होतो. ६. या लोकीं जे पुण्याचरणी असतात त्यांना तत्काल (पुन्हां) ब्राह्मण, क्षत्रिय अथवा वैश्य असा पुण्य जन्म प्राप्त होतो. पण जे अशुभाचरणी असतात त्यांना कुत्रा, शूकर, चंडाल असा अशुभ जन्म प्राप्त होतो. ७. या दोन्ही पंथांपैकीं जे कोणत्याहि पंथानें जात नाहींत ते क्षुद्र, वारंवार जन्म पावणारे प्राणी होतात. उत्पन्न व्हावें आणि मरण पावावें

तत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरꣳस्तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न स ह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

असें यांचें तिसरें स्थान आहे. ह्मणून (तो) पितृलोक कधीं पूर्ण होत नाहीं. ह्मणून (या तृतीय पंथापासून) अलिप्त रहावें. याविषयीं पुढील श्लोक आहे. ८. ब्राह्मणाचें धन चोरणारा, दारु पिणारा ब्राह्मण, गुरुतल्पग आणि ब्राह्मणहत्या करणारा हे चार आणि यांच्याशीं संबंध ठेवणारा हे सर्व पतन पावतात. ९. याप्रमाणें जो या पांच अग्नींना जाणतो तो आणि त्याच्याशीं संबंध ठेवणारा देखील पापानें लिप्त होत नाहीं. तो शुद्ध, पवित्र व पुण्यलोकगामी होतो. १०. इति दशमः खंडः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमाꣳसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह संपादयांचकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रि-

उपमन्यूचा पुत्र प्राचीनशाल, पुलुषाचा पुत्र सत्ययज्ञ, भाल्लवीचा पुत्र इंद्रद्युम्न, शर्कराक्षाचा पुत्र जन आणि अश्वतराश्वाचा पुत्र बुडिल हे सर्व महागृहस्थ, श्रुतिसंपन्न ब्राह्मण एकत्र जमले व "आमचा आत्मा कोण ?" "ब्रह्म म्हणजे काय ?" याचा विचार करूं लागले. १. त्या सर्व थोर ब्राह्मणांनीं विचार ठरविला कीं, अरुणपुत्र उद्दालक या वैश्वानर आत्म्याला जाणतो; आपण त्याच्याकडे जाऊं. त्याप्रमाणें ते त्याच्याकडे गेले. २. त्यानें आपणांशीं विचार केला कीं, हे महागृहस्थ, महाश्रोत्रिय मला प्रश्न करतील. त्यांना मी (कांहीं) सर्व

यास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकै-

सांगू शकणार नाहीं. करितां मीं दुसऱ्या ज्ञात्याचें नांव सांगावें. ३. (तेव्हां) तो (त्यांना) ह्मणाला, हे भगवन्तः केकयपुत्र अश्वपति (राजा) सांप्रत या वैश्वानर [विश्वाचा मित्र] आत्म्याला जाणतो. तेव्हां आपण त्याच्याकडे जाऊं. त्याप्रमाणें ते त्याच्याकडे गेले. ४. ते आलेले पाहून त्यानें [अश्वपतीनें] प्रत्येकाचें पृथक् आतिथ्य केलें. (दुसरे दिवशीं) प्रातःकाळीं (शयन) त्यागून उठल्यावर तो राजा ह्मणाला, माझ्या राज्यामध्यें (कोणी) चोर नाहीं, अनुदार नाहीं, मद्यपी नाहीं, (कोणी ब्राह्मण) अनाहिताग्नि नाहीं,

कस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥५॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्‌ तं हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥६॥ तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥७॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अविद्वान् नाहीं, कोणी स्वैर नाहीं, मग स्वैरिणी कोठून असणार ? हे भगवन्तः मी यज्ञ करणार आहें. एकेका ऋत्विजाला जितकें धन देईन तितकेंच आपणांलाहि देईन. कारितां (यज्ञप्रसंगीं) आपण येथें रहावें. ५. ते ह्मणाले, ज्या कार्याकरितां मनुष्य (दुसऱ्याकडे) जातो तें कार्य त्याला सांगावें. तूं वैश्वानर आत्म्याला जाणतोस. तो आह्मांला सांग. ६. राजा त्यांना ह्मणाला, उद्यां सकाळीं तुह्मांला सांगेन. त्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं सकाळीं ते हातांत समिधा घेऊन राजाकडे गेले. तेव्हां त्यांचें उपनयन न करितां त्यांना राजा बोलता झाला. ७. इति एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते

हे उपमन्युपुत्र, तूं कोणत्या (वैश्वानर) आत्म्याची उपासना करतोस ? तो ह्मणाला, हे भगवन् राजा, मी द्युलोकाची उपासना करतों. राजा ह्मणाला, ज्याची तूं उपासना करतोस तो चांगल्या तेजानें युक्त असा वैश्वानर आत्मा आहे. ह्मणून तुझ्या कुळामध्यें (सोमाचें) सवन, प्रसुत आणि (सत्रादिकांचे प्रसंगीं) असुत हीं चांगलीं दिसतात [ह्मणजे तुझ्या कुलांतील मनुष्य कर्मी आहेत]. १. तूं (पुष्कळ) अन्न खाशील, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहाशील. जो या प्रकारें वैश्वानर आत्म्याची उपासना करतो तो (पुष्कळ) अन्न खातो, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहातो, त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मतेज रहातें. हा (द्युलोक) आत्म्याचें शिर आहे [सर्व नाहीं]. (ह्मणून

मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो

संपूर्ण आत्म्याच्या ज्ञानाकरितां) जर मजकडे आला नसतास तर तुझें मस्तक तुटून पडलें असतें. इति द्वादशः खंडः ॥ १२ ॥

नंतर तो राजा पुलुषपुत्र सत्ययज्ञाला ह्मणाला, हे प्राचीनयोग्या [?], तूं कोणत्या वैश्वानर आत्म्याची उपासना करतोस ? तो ह्मणाला, हे भगवन् राजा, मी आदित्याची उपासना करतों. राजा ह्मणाला, ज्याची तूं उपासना करतोस तो विश्वरूप [शुक्ल इत्यादि सर्वरूप] असा वैश्वानर आत्मा आहे. ह्मणून तुझ्या कुलामध्यें पुष्कळ विश्वरूप [इहलोकाच्या व परलोकाच्या अर्थासाठीं नानाप्रकारचीं पुण्य-

दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै

कर्मादि साधनें] दिसतें. १. खेचरांचा रथ, दासी व निष्क [कंठी] यांनीं तूं युक्त रहाशील, (पुष्कळ) अन्न खाशील, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहाशील. जो या प्रकारें वैश्वानर आत्म्याची उपासना करतो तो (पुष्कळ) अन्न खातो, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहातो, त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मतेज रहातें. हा (आदित्य) आत्म्याचा चक्षु आहे. ह्मणून जर मजकडे आला नसतास तर तूं अंधळा झाला असतास. २. इति त्रयोदशः खंडः ॥ १३ ॥

नंतर तो राजा भाल्लविपुत्र इंद्रद्युम्नाला ह्मणाला, हे वैयाघ्रपद्या [?], तूं कोणत्या वैश्वानर आत्म्याची

पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥अत्स्यन्नं पश्यासि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥
इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

उपासना करतोस ? तो ह्मणाला, हे भगवन् राजा, मी वायूची उपासना करतों. राजा ह्मणाला, ज्याची तूं उपासना करतोस तो पृथग्वर्त्मा [नाना प्रकारचे मार्ग असलेला] असा वैश्वानर आत्मा आहे. ह्मणून तुला (वस्त्र, अन्न इत्यादि) नाना प्रकारचे बलि प्राप्त होतात. नाना प्रकारचे अनेक रथ मिळतात. १. तूं (पुष्कळ) अन्न खाशील, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहाशील. जो या प्रकारें वैश्वानर आत्म्याची उपासना करतो तो (पुष्कळ) अन्न खातो, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहातो, त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मतेज रहातें. हा (वायु) आत्म्याचा प्राण आहे. ह्मणून जर मजकडे आला नसतास तर तुझा प्राण

अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच संदे-

निघून गेला असता. २. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

नंतर तो राजा शर्कराक्षपुत्र जनाला ह्मणाला, तूं कोणत्या आत्म्याची उपासना करतोस ? तो ह्मणाला, हे भगवन् राजा, मी आकाशाची उपासना करतों. राजा ह्मणाला, ज्याची तूं उपासना करतोस तो बहुगत [सर्वगत] असा वैश्वानर आत्मा आहे. ह्मणून तूं (पुत्रपौत्रादि) प्रजा व धन यांनीं समृद्ध आहेस. १. तूं (पुष्कळ) अन्न खाशील, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहाशील. जो या प्रकारें वैश्वानर आत्म्याची उपासना करतो तो (पुष्कळ) अन्न खातो, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहातो, त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मतेज रहातें. हा (आकाश) आत्म्याचें

हस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वꣳ रयिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं

मध्यम शरीर आहे. ह्मणून जर मजकडे आला नसतास तर तुझें शरीर क्षय पावून नष्ट झालें असतें. २. इति पंचदशः खंडः ॥ १५ ॥

नंतर तो राजा अश्वतराश्वपुत्र बुडिलाला ह्मणाला, हे वैयाघ्रपद्या, तूं कोणत्या आत्म्याची उपासना करतोस? तो ह्मणाला, हे भगवन् राजा, मी उदकाची उपासना करतों. राजा ह्मणाला, ज्याची तूं उपासना करतोस तो अन्नरूपी (अथवा धनरूपी) असा वैश्वानर आत्मा आहे. ह्मणून अन्नवान् व पुष्ट आहेस. १. तूं (पुष्कळ) अन्न खाशील, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहाशील. जो या प्रकारें वैश्वानर

पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठि-

आत्म्याची उपासना करतो तो (पुष्कळ) अन्न खातो, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहातो, त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मतेज रहातें. हें (उदक) आत्म्याचा बस्ति होय. ह्मणून जर मजकडे आला नसतास तर तुझा बस्ति फुटला असता. २. इति षोडशः खंडः ॥ १६ ॥

नंतर तो राजा अरुणपुत्र उद्दालकाला ह्मणाला, गौतमा, तूं कोणत्या आत्म्याची उपासना करतोस ? तो ह्मणाला, हे भगवन् राजा, मी पृथिवीची उपासना करतों. राजा ह्मणाला, ज्याची तूं उपासना करतोस तो प्रतिष्ठारूपी [=पाय] असा

तोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २॥
इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं

वैश्वानर आत्मा आहे. ह्मणून (पुत्रादि) प्रजा व पशु यांनीं प्रतिष्ठायुक्त आहेस. १. तूं (पुष्कळ) अन्न खाशील, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहाशील. जो या प्रकारें वैश्वानर आत्म्याची उपासना करतो तो (पुष्कळ) अन्न खातो, प्रिय (पुत्रपौत्रादि) पहातो, त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मतेज रहातें. ही (पृथिवी) वैश्वानराचे पाय होत. ह्मणून जर मजकडे आला नसतास तर तुझे पाय गळून पडले असते. २. इति सप्तदशः खंडः ॥ १७ ॥

(नंतर) तो राजा त्यांना ह्मणाला, तुह्मी प्रत्येकजण निरनिराळया (एकेका अंगानें) या वैश्वानर [सर्व लोकांना

विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा-
त्मा संदेहो बहुलो वस्तिरव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव

पुण्यपापानुरूप गर्तीला नेणाऱ्या] आत्म्याला जाणून अन्न भक्षण करतां [= जगतां]. परंतु जो (द्युमूर्धादि) सर्व अवयवांनीं युक्त (अथवा शास्त्रोपदिष्ट द्युलोकादि परिमाण-युक्त) [प्रादेशमात्रः] व प्रत्यगात्मतेनें [= प्रतिशरीरीं संचार करणारा हा एकच आहे अशा ज्ञानानें] जाणल्या जाणाऱ्या अशा या वैश्वानर आत्म्याची जो उपासना करतो तो सर्व लोकांमध्यें, सर्व भूतांमध्यें, सर्व आत्म्यांमध्यें (आपण एकरूप आहोंत असें जाणून) अन्न भक्षण करतो. १. त्या या वैश्वानर आत्म्याचा सुतेज असा (द्युलोक) हें शिर, विश्वरूप आदित्य हा चक्षु, पृथग्वर्त्मा वायु हा प्राण, बहुगत आकाश हा मध्य शरीरस्थ आत्मा, अन्न हा बस्ति, पृथिवी

वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥२॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳ स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥१॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच

हे पाय, उर ही वेदि, (उरस्थ) लोम हे दर्भ, गार्हपत्य अग्नि हें हृदय, अन्वाहार्यपचन अग्नि हें मन आणि आहवनीय अग्नि हें मुख होय. २. इति अष्टादशः खंडः ॥ १८ ॥

(भोजनकालीं) जें अन्न प्रथम पुढें येतें तें होमद्रव्य होय. (त्याचें जाठर अग्नीमध्यें हवन करावें). जी पहिली आहुति हवन करावयाची ती "प्राणाय स्वाहा" असें ह्मणून हवन करावी. ह्मणजे प्राण तृप्त होतो. १. प्राण तृप्त झाला ह्मणजे चक्षु तृप्त होतो. चक्षु तृप्त झाला ह्मणजे आदित्य तृप्त होतो. आदित्य तृप्त झाला ह्मणजे द्युलोक तृप्त होतो. द्युलोक तृप्त झाला ह्मणजे, द्युलोक व आदित्य हे ज्याच्या

द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-

अधिष्ठानानें रहातात तें [= वैश्वानर आत्मा] तृप्त होतें. ह्मणजे मग स्वतः भोजन करणारा तृप्त होतो; प्रजा, पशु, भक्षणीय अन्न, (शरीरस्थ) तेज व ब्रह्मतेज यांनीं युक्त होतो. २. इति एकोनविंशः खंडः ॥ १९ ॥

जी दुसरी आहुति हवन करावयाची ती "व्यानाय स्वाहा" असें ह्मणून हवन करावी. ह्मणजे व्यान तृप्त होतो. १. व्यान तृप्त झाला ह्मणजे श्रोत्र तृप्त होतें. श्रोत्र तृप्त झालें ह्मणजे चंद्रमा तृप्त होतो. चंद्रमा तृप्त झाला ह्मणजे दिशा तृप्त होतात. दिशा तृप्त झाल्या ह्मणजे दिशा व चंद्रमा हीं ज्याच्या अधिष्ठानानें

तेष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशु-भिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपा-नस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति

रहातात तें तृप्त होतें. ह्मणजे मग स्वतः भोजन करणारा तृप्त होतो; प्रजा, पशु, भक्षणीय अन्न, (शरीरस्थ) तेज व ब्रह्म-तेज यांनीं युक्त होतो. २. इति विंशः खंडः ॥ २० ॥

जी तिसरी आहुति हवन करावयाची ती "अपानाय स्वाहा" असें ह्मणून हवन करावी. ह्मणजे अपान तृप्त होतो. १. अपान तृप्त झाला ह्मणजे वाणी तृप्त होते. वाणी तृप्त झाली ह्मणजे अग्नि तृप्त होतो. अग्नि तृप्त झाला ह्मणजे पृथिवी तृप्त होते. पृथिवी तृप्त झाली ह्मणजे पृथिवी व अग्नि हीं ज्याच्या अधिष्ठानानें रहातात तें तृप्त होतें. ह्मणजे मग स्वतः भोजन करणारा तृप्त

तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्म-वर्चसेनेति ॥ २ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन

होतो; प्रजा, पशु, भक्षणीय अन्न, (शरीरस्थ) तेज व ब्रह्मतेज यांनीं युक्त होतो. २. इति एकविंशः खंडः ॥ २१ ॥

जी चवथी आहुति हवन करावयाची ती "समानाय स्वाहा" असें ह्मणून हवन करावी. ह्मणजे समान तृप्त होते. १. समान तृप्त झाला ह्मणजे मन तृप्त होतें. मन तृप्त झालें ह्मणजे पर्जन्य तृप्त होतो. पर्जन्य तृप्त झाला ह्मणजे विद्युत् तृप्त होते. विद्युत् तृप्त झाली ह्मणजे विद्युत् व पर्जन्य हीं ज्याच्या अधिष्ठानानें रहातात तें तृप्त होतें. ह्मणजे मग स्वतः भोजन करणारा तृप्त होतो; प्रजा, पशु, भक्षणीय अन्न, (शरीरस्थ)

तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति त्वक् तृप्यति त्वाचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्याति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

तेज व ब्रह्मतेज यांनीं युक्त होतो. २. इति द्वाविंशः खंडः ॥ २२ ॥

जी पांचवी आहुति हवन करावयाची ती " उदानाय स्वाहा " असें ह्मणून हवन करावी. ह्मणजे उदान तृप्त होतो. १. उदान तृप्त झाला ह्मणजे त्वचा तृप्त होते. त्वचा तृप्त झाली ह्मणजे वायु तृप्त होतो. वायु तृप्त झाला ह्मणजे आकाश तृप्त होतें. आकाश तृप्त झालें ह्मणजे वायु व आकाश हीं ज्याच्या अधिष्ठानानें रहातात तें तृप्त होतें. ह्मणजे मग स्वतः भोजन करणारा तृप्त होतो; प्रजा, पशु, भक्षणीय अन्न,

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳ हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्मादु हैवं विद्यद्यपि चण्डालायो

(शरीरस्थ) तेज व ब्रह्मतेज यांनीं युक्त होतो. २. इति त्रयोविंशः खंडः ॥ २३ ॥

हें न जाणतां जो कोणी अग्निहोत्राचें हवन करतो त्याचें तें हवन निखाऱ्यांवांचून असलेल्या भस्मामध्यें हवन केल्याप्रमाणें होतें. १. पण जो हें सर्व जाणून अग्निहोत्राचें हवन करतो त्याचें तें हवन सर्व लोकांमध्यें, सर्व भूतांमध्यें, सर्व आत्म्यांमध्यें (आपण एकरूप आहोंत या ज्ञानानें युक्त) असें हवन होतें. २. हें जाणून जो अग्निहोत्राचें हवन करतो त्याचीं सर्व पापें, समिधेचें अग्र अग्नीमध्यें टाकल्याबरोबर जसें पेट घेतें त्याप्रमाणें, नाश पावतात. ३. ह्मणून त्यानें जरी

च्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते॥ एवꣳसर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥५॥ इति चतुर्विंशः खण्डः॥२४॥ इति पंचमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो

(उच्छिष्ट देण्याला अपात्र असा जो) चंडाल त्याला उच्छिष्ट दिलें तरी तें वैश्वानर आत्म्यामध्येंच हवन केल्याप्रमाणें होय. याविषयीं पुढील श्लोक आहे. ४. ज्याप्रमाणें क्षुधित बालक मातेची उपासना करतात त्याप्रमाणें सर्व भूतमात्र अग्निहोत्राची उपासना करतात; [ह्म० सर्व जग भोजनानें तृप्त होतें]. ५. इति चतुर्विंशः खंडः ॥ २४ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अध्याय सहावा.

आरुणीचा [अरुणपुत्राचा] श्वेतकेतु नामें पुत्र होता. त्याला [श्वेतकेतूला] पिता ह्मणाला, श्वेतकेतु, (आपल्या

वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंꣳशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना

कुलगुरूकडे जाऊन अध्ययन करीत) ब्रह्मचर्यानें रहा. नाहींतर बाळा, आमच्या कुळांत जन्माला येऊन अध्ययन न केल्यामुळें ब्रह्मबंधु [ब्राह्मणाचा बंधु=स्वतः ब्राह्मणगुणांनीं युक्त नाहीं असा] होणें हें योग्य नाहीं. १. (त्याप्रमाणें) बारा वर्षांचा श्वेतकेतु आचार्याकडे आला. चोवीस वर्षांचा होईपर्यंत त्यानें सर्व वेदांचें अध्ययन केलें. तेव्हां आपल्या समान (ज्ञाता) कोणी नाहीं असें त्याला वाटूं लागलें [महामनाः], आपण कोणत्याहि प्रश्नाचें उत्तर देण्यास समर्थ आहोंत असें तो समजूं लागला [अनूचानमानी = अनुवचनसमर्थः] व त्याचा स्वभाव विनयरहित [स्तब्धः] झाला. तो परत आला तेव्हां पित्यानें त्याला विचारलें, बाळा, श्वेतकेतु, तूं महामना, अनूचानमानी व स्तब्ध झाला आहेस; तर

अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥
येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं
नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ यथा सोम्यैके-
न मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन
लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो

(ज्याचे योगानें परब्रह्म दर्शविलें जातें) तो आदेश [ज्ञान अथवा तत्त्व] तूं गुरूला विचारलास काय ? २. ज्या आदेशाचे ज्ञानानें अश्रुत गोष्टी श्रुत होतात, अतर्कित गोष्टी तर्कित होतात आणि अज्ञात गोष्टी ज्ञात होतात तो आदेश. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, असा आदेश कोणता ? ३. पिता ह्मणाला, बाळा, ज्याप्रमाणें मृत्तिकेच्या एका भांड्यानें इतर सर्व मृत्तिकाविकार जाणतां येतो, कारण विकार हें नुसतें वाणीचें अवलंबन आहे, मृत्तिका हेंच केवळ सत्य आहे; ४. बाळा, ज्याप्रमाणें सुवर्णाच्या एका वस्तूनें इतर सर्व (कटककेयूरादि) सुवर्णविकार जाणतां येतो, कारण विकार हें नुसतें

नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ नवै नूनं भगवन्तस्त एतद–वेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाणीचें अवलंबन आहे, सुवर्ण हेंच केवळ सत्य आहे; ५. बाळा, ज्याप्रमाणें एकदां नख ओरखडून कळलेल्या लोह-पिंडानें इतर सर्व लोहविकार जाणतां येतो, कारण विकार हें नुसतें वाणीचें अवलंबन आहे, लोह हेंच केवळ सत्य आहे; त्याप्रमाणें मी ह्मणतों हा आदेश आहे. ६. श्वेतकेतु ह्मणाला, त्या माझ्या गुरूला हें तत्त्व (अथवा हा आदेश) माहीत नाहीं. कारण, जर मला सांगितला असता तर त्यांनीं मला कां बरें सांगितला नसता ? तेव्हां (हें तत्त्व) आपणच मला सांगा. पिता ह्मणाला, बाळा ठीक आहे, सांगतों. ७. इति

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहु-
रसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत
॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ स्यादिति होवाच कथम-
सतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
तीयम् ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृ-
जत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत।

प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

बाळा, जगाच्या उत्पत्तीचे पूर्वीं [अग्रे] एक, अद्वितीय असें सत् मात्र होतें. (तें न समजल्यामुळें) कोणी (वैनाशिक) ह्मणतात, पूर्वीं एक, अद्वितीय असें असत् होतें व त्या असतापासून सत् उत्पन्न झालें. १. पण बाळा, असें असतापासून सत् उत्पन्न होणें कसें शक्य होईल ? (होणें शक्य नाहीं). ह्मणून पूर्वीं सत्च—एक व अद्वितीय असेंच—होतें. २. त्यानें पाहिलें कीं, मीं बहुत व्हावें आणि मीं अधिक उत्पन्न व्हावें. (तेव्हां) त्यानें तेज उत्पन्न केलें. त्या तेजानें [तेजोरूपी सतानें] पाहिलें कीं, मीं बहुत व्हावें

तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं

आणि अधिक उत्पन्न व्हावें. (तेव्हां) त्यानें उदक उत्पन्न केलें. ह्मणून जेव्हां कोणी मनुष्य तप्त होतो [शोचति] अथवा स्वेद पावतो तेव्हां तेजापासूनच उदक उत्पन्न होतें (असें आपण पहातों) ३. त्या उदकानें [उदकरूपी तेजानें] पाहिलें कीं, आपण बहुत व्हावें आणि अधिक उत्पन्न करावें. (तेव्हां) त्यानें अन्न उत्पन्न केलें. ह्मणून ज्या कोठें वृष्टि होते तेथेंच पुष्कळ अन्न उत्पन्न होतें. ह्मणून उदकापासूनच आद्य असें अन्न उत्पन्न होतें. ४. इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

या (पक्षी, मनुष्य, पशु आदि) भूतांच्या उत्पत्तीचीं

जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो

तीन बीजें आहेत--अंडज, जीवज आणि उद्भिज्ज. १. ती (सत्) देवता पहाती झाली कीं, या तीन (तेज, उदक व अन्न) देवतारूपी मीं या (स्वबुद्धिस्थ) जीव [=प्राणधारण कर्ता] आत्म्यामध्यें प्रवेश करून नाम व रूप हीं स्पष्ट करावीं. २. त्यांपैकीं प्रत्येकाचें त्रिवृत करावें [म्हणजे प्रत्येकामध्यें तीन गुण त्यांपैकीं एकाचें प्राधान्य आणि बाकी दोहोंचे अंश]. त्याप्रमाणें याच (सद्रूपी) देवतेनें याच जीव आत्म्यामध्यें या तीन देवतांचा प्रवेश करवून प्रत्येकाचीं नामें व रूपें स्पष्ट केलीं. ३. त्यांपैकीं प्रत्येकीचें तिनें त्रिवृत केलें. बाळा, या त्रिवृत अशा (तेज, उदक व अन्न) देवता त्रि-

देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥४॥
इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि

वृत होऊन प्रत्येक एकेक कशा झाल्या तें (मी तुला सांगतों) श्रवण कर. ४. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

अग्नीचें जें तांबडें रूप तें तेजाचें रूप होय, जें शुक्ल रूप तें उदकाचें आणि कृष्ण रूप तें अन्नाचें. याप्रमाणें अग्नीचें अग्नित्व गेलें. जो ह्मणून विकार तो केवळ वाचेचा अवलंब होय. हीं तीन रूपें हेंच सत्य होय. १. आदित्याचें जें तांबडें रूप तें तेजाचें रूप, शुक्ल रूप तें उदकाचें आणि कृष्ण रूप तें अन्नाचें. याप्रमाणें आदित्याचें आदित्यत्व गेलें. जो ह्मणून विकार तो केवळ वाचेचा अवलंब होय. हीं तीन रूपें हेंच

रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाह-

सत्य होय. २. चंद्राचें जें तांबडें रूप तें तेजाचें रूप, शुक्ल रूप तें उदकाचें आणि कृष्ण रूप तें अन्नाचें. याप्रमाणें चंद्राचें चंद्रत्व गेलें. जो ह्मणून विकार तो केवळ वाचेचा अवलंब होय. हीं तीन रूपें हेंच सत्य होय. ३. विजेचें जें तांबडें रूप तें तेजाचें रूप, शुक्ल रूप तें उदकाचें आणि कृष्ण रूप तें अन्नाचें. याप्रमाणें विजेचें विद्युत्त्व गेलें. जो ह्मणून विकार तो केवळ वाचेचा अवलंब होय. हीं तीन रूपें हेंच सत्य होय. ४. हें जाणणारे पूर्वींचे महाशाल व महाश्रोत्रिय विद्वा-

रिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाᳪ रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानाᳪ समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृ-

नांनीं ह्मटलें आहे कीं, "आमच्या कुळांतला कोणीहि मनुष्य आपणांला अश्रुत, अमत अथवा अविज्ञात कांहीं आहे असें ह्मणणार नाहीं." या (त्रिवृत्कृत) तीन रूपांपासूनच त्यांना हें ज्ञान झालें. ५. जें ह्मणून रोहित (तांबडें) झालें तें तेजाचें रूप होय असें त्यांनीं जाणलें. जें शुक्ल झालें तें उदकाचें रूप असें त्यांनीं जाणलें. जें कृष्ण झालें तें अन्नाचें रूप असें त्यांनीं जाणलें. ६. जें अविज्ञात असें राहिलें तें याच देवतांचें समुदायरूप असें त्यांनीं जाणलें. बाळा, आतां या तीन देवता (शिर, हस्त आदि लक्षणयुक्त) पुरुषाप्रत येऊन प्रत्येक त्रिवृत कशी होते तें मजपासून श्रवण कर. ७. इति

द्केका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः॥१॥ आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः

चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

भक्षण केलेलें अन्न तीन प्रकारांनीं विभाग पावतें. त्याचा जो अत्यंत स्थूल भाग तो पुरीष होतो; जो मध्यम तो मांस होतो; आणि जो अत्यंत लहान तो मन होतो. १. प्राशन केलेलें उदक तीन प्रकारांनीं विभाग पावतें. त्याचा जो अत्यंत स्थूल भाग तो मूत्र होतो; जो मध्यम तो रक्त होतो; आणि जो अत्यंत लहान तो प्राण होतो. २. भक्षण केलेलें तेज [तेल, घृत इत्यादि] तीन प्रकारांनीं विभाग पावतें.

सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इति पंचमः खण्डः ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥१॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्य-

त्याचा जो अत्यंत स्थूल भाग तो अस्थि होतो; जो मध्यम तो मज्जा होतो; आणि जो अत्यंत लहान तो वाणी होतो. ३. (याप्रमाणें) हे बाळा, मन हें अन्नमय आहे, प्राण उदकमय आहे आणि वाणी तेजोमय आहे. तो श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन् , आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे, बाळा, सांगतो. ४ इति पंचमः खंडः ॥ ५ ॥

बाळा, दहीं मंथन केलें ह्मणजे त्याचा जो अत्यंत सूक्ष्म भाग तो (लोण्याच्या रूपानें) वर येतो. त्याचें तूप होतें. १. त्याप्रमाणेंच बाळा, भक्षण केल्या जाणाऱ्या अन्नाचा जो

मानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपा᳸ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥४॥ अन्नमय᳸ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काम-

अत्यंत सूक्ष्म भाग तो वर येतो. तो मन होतो. २. बाळा, प्राशन केल्या जाणाऱ्या उदकाचा जो अत्यंत सूक्ष्म भाग तो वर येतो. तो प्राण होतो. ३. बाळा, भक्षण केल्या जाणाऱ्या तेजाचा जो अत्यंत सूक्ष्म भाग तो वर येतो. त्याची वाणी होते. ४. (याप्रमाणें) बाळा, मन अन्नमय आहे, प्राण उदकमय आहे आणि वाणी तेजोमय आहे. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ५. इति षष्ठः खंडः ॥ ६ ॥

मपः पिबापोमयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १॥ स ह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु देहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलाना-

बाळा, पुरुषाच्या सोळा कला आहेत. तूं पंधरा दिवस (कांहीं) भक्षण करूं नकोस. वाटेल तितकें उदक प्राशन कर. कारण, प्राण उदकमय आहे. उदक न पिणाऱ्या मनुष्याचा प्राण नाश पावतो. १. तेव्हां त्या श्वेतकेतूनें पंधरा दिवस कांहीं भक्षण केलें नाहीं. नंतर तो पित्याकडे आला आणि ह्मणाला, भगवन् आतां मी काय करूं ? पिता ह्मणाला, ऋग्वेद, यजुर्वेद आणि सामवेद यांचें अध्ययन कर. तो ह्मणाला, ऋगादि मला भासमान होत नाहींत. २. पिता ह्मणाला, बाळा, ज्याप्रमाणें मोठ्या पेटविलेल्या अग्नीपैकीं खद्योताएवढी एक ठिणगी उरली असतां तिच्यानें तिच्या-

मेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳ ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वꣳह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाति-

पेक्षां लहान वस्तु देखील दहन होत नाहीं—अर्थात् मोठी तर नाहींच—त्याप्रमाणें तुझ्या सोळा कलांपैकीं एक कला अवशिष्ट राहिली आहे त्यामुळें तुला वेदांचा अनुभव घेतां येत नाहीं. आतां अन्न भक्षण कर. ह्मणजे मी तुला सांगेन व तूं जागशील. ३. नंतर त्यानें भोजन केलें व तो पित्याकडे गेला. पित्यानें त्याला जे जे (प्रश्न) विचारले त्या त्या सर्वांचें त्याला ज्ञान झालें. ४. तेव्हां पिता त्याला ह्मणाला, बाळा, ज्याप्रमाणें मोठ्या पेटविलेल्या अग्नीपैकीं उरलेली खद्योताएवढी ठिणगी सभोंवतीं गवत घालून प्रज्वलित केली असतां पुष्कळ दहन करूं शकते, त्याप्रमाणें तुझ्या सोळा कलापैकीं

शिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳहि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳ

एक कला शिल्लक राहिली होती ती अन्नाचे योगानें वाढवून प्रज्वलित केली तेव्हां तिच्या योगानें वेदांचें ज्ञान अनुभवण्यास तूं समर्थ झालास. ह्मणून बाळा, मन अन्नमय आहे, प्राण उदकमय आहे आणि वाणी तेजोमय आहे. याप्रमाणें पित्यानें सांगितलेलें ज्ञान श्वेतकेतूला समजलें. ५. ६. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

अरुणपुत्र उद्दालक आपल्या श्वेतकेतुनामक पुत्राला ह्मणाला, बाळा, स्वप्नाचा मध्य [अन्त = मध्य] (कसा असतो तो) मजपासून श्रवण कर. जेव्हां पुरुष स्वपिति [झोंप

स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप

घेतो] असें ह्मणतात तेव्हां तो सत्संपन्न झालेला असतो [=सत् शब्दवाची देवतेशीं एकरूप झालेला असतो]. आपलें (जीव-रूपाहून भिन्न असें) खरें स्वरूप जाणणारा [स्वं अपीतः] असा तो होतो ह्मणून त्याला (लौकिकामध्यें) स्वपिति असें ह्मणतात. १. बाळा, ज्याप्रमाणें (पारध्याच्या) दोरीनें बद्ध झालेला पक्षी निरनिराळ्या दिशांकडे उडून जाऊं लागला तरी आश्रय न मिळतां अखेरीस बंधनाकडेच येतो, त्याप्रमाणें हें मन निरनिराळ्या दिशांकडे जाऊन इतरत्र आश्रय न मिळाल्यानें प्राणाचाच आश्रय करतें. कारण, बाळा, प्राण हा मनाचें बंधन आहे. २. बाळा, आतां अशना [खाण्याची

एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क मूलꣳ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा

इच्छा] व पिपासा [पिण्याची इच्छा] हीं मजपासून श्रवण कर. पुरुष जें अशिशिषति ह्मणजे भक्षण करण्याची इच्छा करतो त्याचें कारण (पूर्वीं) भक्षण केलेलें अन्न उदकच त्याचा परिणाम करून जिरवितें [नयन्ते] ह्मणून उदकालाच 'अशनाया' [= अन्नाचा नेता] असें नांव आहे; ज्याप्रमाणें गोनाय [= गुराखी], अश्वनाय [= घोडेस्वार], पुरुषनाय [= राजा किंवा सेनापति] हीं नांवें असतात तद्वत्. जसा वटवृक्षाचा अंकुर उत्पन्न होतो तसें हें शरीर त्या अन्नापासून अंकुराप्रमाणें उत्पन्न झालें आहे असें जाण. हें कांहीं मूलरहित नाहीं. ३. त्याचें मूळ अन्नाखेरीज इतर कोणतें असणार ? (अर्थात् अन्न हें पुरुषरूपी अंकुराचें मूळ

सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन

आहे). बाळा, याप्रमाणेंच अन्नरूपी अंकुराचें मूळ उदक आहे असें जाण. उदकरूपी अंकुराचें मूळ तेज आहे. तेजोरूपी अंकुराचें मूळ सत् आहे. बाळा, सत् हेंच या सर्व प्रजांचें मूळ आहे, आयतन [आश्रय] आहे आणि प्रतिष्ठा [लय] आहे. ४. जेव्हां हा पुरुष (उदक) प्राशन करण्याची इच्छा करतो तेव्हां त्यानें प्राशन केलेलें उदक तेज नेतें [= शोषण करतें] ह्मणून गोनाय, अश्वनाय, पुरुषनाय यांच्याप्रमाणें तेजालाच उदन्य असें नांव आहे. ह्मणून बाळा, उदकापासून हें शरीर अंकुराप्रमाणें उत्पन्न झालें आहे असें जाण. हें कांहीं मूलरहित नाहीं. ५. याचें उदकाशिवाय दुसरें कोणतें मूळ

तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो

असणार ? बाळा, याप्रमाणेंच उदकरूपी अंकुराचें मूळ तेज आहे असें जाण. तेजोरूपी अंकुराचें मूळ सत् आहे. बाळा, सत् हेंच या सर्व प्रजांचें मूळ आहे, आयतन आहे आणि प्रतिष्ठा आहे. बाळा, या (तेज, उदक व अन्न अशा) तीन देवता पुरुषाप्रत येऊन प्रत्येक त्रिवृत कशी होते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. हा पुरुष मरूं लागला [प्रयतः] ह्मणजे याची वाणी मनामध्यें लय पावते, मन प्राणामध्यें लय पावतें, प्राण तेजामध्यें लय पावतो आणि तेज (सर्वांचें मूळ जी) परदेवता तिच्यामध्यें लय पावतें. ६. ती देवता ह्मणजे सत्.

इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाꣳ रसान्समवहारमेकताꣳ रसं गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः

तें अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तें आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो आत्मा तूंच आहेस. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे, बाळा, सांगतों. ७. इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

बाळा, ज्याप्रमाणें मधुमक्षिका मध तयार करतात, नानाप्रकारच्या दिशांना असलेल्या वृक्षांचे रस आणून त्यांचा एक मध असा रस तयार करतात, ते रस ज्याप्रमाणें मी या वृक्षाचा रस आहें, मी त्या वृक्षाचा रस आहें इत्यादि विशिष्ट ज्ञान जाणत नाहींत, त्याप्रमाणें बाळा, या सर्व प्रजा (प्रत्यहीं

सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥४॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

सुषुप्तिकालीं अथवा अखेरीस मरणकालीं) सत्‌चे ठिकाणीं लय पावतात तरी सत्‌चे ठिकाणीं आपण लय पावलों हें जाणत नाहींत. १. २. ह्मणून ते (सत्‌मध्यें लय पावल्यानंतर) पुन्हां या लोकीं आले ह्मणजे वाघ, सिंह, लांडगा, डुकर, कीटक, पतंग, दंश करणारा प्राणी, अथवा मशक जसे (पूर्वकालीं अथवा पूर्वजन्मीं) असतात तसेच होतात. ३. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हां प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥१॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा

ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ४. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

बाळा, ज्याप्रमाणें पूर्वगामी नद्या पूर्वेकडे जातात आणि पश्चिमगामी नद्या पश्चिमेकडे जातात (आणि सर्व समुद्राला मिळतात) आणि त्या पुन्हां समुद्रांतून (बाष्परूपानें वर जाऊन मेघांतून खालीं येतात व) समुद्रालाच प्राप्त होतात व त्या सर्व मिळून समुद्रच होतात; तेव्हां त्या जशा मी अमुक नदी आहें, मी तमुक नदी आहें असें जाणत नाहींत; त्याप्रमाणें बाळा, या सर्व प्रजा सत्पासून उत्पन्न झाल्या तरी आपण सत्पासून आलों हें जाणत नाहींत. ते (सत्मध्यें

वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्

लय पावल्यानंतर) पुन्हां या लोकीं आले ह्मणजे वाघ, सिंह, लांडगा, डुकर, कीटक, पतंग, दंश अथवा मशक जसे (पूर्वी) असतात तसेच होतात. १. २. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हां प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ३. इति दशमः खंडः ॥ १० ॥

बाळा, या (समोर दिसणाऱ्या) मोठ्या वृक्षाच्या मूळभागीं कोणी प्रहार केला तर तो वृक्ष जिवंत आहे ह्मणून त्यांतून

स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ अस्य यदेकाꣳ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥ एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव

रस गळूं लागेल; मध्यभागीं प्रहार केला तर तो जिवंत आहे ह्मणून त्यांतून रस गळूं लागेल; अग्रभागीं प्रहार केला तर तो जिवंत आहे ह्मणून त्यांतून रस गळूं लागेल. ह्मणून (याप्रमाणें रस गळत असेल तर) तो वृक्ष जीवरूपी आत्म्यानें व्याप्त आहे, तो (उदक व भूमिसंबंधीं रस यांचें) प्राशन करतो व (तेणेंकरून) आनंदित असा रहातो. १. जेव्हां वृक्ष आपली (कुजलेली अथवा तोडलेली) एक शाखा टाकून देतो तेव्हां ती शुष्क होते; दुसरी टाकतो तेव्हां ती शुष्क होते; तिसरी टाकतो तेव्हां ती शुष्क होते. सर्व शाखा टाकतो तेव्हां (तो) सर्व वृक्ष शुष्क होतो. २. ह्मणून बाळा तूं असें जाण कीं, हें

किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणि-मैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव

(शरीर) जीवरहित झालें ह्मणजे मरण पावतें. जीव मरण पावत नाहीं. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हां प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन् आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ३. इति एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

पिता ह्मणाला, या वट वृक्षाचें एक फळ आण. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन् हें आणलें. पिता ह्मणाला, तें फोड. श्वेत केतु ह्मणाला, भगवन् हें फोडलें. पिता ह्मणाला, त्यांत तुला

इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति ॥ १ ॥ तꣳ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्

काय दिसतें ? पुत्र ह्मणाला, भगवन्, अणुप्रमाण अशीं बीजें दिसतात. पिता ह्मणाला, यांतली एक बी फोड. पुत्र ह्मणाला, भगवन्, फोडली. पिता ह्मणाला, त्यांत तुला काय दिसतें ? पुत्र ह्मणाला, भगवन्, कांहीं दिसत नाहीं. १. पिता त्याला ह्मणाला, बाळा, या वटबीजांतलें सूक्ष्म प्रमाण तुला दिसत नाहीं. तथापि या सूक्ष्म प्रमाणापासूनच उत्पन्न झालेला हा मोठा वटवृक्ष येथें उभा आहे हें लक्षांत आण. २. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हा प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु

विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तꣳहोवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥ यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति

ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ३. इति द्वादश खंडः ॥ १२॥

हें मीठ (आज) पाण्यांत टाकून ठेव आणि (उद्यां) सकाळीं माझ्याकडे ये. श्वेतकेतूनें त्याप्रमाणें केलें. पिता त्याला ह्मणाला, रात्रीं जें मीठ तूं उदकांत टाकलेंस तें काढ. श्वेतकेतु हात घालून पाहूं लागला पण तें त्याला सांपडलें नाहीं. १. कारण तें उदकांत लुप्त झालें होतें. पिता ह्मणाला, आतां त्या उदकापैकीं वरच्या भागांतलें थोडें घेऊन आचमन कर. (पुत्रानें त्याप्रमाणें केलें). “कसें आहे?” “खारट

लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तꣳ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो

आहे." "मध्य भागांतलें घेऊन आचमन कर. कसें आहे?" "खारट आहे." "खालच्या भागांतलें घेऊन आचमन कर. कसें आहे?" "खारट आहे." "आतां तें उदक टाकून दे आणि मजकडे ये." श्वेतकेतु तें उदक टाकून "तें लवण उदकांत टाकलें ह्मणजे नेहमीं रहातें" असें ह्मणत पित्याकडे आला. पिता त्याला ह्मणाला, बाळा, याच (तेज, उदक, अन्न इत्यादिकांच्या कार्यरूपी) शरीरामध्यें सत् आहे. (पण) तें तुला दिसत नाहीं तरी तें येथेंच आहे. २. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हां प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा.

इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

पिता म्हणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ३. इति त्रयोदशः खंडः ॥ १३ ॥

बाळा, ज्याप्रमाणें गंधार देशांतून (तस्करांनीं) एखाद्या मनुष्याचे डोळे बांधून त्याला अरण्यांत आणलें व अत्यंत निर्जन प्रदेशामध्यें सोडून दिलें असतां तो पूर्वेकडे, उत्तरेकडे, दक्षिणेकडे अथवा पश्चिमेकडे तोंड करून " माझे डोळे बांधून मला येथें आणलें व तसेंच सोडून दिलें " असें ओरडतो, आणि त्याला कोणी कारुणिक मनुष्य भेटून त्यानें त्याचे डोळे सोडल्यावर आणि अमुक दिशेला गंधार देश

गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-

आहे, तिकडे जा, असें सांगितलें ह्मणजे, तो जर विद्वान् व बुद्धिमान असेल तर एका गांवाहून दुसऱ्या गांवीं रस्ता विचारीत गंधार देशालाच परत जातो; त्याप्रमाणेंच (मी मूळचा आत्मस्वरूपापासून पापपुण्यादि तस्करांनीं या संसारामध्यें आणलेला आहें असें) (दयाळु) आचार्यानें युक्त असा पुरुष जाणतो. (हें जाणलें ह्मणजे त्या पुरुषाची कर्मक्षयापासून) सुटका होईपर्यंतच त्याचें (संसारांत) रहाणें होतें. सुटका झाली कीं, तो (पुन्हां) सत्स्वरूप होतो. १. २. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हां प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान

वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः

सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ३. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

बाळा, (मरणकालीं ज्वरादिकांनीं) तप्त झालेल्या मनुष्याच्या भोंवतीं त्याच्या गोतांतली मंडळी जमून " मला ओळखतोस का ? " " मला ओळखतोस का ? " असें विचारतात. जोंपर्यंत वाणी मनामध्यें लुप्त झालेली नसते, मन प्राणामध्यें लुप्त झालेलें नसतें, प्राण तेजामध्यें लुप्त झालेला नसतो आणि तेज (सद्रूपी) परमेश्वरामध्यें लुप्त झालेलें नसतें तोंपर्यंत तो (आपल्या मंडळीला) ओळखतो. १. पण जेव्हां वाणी मनामध्यें लोप पावते, मन प्राणामध्यें लोप

प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत

पावते, प्राण तेजामध्यें लोप पावतो आणि तेज (सद्रूपी) परमेश्वरामध्यें लोप पावत तेव्हां तो मनुष्य (आपल्या मंडळीला) ओळखीत नाहीं. २. या प्रजा ज्याच्यामध्यें प्रवेश करून पुन्हां प्रकट होतात तें सत् अणुप्रमाण आहे. तें या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. श्वेतकेतु ह्मणाला, भगवन्, आपण मला आणखी ज्ञान सांगा. पिता ह्मणाला, बरें आहे बाळा, सांगतों. ३. इति पंचदशः खंडः ॥ १५ ॥

बाळा, (राजसेवक) (चोर) मनुष्याचे हात बांधून

एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा

(अधिकाऱ्यापुढें) आणतात. ते ह्मणतात, यानें (धनाचा) अपहार केला, चोरी केली. (तो ह्मणतो, मीं चोरी केली नाहीं). (तो अधिकारी ह्मणतो,) हा परशु तापवा. त्या मनुष्यानें जर चोरी केली असेल तर तो स्वतःच स्वतःला खोटा करतो. अंतरामध्यें असत्य धारण करणारा तो असत्यभाषी तप्त परशु हातांत घेतो; (पण) त्याचा हात भाजतो आणि मग त्याला मारतात. १. त्यानें जर तें चौर्यकर्म केलें नसेल तर तो स्वतःला खरा करतो. अंतरामध्यें सत्य धारण करणारा तो सत्यप्रतिज्ञ तप्त परशु हातांत घेतो; त्याचा हात भाजत नाहीं आणि मग त्याला सोडून देतात. २. त्याचा

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं

सत्स्वरूप होत ज्याप्रमाणें भाजत नाहीं त्याप्रमाणें सत्स्वरूपा मनुष्य मरणानंतर (पुन्हां जन्म न पावतां) सत्स्वरूप होतो. तें सत् या सर्वांचा आत्मा आहे. तें सत्य आहे. तोच आत्मा आहे. श्वेतकेतो, तो तूं आहेस. (याप्रमाणें) पित्यानें सांगितलेलें सत्स्वरूपाचें ज्ञान श्वेतकेतु जाणता झाला. ३. इति षोडशः खंडः ॥ १६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अध्याय सातवा.

" हे भगवन्, मला ज्ञान सांगा " असें (देवर्षि) नारद सनत्कुमाराकडे येऊन ह्मणाला. सनत्कुमार ह्मणाले, तुला

वक्ष्यामीति स होवाच ॥१॥ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽत्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्त-

अगोदर किती ज्ञान प्राप्त झालेलें आहे तें मला सांग. ह्मणजे त्याच्या पुढचें मी तुला सांगेन. १. नारद ह्मणाला, हे भगवन्, मीं ऋग्वेदाचें अध्ययन केलें आहे. तसेंच यजुर्वेद, सामवेद, चवथा अथर्ववेद, पांचवा (भारतादि) इतिहासपुराण, व्याकरण [=वेदांचा वेद], श्राद्धकल्प, गणित [राशिं], उत्पादकांचें ज्ञान [दैवं], महाकालादिशास्त्र [निधिं], तर्कशास्त्र [वाकोवाक्यं], नीतिशास्त्र [एकायनं], निरुक्त [देवविद्या], ऋग्वेदादि वेदविद्या [ब्रह्मविद्या], भूततंत्र, धनुर्वेद, ज्योतिष, सर्पविद्या आणि नृत्यगीतवाद्यशिल्पादि विद्या यांचें मीं अध्ययन केलें आहे. २. भगवन्, तथापि मी केवळ

राति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तꣳ होवाच यद्वै किंचै-तदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देव-विद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-वजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति ॥ ४ ॥ स यो नाम

शब्दार्थ मात्र जाणणारा आहें; मला आत्मज्ञान झालें नाहीं. "आत्मज्ञानी मनस्तापाच्या [शोकाच्या] पलीकडे जातो " असें मीं आपणांसारख्या थोर पुरुषांकडून ऐकलें आहे. हे भगवन्, पण माझें मन ताप पावत आहे. करितां आपण मला शोकाच्या पैलतीरीं न्या. सनत्कुमार ह्मणाले, तुला जें ज्ञान झालें आहे तें केवळ नाममात्र आहे. ३. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, चवथा अथर्ववेद, पांचवा इतिहासपुराण, व्याकरण श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातादि ज्ञान, निधि, तर्कशास्त्र, नीति-शास्त्र, निरुक्त, वेदविद्या, भूततंत्र, धनुर्वेद, ज्योतिष, सर्प-

ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं

विद्या, ललितविद्या हें सर्व ज्ञान नाममात्र आहे. या सर्व नामाची ब्रह्मबुद्धीनें उपासना कर. ४. जो या नामब्रह्माची उपासना करतो त्याला जेथपर्यंत या नामाची गति आहे तेथपर्यंत संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, नामाहून अधिक कांहीं आहे काय? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, नामाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. ५. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

नामाहून अधिक वाणी आहे. वाणी ऋग्वेदाचें ज्ञान करून देते. यजुर्वेद, सामवेद, चवथा अथर्व, पांचवा इतिहासपुराण,

देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं वि-

व्याकरण, श्राद्धकल्प, गणित, दैव, निधि, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुक्त, वेदविद्या, भूततंत्र, धनुर्वेद, ज्योतिष, सर्पविद्या, ललितविद्या, स्वर्ग, पृथिवी, वायु, आकाश, उदक, तेज, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, गवत, वनस्पती, किडे–पतंग–पिपीलिकादि सर्व श्वापदें, धर्म, अधर्म, सत्य, असत्य, साधु, असाधु, हृदयाला प्रिय, हृदयाला अप्रिय, इत्यादि या सर्वांचें वाणी ज्ञान करून देते. जर वाणी नसती तर धर्म- अधर्म, सत्य–असत्य साधु–असाधु, हृदयप्रिय--हृदयाप्रिय यांचें ज्ञान झालें नसतें. या सर्वांचें ज्ञान वाणीच करून देते. ह्मणून वाणीची उपासना

ज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते

कर. १. जो या वाणीरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला जेथपर्यंत वाणीची गति आहे तेथपर्यंत संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, वाणीहून अधिक कांहीं आहे काय? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, वाणीहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

वाणीहून अधिक मन आहे. ज्याप्रमाणें दोन आंवळे, दोन बोरें अथवा दोन मणी मुठीमध्यें रहातात त्याप्रमाणें

कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो

वाणी आणि मन हीं दोन्ही मनामध्यें रहातात. "मी मंत्रांचा उच्चार करतों" असें जेव्हां मनुष्याच्या मनांत येतें तेव्हां तो मंत्रांचा उच्चार करूं लागतो. "मी कर्में करतों" असें मनांत येतें तेव्हां तो कर्में करूं लागतो. "मला पुत्र, पशु, इत्यादि प्राप्त व्हावे" अशी मनानें इच्छा करतो तेव्हां तो त्यांच्या प्राप्तीचा उद्योग करतो व त्यांची त्याला प्राप्ति होते. "हा लोक आणि परलोक प्राप्त व्हावे" अशी मनानें इच्छा करतो तेव्हां त्याला ते प्राप्त होतात. (सारांश,) मन हाच आत्मा आहे, मन लोक आहे, मन ब्रह्म आहे. ह्मणून मनाची उपासना कर. १. जो या मनोरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला जेथपर्यंत

मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्र-वीत्विति ॥ २ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि सम-

मनाची गति आहे तेथपर्यंत संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, मनाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, मनाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति तृतीयः खंडः ॥३॥

मनाहून अधिक संकल्प आहे. जेव्हां मनुष्य संकल्प करतो तेव्हां त्याच्या मनांत जे विचार येतात, ते विचार तो वाणीनें प्रकट करतो, त्यांना नांव देतो, त्या नांवामध्यें मंत्र [शब्द] एकत्र होतात. मंत्रांमध्यें [= शब्दांमध्यें] कर्मांचा अंतर्भाव होतो (ह्मणजे मंत्रांचे योगानें कर्में होतात). १. या (मन आदि) सर्वांचा संकल्पामध्यें अंतर्भाव होतो. हीं सर्व

क्लृप्तां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पन्तापश्च तेजश्च तेषाꣳ संक्लृप्त्यै वर्षꣳ संकल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नꣳ संकल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानाꣳ संक्लृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते मन्त्राणाꣳ संक्लृप्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणाꣳ संक्लृप्त्यै लोकः संकल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वꣳ संकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

संकल्परूप आहेत. संकल्पामध्यें स्थित आहेत. स्वर्ग व पृथिवी यांनीं जणूं काय संकल्पच केला आहे. वायु व आकाश यांनीं संकल्प केला आहे. उदक व तेज यांनीं संकल्प केला आहे. त्यांच्या संकल्पामुळेंच वृष्टि उत्पन्न होते. वृष्टीमुळें अन्न होतें. अन्नामुळें प्राण होतात. प्राणांमुळें मंत्र होतात. मंत्रांमुळें कर्मे होतात. कर्मांमुळें कर्मफल [=लोक] होतें. कर्मफलामुळें सर्व होतें. अशा प्रकारचा हा संकल्प आहे. ह्मणून संकल्पाची उपासना कर. २. जो या संकल्परूपी ब्रह्माची उपासना करतो तो स्वतः ध्रुव [शाश्वत],

क्लृप्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि

प्रतिष्ठायुक्त व व्यथारहित होत्साता ध्रुव, प्रतिष्ठायुक्त व व्यथारहित असे लोक पावतो. जेथपर्यंत संकल्पाची गति आहे तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, संकल्पाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, संकल्पाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. ३. इति चतुर्थः खंडः ॥४॥

संकल्पाहून अधिक चित्त आहे. जेव्हां मनुष्याला चैतन्य उत्पन्न होतें तेव्हां तो संकल्प करतो, त्याच्या मनांत विचार

मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तꣳ ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति

येतात. ते विचार तो वाणीनें प्रकट करतो, त्यांना नांव देतो, त्या नांवामध्यें मंत्र एकत्र होतात. मंत्रांमध्यें कर्मांचा अंतर्भाव होतो. १. या (मन आदि) सर्वांचा चित्तामध्यें अंतर्भाव होतो. हीं सर्व चित्तरूप आहेत. चित्तामध्यें स्थित आहेत. ह्मणून कोणी मनुष्य पुष्कळ ज्ञानी असला तरी तो जर चित्तरहित असेल तर त्याचें तें सर्व ज्ञान नाहीं असें ह्मणतात. कारण, जर याला ज्ञान असतें तर हा चित्तरहित कसा असता ? पण अल्पज्ञ असून चित्तयुक्त असेल तर त्याजपासून त्याचें ज्ञान श्रवण करण्याची लोक इच्छा करतात. ह्मणून या (मन आदि) सर्वांचा चित्तामध्यें अंतर्भाव आहे. चित्त हा

॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायती-

आत्मा आहे, चित्त स्थान आहे. चित्ताची उपासना कर. २. जो या चित्तरूपी ब्रह्माची उपासना करतो तो स्वतः ध्रुव, प्रतिष्ठायुक्त व व्यथारहित होत्साता ध्रुव, प्रतिष्ठायुक्त व व्यथारहित असे लोक पावतो. जेथपर्यंत चित्ताची गति आहे तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, चित्ताहून अधिक कांहीं आहे काय? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, चित्ताहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. ३. इति पंचमः खंडः ॥ ५ ॥

चित्ताहून अधिक ध्यान आहे. पृथिवी जणूं काय ध्यान करते.

वान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा-

अंतरिक्ष जणूं काय ध्यान करतें. स्वर्ग जणूं काय ध्यान करतो. उदक जणूं काय ध्यान करतें. पर्वत जणूं काय ध्यान करतात. देव व मनुष्य जणूं काय ध्यान करतात. ह्मणून या लोकीं जे मनुष्यांमध्यें महत्त्व पावतात ते आपल्या ध्यानाच्या फलाचाच अंश उपभोगीत आहेत असें समजावें. ज्यांना ध्यान नसतें ते कलहप्रिय, परदोष परोक्ष आणि प्रत्यक्ष सांगणारे असे (क्षुद्र) होतात. जे ऐश्वर्ययुक्त असतात ते आपल्या ध्यानाच्या फलाचा अंश उपभोगतात. ह्मणून ध्यानाची उपासना कर. १. जो या ध्यानरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला जेथपर्यंत ध्यानाची गति आहे तेथपर्यंत संचार करतां

कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ

येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, ध्यानाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, ध्यानाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, ते आपण मला सांगा. २. इति षष्ठः खंडः ॥ ६ ॥

ध्यानाहून अधिक विज्ञान [=शास्त्रार्थविषयज्ञान] आहे. विज्ञानाचे योगानें मनुष्याला ऋग्वेदाचें ज्ञान होतें. यजुर्वेद, सामवेद, चवथा अथर्व, पांचवा इतिहासपुराण, व्याकरण, श्राद्धकल्प, गणित, दैव, निधि, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुक्त, वेदविद्या, भूततंत्र, धनुर्वेद, ज्योतिष, सर्पविद्या,

सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकाञ्ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं

ललितविद्या, स्वर्ग, पृथिवी, वायु, आकाश, उदक, तेज, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, गवत, वनस्पति, किडे–पतंग· पिपीलिकादि सर्व श्वापदें, धर्म, अधर्म, सत्य, असत्य, साधु, असाधु, हृदयाला प्रिय, हृदयाला अप्रिय, अन्न, रस, इह-लोक, परलोक या सर्वांचें ज्ञान विज्ञानाचेच योगानें होतें. ह्मणून विज्ञानाची उपासना कर. १. जो या विज्ञानरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला विज्ञानयुक्त व ज्ञानयुक्त लोक प्राप्त होतात. जेथपर्यंत विज्ञानाची गति आहे तेथपर्यंत

ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता

त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, विज्ञानाहून अधिक कांहीं आहे काय? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, विज्ञानाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

विज्ञानाहून अधिक बल आहे. शंभर विज्ञानयुक्त मनुष्यांना देखील एक बलवान् मनुष्य कंप पावण्यास लावतो. मनुष्य जेव्हां बलवान् असतो तेव्हां तो उठून उभा रहातो, उभा राहून (गुरूच्या समीप जाऊन गुरूची) सेवा करतो. सेवा केल्यावर गुरूला प्रिय होतो, प्रिय झाला ह्मणजे तो द्रष्टा

भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेना-
न्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन
पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकी-
टपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥१॥
स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो
बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति

होतो, श्रोता होतो, मननशील होतो, ज्ञानी होतो, कर्ता होतो, विज्ञानयुक्त होतो. बलाचे योगानें पृथिवी स्थित आहे; अंतरिक्ष, स्वर्ग, पर्वत, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, गवत, वनस्पति, किडे–पतंग–पिपीलिकादि सर्व श्वापदें हीं सर्व स्थित आहेत. बलानें लोक स्थित आहे. ह्मणून बलाची उपासना कर. १. जो या बलरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला जेथपर्यंत बलाची गति आहे तेथपर्यंत संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, बलाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, बलाहून अधिक आहे.

॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो

नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

बलाहून अधिक अन्न आहे. सतत दहा दिवसपर्यंत अन्न खाल्लें नाहीं तर मनुष्य जर कदाचित् जिवंत राहिला तर तो अद्रष्टा, अश्रोता, मननरहित, ज्ञानरहित, कर्तृत्वरहित, विज्ञानरहित होतो. ज्याला अन्नाची प्राप्ति होते तोच द्रष्टा होतो, श्रोता होतो, मननशील होतो, ज्ञानी होतो, कर्ता होतो, विज्ञानयुक्त होतो. ह्मणून अन्नाची उपासना कर. १. जो या अन्नरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला अन्नानें व

भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्ना-द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वावान्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधी-यन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भ-वत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता यद्देवम-

उदकानें युक्त अशा लोकांची प्राप्ति होते. जेथपर्यंत अन्नाची गति आहे तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, अन्नाहून अधिक कांहीं आहे काय? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, अन्नाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

अन्नाहून अधिक उदक आहे. कारण जर वृष्टि झाली नाहीं तर (यंदां) अन्न कमी होईल ह्मणून प्राणी दुःखित होतात. जेव्हां सुवृष्टि होते तेव्हां अन्न पुष्कळ होईल ह्मणून

नुष्या यत्पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदा-
न्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति
॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान्कामाꣳ-
स्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्राणी आनंदयुक्त होतात. ही पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, पर्वत, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, गवत, वनस्पति, किडे–पतंग–पिपीलिकादि सर्व श्वापदें हीं सर्व मूर्तिमंत उदक होत. ह्मणून उदकाची उपासना कर. १. जो या उदकरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला सर्व मनोरथ प्राप्त होतात. त्याची तृप्ति होते. जेथपर्यंत उदकाची गति आहे तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, उदकाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, उदकाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला

तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते

सांगा. २. इति दशमः खंडः ॥ १० ॥

उदकाहून अधिक तेज आहे. तें तेज वायूला घेऊन आकाश व्यापतें व तप्त करतें. तेव्हां "उष्मा होत आहे, घाम येत आहे, आतां वृष्टि होईल" असें लोक ह्मणतात. अगोदर तेज (वृष्टीची) सूचना करतें व नंतर उदक वर्षाव करतें. ऊर्ध्वमुख, वांकड्या व आवाज करणाऱ्या अशा विजांनीं उदक आकाशांत संचार करतें. ह्मणून, वीज दिसत आहे, गडगडत आहे, वर्षाव होत आहे असें ह्मणतात. याप्रमाणें तेजानेंच वृष्टीची सूचना दर्शविल्यावर उदक वृष्टि करतें. ह्मणून तेजाची उपासना कर. १. जो या तेजोरूपी

तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्का-
नाभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसा-वुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याका-

ब्रह्माची उपासना करतो तो तेजस्वी होतो. त्याला तेजस्वी, प्रभासंपन्न, अंधकाररहित असे लोक प्राप्त होतात. जेथपर्यंत तेजाची गति असते तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, तेजाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, तेजाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

तेजाहून अधिक आकाश आहे. सूर्य, चंद्र, वीज, नक्षत्रें, अग्नि हीं सर्व आकाशामध्येंच आहेत. आकाशामुळें मनुष्य

शेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः

हांक मारतो, आकाशामुळें ऐकतो, आकाशामुळें (दुसरा त्याला) उत्तर देतो, आकाशामध्यें मनुष्य रममाण होतो, आकाशामध्यें दुःखी होतो. आकाशामध्यें व आकाशामुळें सर्व उत्पन्न होतें. ह्मणून आकाशाची उपासना कर. १. जो या आकाशरूपी ब्रह्माची उपासना करतो त्याला विस्तृत, प्रकाशयुक्त, पीडारहित व विस्तीर्णगति असे लोक प्राप्त होतात. जेथपर्यंत आकाशाची गति असते तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, आकाशाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, आकाशाहून

स्मरो वावाकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते याव-

अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

आकाशाहून अधिक स्मरण आहे. पुष्कळ मनुष्य जरी (एकत्र) बसले असले पण त्यांना स्मरण नसेल तर त्यांपैकीं कोणाचें कोणाला ऐकू येणार नाहीं, कोणी मनन करणार नाहीं, कोणी विचार करणार नाहीं. जेव्हां त्यांना स्मरण करतां येईल तेव्हांच त्यांना ऐकू येईल, मनन करतां येईल, विचार करतां येईल. स्मरणानेंच मनुष्य आपल्या पुत्रांना ओळखतो, पशूंना ओळखतो. ह्मणून स्मरणाची उपासना कर. १. जो या स्मरणरूपी ब्रह्माची उपासना करतो, त्याला जेथपर्यंत स्मरणाची गति असते तेथपर्यंत संचार

त्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मंत्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रा१ंश्च पशू१ंश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयास्य सर्वे कामाः समृद्ध्यन्त्यमोघा

करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, स्मरणाहून अधिक कांहीं आहे काय ? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, स्मरणाहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति त्रयोदश खंडः ॥ १३ ॥

स्मरणाहून अधिक आशा आहे. आशेनें प्रेरित होऊन मनुष्य मंत्रांचें अध्ययन करतो, कर्म करतो, पुत्र-पशु इत्यादिकांची इच्छा करतो, इहलोकाची आणि परलोकाची इच्छा करतो. ह्मणून आशेची उपासना कर. १. जो या आशारूपी

ह्यस्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकाम-
चारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया
भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ सम-
र्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वꣳ समर्पितं प्राणः प्राणेन

ब्रह्माची उपासना करतो त्याचे सर्व मनोरथ आशेनें पूर्ण होतात. त्याच्या प्रार्थना फलदायी होतात. जेथपर्यंत आशेची गति आहे तेथपर्यंत त्याला संचार करतां येतो. नारद ह्मणाला, भगवन्, आशेहून अधिक कांहीं आहे काय? सनत्कुमार ह्मणाले, होय, आशेहून अधिक आहे. नारद ह्मणाला, भगवन्, तें आपण मला सांगा. २. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

आशेहून अधिक प्राण आहे. ज्याप्रमाणें चक्राचे मध्य-भागीं अरा येऊन मिळालेल्या असतात त्याप्रमाणें हें सर्व कांहीं प्राणामध्यें येऊन मिळालें आहे. प्राण प्राणाचेच योगानें

याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किंचिद् भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषंदहेन्नैवैनं ब्रूयुः

[=दुसऱ्यावर अवलंबून न रहातां] गमन करतो, प्राण प्राणच देतो, प्राणालाच देतो, प्राणच पिता, माता, भ्राता, भगिनी, आचार्य, ब्राह्मण हीं सर्व कांहीं आहे. १. जर कोणी पिता, माता, बंधु, भगिनी, आचार्य अथवा ब्राह्मण यांपैकीं कोणाला अयोग्य भाषण बोलला तर त्याला लोक "तुला धिक्कार असो" असें ह्मणतात. "तूं पितृघ्न, मातृघ्न, भ्रातृघ्न, स्वसृघ्न, आचार्यघ्न आणि ब्राह्मणघ्न आहेस" असें ह्मणतात. २. (पण) पिता इत्यादि मरण पावले ह्मणजे

पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं

त्यांना एकत्र अथवा भागशः काष्ठांनीं दहन करणाराला "तूं पितृघ्न, मातृघ्न, भ्रातृघ्न स्वसृघ्न, आचार्यघ्न अथवा ब्राह्मणघ्न आहेस" असें ह्मणूं नये. ३. प्राणच हे (पित्रादि) सर्व होतो. या प्रकारें सर्व पाहून, मनन करून आणि उपपत्तिसहित जाणल्यानें मनुष्य अतिवादी [नामापासून आशेपर्यंत सर्वांच्या पलीकडील प्राणासंबंधानें बोलणारा अथवा जाणणारा] होतो. त्याला जर कोणी "तूं अतिवादी आहेस काय?" असें ह्मणाला तर त्यानें ह्मणावें, "होय, मी अतिवादी आहें" असेंच ह्मणावें. (कांहीं) लपवूं नये. ४. इति पंचदशः खंडः

सनत्कुमार ह्मणाले, (प्राणविद् अतिवादी होय असें

भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासित–

सांगितलें खरें, परंतु खरोखर) जो सत्य [परमार्थतत्त्व] जाणून अतिवादी होतो [नामापासून प्राणापर्यंत सर्वांहून श्रेष्ठ जें परमार्थतत्त्व तें जाणून त्यासंबंधानें बोलणारा] तो खरा अतिवदन करणारा होय. नारद ह्मणाला, हे भगवन्, मी सत्यानें अतिवदन करीन असें मला ज्ञान द्या. सनत्कुमार ह्मणाले, तर तूं सत्य जाणलें पाहिजेस. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून सत्याचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति षोडशः खंडः ॥ १६ ॥

सनत्कुमार ह्मणाले, (हें सत्य आहे असें) जेव्हां ज्ञान होतें तेव्हां मनुष्य सत्यच बोलतो. ज्याला ज्ञान झालेलें नाहीं तो सत्य बोलत नाहीं, ज्याला ज्ञान झालेलें असेल तोच सत्य

व्यामिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव

बोलतो. ह्मणून ज्ञान जाणलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून ज्ञान जाणण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति सप्तदशः खंडः ॥ १७ ॥

जेव्हां मनन करतो तेव्हां मनुष्याला ज्ञान होतें. मनन केलें नसेल तर ज्ञान होत नाहीं. मनन केलें तरच ज्ञान होतें. ह्मणून मननाचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून मननाचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति अष्टादशः खंडः ॥ १८ ॥

जेव्हां श्रद्धा ठेवतो तेव्हांच मनुष्य मनन करतो. श्रद्धा नसेल तर मनन होत नाहीं, श्रद्धा असेल तरच मनन होतें.

मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्श्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति विंशः खण्डः ॥२०॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति

ह्मणून श्रद्धेचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून श्रद्धेचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति एकोनविंशः खंडः ॥ १९ ॥

जेव्हां (ब्रह्मज्ञानाचे ठिकाणीं) निष्ठा असेल तेव्हां मनुष्य श्रद्धा ठेवतो. निष्ठा नसेल तर श्रद्धा असत नाहीं. निष्ठा असेल तरच श्रद्धा येते. ह्मणून निष्ठेचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून निष्ठेचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति विंशः खंडः ॥ २० ॥

जेव्हां (इंद्रियसंयमादि) कृति करतो तेव्हां मनुष्याला

कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥२२॥

निष्ठा येते. कृति नसेल तर निष्ठा असत नाहीं. कृति असेल तरच निष्ठा येते. ह्मणून कृतीचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून कृतीचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति एकविंशः खंडः ॥ २१ ॥

जेव्हां निरतिशय सुख प्राप्त होण्याची आशा असते तेव्हां मनुष्य (इंद्रियसंयमादि) कृति करतो. सुख नसेल तर कृति करीत नाहीं. सुख असेल तरच करतो. ह्मणून सुखाचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून सुखाचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति द्वाविंशः खंडः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मि-

जें अत्यंत असतें तेंच (खरें) सुख. अल्पामध्यें सुख नाहीं. निरतिशयत्व [भूमन्] हेंच सुख. ह्मणून निरतिशयत्वाचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. नारद ह्मणाला, भगवन्, आपणांपासून निरतिशयत्वाचें ज्ञान करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. १. इति त्रयोविंशः खंडः ॥ २३ ॥

जेव्हां दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, दुसरें कांहीं ऐकूं येत नाहीं, दुसरें कांहीं जाणतां येत नाहीं, तेव्हां त्याचें नांव निरतिशयत्व [भूमन्]. जेव्हां दुसरें पहातां येतें, ऐकतां येतें, जाणतां येतें, तेव्हां त्याचें नांव अल्प. जें भूमन् तें मृत्युरहित, जें अल्प तें मर्त्य. नारद ह्मणाला, भगवन्, तो भूमन् कशा-

न्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳसर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवा-

मध्यें स्थित आहे? तो स्वतःच्याच विभूतीमध्यें [माहात्म्यामध्यें] स्थित आहे; आणि तो विभूतीमध्यें स्थित नाहींहि. १. गाई, अश्व, हत्ती, सुवर्ण, दास, भार्या, शेतवाडी, घरें इत्यादिकांना महिमा समजतात. हा महिमा ज्याच्याजवळ असतो तो मनुष्य ज्याप्रमाणें (त्या महिम्याहून अन्य असून) अन्याचे ठिकाणीं स्थित असतो तसा हा भूमन् नाहीं असें मी सांगतों. २. इति चतुर्विंशः खंडः ॥ २४ ॥

तो खालीं आहे, वर आहे, पाठीमागें, पुढें, उजवीकडे, डावीकडे तोच आहे. तोच हें सर्व आहे. (तो भूमन्

हमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतो-ऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो

जीवाहून इतर कोणी नाहीं असें दर्शविण्यासाठीं) अहं-कारादेश सांगतात—मीच खालीं आहें, मीच वर आहें, पाठीमागें, पुढें, उजवीकडे, डावीकडे मीच आहें. हें सर्व मीच आहें. १. आतां आत्मादेश सांगतात—आत्माच खालीं आहे, वर आहे, पाठीमागें, पुढें, उजवीकडे, डावी-कडे आत्माच आहे. हें सर्व आत्माच आहे. याप्रमाणें सर्वत्र हा आत्माच (आहे असें) पहाणारा, मनन करणारा व जाणणारा मनुष्य आत्म्याचे [=स्वतःचे] ठिकाणीं रममाण होतो, आत्म्याचे बरोबर क्रीडा करतो, (अद्वैत) आत्म्याबरो-बरच (द्वंद्वजनित) सुख भोगतो, आत्म्याबरोबर आनंद

भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

इति पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावा-वात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमा-

पावतो. तोच स्वतंत्र होतो. तो सर्व लोकांमध्यें संचार कर-ण्यास समर्थ होतो. जे याहून इतर (ह्मणजे द्वैतभाव) मानतात ते परतंत्र होतात, क्षय पावणाऱ्या लोकांप्रत जातात, ते सर्व लोकांमध्यें संचार करण्यास असमर्थ असतात. २.

इति पंचविंशः खंडः ॥ २५ ॥

याप्रमाणें (सर्व आत्मरूप आहे असें) पहाणाऱ्या, मनन करणाऱ्या व जाणणाऱ्या मनुष्याचीं आत्म्यापासूनच प्राण, आत्म्यापासूनच आशा, स्मरण, आकाश, तेज, उदक, आविर्भवन, तिरोभवन, अन्न, बल, विज्ञान, ध्यान, चित्त,

त्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताꣳ सर्वꣳ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विꣳशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

संकल्प, मन, वाणी, नाम, मंत्र, कर्में आणि सर्व कांहीं होतात. १. याविषयीं पुढील मंत्र आहे—हें जाणणाऱ्या मनुष्याला मरण येत नाहीं, रोग नाहीं, दुःख नाहीं, तो सर्व कांहीं पहातो, त्याला सर्व कांहीं सर्व प्रकारें प्राप्त होतें. तो (सृष्टिपूर्वकालीं) एक असतो तो तीन प्रकारांनीं होतो, पांच, सात, नऊ, अकरा, एकशें अकरा, वीस हजार इत्यादि प्रकारांनीं तोच (सृष्टिकालीं) होतो (आणि पुन्हां प्रलयकालीं एकच होतो). शुद्ध आहार असला ह्मणजे अंतःकरण [सत्त्व] शुद्ध होतें. अंतःकरण शुद्ध असलें ह्मणजे निश्चित स्मृति

सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ इति षड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो-

होते. स्मृति असली ह्मणजे (अविद्यादि) सर्व ग्रंथींचा नाश होतो. ज्याचा (रागद्वेषादि) कषाय (ज्ञानवैराग्यरूपी क्षारानें) नष्ट झाला होता अशा त्या नारदाला भगवान् सनत्कुमारांनीं तमाचें (अथवा अविद्येचें) पैलतीर दाखविलें. त्या सनत्कुमारांना 'स्कंद' असें ह्मणतात. २. इति षड्विंशः खंडः २६.

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्याय आठवा.

या ब्रह्मपुरामध्यें [शरीरामध्यें] अत्यंत लहान कमलाकार घर [=हृदय] आहे. त्यामध्यें त्याहून अत्यंत

ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमास्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ २ ॥ यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे आस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति

लहान असें आकाश आहे. त्या आकाशामध्यें जें (ब्रह्म) आहे तें शोधलें पाहिजे. तें जाणण्याची इच्छा केली पाहिजे. १. (असें सांगणाऱ्या) आचार्याला जर शिष्य ह्मणाले कीं, "या शरीरामधलि कमलाकार सूक्ष्म स्थानामध्यें सूक्ष्मतर आकाश आहे; तर तेथें शोध करण्यासारखें व जिज्ञासेला योग्य असें काय असणार ?" तर त्यांना आचार्यानें सांगावें कीं, हें (स्थूल) आकाश जेवढें (विस्तृत) आहे. तेवढें आकाश या हृदयाचे आंत आहे. स्वर्ग व पृथिवी हीं दोन्ही या सूक्ष्म ब्रह्माकाशामध्यें स्थित आहेत. अग्नि, वायु, सूर्य, चंद्र, विद्युत्, नक्षत्रें,

यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳ समाहितꣳ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको

या देहाचें जें कांहीं (आत्मरूपानें) आहे व जें (आत्मरूपानें) नाहीं तें सर्व या हृदयाकाशामध्यें स्थित आहे. २. ३. आचार्यांला जर शिष्य ह्मणाले कीं, या ब्रह्मपुरामध्यें जर हें सर्व स्थित आहे, सर्व भूतमात्र व सर्व काम स्थित आहेत, तर मग जेव्हां याला जरा प्राप्त होते अथवा हें नाश पावतें तेव्हां याचें कांहीं तरी शिल्लक रहातें काय ?" ४. यावर आचार्यांनें सांगावें कीं, या शरीराच्या जरेनें याला [अंतराकाशरूपी ब्रह्माला] जरा येत नाहीं, शरीराच्या वधानें याला मरण येत नाहीं. हें (अंतराकाश) खरें ब्रह्मपुर आहे (शरीर हें खरें ब्रह्मपुर नव्हे). याच्यामध्यें सर्व काम

विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो

(स्वतःसिद्ध) स्थिर आहेत. हाच आत्मा होय. हा पापरहित, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, बुभुक्षारहित, पिपासारहित, सत्यकाम व सत्यसंकल्प आहे. (असा हा आत्मा जाणला पाहिजे. नाहींतर) ज्याप्रमाणें या लोकीं लोक आपल्यापैकीं कोणाला तरी राजा करून त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन करतात आणि ज्या गांवाची अथवा शेताची इच्छा करतात तेवढ्याचाच उपभोग घेतात (ह्मणजे वास्तविक स्वतंत्र असतां परतंत्र होतात) त्याप्रमाणें (या स्वतंत्र आत्म्याचें ज्ञान नसलेले) लोक ज्या ज्या कामाची इच्छा करतात तेवढा काम पावतात (पण ज्ञानी न झाल्यामुळें पूर्णपणें स्वतंत्र होत नाहींत). ५. या लोकीं ज्याप्रमाणें पराधीन होऊन सेवादि कर्मांनीं मिळविलेलें फळ क्षय पावतें

लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

त्याप्रमाणें पुण्यानें मिळविलेलें फळ परलोकीं क्षय पावतें. इहलोकीं जे मनुष्य आत्म्याचें आणि या शाश्वत कामांचें ज्ञान प्राप्त करून न घेतां मरण पावतात ते सर्व लोकांमध्यें संचार करण्यास समर्थ होत नाहींत. पण जे इहलोकीं आत्म्याचें आणि या शाश्वत कामांचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन मरण पावतात ते सर्व लोकांमध्यें संचार करण्यास समर्थ होतात. ६. इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

अशा (आत्मज्ञानी) मनुष्याला जर पितरांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला पितरांची प्राप्ति होते. तेणेंकरून

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः

तो पितरांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. १. जर मातांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला मातांची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो मातांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. २. जर बंधुवर्गांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला बंधूंची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो बंधूंनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ३. जर भगिनींची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला भगिनींची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो भगिनींनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ४. जर मित्रांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला मित्रांची प्राप्ति होते.

समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥ अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पा देवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादितलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो

तेणेंकरून तो मित्रांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ५. जर गंध, माला इत्यादिकांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला गंधमालादिकांची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो गंधमालांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ६. जर अन्नपानांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला अन्नपानांची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो अन्नपानांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ७. जर गीतवाद्यांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला गीतवाद्यांची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो गीत-

भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳसत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्श-

वाद्यांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ८. जर स्त्रियांची इच्छा झाली तर केवळ संकल्पानेंच त्याला स्त्रियांची प्राप्ति होते. तेणेंकरून तो स्त्रियांनीं युक्त होत्साता महत्त्व पावतो. ९. ज्या ज्या ठिकाणाची आणि गोष्टीची इच्छा होईल त्याची त्याची त्याला केवळ संकल्पानेंच प्राप्ति होते. त्यानें युक्त होत्साता तो महत्त्व पावतो. १०. इति द्वितीयः खंडः ॥२ ॥

ते हे (आत्मस्थ) काम सत्य असून (स्त्री, अन्न इत्यादि बाह्य विषयतृष्णारूपी) अनृतानें आच्छादिलेले आहेत. या सत्य कामांवर अनृताचें आवरण आहे. मनुष्याचा जो

नाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्य-

जो ह्मणून इष्ट मनुष्य इहलोकांतून जातो (असें वाटतें) तो तो (त्याच्या आत्मस्थ असून) त्याला दिसत नाहीं. १. मनुष्याचे जे जे कोणी (संबंधी) जिवंत असतात अथवा जे कोणी मेलेले असतात ते आणि इतर इष्ट वस्तु हीं सर्व मनुष्याला मिळत नाहींत (असें वाटतें) तीं सर्व या हृदयाकाशरूपी ब्रह्माचे ठिकाणीं गेलें असतां प्राप्त होतात. कारण ते याचे सत्य काम अनृतानें आच्छादिलेले असतात. ज्याप्रमाणें पुरून ठेवलेल्या सुवर्णनिधीची जागा न जाणणारे लोक वर संचार करीत असतात पण त्यांना निधि प्राप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें हे सर्व लोक दररोज (निद्राकालीं) या (हृदयाकाशरूपी) ब्रह्मलोकाप्रत जातात पण त्यांना याची प्राप्ति

नृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तꣳ हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति तद्यत्सत-

होत नाहीं. कारण अविद्या त्यांना मागें ओढते. २. तो हा आत्मा हृदयामध्यें आहे. त्याचें हेंच हृदि+अयं असें नांव आहे. ह्मणून याला 'हृदय' ह्मणतात. जो हें जाणतो तो खरोखर दररोज स्वर्गाप्रत जातो. ३. हा प्रसन्नतारूप आत्मा (मरणकालीं) या शरीराच्या बाहेर येऊन अत्यंत श्रेष्ठ अशा ज्योतीला प्राप्त होत्साता स्वतःच्या रूपाशीं युक्त होतो. हाच आत्मा असें शिष्यांना सांगावें. हा मरणरहित, भयरहित आहे. हाच ब्रह्म होय. त्या या ब्रह्मालाच सत्य असें नांव आहे. ४. तीं हीं 'सतीयं' [सकार, तकार व यकार]

दमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतꣳ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽन्धः

अशीं तीन ब्रह्माचीं अक्षरें आहेत. 'सत्' हें अमृत; 'ती' [तकार] हें मर्त्य; आणि 'यं' यानें दोन्ही अक्षरांचें नियमन होतें. हें जो जाणतो तो दररोज स्वर्गलोकीं गमन करतो. ५. इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

हा (वर सांगितलेला) आत्मा या (भू इत्यादि) लोकांचा नाश न करणारा सेतु व आधार होय. या (आत्मरूपी) सेतूला दिवसरात्र, जरा, मृत्यु, शोक, सुकृत, दुष्कृत हीं नाहींत. (हा व) इतर सर्व पापें यापासून परावृत्त होतात. कारण हा ब्रह्मलोक पापरहित आहे. १. म्हणून हा

सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव

सेतु ज्यांना प्राप्त होतो ते अंध असले तरी अनंध होतात दुःखयुक्त असले तरी दुःखरहित होतात. रोगयुक्त असतात ते रोगमुक्त होतात. ह्मणून या सेतूला प्राप्त झाल्यावर रात्र असली तरी ती दिवस होते. कारण हा ब्रह्मलोक सर्वदा प्रकाशरूप आहे. २. ह्मणून जे ब्रह्मचर्याचे योगानें हा ब्रह्मलोक प्राप्त करून घेतात त्यांनाच याची प्राप्ति होते. ते सर्व लोकांमध्यें संचार करण्यास समर्थ होतात. ३. इति चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

ज्याला यज्ञ ह्मणतात तें ब्रह्मचर्यच होय. कारण जो ज्ञानी

यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याच-

असतो त्याला ब्रह्मचर्याचे योगानें याची प्राप्ति होते. ज्याला पूजन ह्मणतात तेंहि ब्रह्मचर्यच होय. कारण ब्रह्मचर्यानें (ईश्वराचें) पूजन करून आत्म्याची प्राप्ति होते. १. ज्याला सत्त्रायण ह्मणतात तेंहि ब्रह्मचर्यच होय. कारण ब्रह्मचर्याचे योगानें सद्रूपी आत्म्याचें त्राण होतें. ज्याला मौन ह्मणतात तेंहि ब्रह्मचर्यच होय. कारण ब्रह्मचर्याचे योगानें आत्म्याचें ज्ञान होऊन मनन करतां येतें. २. ज्याला अनाशकायन ह्मणतात तें ब्रह्मचर्यच होय. कारण ब्रह्मचर्यानें प्राप्त होणारा आत्मा नाश पावत नाहीं. ज्याला अरण्यायन ह्मणतात तें

क्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोम–सवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मय–म् ॥ ३ ॥ तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ स–र्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचर्यच होय. या लोकापासून तिसऱ्या स्वर्गलोकीं त्या ब्रह्म-लोकामध्यें 'अर' आणि 'ण्य' असे दोन समुद्र आहेत; 'ऐर' नामक मद उत्पन्न करणारें असें सरोवर आहे. तेथें ज्याच्या-मधून अमृत [सोम] निघतें असा अश्वत्थ वृक्ष आहे. तेथेंच इतरांस प्राप्त होण्यास अशक्य अशी ब्रह्मपुरी आहे. ही प्रभूनें निर्माण केलेली व हिरण्मय अशी आहे. ३. हे 'अर' आणि 'ण्य' असे समुद्र ब्रह्मचर्याचे योगानें ब्रह्मलोकीं जे मिळवितात त्यांचाच हा ब्रह्मलोक होय. ते सर्व लोकांमध्यें संचार करण्यास समर्थ होतात. ४. इति पंचमः खंडः ॥ ५॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्ति-
ष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः
पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥१॥
तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैव-
मेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं
चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आ-
भ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥

ज्या हृदयाच्या नाडी आहेत त्या पिंगल, शुक्ल, नील, पीत, लोहित रसांच्या सूक्ष्मरसानें पूर्ण आहेत. हा आदित्य पिंगल तेजानें युक्त आहे, शुक्ल, नील, पीत व लोहित आहे. १. ज्याप्रमाणें विस्तीर्ण असा मोठा रस्ता अलीकडल्या व पलीकडल्या अशा दोन्ही ग्रामांकडे जातो त्याप्रमाणेंच आदित्याचे किरण इहलोकीं येतात आणि परलोकींहि जातात. त्या आदित्यमंडलापासून ज्या प्रसरण पावतात त्या या (वर सांगितलेल्या) नाडींमध्यें प्रविष्ट होतात. या नाडींपासून प्रसरण पावतात त्या आदित्यमंडलामध्यें प्रविष्ट होतात. २.

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादु-

जेव्हां हा जीव सर्व इंद्रियवृत्ति अस्ताप्रत गेलेल्या व प्रसन्न अशा रीतीनें सुप्त होतो तेव्हां त्याला स्वप्नाचा अनुभव येत नाहीं. तेव्हां तो या (सूर्यतेजानें पूर्ण अशा) नाडींमध्यें प्रविष्ट होतो. तेव्हां त्याला कोणतेंहि (धर्माधर्मरूपी) पाप स्पर्श करीत नाहीं. तेव्हां तो तेजानें संपन्न होतो. ३. जेव्हां हा जीव बलरहितत्वाप्रत नेला जातो (ह्मणजे मृत्युसमीप जातो) तेव्हां त्याच्या सभोंवतीं बसलेले "मला ओळखतोस का ?" "मला ओळखतोस का ?" असें ह्मणतात. जोंपर्यंत तो या शरीरांतून निघून गेला नाहीं तोंपर्यंत (इतरांना) ओळखतो. ४. जेव्हां शरीरांतून निघून जातो तेव्हां तो त्याच

त्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥ तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

किरणांनीं वर जातो. 'ॐ' असें आत्म्याचें ध्यान करीत वर जातो अथवा (कर्माप्रमाणें) खालीं जातो. मनाला जाण्याला जितका वेळ लागतो तितक्या (ह्मणजे अल्प) वेळांत तो आदित्यलोकीं जातो. (आदित्य) हेंच ज्ञात्यांचें ब्रह्मलोक प्राप्त करून देणारें द्वार आहे. जे आत्मज्ञानी नसतात त्यांना येथें निरोध होतो. ५. याविषयीं पुढील श्लोक आहे—हृदयाच्या एकशें एक नाडी आहेत. त्यांपैकीं एक मस्तकांतून वर गेली आहे. उत्क्रमणकालीं तिच्यामधून जीव वर गेला ह्मणजे अमृतत्वाप्रत जातो. बाकीच्या वांकड्या होतात. ६. ॥ ६ ॥

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभि-

पापरहित, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधारहित, पिपासारहित, सत्यकाम, सत्यसंकल्प अशा आत्म्याचा शोध करावा. त्याचें ज्ञान करून घ्यावें. जो त्या आत्म्याचा शोध करून त्याला जाणतो त्याला सर्व लोक प्राप्त होतात, त्याचे सर्व काम पूर्ण होतात. असें प्रजापतीनें सांगितलें आहे. १. हें (प्रजापतीचें वचन) देव व असुर या दोघांना (परंपरेनें) समजलें. ते आपआपसांत ह्मणाले, "हो, ज्या आत्म्याचा शोध केला असतां सर्व लोक प्राप्त होतात व सर्व काम पूर्ण होतात त्या आत्म्याचा आपण शोध करूं." तेव्हां देवांपैकीं

प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो

इंद्र आणि असुरांपैकीं विरोचन हातांत समिधा घेऊन व एक मेकांशीं स्पर्धा करीत निघाले ते प्रजापतीकडे आले. २. ते बत्तीस वर्षेंपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळून करून राहिले. तेव्हां प्रजापति त्यांना ह्मणाला, "तुह्मी येथें काय इच्छा करून राहिलांत?" ते ह्मणाले, "पापरहित, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधारहित, पिपासारहित, सत्यकाम, सत्यसंकल्प अशा आत्म्याचा शोध करावा; त्याचें ज्ञान करून घ्यावें; जो त्या आत्म्याचा शोध करून त्याला जाणतो त्याला सर्व लोक प्राप्त होतात, त्याचे सर्व काम पूर्ण होतात असें आपलें वचन आहे

वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तामिति ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच

असें ज्ञाते सांगतात. त्या आत्म्याची इच्छा करीत आह्मी येथें राहिलों. " ३. त्यांना प्रजापति ह्मणाला, " हा जो डोळ्याचे ठिकाणीं पुरुष दिसतो तो आत्मा होय. तो मृत्युरहित व भयरहित आहे. तोच ब्रह्म होय. " इंद्र व विरोचन (यांनीं याचा अर्थ छायापुरुष असा केला व ते) ह्मणाले, " हे भगवन्, उदकामध्यें जो (प्रतिबिंबरूपानें) दिसतो व जो आरशामध्य दिसतो तो कोण ? " प्रजापति ह्मणाला, " तोच हा या सर्वांचे मध्ये दिसतो. ४. इति सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥

उदकानें भरलेल्या परातीमध्यें तुह्मी पहा आणि तुह्मांला

किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ

आत्म्याचें जें कांहीं जाणतां येणार नाहीं तें विचारा." त्याप्रमाणें त्यांनीं उदकपूर्ण परातीमध्यें पाहिलें. त्यांना प्रजापति ह्मणाला, "तुह्मांला काय दिसतें?" ते ह्मणाले, "हे भगवन्, यामध्यें लोमनखांपासून आमचें सर्व प्रतिरूप आह्मांला दिसत आहे." १. प्रजापति त्यांना ह्मणाला, "सुंदर अलंकारांनीं व चांगल्या वस्त्रांनीं युक्त असे होऊन मग त्या परातीमध्यें पहा." त्यांनीं चांगले अलंकार व वस्त्रें धारण करून परातीमध्यें पाहिलें. तेव्हां त्यांना प्रजापति ह्मणाला, "तुह्मांला काय दिसतें?" २. ते ह्मणाले, "हे भगवन्, आह्मी ज्याप्रमाणें चांगल्या अलंकारांनीं व वस्त्रांनीं

सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविस्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-मेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वासुरा वा ते पराभ-विष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य

युक्त आहोंत तसेच हे चांगले अलंकार व वस्त्रें धारण केलेले यामध्यें दिसत आहेत." (यांना अद्याप विवेकसामर्थ्य नाहीं असें पाहून) प्रजापति ह्मणाला, "हाच आत्मा होय. हा मृत्युरहित व भयरहित आहे. हाच ब्रह्म होय." तेव्हां (छायापुरुष आत्मा होय असें समजून) ते शांतचित्त होत्साते तेथून निघून गेले. ३. ते जात असलेले पाहून त्यांना प्रजापति ह्मणाला, आत्म्याची प्राप्ति व ज्ञान न होतां तुह्मी दोघे चाललां आहांत. देव अथवा असुर यांपैकीं जे एव-ढ्याच ज्ञानानें युक्त होतील ते पराभव पावतील." विरोचन

आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाᳫं ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सᳫंस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

शांतहृदय होत्साता असुरांकडे गेला आणि त्यानें त्यांना असें ज्ञान सांगितलें कीं, "या लोकीं आत्म्याचीच [ह्म० स्वतःचीच] पूजा करावी, स्वतःचीच सेवा करावी. स्वतःचीच पूजा व सेवा करणाराला इहलोक व परलोक असे दोन्ही प्राप्त होतात." ४. ह्मणून या लोकीं अद्याप दान न देणारा, श्रद्धा न ठेवणारा, यजन न करणारा असा असुरांचा स्वभाव आहे असें शहाणे सांगतात. कारण असुरांचें ज्ञान एवढेंच. मरण पावलेल्या मनुष्याचें शरीर इतरांपासून भिक्षा मागून आणून देखील वस्त्रें व अलंकार यांनीं ते सजवितात. या योगानें त्या मनुष्याला परलोक प्राप्त होतो असें त्यांना वाटतें. ५. इति अष्टमः खंडः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्त-

परंतु इंद्र देवांकडे जाण्याचे अगोदर त्याला भय उत्पन्न झालें कीं, ज्याप्रमाणें हें शरीर सुंदर अलंकारांनीं युक्त केलें असतां हा सुंदर अलंकारांनीं युक्त दिसतो, चांगल्या वस्त्रांनीं युक्त केलें असतां हा चांगल्या वस्त्रांनीं युक्त दिसतो, नखलोमादिकांनीं रहित केलें असतां हाहि तसाच दिसतो, त्याप्रमाणेंच हें शरीर अंध असेल तर हाहि अंध होतो, एकनेत्र असेल तर एकनेत्र होतो, चक्षु अथवा नासिका सदा गळत असेल तर तसाच होतो, छिन्नावयव असेल तर छिन्नावयवच होतो आणि या शरीराचा नाश झाला म्हणजे याचाहि नाश होतो. १. म्हणून यामध्यें मला कांहीं फल दिसत नाहीं. म्हणून तो

हृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र

हातांत समिधा घेऊन पुन्हां प्रजापतीकडे आला. प्रजापति त्याला ह्मणाला, " इंद्रा, तूं शांतहृदय होत्साता विरोचनाबरोबर गेला होतास तो काय इच्छा करून पुन्हां आला आहेस ?" इंद्र ह्मणाला, "भगवन्, ज्याप्रमाणें हें शरीर सुंदर अलंकारांनीं युक्त केलें असतां हा सुंदर अलंकारांनीं युक्त दिसतो, चांगल्या वस्त्रांनीं युक्त केलें असतां हा चांगल्या वस्त्रांनीं युक्त दिसतो, नखलोमादिकांनीं रहित केलें असतां हाहि तसाच दिसतो, त्याप्रमाणेंच हें शरीर अंध असेल तर हाहि अंध होतो, एकनेत्र असेल तर एकनेत्र होतो, चक्षु अथवा नासिका सदा गळत असेल तर तसाच होतो, छिन्नावयव असेल तर छिन्नावयवच होतो आणि या शरीराचा

भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्रा-

नाश झाला ह्मणजे याचाहि नाश होतो. ह्मणून यामध्यें मला कांहीं फल दिसत नाहीं." २. प्रजापति ह्मणाला, "इंद्रा, तुझें ह्मणणें बरोबर आहे. ह्मणून तुला मात्र मी पुन्हां या आत्म्याचें ज्ञान सांगेन. आणखी बत्तीस वर्षें (ब्रह्मचर्य पालन करून) रहा." त्याप्रमाणें तो इंद्र आणखी बत्तीस वर्षें राहिला. त्यानंतर त्याला प्रजापति ह्मणाला. ३. इति नवमः खंडः ॥ ९ ॥

प्रजापति ह्मणाला, "स्वप्नामध्यें जो नानाविध भोग भोगतो तो आत्मा होय. हा मृत्युरहित व भयरहित आहे; हाच ब्रह्म होय." तेव्हां इंद्र शांतचित्त होत्साता तेथून निघा-

प्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीद्ं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ समित्पाणिः पुनरेयाय

ला. पण देवांकडे जाण्यापूर्वी त्याला असें भय वाटलें कीं, "हें शरीर जरी अंध झालें तरी हा स्वप्नात्मा अंध होत नाहीं. चक्षु अथवा नासिका गळत असली तरी तशी याची गळत नाहीं. या शरीराच्या दोषानें स्वप्नात्म्याला दूषण येत नाहीं. १. याच्या वधानें हा नष्ट होत नाहीं, अथवा याचा चक्षु अथवा नासिका गळत असली तरी या आत्म्याची तशी गळत नाहीं. परंतु या स्वप्नात्म्याला (स्वतंत्रपणें) जणूं काय मारतात, याला जणूं काय पळवायला लावतात, (पुत्रादिकांच्या मरणादिकानें) याला जणूं काय अप्रिय वाटतें, हा जणूं काय रडतो. ह्मणून यामध्यें मला कांहीं फल दिसत नाहीं." २. ह्मणून इंद्र हातांत समिधा घेऊन पुन्हां परत

तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रिय- वेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष

आला. प्रजापति त्याला ह्मणाला, "इंद्रा, तूं शांतहृदय होत्साता गेला होतास तो काय इच्छा करून पुन्हां आला आहेस ?" इंद्र ह्मणाला, "भगवन्, हें शरीर जरी अंध झालें तरी हा अंध होत नाहीं. चक्षु अथवा नासिका गळत असली तरी तशी याची गळत नाहीं. या शरीराच्या दोषानें स्वप्नात्म्याला दूषण येत नाहीं. ३. याच्या वधानें हा नष्ट होत नाहीं अथवा याचा चक्षु अथवा नासिका गळत असली तरी या आत्म्याची तशी गळत नाहीं. परंतु या स्वप्नात्म्याला जणूं काय मारतात, याला जणूं काय पळवायला लावतात, (पुत्रादिकांच्या मरणादिकानें) याला जणूं काय अप्रिय

मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः

वाटतें, हा जणूं काय रडतो. ह्मणून यामध्यें मला कांहीं फल दिसत नाहीं." प्रजापति ह्मणाला, "इंद्रा, तुझें ह्मणणें बरोबर आहे. ह्मणून तुला मात्र मी पुन्हां या आत्म्याचें ज्ञान सांगेन. आणखी बत्तीस वर्षें (ब्रह्मचर्य पालन करून) रहा." त्याप्रमाणें तो इंद्र आणखी बत्तीस वर्षें राहिला. त्यानंतर त्याला प्रजापति ह्मणाला. ४. इति दशमः खंडः ॥१०॥

प्रजापति ह्मणाला, "जेव्हां हा जीव सर्व इंद्रियवृत्ति अस्ताप्रत गेलेल्या व प्रसन्न अशा रीतीनें सुप्त होतो तेव्हां त्याला स्वप्नाचा अनुभव येत नाहीं तो आत्मा होय. हा मृत्युरहित व भयरहित आहे. हाच ब्रह्म होय." तेव्हां इंद्र

प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वय-मेव१ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय त१ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव१ संप्रत्यात्मानं जानात्यय-महमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति

शान्तहृदय होत्साता निघून गेला. देवांकडे जाण्यापूर्वीच त्याला भय वाटलें कीं, "हा (सुषुप्तस्थ) आत्मा देखील "हा मी आहें" आणि "हीं भूतें आहेत" असें जाणत नाहीं. ह्मणून हा देखील जणूं काय विनाशीच आहे. ह्मणून यामध्यें मला कांहीं फल दिसत नाहीं." १. ह्मणून इंद्र हातांत समिधा घेऊन पुन्हां प्रजापतीकडे आला. प्रजापति त्याला ह्मणाला, "इंद्रा, तूं शान्तहृदय होत्साता गेला होतास तो काय इच्छा करून पुन्हां आला आहेस?" इंद्र ह्मणाला, "भगवन्, हा आत्मा देखील "हा मी आहे" आणि "हीं

नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रै- तस्माद्वसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशत̐ संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशत̐ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

भूतें आहेत" असें जाणत नाहीं. ह्मणून हा देखील जणूं काय विनाशीच आहे. ह्मणून यामध्यें मला कांहीं फळ दिसत नाहीं." २. प्रजापति ह्मणाला, "इंद्रा, तुझें ह्मणणें बरोबर आहे. ह्मणून तुला मात्र मी पुन्हां याहून वेगळ्या नव्हे तर याच आत्म्याचें ज्ञान सांगेन. आणखी पांच वर्षें (ब्रह्मचर्य पालन करून) रहा." त्याप्रमाणें तो इंद्र आणखी पांच वर्षें राहिला. मिळून एकंदर एकशें एक वर्षें झालीं. ह्मणून ह्मणतात कीं, इंद्र एकशें एक वर्षें ब्रह्मचर्य पालन करून प्रजापती- जवळ राहिला. नंतर प्रजापति त्याला ह्मणाला. ३. इति एकादशः खंडः ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳ शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृ-तस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रि-याभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्य-शरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥ अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मा-दाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपे-णाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरी-

" इंद्रा, हें शरीर मर्त्य आहे, मृत्यूनें ग्रासलेलें आहे. हें या मृत्युरहित व शरीररहित आत्म्याचें अधिष्ठान आहे. हा आत्मा शरीरानें युक्त होतो तेव्हां प्रिय व अप्रिय यांनीं ग्रस्त होतो. तो जोंपर्यंत शरीरयुक्त असतो तोंपर्यंत प्रिय व अप्रिय हीं नष्ट होत नाहींत. जेव्हां शरीररहित असतो तेव्हां याला प्रिय व अप्रिय स्पर्श करीत नाहींत. १. वायु, अभ्र, विद्युत्, मेघगर्जना हीं सर्व शरीररहित आहेत. हीं ज्याप्रमाणें या आकाशापासून वर निघून श्रेष्ठ अशा (सूर्याच्या) ज्योतीला प्राप्त होऊन स्वतःच्या रूपानें युक्त होतात, त्याप्रमाणें हा

रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरन्निदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स

देईल (आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर) प्रसन्नचित्त होत्साता (मरणसमयीं) या शरीरांतून वर निघून श्रेष्ठ अशा (ईश्वराच्या) ज्योतीप्रत प्राप्त होऊन स्वतःच्या रूपानें युक्त होतो. तो उत्तम पुरुष (आत्मा ब्रह्मलोकीं) भक्षण करीत, क्रीडा करीत, स्त्रिया–यानें–आप्त इत्यादिकांशीं रममाण होत व स्त्रीपुरुषसंयोगानें प्राप्त होणारें हें शरीर न स्मरत असा रहातो. ज्याप्रमाणें ठराविक कर्माचे ठिकाणीं अधिकारी नेमलेला असतो त्याप्रमाणें या शरीरामध्यें प्राणाची नेमणूक केलेली असते. २. ३. चक्षुगत आकाशामध्यें स्थित असा जो (अशरीर) आत्मा तो चाक्षुष होय; त्याला पहाण्याक-

आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥ तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाꣳश्च

रितां चक्षु आहे. मी याचा वास घेतों असें जो जाणतो तो आत्मा; त्याला वास घेण्याकरितां घ्राण आहे. मी बोलतों असें जो जाणतो तो आत्मा; त्याला उच्चार करण्याकरितां वाणी आहे. मी ऐकतों असें जो जाणतो तो आत्मा; त्याला श्रवण करण्याला श्रोत्र आहे. ४. मी हें मनन करतों असें जो जाणतो तो आत्मा; (त्याला मनन करण्याकरितां मन आहे). मन हा याचा दिव्य चक्षु होय. या दिव्य चक्षुरूपी मनानें हा ब्रह्मलोकीं हे काम पाहून रममाण होतो. ५. अशा या (इंद्राला प्रजापतीनें सांगितलेल्या) आत्म्याची देव

लोकानाप्नोति सर्वा१ँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजा-
नातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ इति
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव
रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा
शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवा-
मीति ॥ १ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उपासना करतात. ह्मणून त्यांना सर्व लोक व सर्व काम प्राप्त झालेले आहेत. जो या आत्म्याचें पूर्ण ज्ञान करून घेऊन याला जाणतो त्याला सर्व लोक व सर्व काम प्राप्त होतात असें प्रजापतीचें वचन आहे. ६. इति द्वादशः खंडः ॥१२॥

हृदयस्थ ब्रह्माचें ध्यान करून मी ब्रह्मलोकाप्रत जाईन. कारण मी ब्रह्मापासूनच या लोकीं आलों आहें. ज्याप्रमाणें अश्व (चालून आल्यावर) केस झाडतो, चंद्र राहूच्या मुखां-तून निघून पुन्हां निर्मल होतो, त्याप्रमाणें शरीर टाकून पाप झाडून कृतकृत्य होत्साता मी ब्रह्मलोकीं जाईन. १. ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्येतमदत्कमदत्कꣳ श्येतं लिन्दु माभिगां लिन्दु माभिगाम् ॥ १ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य

आत्मा [आकाशः] हा नाम व रूप हीं स्पष्ट करतो. नाम व रूप हीं ज्याच्यामध्यें रहातात तें ब्रह्म. तें मृत्युरहित आहे. तोच आत्मा होय. प्रजापतीच्या मोठ्या गृहीं मी जाईन. मी (आत्मा) ब्राह्मणांचें यश होईन, राजांचें यश होईन, वैश्यांचें यश होईन. त्या यशाप्रत प्राप्त व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. तेंच सर्वांमध्यें श्रेष्ठ यश (अथवा आत्मा) आहे. कारण, मी पुन्हां गर्भवासाप्रत जाऊं नये. १. इति चतुर्दशः खंडः ॥ १४ ॥

हें सर्व आत्मज्ञान ब्रह्मदेवानें प्रजापतीला सांगितलें, प्रजा-

आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

पतीनें मनूला सांगितलें. मनूनें प्रजांना सांगितलें. आचार्यांचे गृहीं आचार्यांचें काम करून उरलेल्या वेळांत विधिपूर्वक वेदाचें अध्ययन करून गृहस्थाश्रमी होऊन शुद्ध ठिकाणीं स्वाध्यायाचें अध्ययन करणारा व पुत्रशिष्यादिकांना धर्मयुक्त करणारा, सर्व इंद्रियें आत्म्याचे ठिकाणीं स्थित करून, भूतमात्राला तीर्थाटनादि शास्त्रोक्त खेरीज करून पीडा न देतां, जो याप्रमाणें वर्तन करतो तो ब्रह्मलोक पावतो, तो पुन्हां परत येत नाहीं. १. इति पंचदशः खंडः ॥ १५ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥ ९ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति छांदोग्योपनिषत्समाप्ता ॥

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।।

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ।। सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य ।। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यम् । दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च

बृहदारण्यकोपनिषत्.

अध्याय पहिला.

यज्ञिय अशा अश्वाचें उषा हें शिर आहे. सूर्य हा चक्षु, वायु हा प्राण, वैश्वानर अग्नि हें मुख, संवत्सर हा आत्मा, स्वर्गलोक हें पृष्ठ, अंतरिक्ष हें उदर, पृथिवी हें पायांचें स्थान, दिशा या बाजू [पार्श्व], अवान्तर दिशा या पार्श्वास्थि, ऋतु हे अवयव, मास व पक्ष हीं पर्वें [सांधे], अहोरात्र हे पाय,

पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मा॑ꣳसानि ऊवध्य॑ꣳसिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं

नक्षत्रें हीं हाडें, नभ हें मांस, वाळु हें उदरांतील अर्धजीर्ण अन्न, नद्या हें गुद, पर्वत हे यकृत् आणि क्लोमन् [हृदयाखालील दक्षिणोत्तर मांसखंड], ओषधि व वनस्पति हे लोम, उदयापासून मध्यान्हापर्यंत पूर्वार्ध, मध्यान्हापासून अस्तापर्यंत दुसरा अर्ध, वीज चमकणें ही जांभई, मेघगर्जना हें अंग झाडणें, वर्षाव होणें हें मूत्र आणि शब्द हा शब्दच होय. १. या अश्वाच्या पुढें 'दिवस' हा ग्रह [महिमा] उत्पन्न झाला; पूर्व समुद्र हें याचें जननस्थान होय. पाठीमागें 'रात्र' उत्पन्न झाली; पश्चिम समुद्र हें तिचें जननस्थान होय. हे दोघे मोठे

महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् । अशनायय़ाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति ॥ सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मेक-

ग्रह अश्वाच्या पुढें व मागें उत्पन्न झाले. हा 'हय' होऊन देवांना वहन करिता झाला. 'वाजी' होऊन गंधर्वांना वहन करिता झाला. 'अर्वा' होऊन असुरांना वहन करिता झाला. आणि 'अश्व' होऊन मनुष्यांना वहन करिता झाला. समुद्र हेंच याचें बंधन आणि समुद्र हेंच याचें उत्पत्तिस्थान. २. इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(सृष्टीच्या) आरंभीं कांहींहि नव्हतें. हें सर्व अशनायारूपी मृत्यूनें आवृत होतें. मृत्यु ह्मणजे अशनाया [=भक्षण करण्याची इच्छा]. त्यानें आत्मवान् व्हावें या इच्छेनें मन (निर्माण) केलें. तो अर्चन करीत राहिला. तो अर्चन

मभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यद-पाꣳशर आसीत्समहन्यत। सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्ततामिः ॥ २ ॥ स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयꣳस एष प्राणस्त्रेधा विहितः। तस्य प्राची दिक्छिरोऽसौ चासौ

करीत असतां " अर्चन करणाऱ्यां मला काय होईल " असें वाटून उदक उत्पन्न झालें. (अर्चते कं) ह्मणून अग्नीला अर्क हें नांव आहे. याप्रमाणें अर्काचें [अग्नीचें] अर्कत्व जो जाणतो त्याला उदक (अथवा सुख) प्राप्त होतें. १. उदक हेंच अर्क होय. उदकाची जी साय होती ती एकत्र होऊन तिची पृथिवी झाली. ती पृथ्वी उत्पन्न झाली तेव्हां मृत्यूला [प्रजापतीला] श्रम झाले. श्रम झालेल्या व (त्या योगानें) तप्त झालेल्या त्या मृत्यूपासून तेजोरस झाला तोच अग्नि होय. २. त्या प्रजापतीनें आपले आदित्य, अग्नि आणि वायु असे तीन विभाग केले. तोच हा (सर्व जगताचा)

चेमौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः

प्राण या तीन रूपांनीं विभागलेला आहे. पूर्व दिशा हें त्याचें शिर आणि ईशान्य व आग्नेय हे बाहू. पश्चिम दिशा हें त्याचें पुच्छ आणि वायव्य व नैर्ऋत्य या सक्थिनी. दक्षिण आणि उत्तर या दोन बाजू. स्वर्गलोक पृष्ठ, अंतरिक्ष उदर, ही पृथिवी छाती. हा प्रजापतिरूप अग्नि उदकाचे ठिकाणीं स्थित आहे. हें जो जाणतो तो ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल त्या त्या ठिकाणीं स्थित होतो. ३. आपला दुसराहि एक आत्मा असावा अशी त्या अशनायारूप मृत्यूला इच्छा झाली. ह्मणून त्यानें मन व वाणी यांचें मिथुन केलें. त्याचें जें रेत तें संवत्सर झालें, त्याच्या पूर्वीं संवत्सर नसे. इतका कालपर्यंत

मभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यद्-पाꣳशर आसीत्समहन्यत। सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयꣳस एष प्राणस्त्रेधा विहितः। तस्य प्राची दिक्छिरोऽसौ चासौ

करीत असतां " अर्चन करणाऱ्या मला काय होईल " असें वाटून उदक उत्पन्न झालें. (अर्चते कं) म्हणून अग्नीला अर्क हें नांव आहे. याप्रमाणें अर्काचें [अग्नीचें] अर्कत्व जो जाणतो त्याला उदक (अथवा सुख) प्राप्त होतें. १. उदक हेंच अर्क होय. उदकाची जी साय होती ती एकत्र होऊन तिची पृथिवी झाली. ती पृथ्वी उत्पन्न झाली तेव्हां मृत्यूला [प्रजापतीला] श्रम झाले. श्रम झालेल्या व (त्या योगानें) तप्त झालेल्या त्या मृत्यूपासून तेजोरस झाला तोच अग्नि होय. २. त्या प्रजापतीनें आपले आदित्य, अग्नि आणि वायु असे तीन विभाग केले. तोच हा (सर्व जगताचा)

चेमौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः

प्राण या तीन रूपांनीं विभागलेला आहे. पूर्व दिशा हें त्याचें शिर आणि ईशान्य व आग्नेय हे बाहू. पश्चिम दिशा हें त्याचें पुच्छ आणि वायव्य व नैर्ऋत्य या सक्थिनी. दक्षिण आणि उत्तर या दोन बाजू. स्वर्गलोक पृष्ठ, अंतरिक्ष उदर, ही पृथिवी छाती. हा प्रजापतिरूप अग्नि उदकाचे ठिकाणीं स्थित आहे. हें जो जाणतो तो ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल त्या त्या ठिकाणीं स्थित होतो. ३. आपला दुसराहि एक आत्मा असावा अशी त्या अशनायारूप मृत्यूला इच्छा झाली. ह्मणून त्यानें मन व वाणी यांचें मिथुन केलें. त्याचें जें रेत तें संवत्सर झालें, त्याच्या पूर्वी संवत्सर नसे. इतका कालपर्यंत

संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः । यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तद-

[=एक संवत्सर] मृत्यूनें संवत्सर निर्माण करणाऱ्या प्रजापतीला (अंडरूपानें) धारण केलें. संवत्सराचा जितका काल तितका काल गेल्यानंतर त्याला [=प्रजापतीला =अग्नीला] निर्माण केलें. उत्पन्न झालेल्या त्या अग्नीला खाण्याकरितां मृत्यूनें आपलें तोंड उघडलें. त्या अग्नीनें भीतीनें ' भाण् ' असा शब्द केला. तीच वाणी झाली. ४. तेव्हां त्या मृत्यूला वाटलें कीं, मीं जर याला मारलें तर मला थोडें अन्न होईल. ह्मणून (त्याला भक्षण न करितां) त्यानें त्याच वाणी व मन यांच्या मिथुनानें हें सर्व उत्पन्न केलें—जें कांहीं ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, छंद, यज्ञ, प्रजा, पशु इत्यादि.

तुमाध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैत-
स्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदि-
तित्वं वेद ॥ ५ ॥ सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो
यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य
यशोवीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु
शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥६॥

त्यानें जें जें कांहीं निर्माण केलें तें तें खाण्याची तो इच्छा करूं लागला. ह्मणून मृत्यूला 'अदिति' असें नांव प्रसिद्ध आहे. जो याप्रमाणें आदितिनामक मृत्यूचें आदितित्व जाणतो तो सर्वांचा भक्षणकर्ता होतो व सर्व त्याचें अन्न होतें. ५. त्याला पुन्हां मोठ्या यज्ञानें पुन्हां यजन करण्याची इच्छा झाली. ह्मणून त्यानें श्रम केले व तप आचरण केलें. श्रान्त व तप्त अशा त्याला यश व वीर्य हीं वर निघून गेलीं. (चक्षु आदि) प्राण हेंच तें यश व वीर्य होय. याप्रमाणें प्राण निघून गेल्यावर त्या प्रजापतीचें शरीर अमेध्य झालें. परंतु त्याच शरीरामध्यें प्रजापतीचें मन राहिलें होतें. ६.

सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुध्यैवामन्यत तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेता–

हें माझें शरीर मेध्य व्हावें, यानेंच मी आत्मवान् व्हावें अशी त्याला इच्छा झाली. (ह्मणून त्यानें त्यांत पुन्हां प्रवेश केला). तेव्हां अश्व उत्पन्न झाला. अर्थात् तो (अश्वरूपी प्रजापति) मेध्य झाला. ह्मणून अश्वमेधाला अश्वमेध ह्मणतात. जो याप्रमाणें अश्वाला अग्निरूप जाणतो तोच अश्वमेध जाणतो. पुन्हां यज्ञ करण्याच्या इच्छेनें प्रजापतीनें त्या पशूला मोकळा सोडला. एक संवत्सरानंतर त्याला त्यानें स्वतःकरितां मारला तेव्हां सर्व पशूंना त्यानें त्या त्या देवतांकडे पाठविलें. ह्मणून यज्ञामध्यें सर्वदेवत्य अशा पशूला मारतात. हा जो आदित्य

वर्काश्वमेधौ सोपुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवता-नामेको भवति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥ ते ह वाच-

तपन पावतो तोच अश्वमेध होय. संवत्सर हा त्याचा आत्मा, अग्नि हा अर्क, हे तीन लोक त्याचे शरीरावयव. अग्नि व आदित्य हे अर्क व अश्वमेध. हे दोन्ही मिळून एकच देवता होय. ती देवता मृत्यु. जो या अश्वमेधरूपी मृत्यूला जाणतो तो मृत्यूला जिंकतो. त्याला मृत्यु येत नाहीं. कारण मृत्यु हा त्याचा आत्मा होतो. या सर्व देवतांचें मिळून फल मृत्युच होतो. ७. इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

प्रजापतीची दोन प्रकारची संतति झाली-देव आणि असुर. त्यांपैकीं देव हे लहान आणि असुर हे ज्येष्ठ. दोघांची या लोकांमध्यें स्पर्धा चालली. तेव्हां देव ह्मणाले कीं, आपण

मूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणभोगस्तं देवेभ्य

या (ज्योतिष्टोम) यज्ञामध्यें उद्गीथाचे योगानें देवांना मागें टाकूं.१.देव वाणीला ह्मणाले, तूं आमचें उद्गातृकर्म कर.'होय' असें ह्मणून वाणीनें उद्गान केलें. (पहिल्या तीन स्तोत्रांमध्यें) जें वाणीचें फल तें तिनें देवांकरितां गायन केलें आणि जें (बाकीच्या नऊ स्तोत्रांचें आर्त्विज्य) कल्याणकारक भाषण तें स्वतःकरितां गायन केलें. या उद्गात्याचे योगानें देव आपली वरचढ करतात असें जाणून असुर उद्गात्याकडे धांवून गेले आणि त्याला त्यांनीं पापानें ताडन केलें. (प्रजापतीच्या पूर्वजन्मीं वाणीचे ठिकाणीं आलेलें) पाप तें हेंच होय. जेव्हां शास्त्रप्रतिषिद्ध वचन बोलतो तेव्हां तें पाप होय.२. नंतर देव

आगायद्यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभि-

घ्राणाला ह्मणाले, तूं आमचें उद्गातृकर्म कर. 'होय' असें ह्मणून प्राणानें उद्गान केलें. जें प्राणाचें फल तें त्यानें देवांकरितां गायन केलें आणि जो कल्याणकारक सुगंध त्याचें स्वतःकरितां गायन केलें. या उद्गात्याचे योगानें देव आपली वरच्चढ करतात असें जाणून असुर उद्गात्याकडे धांवून गेले आणि त्याला त्यांनीं पापानें ताडन केलें. तें हेंच पाप होय. जेव्हां शास्त्रप्रतिषिद्ध गंध घेतो तेव्हां तें पाप होय. ३. नंतर देव चक्षूला ह्मणाले, तूं आमचें उद्गातृकर्म कर. 'होय' असें ह्मणून चक्षूनें उद्गान केलें. जें चक्षूचें फल तें त्यानें देवांकरितां गायन केलें आणि जें कल्याणकारक दर्शन त्याचें स्वतःकरितां गायन

द्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स

केलें. या उद्गात्याचे योगानें देव आपली वरचढ करतात असें जाणून असुर उद्गात्याकडे धांवून गेले आणि त्याला त्यांनीं पापानें ताडन केलें. तें हेंच पाप होय. जेव्हां शास्त्रप्रतिषिद्ध पहातो तेव्हां तें पाप होय. ४. नंतर देव श्रोत्राला ह्मणाले, तूं आमचें उद्गातृकर्म कर. ‘ होय ’ असें ह्मणून श्रोत्रानें उद्गान केलें. जें श्रोत्राचें फल तें त्यानें देवांकारितां गायन केलें आणि जें कल्याणकारक श्रवण त्याचें स्वतःकरितां गायन केलें. या उद्गात्याचे योगानें देव आपली वरचढ करतात असें जाणून असुर उद्गात्याकडे धांवून गेले आणि त्याला त्यांनीं पापानें ताडन केलें. तें हेंच पाप होय. जेव्हां शास्त्र-

पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष

प्रतिषिद्ध श्रवण करतो तेव्हां तें पाप होय. ५. नंतर देव मनाला ह्मणाले, तूं आमचें उद्गातृकर्म कर. 'होय' असें ह्मणून मनानें उद्गान केलें. जें मनाचें फल तें त्यानें देवांकरितां गायन केलें आणि जो कल्याणकारक संकल्प त्याचें स्वतःकरितां गायन केलें. या उद्गात्याचे योगानें देव आपली वरचढ करतात असें जाणून असुर उद्गात्याकडे धांवून गेले आणि त्याला त्यांनीं पापानें ताडन केलें. तें हेंच पाप होय. जेव्हां शास्त्रप्रतिषिद्ध संकल्प करतो तेव्हां तें पाप होय. याप्रमाणें असुरांनीं सर्व देवतांना पापानें युक्त केलें. ६. नंतर

प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तदभि-द्रुत्य पाप्मनाविव्यत्सन्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्य-

(मुखाचे ठिकाणीं) स्थित अशा प्राणाला देव ह्मणाले, तूं आमचें उद्गातृकर्म कर. ' होय ' असें ह्मणून प्राणानें देवांकरितां उद्गान केलें. या उद्गात्याचे योगानें देव आपली वरचढ करतात असें जाणून असुर उद्गात्याकडे धांवून गेले आणि त्याला त्यांनीं पापानें ताडन केलें. तेव्हां ढेंकूळ ज्याप्रमाणें दगडावर गेलें असतां नाश पावतें त्याप्रमाणें ते नानागति असुर नाश पावले. तेव्हां वागादिकांना पूर्वरूप प्राप्त झालें आणि असुरांचा पराभव होऊन नाश झाला. हें जो जाणतो त्याचा द्वेष करणारा भ्राता नाश पावतो. ७. ते (वागादि प्राण) ह्मणाले, ज्यानें आह्मांला या देवभावाप्रत आणलें तो (मुख्य प्राण) कोठें आहे ? तेव्हां तो या मुखाचे आंत

यमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः॥८॥
सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वा
अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा वा एषा देव-
तैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्त-
स्तद्गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमि-

आहे (असें ते जाणते झाले). ज्या अर्थी तो प्राण वागा-
दिकांचा आश्रय न करितां वागादिकांचे ठिकाणीं सक्त झाला
त्या अर्थी त्याला आंगिरस ह्मणतात. कारण तो अंगांचा
[करणांचा] रस [सार] आहे. ८. (ज्यावर असुर
झापटून नष्ट झाले) ती ही ' दूः ' नामक देवता [प्राण]
आहे. कारण हिच्यापासून मृत्यु दूर आहे. हें जो जाणतो
त्याच्यापासून मृत्यु दूर होतो. ९. ती ही देवता वागादि
देवतांच्या पापरूपी मृत्यूला मारून ज्या ठिकाणीं या (प्राच्यादि)
दिशांचा शेवट होतो तेथपर्यंत गेली. तेथें हिनें त्यांच्या [वागा-
दिकांच्या] पापांना विविध प्रकारांनीं खालीं स्थापन केलें.
ह्मणून त्या अन्त्य [खालच्या=दाक्षिणेकडच्या ?] जनांकडे

यान्नान्तामियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ ह घ्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोयं वायुः परेण मृत्यु-

जाऊं नये. त्या खालच्या [= दक्षिण] दिशेकडे जाऊं नये. " तिकडे गेलों असतां पापरूप मृत्यूच्या मागें मी जाईन " अशा भीतीनें तिकडे जाऊं नये. १०. ती ही देवता वागादि देवतांच्या पापरूपी मृत्यूला मारून त्यांना पुन्हां स्वस्वरूपाप्रत प्राप्त करती झाली. ११. या देवतेनें [=प्राणानें] प्रथम वाणीला स्वस्वरूपाप्रत प्राप्त केलें. ती जेव्हां मृत्यूपासून मुक्त झाली तेव्हां (पूर्वीप्रमाणेंच) अग्नि झाली. तो हा अग्नि मृत्यूच्या पलीकडे गेल्यावर (चांगला) दीप्यमान होत आहे. १२. नंतर प्राणानें घ्राणाला स्वस्वरूपाप्रत प्राप्त केलें. तें जेव्हां मृत्यूपासून मुक्त झालें तेव्हां (पूर्वीप्रमाणेंच) वायु झालें. तो

मतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्यु-
मत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्यु-
मतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा
मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण
मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्यु-
मत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्यु-

हा वायु मृत्यूच्या पलीकडे गेल्यावर (चांगला) वहात आहे. १३. नंतर प्राणानें चक्षूला स्वस्वरूपाप्रत प्राप्त केलें. तो जेव्हां मृत्यूपासून मुक्त झाला तेव्हां (पूर्वीप्रमाणेंच आदित्य झाला. तो हा आदित्य मृत्यूच्या पलीकडे गेल्यावर (चांगला) तपन पावत आहे. १४. नंतर प्राणानें श्रोत्राला स्वस्वरूपाप्रत प्राप्त केलें. तें जेव्हां मृत्यूपासून मुक्त झालें तेव्हां (पूर्वीप्रमाणेंच) दिशा झालें. त्या या दिशा मृत्यूच्या पलीकडे गेलेल्या आहेत. १५. नंतर प्राणानें मनाला स्वस्वरूपाप्रत प्राप्त केलें. तें जेव्हां मृत्यूपासून मुक्त झालें तेव्हां (पूर्वीप्रमाणेंच) चंद्र झालें. तो हा चंद्र मृत्यूच्या पलीकडे गेल्यावर

मतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमति-
वहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागाय-
द्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठाति ॥ १७ ॥
ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगा-
सीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति
तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति

(चांगला) प्रकाशत आहे. याप्रमाणें हें जो जाणतो त्याला ही प्राणदेवता मृत्यूच्या पलीकडे नेते. १६. नंतर (वागादिकांप्रमाणेंच) प्राणानेंहि स्वतःकरितां आद्य जें अन्न त्याचें गायन केलें. जें जें ह्मणून प्राणी अन्न खातो तें तें त्याचा प्राणच खातो. (ह्मणून) त्या शरीरामध्यें प्राण स्थित आहे. १७. ते (वागादि) देव प्राणाला ह्मणाले, " हें जें सर्व अन्न आहे तें तूं सर्व स्वतःकरितां गायन केलेंस. आतां आह्मांला या अन्नाचे भागीदार कर." प्राण ह्मणाला, " (तर मग) तुह्मी माझ्या भोंवतीं बसा." ' होय ' असें ह्मणून ते त्याच्या भोंवतीं बसले. ह्मणून जें प्राणाचे योगानें

तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद । य उ हैवं विदꣳ स्वेषु प्रति पतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनुभार्यान् बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्का-

(प्राणी) अन्न खातो त्यानें हे वागादि तृप्त होतात. याप्रमाणें हें जो जाणतो त्याचे भणगोत याप्रमाणें त्याच्या भोंवतीं बसतात, त्यांचा तो स्वामी व श्रेष्ठ होतो, तो दीप्ताग्नि होतो, त्यांचा पुढारी व अधिपति होतो. हें जाणणाऱ्या प्राणविदाला त्याच्या जातीपैकीं जो प्रतिकूल होतो त्याची चाकरी करण्यास कोणी मिळत नाहीं. प्राणविदाच्या जातीपैकीं जो कोणी अथवा इतर जो कोणी त्याला अनुकूल असतो तो सेवकांनीं युक्त होतो. १८. वागादिकांचे ठिकाणीं सक्त झालेला तो आंगिरस प्राण अंगांचा रस होय. ह्मणून ज्या

मेति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाᳬ रसः ॥ १९ ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग् वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग् वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग् वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम्। यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते

अंगामधून प्राण निघून जातो तें अंग शुष्क होतें. १९. हाच आंगिरस बृहस्पति होय. वाणी ह्मणजे बृहती छंद होय. तिचा पति [पालनकर्ता] ह्मणून याला बृहस्पति ह्मणतात. २०. हाच ब्रह्मणस्पति होय. वाणी हेंच ब्रह्म, तिचा पति ह्मणून याला ब्रह्मणस्पति ह्मणतात. २१. हाच साम होय. वाणी ही सा [=सर्व स्त्रीवाचक शब्द] आणि हा प्राण अम [=सर्व पुरुषवाचक शब्द]. सा आणि अम मिळून सामाला सामत्व येतें. अथवा हा अत्यंत सूक्ष्म प्राण्याएवढा आहे, मशकाएवढा आहे, हत्तीएवढा आहे, या तीन लोकांएवढा

साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदꣳ सर्व-मुत्तब्धं वागेव गीथोच्चगीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगा·

आहे, अथवा या सर्व विश्वाएवढा आहे ह्मणून याला साम ह्मणतात. जो या प्रकारें सामरूपी प्राण जाणतो त्याला सामाचें सायुज्य व सालोक्य प्राप्त होतें. २२. अथवा हाच प्राण उद्गीथ [सामावयव भक्तिविशेष]. उत् ह्मणजे प्राण, त्यानें हें सर्व जगत् धारण केलें आहे आणि वाणी ही गीथा. उत्+गीथा=उद्गीथः ॥ २३ ॥ याविषयीं अशी आख्या-यिका आहे— चैकितानाचा पुत्र ब्रह्मदत्त यज्ञामध्यें सोम भक्षण करीत असतां राजाला ह्मणाला, " पूर्वकालीन सत्रा-मध्यें हा अयास्य आंगिरस उद्गाता या वाक्संयुक्त प्राणानेंच उद्गान करिता झाला. जर इतर देवतेनें त्यानें उद्गान केलें असेल (आणि ह्मणून मी खोटें बोलत असेन) तर मी

यादिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव। अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः

भक्षण करीत असलेला हा सोम माझें मस्तक तोडून टाको." वाणी आणि प्राण यांनींच तो अयास्य आंगि स उद्गान करिता झाला. २४. त्या या सामरूपी प्राणाचें धन जो जाणतो त्याला तें धन प्राप्त होतें. स्वर [कंठगत माधुर्य] हेंच सामाचें धन होय. ह्मणून उद्गान ऋत्विक्कर्म करूं इच्छिणारानें वाणीचे ठिकाणीं स्वराची इच्छा करावी. त्या स्वरसंपन्न वाणीनें ऋत्विक्कर्म करावें. ह्मणून ज्यांचा स्वर (चांगला) असेल अशा उद्गात्याला पहाण्याची सर्व इच्छा करतात. ज्यापाशीं धन असतें त्याला सर्व पहाण्याची इच्छा करतात तद्वत्. हें सामाचें धन जो

सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२६॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स

जाणतो त्याला तें प्राप्त होतें. २५. त्या या सामरूपी प्राणाचें सुवर्ण [वर्णज्ञानपूर्वक वर्णोच्चार] जो जाणतो त्याला सुवर्ण प्राप्त होतें. स्वर हेंच सामाचें सुवर्ण होय. हें या सामाचें सुवर्ण जो जाणतो त्याला सुवर्ण प्राप्त होतें. २६. त्या या सामाची प्रतिष्ठा [= वाक् = जिह्वामूलीयादि स्थानें] जो जाणतो तो प्रतिष्ठा पावतो. त्या सामाची वाक् हीच प्रतिष्ठा होय. कारण वाणीचे ठिकाणीं स्थित अशा प्राणाचें गायन केलें जातें. " अन्नाचे ठिकाणीं स्थित अशा प्राणाचें गायन केलें जातें " असेंहि कोणी ह्मणतात. २७. यानंतर पवमानांचा जप करावा तें सांगतात. प्रस्तोता जेव्हां सामाला आरंभ करतो तेव्हां

यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं

या तीन यजूंचा जप करावा. ' असतो मा सद्गमय,' 'तमसो मा ज्योतिर्गमय,' आणि 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' या त्या तीन यजू. ' असतो मा सद्गमय ' या मंत्रामध्यें असत् ह्मणजे मृत्यु आणि सत् ह्मणजे अमृत. मला मृत्यूपासून अमृत्यूकडे [=अमृताकडे] ने, मला मृत्युरहित कर, असा अर्थ. ' तमसो मा ज्योतिर्गमय ' यामध्यें तम ह्मणजे मृत्यु आणि ज्योति ह्मणजे अमृत. मला मृत्यूपासून अमृत्यूकडे ने, मला मृत्युरहित कर, असा अर्थ. ' मृत्योर्माऽमृतं गमय ' यानेंहि तेंच सांगितलें. पहिल्या व दुसऱ्या मंत्रांप्रमाणें तिसऱ्यामध्यें अर्थ गूढ नाहीं. आतां जीं

वृणीत यं कामं कामयेत तं यस्मात्स एष एवंविदुद्गातात्मने यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभव-

इतर स्तोत्रें आहेत त्यांमध्यें स्वतःकरितां अन्नाचें गान करावें. उद्गाता याप्रकारें हें जाणणारा [= प्राणवित्] असतो ह्मणून स्वतःला अथवा यजमानाला ज्या वराची इच्छा असेल त्या वराची प्रार्थना करावी ती या गानानें सिद्ध होते. हें प्राणदर्शन लोकप्राप्ति करून देणारें आहे. जो या प्रकारें हें साम जाणतो तो अलोकत्वाची कधींहि प्रार्थना करीत नाहीं. २८. इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

हें सर्व आरंभीं फक्त आत्मा [= प्रथमशरीरी प्रजापति] होतें. हा आत्मा (मस्तकहस्तादि लक्षणी) पुरुष होता. तो पाहूं लागला पण त्याला आपल्यावांचून दुसरी कांहीं वस्तु

त्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य

आढळली नाहीं. तो पूर्वजन्मींचा सर्वात्मा प्रजापति मी आहें असें (ज्ञान होऊन तसें) तो बोलला. ह्मणून त्याचें 'अहं' असें नांव झालें. ह्मणून अद्याप देखील कोणाला 'कोण?' ह्मणून विचारलें असतां तो 'अहं= मी' असें अगोदर सांगून नंतर आपलें जें इतर नांव असेल तें सांगतो. ज्या अर्थी हा या सर्वांच्या प्रारंभीं होता व यानें सर्व पापाचें दहन केलें त्या अर्थी याला 'पुरुष' [पूर्व ओषति] ह्मणतात. याच्याहून पूर्वींचा प्रजापति होण्याची इच्छा करणाराला देखील, हें पुरुषाचें ज्ञान झालेला विद्वान् भस्म करतो. १. त्या प्रजापतीला भय वाटलें. ह्मणून अद्याप मनुष्य एकटा असला ह्मणजे त्याला भय वाटतें. मग त्यानें पाहिलें

भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥
स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्
स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ स इममे-
वात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादि-
दमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमा-
काशः स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजा-

कीं, ज्या अर्थीं माझ्याखेरीज इतर कोणीहि नाहीं त्या अर्थीं मला कोणाची भीति असणार ? तेव्हां त्याची भीति गेली. त्याला भय कसलें होतें ? (कसलेंच नव्हतें. अविद्येमुळें भय वाटलें.)(आपणाहून)इतर वस्तूचें भय वाटतें (अथवा आत्म्या-हून इतर कांहीं आहे अशी कल्पना असेल तर त्यापासून ह्मणजे अविद्येपासून भय वाटतें). २. त्या प्रजापतीला (दुसरी कांहीं वस्तु नसल्यामुळें) रममाण होतां आलें नाहीं. ह्मणून अद्याप एकाकी मनुष्याला रममाण होतां येत नाहीं. त्याला जोडीदाराची इच्छा झाली. एकमेकांशीं आसक्त अशीं स्त्री व पुरुष दोघें मिळून ज्या परिमाणाचीं असतात त्या परिमा-

यन्त ॥ ३ ॥ सो हेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मन एव मजनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताꣳसमेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳसमेवाभवत्तत एकशफ-

णाचें रूप प्रजापति पावला. असें दोन प्रकारचें रूप प्रजापति पावला. तेव्हां पति व पत्नी हीं झालीं. ह्मणून स्त्री हें पुरुषाचें अर्धें पान आहे असें याज्ञवल्क्यानें ह्मटलें आहे. ह्मणून हें पुरुषरूपी अर्धें आकाश स्त्रीनें पूर्ण केलें आहे [=स्त्रीरूपी दुसरें अर्ध मिळून पूर्ण होतें]. या (मनु) प्रजापतीनें त्या स्त्रीशीं संयोग केला. त्यापासून मनुष्य निर्माण झाले. ३. त्या स्त्रीनें पाहिलें कीं, मला आपल्यापासूनच उत्पन्न करून माझ्याशींच हा संयोग कसा करतो ? तर मग मी दुसऱ्या कशाच्या तरी रूपानें लपून रहातें. असा विचार करून ती गाय झाली. तेव्हां तो प्रजापति बैल झाला व तिच्याशीं संयुक्त झाला. तेव्हां बैल व गाई निर्माण झाल्या. ती स्त्री घोडी झाली तेव्हां तो प्रजापति घोडा झाला. ती गाढवी

मजायताऽजेतराभवद्बस्थ इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳस-
मेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुन-
मापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव
सृष्टिरस्म्यहꣳहीदꣳसर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्या-
ꣳहास्यैतस्यां भवति य एवं वेद॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स
मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलो-

झाली व तो गाढव झाला. सर्वत्र तिच्याशींच संयुक्त झाला. त्यापासून हे एकखुराचे प्राणी उत्पन्न झाले. नंतर ती शेळी झाली व तो बोकड झाला. ती मेंढी झाली व तो मेंढा झाला. त्यांपासून शेळ्या व मेंढ्या उत्पन्न झाल्या. या प्रकारें मुंग्यांपासून तों अगदीं मोठ्या प्राण्यापर्यंत सर्व प्राणी स्त्री-पुरुषरूपानें त्यांनीं निर्माण केले. ४. त्या प्रजापतीला वाटलें कीं, ही सर्व सृष्टि मीच आहें. कारण हें सर्व मीच उत्पन्न केलें, म्हणून त्यापासून सृष्टि झाली. हें सर्व जो जाणतो तो या सृष्टीमध्यें (प्रजापतीप्रमाणें) होतो. ५. नंतर त्यानें मुखाचें हातांनीं मंथन करून त्या मुखरूपी उत्पत्तिकारणा-

मकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः। स्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः। अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदꣳसर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः। यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृ-

पासून अग्नि उत्पन्न केला. ह्मणून मुख व हात हे लोमरहित असतात.........यज्ञकर्मामध्यें अमुक (अग्नीचें) यजन करा, अमुक (इंद्राचें) यजन करा इत्यादि ह्मणतात तेव्हां तो प्रत्येक देव भिन्न आहे असें समजतात. परंतु ही सर्व सृष्टि याच प्रजापतीनें निर्माण केलेली आहे. हाच सर्व देव होय. नंतर जें ह्मणून आर्द्र आहे तें सर्व प्रजापतीनें आपल्या रेतापासून उत्पन्न केलें. तें सोम होय. हें सर्व अन्न आणि सोम हा हें अन्न भक्षण करणारा. जें ह्मणून भक्षण केलें जातें [ह्मणजे अन्न] तें सोम आणि अग्नि हा तें भक्षण करणारा. ही प्रजापतीची अतिसृष्टि [अति=स्वतःहून अधिक] होय. ज्या अर्थी स्वतःहून अधिक प्रशंसनीय अशा देवांना त्यानें

तानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्या१ँ ह्यस्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिद१ँरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिद१ँरूप इति स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

उत्पन्न केलें आणि स्वतः मर्त्य असून अमर देवांना उत्पन्न केलें त्याअर्थी हिला अतिसृष्टि ह्मणतात. हें जो जाणतो तो या अतिसृष्टीमध्यें (प्रजापतीप्रमाणें) होतो. ६. तें हें बीजरूप जगत् त्या काळीं अव्याकृत [=अस्पष्ट] होतें. आत्मा स्वतःच " याचें अमुक नांव व याचें अमुक रूप " अशा प्रकारें नाम व रूप यांनीं व्याकृत [=स्पष्ट] असें तें (जगत्) झालें. ह्मणून अद्यापि देखील " याचें अमुक नांव व याचें अमुक रूप " अशा प्रकारेंच कोणीहि व्याकृत होतो. तो हा आत्मा येथें सर्वत्र (ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत) प्रविष्ट झालेला आहे. ज्याप्रमाणें धोपटीमध्यें वस्तरा (नेमका) ठेवलेला असतो अथवा ज्याप्रमाणें अग्नि काष्ठादिकांचे ठिकाणीं व्याप्त

स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वꣳश्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति ।

असतो त्याप्रमाणें नखांच्या अग्रांपासून सर्व शरीरभर (विशेषतः व सामान्यतः) आत्मा व्यापलेला आहे. तो हा शरीरस्थ आत्मा (अज्ञान्यांना) दिसत नाहीं. (प्राणनक्रियाविशिष्ट दिसतो परंतु सर्वव्यापी दिसत नाहीं). प्राणनक्रिया करणारा तोच प्राण हें नाम पावतो. ह्मणून हा अ-समस्त होय. बोलण्याची क्रिया करते ह्मणून वाक्, पहाण्याचें काम करतो ह्मणून चक्षु, श्रवणाचें काम करतें ह्मणून श्रोत्र आणि मननाचें काम करतें ह्मणून मन हीं (प्राणादि) आत्म्याचीं क्रियेमुळें झालेलीं नांवें आहेत. यांपैकीं एकेकाला हाच आत्मा असें जो समजतो त्याला आत्म्याचें ज्ञान झालेलें नाहीं. कारण असा हा अ-समस्त आत्मा होय. असा तो एकेका (इंद्रियाच्या) गुणानें

तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिꣳ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव

विशिष्ट होतो. (सर्व प्राणादिकांनीं सर्वांनीं विशिष्ट) अशा आत्म्याच्या (पूर्ण) रूपानेंच तो जाणावा. कारण, या आत्म्यामध्यें सर्व (प्राणादि) एक होतात. या सर्वांमध्यें या आत्म्याकडेच गमन करावें. हेंच आत्मतत्त्व होय. या आत्म्याचें ज्ञान झालें ह्मणजे सर्व (वस्तुमात्राचें) ज्ञान होतें. ज्याप्रमाणें हरवलेला पशु खुरांच्या खुणेनें सांपडतो त्याप्रमाणें हें आत्मज्ञान जो जाणतो तो (त्या ज्ञानानें) कीर्ति आणि इष्ट माणसांची प्राप्ति यांनीं युक्त होतो. ७. हें आत्मतत्त्व पुत्राहून अधिक प्रिय आहे, वित्ताहून अधिक प्रिय आहे, इतर सर्वांहून अधिक प्रिय आहे. हा आत्मा (निकट जो प्राणादि त्यांचेहून) अत्यंत निकट आहे. आत्म्याहून इतर

स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्माऽवेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्

(पुत्रवित्तादि) प्रिय आहेत असें जो कोणी ह्मणेल त्याला आत्मतत्त्वज्ञानें ह्मणावें कीं, तुझें (पुत्रवित्तादि) प्रिय नाश पावेल. कारण तो (आत्मतत्त्वज्ञ) असें ह्मणण्यास समर्थ आहे. तो बोलतो त्याप्रमाणेंच होईलच. आत्माच (सर्वांहून अधिक) प्रिय आहे असें जाणावें. हें जाणणाऱ्या मनुष्याचीं प्रिय (पुत्रवित्तादि) नाश पावत नाहींत. ८. याविषयीं ब्रह्मज्ञ ह्मणतात " ब्रह्मविद्येनें आह्मी सर्व [=ब्रह्म] होऊं " असें जें मनुष्य ह्मणतात, त्या ब्रह्मानें (स्वतः) काय ज्ञान करून घेतलें कीं जेणेंकरून तें सर्व [=ब्रह्म] झालें ? ९. (उत्तर-) आरंभीं हें सर्व ब्रह्मच होतें [ह्मणजे त्यानें जाणण्यायोग्य वस्तु दुसरी कोणती नव्हती]. त्या ब्रह्मानें

सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ-
वत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः
प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं
वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न
देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषाꣳ स भवत्यथ योऽ-
न्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद

" मी ब्रह्म व्हावें " या प्रकारें स्वतःलाच जाणलें. ह्मणून तें हें सर्व (जगत्) झालें. तेव्हां देवांपैकीं ज्यानें ज्यानें (आत्म्याला) जाणलें तो तो ब्रह्मरूप झाला. त्याचप्रमाणें ऋषि व मनुष्य (आत्मज्ञानानें) ब्रह्मरूप झाले. हें ब्रह्मज्ञान झालेल्या वामदेव ऋषींना "अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति० " इत्यादि मंत्रांचें दर्शन झालें [ह्म० ब्रह्मज्ञानी सर्वरूप होतो]. याप्रमाणेंच अद्याप देखील " मी ब्रह्म आहें" असें ब्रह्मज्ञान ज्याला होतें तो हें सर्व होतो. त्याला ब्रह्माचा सर्व भाव प्राप्त करूं न देण्याला देव देखील समर्थ होत नाहींत. कारण या देवांचें ध्येय जें ब्रह्म तें तो झालेला असतो. परंतु जो

यथा पशुरेवꣳ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳसन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत

(अब्रह्मज्ञानी) ब्रह्माहून व्यतिरिक्त इतर देवतेची "ती देवता वेगळी व मी वेगळा" अशा प्रकारें उपासना करतो तो तत्त्व जाणत नाहीं. जसा पशु (वाहनदोहनादिकांनीं उपभोग्य असतो) तसाच तो देवांना (उपभोग्य) होय. ज्याप्रमाणें (गाई, बैल इत्यादि) अनेक पशु मनुष्याचें पालन करतात त्याप्रमाणें प्रत्येक (अज्ञानी) मनुष्य देवांचें पालन करतो. ज्याप्रमाणें (पुष्कळ पशु बाळगणाऱ्या) मनुष्याला (देखील) एक जरी पशु (व्याघ्रादिकानें) नेला तरी दुःख होतें, पुष्कळ नेल्यास तर होतेंच होतें, त्याप्रमाणें मनुष्यांना ब्रह्मज्ञान झालें असतां देवांना प्रिय वाटत नाहीं [कारण यांचीं यज्ञयागादि कर्में बंद होतात]. १०. आरंभीं (फक्त)

क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां

हें (ब्राह्मणाभिमानी) ब्रह्मच होतें. तें एकटेंच होतें. तें एकटें (कर्म करण्यास) पुरेसें होईना. ह्मणून त्यानें (ब्राह्मणानंतर) प्रशस्तरूप अशा क्षत्रियांना निर्माण केलें. क्षत्रिय ह्मणजे देवांमध्यें प्रसिद्ध असलेले जे हे इंद्र, वरुण, सोम, रुद्र, पर्जन्य, यम, मृत्यु आणि ईशान ते होत. ह्मणून क्षत्रियाहून अधिक श्रेष्ठ कोणी नाहीं. ह्मणून ब्राह्मण देखील (क्षत्रियाच्या उत्पत्तीला कारण असूनहि) स्वतः खालीं बसून उच्चस्थानीं बसलेल्या क्षत्रियाचें राजसूय यज्ञामध्यें पूजन करतो. क्षत्रियच तें (ब्रह्माचें) यश स्थापित करतो. क्षत्रियाचें उत्पत्तिकारण हें ब्रह्म (ह्मणजे ब्राह्मण जाति) होय. ह्मणून जरी राजा (राजसूय यज्ञामध्यें) पूज्यस्थान पावला

योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥ स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किंच

तरी (यज्ञाचे) अखेरीस ब्राह्मणजातीचाच आश्रय करतो. जो राजा या स्वोत्पत्तिकारण ब्राह्मणाचा अनादर करतो त्याच्या संततीचा तेणेंकरून नाश होतो. श्रेयस्कराचा विनाश केला असतां जसें पाप लागतें त्याप्रमाणें तोहि पापानें युक्त होतो. ११. तरी तें ब्रह्म (सर्व) कर्म करण्यास समर्थ झालें नाहीं. ह्मणून त्यानें वैश्यांना निर्माण केलें. वैश्य ह्मणजे जे हे देवजातिभेद गणरूपानें सांगितले जातात ते वसु, रुद्र, आदित्य, विश्वेदेव आणि मरुत् ते होत. १२. तरी तें ब्रह्म (सर्व) कर्म करण्यास समर्थ झालें नाहीं. ह्मणून त्यानें पूषण नामक शूद्र वर्ण निर्माण केला. तो पूषा ह्मणजे ही पृथिवी होय

॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदे-
तत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति

कारण हीच हें जें ह्मणून कांहीं आहे त्याचें पोषण करते.
१३. तरी तें सर्व कर्म करण्यास समर्थ झालें नाहीं. ह्मणून त्यानें श्रेयोरूप धर्म निर्माण केला. हा धर्म क्षत्रियाचा देखील नियन्ता आहे. ह्मणून धर्माहून अधिक (श्रेष्ठ) कांहीं नाहीं. या धर्माचे योगानें बलहीन बलवंताला देखील (जिंकण्याची) आशा करतो; ज्याप्रमाणें (बलहीन) मनुष्य राजाच्या जोरावर बलवंताशीं स्पर्धा करूं शकतो तद्वत्. असा जो (सर्वबलवत्तर) धर्म तो ‘ सत्य ’ [=यथाशास्त्रता] होय. ह्मणून कोणी सत्य [=यथाशास्त्र] बोलत असला ह्मणजे “ धर्म बोलत आहे ”असें ह्मणतात; तसेंच धर्म सांगत असला ह्मणजे ‘ सत्य ’ बोलत आहे असें ह्मणतात. ह्मणून

॥ १४ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न

(ज्ञान आणि अनुष्ठानरूपी) असा दोन्ही प्रकारचा हा एकच धर्म होय. १४. तें हें चातुर्वर्ण्य ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र होय. तें देवांमध्यें अग्निरूपानें ब्राह्मणजाति [ब्रह्म] झालें; मनुष्यांमध्यें ब्राह्मणरूपानें ब्राह्मण झालें, क्षत्रियरूपानें क्षत्रिय झालें, वैश्यरूपानें वैश्य झालें, शूद्ररूपानें शूद्र झालें. ह्मणून देवांमध्यें अग्निसंबंधी कर्म करून कर्मफलाची [लोकं] इच्छा करतात; आणि मनुष्यांमध्यें (अग्निनिमित्त क्रिया न करतां) ब्राह्मणत्वानेंच (जपादिकांनीं) कर्मफलाची इच्छा करतात. कारण या (अग्नि व ब्राह्मण यांच्या) रूपानें ब्रह्म प्रकट झालें. जो मनुष्य या (इहलोकामध्यें) (‘ मी ब्रह्म आहें ’) असें

भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यांततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां

स्वतःचें (ज्ञानरूपी) फल प्राप्त न होतां मरण पावतो त्याला याचें [ब्रह्माचें] ज्ञान न झाल्यामुळें (शोकादिकांचें निवर्तन करून) स्वतःचें पालन करतां येत नाहीं. ज्याप्रमाणें अध्ययन न केलेला वेद अथवा इतर (कृषिकर्मादि) न केलेलें कर्म (कांहीं फल देत नाहीं व त्यामुळें मनुष्याचें) पालन करीत नाहीं तद्वत्. या जगामध्यें आत्मज्ञान न जाणणाऱ्या कोणीं पुष्कळ पुण्यकर्म केलें, तरी अखेरीस (फलोपभोगानंतर) तें क्षय पावतें. ह्मणून, (सर्व कर्मांचें व ज्ञानाचें) फल आत्मा [= आत्मज्ञान] हेंच आहे असें जाणावें. जो हें आत्मज्ञान जाणतो त्याचें कर्म कधीं क्षय पावत नाहीं. त्याला जी जी इच्छा होते ती ती या आत्म्या-

भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै

च्याच योगानें तो पूर्ण करतो. १५. हा शरीरेंद्रियविशिष्ट (गृहस्थाश्रमी कर्म करणारा) पिंड [आत्मा] (देवांपासून मुंग्यांपर्यंत) सर्व प्राण्यांचा भोग्य पदार्थ होय. तो जें हवन करतो व यजन करतो त्याचे योगानें देवांचा भोग होतो. तो जें स्वाध्यायाचें अध्ययन करतो त्यानें ऋषींचा भोग होतो. जे पितरांना पिंड देतो व प्रजोत्पत्ति करतो त्यानें पितरांचा भोग होतो. मनुष्यांना रहाण्यास आश्रय देतो अथवा त्यांना अन्न देतो त्यानें मनुष्यांचा भोग होतो. जें पशूंना तृण व उदक देतो त्यानें पशूंचा भोग होतो. त्याच्या घरामध्यें मुंग्यांपासून तों सर्व श्वापदें व पक्षी उपजीविका करतात

स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूता-न्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥१६॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येता-वान् वै कामो नेच्छꣳश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्ये-

त्यानें त्यांचा भोग होतो. ज्याप्रमाणें स्वतःच्या देहाच्या अ–विनाशाची मनुष्य इच्छा करतो त्याप्रमाणें हें जाणणाऱ्या मनुष्याच्या अ–विनाशाची सर्व भूतमात्र इच्छा करतात. या (पंचमहायज्ञप्रकरणांत) सांगितलेल्या कर्तव्यरूपी कर्मांची मीमांसा (अवदानप्रकरणांत) केली आहे. १६. आरंभीं एकटा आत्माच [कोणत्या तरी वर्णाचा शरीरी मनुष्य] होता. आपणांला (कर्माधिकारप्राप्तीला कारण अशी) जाया असावी अशी त्याला इच्छा झाली; आपण प्रजा उत्पन्न करावी, आपणांला वित्त मिळावें, आपण कर्म करावें, अशी इच्छा झाली. एवढयाच त्याला इच्छा होत्या. कारण, इच्छा केली तरी याहून अधिक (कांहीं) प्राप्त होत नाहीं.

तर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः

म्हणून अद्यापि देखील एकटा मनुष्य असला म्हणजे त्याला आपणाला जाया असावी, आपणांला प्रजा व्हावी, वित्त मिळावें, कर्म करावें अशी इच्छा होते. यांपैकीं त्याला जरी एकच प्राप्त होण्याचें राहिलें तरी आपण अपूर्ण आहोंत असें त्याला वाटतें. त्याला पूर्णता पुढीलप्रमाणें येते—मन हाच याचा आत्मा, वाक् ही जाया, प्राण ही प्रजा, चक्षु हें मानुष वित्त,—कारण चक्षूनें (गाय इत्यादि) मानुष वित्ताची उपलब्धि होते,—श्रोत्र हें दैवी वित्त,—कारण श्रोत्रानें तें दैवी वित्त (म्हणजे ज्ञान) श्रवण करतां येतें,—शरीर हें कर्म,—कारण शरीरानें कर्म करतो,—असा हा पांक्त [पांच इंद्रि-

पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं

यांनीं केलेला] यज्ञ होय. त्याचप्रमाणें पशु पांक्तच आहे, पुरुष पांक्तच आहे, हें सर्व जगत् ह्मणून जें कांहीं आहे तें सर्व पांक्तच आहे, हें (सर्व जगत् आत्मरूपानें) जो जाणतो त्याला हें सर्व प्राप्त होतें. १७. इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

प्रजापतीनें ज्ञानानें आणि कर्मानें (जगामध्यें) सात प्रकारचें अन्न उत्पन्न केलें. एक साधारण अन्न; देवांकारितां दोन प्रकारचें अन्न; तीन प्रकारचें स्वतःकारितां; एक पशूंना दिलें; यामध्यें सर्व प्राणन करणारे व न करणारे स्थित

वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन। स देवानपि गच्छति स ऊर्ज-मुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तप-साजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता। एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतत्। द्वे देवान-भाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च

आहेत. हीं सर्वदा खाल्लीं जात असून अद्याप क्षय कां पावत नाहींत? (अन्न) क्षय न पावण्याचें कारण जो जाणतो तो (निरंतर) मुखानें अन्न खातो. तो देवरूप होतो आणि मृत्युरहित असा रहातो. १. प्रजापतीनें ज्ञान व कर्म यांनीं अन्न उत्पन्न केलें हें प्रसिद्धच आहे. 'एक साधारण अन्न' ह्मणजे जें हें दररोज सर्व प्राणी भक्षण करतात तें. या अन्नाचे ठिकाणीं जो तत्पर होतो तो या पापापासून मुक्त होत नाहीं. कारण हें सर्वांचें साधारण असतें [ह्म० एकानें खाल्लें तरी त्यावर सर्वांची आशा असते]. 'देवांचें दोन प्रकारचें अन्न' ह्मणजे एक (अग्नीमध्यें) हवन आणि दुसरें प्रहुत

जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति

[= बलिहरण]. ह्मणून गृहस्थ देवांकरितां हवन आणि बलिहरण करतात. किंवा 'दोन प्रकारचें अन्न' ह्मणजे दर्शमास आणि पूर्णमास असाहि कोणी अर्थ करतात. याकरितां दर्शपूर्णमासरूपी अन्न देवांकरितां असल्यामुळें (काम्य) इष्टि कधीं करूं नये. 'पशूंचें अन्न' ह्मणजे दूध. कारण मनुष्य व पशु हे (जन्मल्याबरोबर) प्रारंभीं दूधच पितात. ह्मणून मूल जन्मल्याबरोबर त्याला अगोदर तूप तरी चाटवितात किंवा (मातेच्या स्तनाचें) दूध पाजतात. तसेंच पशूचें बालक (अगोदर तृण खात नाहीं, दूधच खातें. तें) जोंपर्यंत तृण खाऊं लागलें नाहीं तोंपर्यंत त्याला वत्स ह्मणतात. प्राणन करणारे (प्राणी) व न करणारे (पर्वतादि) ह्मणजे

पयसि हीद ँ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं ँ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीद-मन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धै-

सर्व जग दुधावरच अवलंबून आहे. इतर ब्राह्मणांमध्यें जें सांगितलें आहे कीं, " एक संवत्सरपर्यंत दुधानें हवन करणारा मृत्यु जिंकतो " तर तितकें नाहीं. जो हें जाणतो तो केवळ एक दिवस दुधानें हवन करणारा देखील मृत्यु जिंकतो. कारण, तो सर्वांत मुख्य अन्नाचें देवांना हवन करतो. हीं सर्वदा खाल्लीं जात असून अद्याप क्षय कां पावत नाहींत ? तर क्षय न पावण्याचें कारण ' पुरुष ' होय. तो हें खाल्लेलें अन्न पुन्हां पुन्हां उत्पन्न करतो. पुरुष हेंच अन्न क्षय न पावण्याचें कारण होय. तो हें अन्न वेळोवेळीं बुद्धीनें आणि कर्मानें

तन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भी–

उत्पन्न करीत असतो. जर तो असें करणार नाहीं तर अन्नाचा क्षय होईल. " अन्नमत्ति प्रतीकेन " यांत प्रतीक ह्मणजे मुख. " तो देवरूप होतो आणि मृत्युरहित असा होतो " ही प्रशंसा सांगितली. २. " स्वतःकरितां तीन प्रकारचें अन्न " ह्मणजे मन, वाणी व प्राण हीं होत. हीं त्यानें स्वतःकरितां केलीं. " माझें मन दुसरीकडे होतें ह्मणून मीं (अमुक) पाहिलें नाहीं " अथवा " माझें मन दुसरीकडे होतें ह्मणून मीं ऐकलें नाहीं " असें मनुष्य ह्मणतो. यावरून मनानेंच पहाण्याची व ऐकण्याची क्रिया करीत असतो. काम, संकल्प, विचिकित्सा [संशयज्ञान], श्रद्धा, अश्रद्धा,

रित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा। एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राण-मयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा

धैर्य, अधैर्य, लज्जा, बुद्धि, भीति हीं सर्व मनाचींच रूपें आहेत. ह्मणूनच प्राण्याला कोणीं पाठीमागून स्पर्श केला तरी मनाच्या योगानें तो जाणतो. जो ह्मणून ध्वनि त्याचें नांव वाणी. ही इतर सर्व वस्तूंना प्रकाशित करते ह्मणून हिला कोणी प्रकाशित करूं शकत नाहीं. जो ह्मणून श्वासोच्छ्वास करतो तो प्राण. प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान हे सर्व प्राण होत. या प्रकारें हा आत्मा मनोमय, वाङ्मय आणि प्राणमय आहे. ३. (वाणी, मन व प्राण) हेच तीन लोक होत. वाणी हा भूलोक, मन हा अन्तरिक्ष लोक आणि प्राण हा स्वर्लोक. ४. हेच तीन वेद होत. वाणी हा ऋग्वेद, मन

एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत् किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं

हा यजुर्वेद आणि प्राण हा सामवेद. ५. हेच देव, पितर व मनुष्य होत. वाणी हे देव, मन हे पितर आणि प्राण हे मनुष्य. ६. हेच पिता, माता व प्रजा होत. मन हाच पिता, वाक् हीच माता आणि प्राण ही प्रजा. ७. हेच विज्ञात, विजिज्ञास्य आणि अविज्ञात होत. जें ह्मणून विज्ञात झालेलें आहे तें वाचेचें रूप, कारण वाक् हाच सर्व जाणणारा (विज्ञाता) आहे. हें जो जाणतो त्याचें, विज्ञातवस्तुरूप होत्साती वाक्, पालन करते. ८. जें ह्मणून जाणण्याचा विषय [विजिज्ञास्य] असतें तें मनाचें रूप होय. कारण

तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः

मन हेंच जाणण्याचा विषय आहे. हें जो जाणतो त्याचें, विजिज्ञास्यवस्तुरूप होत्सातें मन, पालन करतें. ९. जें म्हणून अविज्ञात असतें तें प्राणाचें रूप होय. कारण प्राण हा अविज्ञात आहे. हें जो जाणतो त्याचें, अविज्ञातवस्तुरूप होत्साता प्राण, रक्षण करतो. १०. या वाचेचें आधारभूत शरीर पृथिवी हें होय आणि हा (पार्थिव) प्रकाशरूप अग्नि हें आधेयभूत करण. वाचेचें परिमाण जितकें आहे तितकेंच या पृथ्वीचें व या अग्नीचें परिमाण आहे. ११. या मनाचें आधारभूत शरीर द्युलोक हें होय आणि हा प्रकाशरूप आदित्य हें आधेयभूत करण. मनाचें परिमाण जितकें आहे

प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं

तितकेंच या द्युलोकाचें व या आदित्याचें परिमाण आहे. ते अग्नि व आदित्य (ह्मणजे वाक् आणि मन) संयोग पावते झाले व त्यांचेपासून वायु (ह्मणजे प्राण) उत्पन्न झाला. तोच इंद्र होय. त्याला कोणीहि प्रतिस्पर्धी नव्हता. कारण दुसरा कोणी प्रतिपक्षी असेल तर सपत्न ह्मणतात. याप्रमाणें (प्राणाला) जो जाणतो त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी होत नाहीं. १२. या प्राणाचें आधारभूत शरीर उदक हें होय आणि हा प्रकाशरूप चंद्र हें आधेयभूत करण. प्राणाचें परिमाण जितकें आहे तितकेंच या उदकाचें व या चंद्राचें परिमाण आहे. हे (वाक्, मन व प्राण) सर्व समान [= सर्वव्यापी] आणि अन्तरहित आहेत. हे अन्तयुक्त आहेत असें जो

जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣲ स लोकं जयति १३ स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣲ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मा-देताꣲ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकला-सस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स

जाणतो त्याला अन्तयुक्त लोक प्राप्त होतो. जो हे अन्तरहित आहेत असें जाणतो त्याला अन्तरहित लोक प्राप्त होतो. १३. हाच प्रजापति संवत्सर होय. या संवत्सररूप प्रजापतीच्या सोळा कला [अवयव] आहेत. पंधरा अहोरात्र [तिथि] या त्याच्या पंधरा कला आणि सोळावी कला नित्य असते. हा या तिथींनीं वृद्धि व क्षय पावतो. हा अमावास्येच्या रात्रीं या सोळाव्या नित्य कलेनें या सर्व प्राणिमात्रामध्यें प्रवेश करतो व नंतर दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं उत्पन्न होतो. म्हणून या रात्रीं याच सोमदेव-

संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पु-
रुषस्तस्य वित्तमेव पंचदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला
स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा
प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति
प्रधिनागादित्येवाहुः ॥१५॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्य-

तेच्या मानार्थ कोणत्याहि प्राण्याचा प्राण–सरड्याचा देखील प्राण–हरण करूं नये. १४. जो हा सोळा कलांचा संवत्सर प्रजापति तो हें (त्र्यन्नात्मक प्रजापतिरूप) जाणणारा पुरुषच प्रत्यक्ष होय. हें जाणणारा जो पुरुष असतो त्याच्या वित्त या पंधरा कला होत. तो स्वतः [आत्मा] ही त्याची सोळावी कला. तो वित्तानें वृद्धि व क्षय पावतो. तो स्वतः ही (चक्राची) नाभि होय हें प्रसिद्धच आहे. बाह्य परिवार हें वित्त. ह्मणून जर त्याचें सर्वस्व अपहरण होऊन नाभि-स्थानीय तो स्वतः नाश पावला आणि जर (चक्राच्या अरांप्रमाणें) बाह्य परिवाररूपानें जिवंत राहिला तरी तो नष्ट झाला असेंच ह्मणतात. १५. लोक तीन आहेत—

लोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳश्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति॥ १६ ॥ अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।

मनुष्यलोक, पितृलोक आणि देवलोक. हा मनुष्यलोक पुत्रानेंच [पुत्ररूपी साधनानेंच] साध्य आहे, इतर कर्मानें नाहीं. (अग्निहोत्रादि) कर्मानें पितृलोक साध्य आहे. देवलोक ज्ञानानें साध्य आहे. देवलोक हाच तिन्ही लोकांमध्यें श्रेष्ठ आहे. याकरितां ज्ञानाची प्रशंसा करतात. १६. आतां (कर्माचें) वर्णन---जेव्हां पित्याला आपण मरणार असें वाटतें तेव्हां तो पुत्राला ह्मणतो, तूं ब्रह्म आहेस, तूं यज्ञ आहेस, तूं लोक आहेस. पुत्र ह्मणतो, मी ब्रह्म आहें, मी यज्ञ आहें, मी लोक आहें. (याचा स्पष्ट अर्थ सांगतात-) जें कांहीं अध्ययन केलेलें अथवा न केलेलें अवशिष्ट राहिलें

ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्य-माहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथै-भिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति। स यद्यनेन किंचिदक्ष्णया-

असेल त्या सर्वांचें 'ब्रह्म' हेंच एक नांव आहे. जे कांहीं यज्ञ केलेले अथवा करावयाचे राहिले असतील त्या सर्वांचें 'यज्ञ' हेंच एक नांव आहे. जे कांहीं लोक प्राप्त करून घेतलेले अथवा घ्यावयाचे राहिले असतील त्या सर्वांचें 'लोक' हेंच एक नांव आहे. याप्रमाणें इतकें हें सर्व गृहस्थाचें कर्तव्य आहे. हें सर्व माझ्यापासून आपल्या शिरावर घेऊन या लोकापासून हा अध्ययन केलेला पुत्र माझें पालन करील (ह्मणजे मुक्तता करील) ह्मणून पुत्राला लोक्य [= लोकहित] असें ह्मणतात. ह्मणून (पितर) पुत्रा-कडून अध्ययन करवितात. तो हें ज्ञान असलेला पिता जेव्हां या लोकामधून जातो [= मृत्यु पावतो], तेव्हां

कृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुंचति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशान्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो

तो याच (वाणी, मन व प्राणरूपी) प्राणांनीं पुत्राचे ठिकाणीं प्रवेश करतो. पित्याचें जें जें कांहीं किंचित् देखील कर्म करण्याचें राहिलें असेल (तें सर्व स्वतः करून) त्या सर्वांपासून त्याला पुत्र मुक्त करतो ह्मणून याला पुत्र [= पूरणेन त्रायते] असें नांव आहे. पुत्राचे योगानेंच पिता हा मनुष्यलोक साध्य करून घेतो. यानंतर पित्याचे ठिकाणीं हे (वाक्, मन व प्राण) प्राण दैवी व अमरणधर्मयुक्त होत्साते प्रवेश करतात. १७. पृथिवी व अग्नि यांमधून दैवी वाक् याच्यामध्यें प्रवेश करते. जिच्या योगानें जें ह्मणून बोलावें त्याप्रमाणें होतें अशी जी वाक् ती दैवी वाक् होय. १८. द्युलोक व आदित्य यांमधून दैवी मन प्रवेश करतें. ज्याच्या योगानें हा

येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳस यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति। यदु किंचेमाः प्रजाः शोच–

आनंदी व शोकरहित होतो तें दैवी मन होय. १९. उदक व चंद्र यांमधून दैवी प्राण प्रवेश करतो. जो (जंगम वस्तूंमध्यें) संचार करीत असतां अथवा (स्थावर वस्तूंमध्यें) संचाररहित असतां व्यथा पावत नाहीं आणि नाश पावत नाहीं तो दैवी प्राण होय. हें जो जाणतो तो सर्वांचा आत्मा [वाणी, मन व प्राण] होतो. जशी (पूर्वी सांगितलेली हिरण्यगर्भरूपी) देवता तसाच तो जाणावा. या देवतेचें (इज्या इत्यादिकांनीं) ज्याप्रमाणें सर्व प्राणी पूजन करतात त्याप्रमाणें याचेंहि सर्व प्राणी पूजन करतात. या मनुष्यांना जें ह्मणून दुःख होतें तें त्यांच्या सह

न्त्यमेवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्यु–

संयुक्त होतें परंतु (देवरूप पावलेल्या याला दुःख न होतां) याचें शुभच होतें. कारण, देवांकडे कधीं पाप (अथवा पापाचें फल दुःख) जात नाहीं. २०. आतां यानंतर उपासनकर्मांची मीमांसा—प्रजापतीनें (कर्मार्थ वागादि) इंद्रियें उत्पन्न केलीं. उत्पन्न झाल्यावर तीं परस्परांशीं स्पर्धा करूं लागलीं. मी बोलेन असें व्रत वाणीनें धारण केलें. मी पाहीन असें व्रत चक्षूनें धारण केलें. मी ऐकेन असें व्रत श्रोत्रानें धारण केलें. याप्रमाणें इतर इंद्रियांनीं यथाकर्म व्रतें धारण केलीं. त्या सर्वांना मृत्यूनें श्रमरूपानें धरलें. त्यांजपुढें श्रमरूपानें प्रगट झाला आणि त्यांना (आपापलें कर्म कर-

रवारुन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे। अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा

ण्यास) त्यानें प्रतिबंध केला. ह्मणून (अद्याप देखील श्रमरूपी मृत्यूनें युक्त झाली ह्मणजे = अतिशय श्रम झाले ह्मणजे) वाणी (आपल्या कर्मापासून) थांबते, चक्षु थांबतो, श्रोत्र थांबतें. मात्र जो हा मध्यमस्थ प्राण त्याजकडे (श्रमरूपी) मृत्यु आला नाहीं. तेव्हां त्याला [प्राणाला] जाणण्याचा इंद्रियांनीं विचार केला. " हा जो प्राण संचार करीत असतां व नसतां देखील व्यथा अथवा नाश पावत नाहीं तोच आमच्यामध्यें श्रेष्ठ आहे. त्याचेंच रूप आपण धारण करूं (कारण आपलीं रूपें मृत्युपुढें टिकत नाहींत) " असा विचार करून तीं त्या सर्व इंद्रियांनीं प्राणाचें रूप धारण केलें. याकरितां या इंद्रियांना याचें 'प्राण' हेंच नांव

इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣲ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति

देतात. जो हें जाणतो त्याच्या नांवानें त्याचें कुल प्रसिद्ध होतें [छां० तो आपल्या कुलांत प्रसिद्ध होतो]. हें जाणणाराशीं जो स्पर्धा करतो तो शुष्क होतो व (शुष्क होत) अखेरीस मरतो. याप्रमाणें प्राणाचें अध्यात्मदर्शन सांगितलें. २१. आतां अधिदैवत दर्शन सांगतात—मी ज्वलन पावेन असें व्रत अग्नीनें धारण केलें, मी तपन पावेन असें व्रत सूर्यानें धारण केलें, मी प्रकाश पावेन असें व्रत चंद्रानें धारण केलें. याप्रमाणें इतर देवतांनीं देवतेनुरूप व्रतें धारण केलीं. (वागादि) प्राणांमध्यें ज्याप्रमाणें मुख्य प्राण आपल्या कर्मापासून च्युत झाला नाहीं, (बाकीचीं इंद्रियें झालीं,)

ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति

त्याप्रमाणें या देवतांमध्यें वायु (आपल्या कर्मांपासून च्युत झाला नाहीं). इतर सर्व देवता आपल्या कर्मांमध्यें अस्त पावतात, वायु अस्त पावत नाहीं. अस्तरहित अशी ही वायु देवता आहे. २२. या अर्थाचा प्रकाशक "यतश्च०" इत्यादि असा पुढील मंत्र आहे—"ज्या वायूपासून [प्राणापासून] सूर्य उदय पावतो व ज्या वायूमध्यें [प्राणामध्यें] अस्त पावतो त्या वायूचें व्रत [धर्म] देवांनीं धारण केलें. हें व्रत आज देवांनीं धारण केलेलं आहे व पुढेंहि असणारच." त्या काळीं देवांनीं धारण केलेलं हें व्रत अद्याप देखील ते चालवीत आहेत. ह्मणून आपणाला पाप-

यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमथो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि

रूपी मृत्यु प्राप्त होऊं नये याकरितां "प्राणव्यापार आणि अपान व्यापार करावा" हें एकच व्रत आचरण करावें. जर प्राणव्रताला प्रारंभ केला तर तें समाप्त करावें. या व्रतानें या प्राणदेवतेचें सायुज्य व सलोकता यांची प्राप्ति होते. २३. इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

हें (अव्याकृत) जग देखील नाम, रूप कर्म असें तीन स्वरूपांनीं युक्त आहे. त्या नामांचें 'वाक्' हें शब्दसामान्य आहे. त्या नामांचें उपादानकारण [उक्थः] वाक् हें होय; कारण या वाचेपासून [नामसामान्यापासून] सर्व नामें प्रादुर्भूत होतात. (वाक्) हें शब्दसामान्य या नामांचें सामान्य [समं] होय; कारण हें सर्व नामांना

बिभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकम-

समान असतें. हाच यांचा आत्मा; कारण हें सर्व नामांना धारण करतें. १. रूपांचें 'चक्षु' हें सामान्य होय. हें यांचें उपादान कारण होय; कारण या चक्षूपासून सर्व रूपें प्रादूर्भूत होतात. (चक्षु) हें शब्दसामान्य या रूपांचें सामान्य होय; कारण हें सर्व रूपांना समान असतें. हाच यांचा आत्मा; कारण हें सर्व रूपांना धारण करतें. २. कर्मांचें 'आत्मा' [=स्वतः=शरीर] हें सामान्य होय. हें यांचें उपादान कारण होय; कारण स्वतःपासून सर्व कर्मे प्रादुर्भूत होतात. (स्वतः आत्मा) हें शब्दसामान्य या कर्मांचें सामान्य होय; कारण हें सर्व कर्मांना समान असतें. हाच यांचा आत्मा;

यमात्मात्मा एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजात-

कारण हें सर्व कर्मांना धारण करतें. हें (नाम, रूप व कर्म असें) त्रय मिळून एक हा (कार्यकरणसंघातरूप पिंड) आत्मा होय. एक आत्मा ह्मणजे हें त्रय होय. " तें हें अ-मृत सत्यानें आच्छादिलेलें आहे " यामध्यें ' अ-मृत ' ह्मणजे प्राण आणि ' सत्य ' ह्मणजे नाम व रूप. यांनीं आत्मा झांकलेला आहे. ३. इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय दुसरा.

गार्ग्यगोत्रोत्पन्न बालाकि नामक एक गर्विष्ठ वादविवाद

शत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा

करणारा वक्ता होता. तो काशीचा राजा अजातशत्रु याजकडे जाऊन त्याला ह्मणाला, मी तुला ब्रह्म सांगतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, तुझ्या एवढ्या भाषणाबद्दलच मी तुला एक हजार गाई देतों [ह्म० ब्रह्म सांगितल्यावर तर अधिकच देईन]. कारण "जनक दाता आहे, जनक (ब्रह्मज्ञानाचा) श्रोता आहे" असें लोकांत प्रसिद्ध असल्यामुळें लोक त्याच्याकडे धांवतात [ह्म० तूं मजकडे आलास याबद्दल मला आनंद होत आहे]. १. तो गार्ग्य ह्मणाला, "या चक्षूचे ठिकाणीं (चक्षूच्या द्वारानें हृदयांत प्रविष्ट झालेला मी कर्ता, भोक्ता असें समजणारा) जो पुरुष आहे तोच ब्र० असें मी समजतों" तो अजातशत्रु राजा ह्मणाला, "या (सर्वांना माहीत असलेल्या) ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. सर्व लोकांचा

राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते

शिरोभूत असा व सर्वांहून श्रेष्ठ असा राजा असतो. अशा तऱ्हेच्या गुणांनीं विशिष्ट अशा ब्रह्माची मी उपासना करतोंच. जो या ब्रह्माची उपासना करतो तो सर्व लोकांमध्यें श्रेष्ठ होतो, सर्वांचा शिरोभूत असा राजा होतो. २. तो गार्ग्य ह्मणाला, या मनाचे ठिकाणीं (मनाचे द्वारानें हृदयांत प्रविष्ट झालेला मी कर्ता, भोक्ता असें समजणारा) जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु राजा ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. महान् असें पांढरें वस्त्र धारण करणारा सोम राजा आहे अशा प्रकारें मी याची उपासना करतों. जो दररोज याची उपासना

॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स

करतो त्याला यज्ञामध्यें पुष्कळ सोमाची प्राप्ति होते. त्याला कधीं अन्नाचा क्षय पडत नाहीं. ३. तो गार्ग्य ह्मणाला, या त्वचेचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु राजा ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. ‘ तेजस्वी ’ या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची या प्रकारें उपासना करतो तो तेजस्वी होतो, त्याची प्रजा तेजस्विनी होते. ४. तो गार्ग्य ह्मणाला, या हृदयाकाशामध्यें जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु राजा ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं

य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-

मुळींच बोलूं नकोस. ' पूर्ण ' आणि ' अप्रवर्ति '[=स्वतः प्रवृत्त न होतां इतरांस प्रवृत्त करणारें] या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो तो प्रजा व पशु यांनीं पूर्ण होतो व त्याचा वंश या लोकीं क्षय पावत नाहीं. ५. तो गार्ग्य ह्मणाला, या प्राणाचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु राजा ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. ' परमेश्वर [इंद्र:] ' शत्रु ज्याच्यापुढें टिकाव धरीत नाहींत असा,' आणि ' पराभूत न झालेली (मरुतांची (सेना) ' या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो तो जयशाली व शत्रूकडून

जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा

न जिंकला जाणारा आणि शत्रूंवर जय मिळविणारा होतो. ६. तो गार्ग्य ह्मणाला, या वाचेचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु राजा ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. 'शत्रूंचें मर्दन करणारा' या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो तो शत्रूंचें मर्दन करणारा होतो. त्याची संतति शत्रूंचें मर्दन करणारी होते. ७. तो गार्ग्य ह्मणाला, या रेताचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं

अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो

तूं मुळींच बोलूं नकोस. 'श्रुतिस्मृतींना अनुकूल' या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो त्याला श्रुतिस्मृतींना अनुरूप असें फल मिळतें. त्याची संतति देखील श्रुतिस्मृतींना विरोधी नव्हे तर अनुरूप अशीच होते. ८. तो गार्ग्य ह्मणाला, (हृदयाचे) प्रसन्नतेचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. 'दीप्तियुक्त' या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो तो तेजस्वी होतो, त्याची संतति तेजस्वी होते, ज्यांच्याशीं

यैः सन्निगच्छाति सर्वांस्तानातिरोचते ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सं-

त्याचा संबंध येतो त्यांच्यामध्यें याचें तेज प्रकट होतें. ९. गार्ग्य ह्मणाला, कोणी प्राणी चालत असतां त्याच्या मागें जो (चालण्याचा) शब्द होतो तोच ब्रह्म आहे असें मी समजतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तं मुळींच बोलूं नकोस. प्राण [=जीवनहेतु] या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो त्याला या लोकीं पूर्ण आयुष्य प्राप्त होतें, तो योग्य कालाचे अगोदर मरण पावत नाहीं. १०. तो गार्ग्य ह्मणाला, या श्रोत्राचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी सम-

वदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति

जतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. 'द्वितीययुक्त व अवियुक्त' (अश्विनीकुमार) या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो तो द्वितीययुक्त व (मित्रादिकांनीं) अवियुक्त होतो. त्याला त्याचे गण सोडून जात नाहींत. ११. तो गार्ग्य ह्मणाला, जो हा छायामय पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, या ब्रह्माविषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. 'मृत्यु' या स्वरूपामध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपासना करतो त्याला या लोकीं पूर्ण आयुष्य प्राप्त होतें. त्याला

नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा

योग्य कालाच्या पूर्वीं मृत्यु येत नाहीं. १२. तो गार्ग्य ह्मणाला, जो हा बुद्धीच्या ठिकाणीं पुरुष आहे तोच ब्रह्म असें मी समजतों. तो अजातशत्रु ह्मणाला, या ब्रह्मा-विषयीं तूं मुळींच बोलूं नकोस. "आत्मवान्" या स्वरूपा-मध्यें मी याची उपासना करतों. जो याची याप्रकारें उपा-सना करतो तो आत्मवान् होतो, त्याची संतति आत्मवान होते. (याप्रमाणें गार्ग्याचें ज्ञान संपल्यामुळें) नंतर तो गार्ग्य स्तब्ध राहिला. १३. तो अजातशत्रु ह्मणाला, इतकेंच का तुझें ब्रह्माचें ज्ञान? गार्ग्य ह्मणाला, होय, मला इतकेंच

यानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामंत्रयांचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनापेषं बोधयांचकार

माहीत आहे. अजातशत्रु ह्मणाला, एवढ्या ज्ञानानें कांहीं ब्रह्माचें ज्ञान होत नाहीं. गार्ग्य ह्मणाला, मी आपणांकडे (ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां शिष्यरूपानें) आलों आहें. १४. तो अजातशत्रु ह्मणाला, "हा मला ब्रह्म सांगेल अशा विचारानें ब्राह्मणानें क्षत्रियाकडे जाणें हें विचित्र आहे. तुला मी ब्रह्माचें ज्ञान करून देतों." असें ह्मणून त्याला हातानें धरून तो अजातशत्रु उठला व ते दोघे एका निद्रिस्त मनुष्याजवळ आले. राजानें त्या निजलेल्या मनुष्याला "बृहन्, पांडरवासस्, सोम, राजन्" इत्यादि नांवांनीं हांका मारल्या पण तो जागा झाला नाहीं. नंतर त्याला हातानें ढकलून जागें केलें. तेव्हां तो जागा झाला [=गार्ग्यानें

स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सु-
प्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदा-
गादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचा-
जातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्त-
देषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपि-
ति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं

सांगितलेला कर्ता भोक्ता हा कांहीं ब्रह्म नव्हे]. १५. अजातशत्रूनें गार्ग्याला विचारलें, "हा विज्ञानमय पुरुष ज्या वेळीं झोंपीं गेला होता त्या वेळीं तो कोठें होता ? तो आतां कोठून आला ?" गार्ग्याला हें सांगतां आलें नाहीं. १६. तेव्हां अजातशत्रु ह्मणाला, हा विज्ञानमय पुरुष जेव्हां झोंपीं जातो तेव्हां तो या वागादि इंद्रियांच्या विज्ञानानें त्यांचेंच विज्ञान-सामर्थ्य घेऊन हृदयामधील आकाशामध्यें [=आत्म्यामध्यें] शयन करतो. जेव्हां तो हीं विज्ञानें घेतो तेव्हां हा पुरुष झोंपीं जातो. तेव्हां हा प्राण (त्यानें आंत) घेतलेला असतो, वाणी घेतलेली असते, चक्षु

चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥ स यत्रैतत्स्व-
प्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव
महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो
जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमे-
वैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परि-
वर्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्य-
चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरी-

घेतलेला असतो, श्रोत्र घेतलेलें असतें, मन घेतलेलें असतें. १७. तो (आत्मा) जेव्हां स्वप्नवृत्तीनें असतो तेव्हां तीं त्याचीं कर्मफलें [लोकाः] होत. तो जणूं काय मोठा राजा होतो, मोठा ब्राह्मण होतो, (देवादि) उच्च व (पश्वादि) नीच अवस्थांप्रत जातो. तो ज्याप्रमाणें (स्वतःच) राजा होऊन (स्वतःच) प्रजा घेऊन स्वतःच्या नगरामध्यें (स्वप्नांत) इच्छेनुसार वावरतो, त्याचप्रमाणें या इंद्रियांना घेऊन तो स्वतःच्या शरीरामध्यें इच्छेनुसार वावरतो. १८. जेव्हां त्याला कोणतेंहि ज्ञान असत नाहीं तेव्हां तो सुषुप्तीप्रत

ततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति

जातो. सुषुप्तीमध्यें 'हिता' नामक बहात्तर हजार नाड्या हृदयापासून हृदयवेष्टन जें पुरीतत् त्यामध्यें (ह्मणजे सर्व शरीरामध्यें) पसरतात. त्या सर्व व्यापून तो (सर्व) शरीरामध्यें शयन करतो. ज्याप्रमाणें कुमार, अथवा राजा अथवा ब्राह्मण दुःखाचा अत्यंत नाश करणाऱ्या आनंदावस्थेप्रत जाऊन शयन करतो त्याप्रमाणें तो शयन करतो. १९. ज्याप्रमाणें कोळी स्वतःच्या तंतूंनींच वर चढतो, ज्याप्रमाणें अग्नीपासून बारीक ठिणग्या वर येतात, त्याप्रमाणेंच या आत्म्यापासून सर्व इंद्रियें, सर्व (भू आदि) लोक, सर्व देव व सर्व भूतें उत्पन्न होतात. त्या आत्म्याच्या समीप नेणारें [उपनिषत्]

प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुꣳ साधनꣳसप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणाद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते

वाक्य "सत्यस्य सत्य" [ह्म० तो आत्मा सत्याचें सत्य होय] हें होय. इंद्रियें हें सत्य आणि त्यांचें हा (आत्मा) सत्य. २१. इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

वत्साचें अधिष्ठान, प्रत्यधिष्ठान(?), (बांधण्याचा) खांब आणि (बांधण्याची) दोरी हीं जो जाणतो तो द्वेष करणाऱ्या आपल्या सात भाऊबंदांचा नाश करतो. (ह्मणजे-) शरीरस्थ प्राण हा वत्स, हें शरीर त्याचें अधिष्ठान, हें शिर प्रत्यधिष्ठान, प्राण [अन्नपानादिकांपासून उत्पन्न झालेली शक्ति] हा खांब आणि अन्न ही दोरी. १. याचा क्षय होऊं नये ह्मणून सातजण याची सेवा करतात. नेत्राचे ठिकाणीं

तद्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्व-

ज्या तांबड्या रेषा असतात त्यांचे द्वारा या प्राणाची रुद्र सेवा करतो. नेत्राचे ठिकाणीं जें उदक असतें त्याचे द्वारा पर्जन्य, जी दर्शनशक्ति असते तिचे द्वारा आदित्य, जो काळेपणा त्यानें अग्नि, जो शुक्लवर्ण त्यानें इंद्र, खालच्या पापणीनें पृथिवी आणि वरच्या पापणीनें द्युलोक प्राणाची सेवा करतात. हें जो जाणतो त्याला अन्नाचा कधीं तोटा पडत नाहीं. २. याविषयीं पुढील मंत्र आहे—" अर्वाग्बिलः० इत्यादि " अर्थ—हें शिर हा चमस [सोम प्राशन करण्याचें पात्र] होय. कारण याचें तोंड खालीं असून बुंधा वर आहे. त्यामध्यें

बुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै

विश्वरूप यश ठेविलेलें आहे; यांत प्राण हें यश. त्याच्या तीरावर सात ऋषि बसले आहेत; यांत इंद्रियें हेच ऋषि होत. ब्रह्माबरोबर संवाद करणारी वाणी ही (सात इंद्रियांहून अधिक) आठवी आहे. ३. हे दोन कर्ण ह्मणजे गोतम आणि भरद्वाज. एक गोतम व दुसरा भरद्वाज. हे दोन डोळे ह्मणजे विश्वामित्र आणि जमदग्नि. एक विश्वामित्र व दुसरा जमदग्नि. या दोन नाकपुड्या हे वसिष्ठ व कश्यप. एक वसिष्ठ व दुसरीं कश्यप. वाणी ही अत्रि. कारण वाचेनें अन्न भक्षण

नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत

केलें जातें [आत्ति]. हें जो जाणतो तो सर्व भक्षण करणारा होतो, सर्व त्याचें अन्न होतें. ४. इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

मूर्त व अमूर्त, मर्त्य व मृत्युरहित, स्थिर व चलनात्मक, प्रत्यक्ष व परोक्ष अशीं ब्रह्माचीं दोन रूपें आहेत. १. वायु व आकाश यांहून इतर तें मूर्त रूप होय; हेंच मर्त्य, हेंच स्थिर, हेंच प्रत्यक्ष. या सर्वांचें सार हा तपन पावणारा आदित्य होय. २. वायु आणि आकाश हें अमूर्त रूप होय; हेंच मृत्युरहित, चलनात्मक व

एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष-स्त्यस्य ह्येव रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममि-दमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एत-न्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥ अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एत-दमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत

परोक्ष. या (आदित्याचे) मंडलाचे ठिकाणीं जो हिरण्यगर्भ प्राण आहे तो या सर्वांचें सार होय. परोक्षाचेंहि हेंच सार होय. याप्रमाणें देवतात्मक विभाग [अधिदैवतं] सांगि-तला. ३. आतां अध्यात्मविभाग सांगतात—शरीरस्थ प्राण आणि हृदयाकाश यांखेरीज जें (शरीर) आहे तें मूर्त रूप होय. हेंच मर्त्य, स्थिर व प्रत्यक्ष आहे. चक्षु हा या सर्वांचें सार आहे. प्रत्यक्षाचें देखील हाच सार आहे. ४. प्राण आणि हृदयाकाश हें अमूर्त रूप होय. हेंच मृत्युरहित, चल-नात्मक व परोक्ष आहे. उजव्या डोळ्याचे ठिकाणीं जो

एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः
॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो
यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं
यथा सकृद्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति
य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति
नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा

पुरुष आहे तो या सर्वांचें सार होय. परोक्षाचेंहि हेंच सार होय. ५. त्या या पुरुषाचें रूप येणेंप्रमाणें–ज्याप्रमाणें हळदीनें युक्त वस्त्र, अथवा पांढरें लोंकरीचें वस्त्र, अथवा इंद्रगोप किडा, अथवा अग्नीची ज्वाळा, अथवा पांढरें कमळ अथवा एकदम वीज प्रकाशणें, अशा प्रकारचीं रूपें असतात. जो याप्रमाणें (हिरण्यगर्भाचें वासनारूप) जाणतो त्याची एकदम वीज चमकल्याप्रमाणें ख्याति होते. ह्मणून "(कोणत्याहि विशेष धर्मानें युक्त) नाहीं, नाहीं" [नेति नेति] असा ब्रह्माचा निर्देश करतात. याहून ब्रह्माचा दुसरा निर्देश करतां येत नाहीं. "सत्याचें सत्य" याहून दुसरें ब्रह्माचें

वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव

नांव नाहीं. इंद्रियें हें सत्य आणि त्यांचें हा (आत्मा) सत्य. ६. इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य ह्मणाला, मैत्रेयि, या (गृहस्थाश्रमरूपी) स्थानापासून निघून जाण्याची मला इच्छा झाली आहे. ह्मणून तूं आणि कात्यायनी यांच्यामध्यें द्रव्याचा विभाग करून तुह्मांला वेगळ्या करतों. १. ती मैत्रेयी ह्मणाली, हे भगवन्, ही सर्व पृथिवी वित्तानें पूर्ण अशी होऊन जरी मला प्राप्त झाली, तरी त्या योगानें मी मृत्युरहित होईन काय ? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, नाहीं. (सुखाच्या) साधनांनीं युक्त असलेल्या

ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच
याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व
व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति
॥४॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो

मनुष्यांचें जसें जीवित असतें तसेंच तुझें जीवित होईल. वित्ताचे योगानें कांहीं मृत्युरहितत्व प्राप्त होण्याची आशा नाहीं. २. मैत्रेयी ह्मणाली, जी गोष्ट मी मृत्युरहित होण्याचें साधन नाहीं तिच्याशीं मला काय करावयाचें आहे? भगवन्, आपणाला (मृत्युरहित होण्याच्या ज्या साधनाचें) ज्ञान आहे तें मला सांगा. ३. याज्ञवल्क्य ह्मणाला, तूं मला पूर्वींहून देखील अधिक प्रिय वाटतेस; तूं मला प्रिय असेंच बोलत आहेस. इकडे ये, बस, मी तुला (अमरत्वाला साधन असें आत्मज्ञान) सांगतों. त्याचा अर्थ नीट ध्यानांत आण. ४. पतीच्या कार्याकरितां (भार्येला) पति प्रिय होत

भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय

नसतो, आपल्याच कार्याकरितां पति प्रिय होतो. भार्येच्या कार्याकरितां (पतीला) भार्या प्रिय होत नसते, आपल्याच कार्याकरितां भार्या प्रिय होते. पुत्रांच्या कार्याकरितां पुत्र प्रिय होत नसतात, आपल्याच कार्याकरितां पुत्र प्रिय होतात. वित्ताच्या कार्याकरितां वित्त प्रिय होत नसतें, आपल्याच कार्याकरितां वित्त प्रिय होतें. ब्राह्मणाच्या कार्याकरितां ब्राह्मण प्रिय होत नसतो, आपल्याच कार्याकरितां ब्राह्मण प्रिय होतो. क्षत्रियाच्या कार्याकरितां क्षत्रिय प्रिय होत नसतो, आपल्याच

क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्या-

कार्याकरितां क्षत्रिय प्रिय होतो. (स्वर्गादि) लोकांच्या कार्याकरितां लोक प्रिय होत नसतात, आपल्याच कार्याकरितां लोक प्रिय होतात. देवांच्या कार्याकरितां देव प्रिय होत नसतात, आपल्याच कार्याकरितां देव प्रिय होतात. भूतांच्या [प्राण्यांच्या] कार्याकरितां भूतें प्रिय होत नसतात, आपल्याच कार्याकरितां भूतें प्रिय होतात. (सारांश) कोणतीहि वस्तु त्या वस्तूच्या कार्याकरितां प्रिय होत नसते, आपल्याच कार्याकरितां प्रिय होते. ह्मणून आपण ह्मणजे जो

त्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्र-

आत्मा तो पाहिला पाहिजे, त्याचें श्रवण केलें पाहिजे, त्याचें मनन व निदिध्यासन केलें पाहिजे. हे मैत्रेयि, आत्म्याचें दर्शन श्रवण, मनन, आणि ज्ञान हीं झालीं असतां या सर्वांचें ज्ञान होतें. ५. आपल्याहून ब्राह्मण निराळे आहेत असें ज्याला वाटतें त्याला ब्राह्मण दूर करतात. आपल्याहून क्षत्रिय वेगळे आहेत असें ज्याला वाटतें त्याला क्षत्रिय दूर करतात. आपल्याहून (भू आदि) लोक निराळे आहेत असें ज्याला वाटतें त्याला लोक दूर करतात. आपल्याहून देव निराळे आहेत असें ज्याला वाटतें त्याला देव दूर करतात. आपल्याहून भूतमात्र निराळें आहे असें ज्याला वाटतें त्याला भूत-

मिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदय-
मात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छ-
ब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥७॥ स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य
न बाह्यान् शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु गृहणेन
शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै
वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु

मात्र दूर करतें. आपल्याहून सर्व कांहीं निराळें आहे
असें ज्याला वाटतें त्याला सर्व दूर करतें.
हे ब्राह्मण, हे क्षत्रिय, हे लोक, हे देव, हीं भूतें आणि हें
सर्व आत्मा होय. ६. ज्याप्रमाणें दुंदुभि वाजविली असतां
दुसरे कोणतेहि आवाज ऐकूं येत नाहींत आणि दुंदुभीचे
अथवा दुंदुभीच्या आघाताचे हे सर्व शब्द होत असें वाटतें
तद्वत्. ७. ज्याप्रमाणें शंख वाजविला असतां दुसरे आवाज
ऐकूं येत नाहींत आणि शंखाचे अथवा शंखाच्या आघाताचे
हे सर्व शब्द होत असें वाटतें तद्वत्. ८. वीणा वादन

ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाँ समुद्र एकायनमेवँ सर्वेषाँ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवँ सर्वेषां

करीत असतां ज्याप्रमाणें दुसरे आवाज ऐकूं येत नाहींत आणि वीणेचे अथवा वीणावादनाचे हे सर्व शब्द होत असें वाटतें तद्वत्. ९. ओल्या इंधनांनीं पेटविलेल्या अग्नीपासून अनेक ठिणग्या पसरतात त्याप्रमाणें हें महान् भूत जो परमात्मा त्याचा हा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वांगिरस, इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषदें, (ब्राह्मणांतील) मंत्र, सूत्रें, मंत्रविवरणें, व्याख्यानें [= अर्थ] इत्यादि सर्व निश्वास होय. १०. सर्व उदकांचें एकायन [= प्राप्तव्य] ज्याप्रमाणें समुद्र, त्याप्रमाणें सर्व स्पर्शांचें त्वक् हें एकायन, सर्व गंधांचें दोन नासिका हें

गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वै-
कायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ
शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां
मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमे-
कायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषा-
मानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरे-
कायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां
वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्य
उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव

एकायन, सर्व रसांचें जिव्हा, सर्व रूपांचें चक्षु, सर्व शब्दांचें श्रोत्र, सर्व संकल्पांचें मन, सर्व विद्यांचें हृदय, सर्व कर्मांचें दोन हात, ...सर्व विसर्जनांचें पायु, सर्व मार्गांचें दोन पाय आणि सर्व वेदांचें वाक् याप्रमाणें एकायनें होत [हा० एकायनामध्यें प्रवेश केल्यावर सर्व भेदांचा लय होतो; आणि वरील सर्वांचें प्राण=आत्मा हेंच एकायन आहे]. ११. तें असें— ज्याप्रमाणें मिठाचा खडा पाण्यांत पडला असतां पाण्यामध्येंच

स्याच्चतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूत-मनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर

लय पावतो व तो वर घेतां येत नाहीं तद्वत्. जेथून जेथून उदक घेतो तेथें तेथें तें खारट (मात्र) लागतें. त्याप्रमाणें हे मैत्रेयि, हें परमात्मरूपी महाभूत अनन्त, अपार आणि विज्ञानानें परिपूर्ण आहे. या भूतांपासून उत्पन्न होणारीं नामरूपादि त्यांच्याच मागोमाग नाश पावतात. प्राणी मरण पावल्यावर त्याला (हें माझें घर, हा माझा पुत्र इत्यादि) कांहीं विशेष संज्ञा रहात नाहीं. असें याज्ञवल्क्यानें सांगितलें. १२. मैत्रेयी ह्मणाली, या ब्रह्मसंबंधानें आपण मला मोह पाडूं नका (कारण, हें विज्ञानघन आहे व मेल्यावर याला विशेष संज्ञा नाहीं असें आपणच सांगतां तें मला समजत

इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत् केन कं मन्वीत तत् केन कं

नाहीं). याज्ञवल्क्य ह्मणाला, मैत्रेयि, मोह पडण्यासारखें मी बोलत नाहीं. तुला (परमात्मा अनन्त, अपार आहे इत्यादि) ज्ञान झालें इतकें पुरे आहे. १३. जर भिन्नभाव असेल तर एक दुसऱ्याचा वास घेईल, एक दुसऱ्याला पाहील, एक दुसऱ्याला श्रवण करील, एक दुसऱ्याला बोलेल, एक दुसऱ्याचें मनन करील, एक दुसऱ्याला जाणील; परंतु जेव्हां या मनुष्याला सर्व आत्माच आहे असें होतें तेव्हां कशानें कशाचा वास घेणार ? कशानें कोणाला पहाणार ? कशानें कोणाला श्रवण करणार ? कशानें कोणाला बोलणार ? कशानें कोणाचें मनन करणार ? कशानें कोणाला जाणणार ?

विजानीयात् । येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीया-द्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १ ॥

ज्याच्या योगानें हें सर्व (मनुष्य) जाणतो त्याला कशानें जाणणार ? आणि त्या जाणणाऱ्याला कोणत्या (इंद्रियरूपी) साधनानें जाणणार ? १४. इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

ही पृथिवी सर्व भूतांचा मध होय; त्याप्रमाणें सर्व भूतें हीं या पृथिवीचा मध होत; या पृथिवीमध्यें जो तेजोमय व अमृतमय (पार्थिव) पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय शारीर पुरुष आहे तो हे सर्व (चार प्रकारचे) मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. १. हें उदक सर्व भूतांचा मध; सर्व

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां

भूतें या उदकाचा मध; या उदकामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय रैतस पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. २. हा अग्नि सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें या अग्नीचा मध; या अग्नीमध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय वाग्रूपी पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व

भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेद५ँ सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां
भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-
स्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
दममृतमिदं ब्रह्मेद५ँ सर्वम् ॥ ५ ॥ इमा दिशः सर्वेषां

होय. ३. हा वायु सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें या वायूचा मध; या वायूमध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय प्राणरूपी पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ४. हा आदित्य सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें या आदित्याचा मध; या आदित्यामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय चाक्षुष पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा

भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् । ६ ॥
अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ७ ॥

होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ५. या दिशा सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें यांचा मध; या दिशांमध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय श्रवणरूपी व प्रतिश्रवणरूपी पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ६. हा चंद्र सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या चंद्रामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय मानस पुरुष आहे

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ८ ॥ अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः

तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ७. ही वीज सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या विजेमध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय तैजस पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ८. हा मेघ सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या मेघामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय शाब्द व स्वरयुक्त पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत.

पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १० ॥ अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-

हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ९. हें आकाश सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या आकाशामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय हृदयाकाशरूपी पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. १० हा धर्म सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या धर्मामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय धर्मरूपी

मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ११ ॥
इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाऽयमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १२ ॥ इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १३ ॥

पुरुष आहे तो हें सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. ११. हें सत्य सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या सत्यामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि या शरीरामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय सत्य पुरुष आहे तो हें सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. १२. हा मनुष्य सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या मनुष्यामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत,

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः

हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. १३. हा (कार्यकरणसंघातरूपी मानुषादि सामान्य) आत्मा सर्व भूतांचा मध, सर्व भूतें याचा मध; या आत्म्यामध्यें जो तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो आणि जो हा (विज्ञानमय) आत्मरूपी तेजोमय व अमृतमय पुरुष आहे तो हे सर्व मध आत्मा होत. हाच अमृत, हाच ब्रह्म व हाच हें सर्व होय. १४. तो हा आत्मा सर्व भूतांचा अधिपति, सर्व भूतांचा राजा आहे. ज्याप्रमाणें रथाच्या नाभीचे आणि नेमीचे ठिकाणीं सर्व अरा बसविलेल्या असतात त्याप्रमाणें या आत्म्याचे ठिकाणीं सर्व भूतें,

सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्विना द-

सर्व देव, सर्व लोक, सर्व प्राण आणि हे सर्व (प्रतिशरीरामध्यें प्रतिबिंबित असे) आत्मे स्थित आहेत. १५. हें मधु ब्राह्मण दध्यङ् आथर्वण ऋषीनें अश्विनीकुमारांना सांगितलें. (शिर तुटलेल्या जागीं दुसरें शिर लावण्याचें अश्विनीकुमारांचें) कर्म पाहून तो मंत्रद्रष्टा ऋषि ह्मणाला, हे अश्विनौ, मेघ ज्याप्रमाणें वृष्टि प्रकाशित करतो त्याप्रमाणें तुमच्या लाभाकरितां तुमचें उग्र कर्म मी प्रकाशित करतों. असें ह्मणून अश्वाच्या शिरानें युक्त झालेल्या दध्यङ् आथर्वणानें अश्विनीकुमारांना मधु ब्राह्मण सांगितलें. १६. दध्यङ् आथर्वणानें अश्विनीकुमारांना सांगितलेलें मधु ब्राह्मण तें हें. तो

र्धांचेऽश्व्य॑ शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति॥१७॥इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति। स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥१८॥ इदं वै

ऋषि ह्मणाला, हे अश्विनौ, दध्यङ् आथर्वणाला तुह्मीं घोड्याचें शिर लावलेंत. हे शत्रुमर्दन करणारे अश्विनीकुमारहो, सत्य पालन करणाऱ्या त्या ऋषीनें केवळ आदित्यसंबंधीच नव्हे तर परमात्मसंबंधि गूढ मधु ब्राह्मण देखील सांगितलें. १७. दध्यङ् आथर्वणानें अश्विनीकुमारांना सांगितलेलें मधु ब्राह्मण तें हें. तो ऋषि ह्मणाला, ईश्वरानें द्विपाद प्राण्यांचीं शरीरें केलीं, चतुष्पाद प्राण्यांचीं शरीरें केलीं. नंतर तो स्वतः लिंगशरीर धारण करून पुरुषाच्या शरीरामध्यें प्रवेश करता झाला. तो हा पुरुष सर्व शरीरांमध्यें असतो ह्मणून त्याला पुरिशय ह्मणतात. यानें जें आच्छादिलेलें नाहीं अथवा

तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपꣳ रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ।। १९ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

ज्याच्यामध्यें प्रवेश केलेला नाहीं असें कांहीं नाहीं. १८. दध्यङ् आथर्वणानें अश्विनीकुमारांना सांगितलेलें मधु ब्राह्मण तें हें. तो ऋषि ह्मणाला, तो परमात्मा प्रतिठिकाणीं आपलें (एकच असलेलें) रूप पहाण्याकरितां प्रत्येक रूपाचे ठिकाणीं तें तें रूप धारण करता झाला. (वस्तुतः एकरूप असून) परमात्मा मायेनें नाना रूपें धारण करतो. याचीं एकशें दहा इंद्रियें तयार असतात. हाच हीं इंद्रियें होय. दहा अथवा हजार अथवा बहुत अथवा अनन्त अशीं इंद्रियें हाच होय. तें हें ब्रह्म अपूर्व, अनपर, अनन्तर व अबाह्य

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोगाभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजा-

होय. हाच आत्मा सर्वांचा अनुभव घेणारा आहे, हाच सर्व वेदान्तवाक्यांचा निष्कर्ष होय. १९. इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

आतां या ज्ञानप्राप्तीची परंपरा सांगतात. गौपवनापासून पौतिमाष्याला ही विद्या प्राप्त झाली, पौतिमाष्यापासून गौपवनाला, गौपवनापासून पौतिमाष्याला, कौशिकापासून गौपवनाला, इत्यादि............इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्भारद्वाजः पाराशर्यात् पाराशर्यो बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् पाराशर्यायणः पाराशर्यात् पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी

ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदाक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवां सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभुवुः ॥ १ ॥ तान्हो–

अध्याय तिसरा.

विदेह देशाच्या जनक राजानें बहुत दक्षिणेनें युक्त अशा यज्ञानें यजन केलें. त्या ठिकाणीं कुरु व पंचाल या देशांतले ब्राह्मण जमले होते. या ब्राह्मणांपैकीं प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याला अत्यंत समर्थ कोण असावा हें जाणण्याची जनकाला इच्छा झाली. त्यानें प्रत्येक गाईच्या प्रत्येक शिंगाला दहा पाद [सोन्याचें नाणें] बांधलेलें अशा एक हजार गाई गोशाळेंत वेगळया बांधून ठेवल्या. १. जनक त्या ब्राह्मणांना

वाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव

ह्मणाला, हे भगवान् ब्राह्मणहो, तुमच्यामध्यें जो ब्राह्मणश्रेष्ठ असेल त्यानें या गाई घेऊन जाव्या. कोणा ब्राह्मणाचें धैर्य होईना. तेव्हां याज्ञवल्क्यानें आपल्या शिष्याला सांगितलें कीं, बाळा सामश्रवा, गाई घेऊन चल. तो त्याप्रमाणें घेऊन चालला. त्या (इतर) ब्राह्मणांना क्रोध आला. हा स्वतःला ब्रह्मिष्ठ कसा ह्मणवतो ? जनकाचा होता अश्वल नामक होता त्यानें याज्ञवल्क्याला विचारलें, याज्ञवल्क्या, तूं ब्रह्मिष्ठ आहेस काय ? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, जो कोणी ब्रह्मिष्ठ असेल त्याला आपण आपलें वंदन करतों. आह्मांला आपली गाई

वग्रं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥२॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमति-

घेण्याचीच इच्छा. तेव्हां अश्वल होत्याला याज्ञवल्क्याला प्रश्न करण्याचें धैर्य झालें. २. तो ह्मणाला, याज्ञवल्क्या, हें सर्व (कर्म) मृत्यूनें व्याप्त व वशीकृत आहे. या मृत्यूच्या व्याप्ती-पासून यजमान कशानें मुक्त होईल? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, होता ऋत्विक्, अग्नि आणि वाक् यांनीं मुक्त होईल. वाक् हाच यज्ञाचा होता. हो जी वाक् तीच अग्नि, तीच होता, तीच मुक्ति आणि तीच अतिमुक्ति होय. ३. अश्वल ह्मणाला, याज्ञवल्क्या, हें सर्व दिवस व रात्र यांनीं व्याप्त व वशीकृत आहे. या दिवसरात्रीच्या व्याप्तीपासून यजमान कशानें मुक्त

मुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिद-

होईल ? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, अध्वर्यु ऋत्विक्, चक्षु आणि आदित्य यांनीं मुक्त होईल. चक्षु हाच यज्ञाचा अध्वर्यु. हा जो चक्षु तोच आदित्य, तोच अध्वर्यु, तोच मुक्ति आणि तोच अतिमुक्ति होय. ४. अश्वल ह्मणाला, याज्ञवल्क्या, हें सर्व शुक्लपक्ष कृष्णपक्ष यांनीं व्याप्त व वशीकृत आहे. या दोन्ही पक्षांच्या व्याप्तीपासून यजमान कशानें मुक्त होईल ? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, उद्गाता ऋत्विक्, वायु आणि प्राण यांनीं मुक्त होईल. प्राण हा यज्ञाचा उद्गाता. हा जो प्राण

मन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोक-
माक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य
ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः
साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः ॥ ६ ॥ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्य-
तीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या

तोच वायु, तोच उद्गाता, तोच मुक्ति आणि तोच अतिमुक्ति होय. ५. अश्वल ह्मणाला, याज्ञवल्क्या, हें अंतरिक्ष आधार-रहित आहे. कोणत्या कोणत्या पायरीनें यजमान स्वर्गलोकाचें आक्रमण करूं शकेल ? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, ब्रह्मा ऋत्विक्, मन आणि चंद्र यांनीं करील. मन हा यज्ञाचा ब्रह्मा. हें जें मन तोच चंद्र, तोच ब्रह्मा, तोच मुक्ति आणि तोच अति-मुक्ति होय. याप्रमाणें मृत्यूपासून मुक्त होण्याचीं साधनें सांगि-तलीं. आतां फलाचें संपादन सांगतात. ६. अश्वल ह्मणाला, "या यज्ञामध्यें होता किती ऋचांनीं (हवन) करतो ? " याज्ञवल्क्य ह्मणाला, "तीन ऋचांनीं. " " त्या तीन ऋचा

च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता

कोणत्या ?" "पुरोनुवाक्या, याज्या आणि शस्या." "या तीन ऋचांनीं तो काय संपादन करतो ?" " जें जें प्राणयुक्त आहे तें सर्व." ७."याज्ञवल्क्या, या यज्ञामध्यें अध्वर्यु किती आहुति हवन करतो ?" "तीन." " त्या तीन कोणत्या ?" " ज्या हवन केल्या असतां ज्वलन पावतात त्या [आज्यादि], ज्या हवन केल्या असतां मोठा शब्द करतात त्या [मांसादि] आणि ज्या हवन केल्या असतां खालीं जातात त्या [उदक, सोम इत्यादि]." "या तीन आहुतींनीं तो काय संपादन करतो ?" " ज्या ज्वलन पावतात त्यांनीं देवलोक संपादन करतो. कारण, देवलोक दीप्तियुक्त आहे.

अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति

ज्या शब्द करतात त्यांनीं पितृलोक संपादन करतो. कारण, पितृलोकीं जातांना 'मेलों मेलों, सोडवा' असा मोठा शब्द होतो. ज्या खालीं जातात त्यांनीं मनुष्यलोक संपादन करतो. कारण, मनुष्यलोक खालीं आहे.'' ८. ''ब्रह्मा दक्षिणेकडे (ब्रह्मासनीं) बसून किती देवतांनीं यज्ञाचें रक्षण करतो ?'' ''एका देवतेनें.'' 'ती एक कोणती?'' '' मन. कारण, मन अनन्त आहे. सर्व देव अनन्त आहेत. त्यानें अन्तरहित असाच लोक तो संपादन करतो.'' ९. '' याज्ञवल्क्या, या यज्ञामध्यें उद्गाता किती स्तोत्रिय ऋचांनीं स्तवन

कस्तमास्तास्तिस्त्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम ॥ १० ॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति। अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा

करतो ? " "तीन." "त्या तीन कोणत्या ?" "पुरोनुवाक्या, याज्या आणि शस्या." "सर्व प्राणभृत् संपादन करणाऱ्या या तीन कोणत्या? " "प्राण ही पुरोनुवाक्या, अपान ही याज्या आणि व्यान ही शस्या." " यांनीं काय संपादन करतो? " "पुरोनुवाक्येनें पृथिवीलोक, याज्येनें अंतरिक्षलोक आणि शस्येनें द्युलोक संपादन करतो. " यानंतर अश्वल होता प्रश्न करण्याचा थांबला. १०. इति प्रथमं ब्राह्मणम् १॥

नंतर जरत्कारुगोत्रोत्पन्न आर्तभाग ह्मणाला, " याज्ञवल्क्या,

इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स

ग्रह [=घेणारे ?] किती आहेत ? अतिग्रह किती आहेत ? " " आठ ग्रह आहेत आणि आठ अतिग्रह आहेत. " " ते आठ ग्रह आणि आठ अतिग्रह कोणते ?" १. घ्राण [=प्राण] हा ग्रह; हा गंध [अपान] या आतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण घ्राणानें गंधाचा वास घेतात. २. वाक् हा ग्रह; हा नाम या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, वाचेनें नामें उच्चारतात. ३. जिव्हा हा ग्रह; हा रस या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, जिव्हेनें रस जाणतात. ४. चक्षु हा ग्रह; हा रूप या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, चक्षूनें रूपें पहातात. ५. श्रोत्र हा ग्रह;

शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याᳬ हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदᳬ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुन-

हा शब्द या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, श्रोत्रानें शब्द श्रवण करतात. ६. मन हा ग्रह; हा काम [इच्छा] या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, मनानें इच्छांची इच्छा होते. ७. हस्त हा ग्रह; हा कर्म या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, हातांनीं कर्म करतात. ८. त्वचा हा ग्रह; हा स्पर्श या अतिग्रहानें गृहीत आहे. कारण, त्वचेनें स्पर्श जाणतात. असे आठ ग्रह आणि आठ अतिग्रह आहेत.'' ९. " याज्ञ-वल्क्या, हें जें सर्व आहे हें मृत्यूचें अन्न आहे. मृत्यु जिचें

मृत्युं जयति ॥१०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राऽयं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥

अन्न आहे अशी देवता कोणती ? " " अग्नि हा (सर्वांचा) मृत्यु [नाश करणारा] आहे. तो उदकाचें अन्न आहे. (याप्रमाणें सर्व बंधनाचा नाश झाला ह्मणजे मनुष्य) मृत्यूवर जय मिळवितो [=जन्ममृत्युरहित होतो]." १०. "याज्ञवल्क्या, जेव्हां हा (मुक्त ज्ञानी) पुरुष मरण पावतो तेव्हां त्याचीं इंद्रियें त्याच्यामधून निघून वर जातात कीं जात नाहींत ?" याज्ञवल्क्य ह्मणाला, " नाहीं. तीं येथें नष्ट होतात. तो [=शरीर] फुगतो, बाह्य वायूनें भरतो व मृत होत्साता पडून रहातो. " ११. " याज्ञवल्क्या, जेव्हां हा पुरुष मरण पावतो तेव्हां न सोडणारें काय असतें ? " " नांव.

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग-प्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत् सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह

नाम अनन्त [अन्तरहित] आहे, सर्व देव अनन्त आहेत, त्यानें त्याला अनन्त अशा लोकाची प्राप्ति होते. " १२. " याज्ञवल्क्या, जेव्हां हा पुरुष मरण पाव. ल्यावर याची वाणी अग्नीप्रत जाते, प्राण वायूप्रत, चक्षु आदित्याप्रत, मन चंद्राप्रत, श्रोत्र दिशांप्रत, शरीर पृथिवी-प्रत, हृदय आकाशाप्रत, लोम ओषधींप्रत, केश वनस्पतींप्रत आणि रक्त व रेत उदकाप्रत जातात तेव्हां हा पुरुष कोठें असतो ? " " बाळा आर्तभागा, तुझा हात दे. ही गोष्ट फक्त तुला व मलाच माहीत झाली पाहिजे. ही आपली गोष्ट या जनसमुदायामध्यें (सांगणें) बरोबर नाहीं. " नंतर

यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहा– नैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति

ते दोघे निघून गेले व एकत्र विचार करते झाले. अखेरीस त्यांनीं (निर्णय ह्मणून) जो सांगितला तो ' कर्म ' हाच सांगितला. त्यांनीं प्रशंसा केली ती कर्माचीच केली. पुण्य-कर्माचे योगानें मनुष्य पुण्ययुक्त होतो आणि पापकर्माचे योगानें पापी होतो. यानंतर जरत्कारुगोत्रोत्पन्न आर्तभाग स्तब्ध बसला. १३. इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

नंतर लह्याचा पुत्र भुज्यु ह्मणाला, " याज्ञवल्क्या, आह्मी (अध्ययनव्रत) आचरण करीत असतांना मद्रदेशामध्यें प्रवास करीत होतों. ते आह्मी कपिगोत्री पतंचलाच्या घरीं

सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्ता-नपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारि-क्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ

गेलों. त्याच्या मुलीच्या अंगामध्यें एक गंधर्व येत असे. आह्मीं त्या गंधर्वाला [=गंधर्वाचा संचार झालेल्या मुलीला] विचारलें कीं, तूं कोण आहेस ? तो ह्मणाला, अंगिरसगोत्री सुधन्वा आहें. पुढें त्याला आह्मीं लोकांचा शेवट काय होतो वगैरे अनुरोधानें विचारलें कीं, पारिक्षित कोठें गेले ? (त्याचें त्यानें दिलेलें उत्तर मी जाणतों व) "पारिक्षित कोठें गेले ?" असा तुला मी प्रश्न करतों. तर सांग, पारिक्षित कोठें गेले ? १. याज्ञवल्क्य ह्मणाला, "त्या गंधर्वानें सांगितलें कीं, अश्वमेधयज्ञ करणारे जेथें जातात तेथें ते गेले." "अश्वमेध-यज्ञ करणारे कोठें जातात ?" "आदित्य एका दिवसामध्यें

समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरवे

जेवढा प्रदेश आक्रमण करतो त्याच्या बत्तीसपट प्रदेश ह्मणजे हा लोक होय. या लोकाभोंवतीं याच्या दुप्पट विस्तारानें पृथिवी पसरलेली आहे. पृथिवीभोंवतीं पृथिवीच्या दुप्पट विस्तारानें समुद्र वेष्टिलेला आहे. त्याच्या सभोंवतीं वस्तऱ्याच्या धारेइतकी अथवा माशीच्या पंखाइतकी पोकळी आहे. त्या पोकळीमधून परमेश्वरानें गरुडाचें रूप धारण करून त्या (अश्वमेधयाजी) पारिक्षितांना (पुढें मूर्त स्वरूपाला जातां येत नाहीं, आत्म्यालाच जातां येतें ह्मणून) वायूच्या स्वाधीन केलें. वायूनें त्यांना आपलें रूप देऊन, अश्वमेधयाजी जेथें होते त्या ठिकाणीं नेलें. ह्मणून त्या गंधर्वानें वायूचीच प्रशंसा केली. वायुच व्यष्टि [विविध

व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व इत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति

वस्तुरूपानें व्याप्ति] आणि वायुच समष्टि [केवल सूत्ररूपानें व्याप्ति] होय. हें जो जाणतो त्याला दुसऱ्यानें मरण येत नाहीं." तेव्हां लह्याचा पुत्र भुज्यु स्तब्ध राहिला. २. इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

नंतर चक्राचा पुत्र उषस्त्य ह्मणाला, "याज्ञवल्क्या, साक्षात् व प्रत्यक्ष ब्रह्म असा जो सर्वव्यापी आत्मा तो मला सांग." "हा पहा तुझाच आत्मा सर्वव्यापी आहे." "याज्ञवल्क्या, सर्वव्यापी कोणता ?" "जो प्राणानें प्राणन करतो तो तुझा सर्वव्यापी आत्मा. जो अपानानें अपानकर्म

स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ

करतो तो तुझा सर्वव्यापी आत्मा. जो व्यानानें व्यानकर्म करतो तो तुझा सर्वव्यापी आत्मा. जो उदानानें उदानकर्म करतो तो तुझा सर्वव्यापी आत्मा. हाच तुझा आत्मा सर्वव्यापी होय.' "जसें सांगावें कीं, हा (असा चालतो तो वगैरे) बैल, हा अश्व, अशाच प्रकारचें (प्राणादिकांच्या खुणेनें हा आत्मा असें) तूं सांगितलेंस. साक्षात् प्रत्यक्ष ब्रह्म असा सर्वव्यापी आत्मा तो मला सांग." "हा तुझाच आत्मा सर्वव्यापी आहे." "याज्ञवल्क्य, सर्वव्यापी कोणता?" "(तुझ्या लौकिक) दृष्टीच्या द्रष्ट्याला [आत्म्याला] तूं तुझ्या दृष्टीनें पाहूं नकोस. श्रुतीच्या

शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः। एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः। कतमो याज्ञवल्क्य

श्रोत्याला तुझ्या श्रवणांनीं तूं श्रवण करूं नकोस. मनोवृत्तीचें मनन करणाराचें तुझ्या मनोवृत्तीनें तूं मनन करूं नकोस. बुद्धीच्या ज्ञात्याला तूं तुझ्या बुद्धीनें जाणूं नकोस. तुझा हा आत्मा सर्वव्यापी [दृष्टीचा द्रष्टा इत्यादि] आहे. या आत्म्याहून इतर आर्त [शरीर = विनाशी] आहे. " तेव्हां चक्रपुत्र उषस्त स्तब्ध राहिला. २. इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

नंतर कुषीतकाचा पुत्र कहोल ह्मणाला, " याज्ञवल्क्या, साक्षात् प्रत्यक्ष ब्रह्म असा जो सर्वव्यापी आत्मा तो मला सांग. " " हा पहा तुझाच आत्मा सर्वव्यापी आहे. ",

सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः। तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ

"याज्ञवल्क्या, सर्वव्यापी कोणता ?" "जो अशनाया, पिपासा, शोक, मोह, जरा व मृत्यु यांच्या पलीकडे आहे तो. या त्या आत्म्याचें (मीच परब्रह्म आत्मा आहें असें) ज्ञान झालें ह्मणजे पुत्रैषणा, वित्तैषणा, लोकैषणा यांपासून निघून ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञ] भिक्षाचर्य आचरण करतात. जी पुत्रैषणा तीच वित्तैषणा आणि वित्तैषणा तीच लोकैषणा [लोकप्राप्तीची इच्छा]. दोन्ही इच्छाच. ह्मणून ब्रह्मज्ञानें आत्मज्ञान [पांडित्यं = आचार्यसेवापूर्वक वेदान्ताचें तात्पर्य जाणणें] निःशेष प्रकारें जाणून ज्ञानरूपी बलानें [बाल्यं = युक्तिपूर्वक आत्मदृष्टि]

मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप

युक्त होण्याची (अथवा उभें रहाण्याची) इच्छा करावी. ज्ञानबलवत्त्व आणि पांडित्य हीं निःशेष केल्यावर तो (मन नयुक्त) मुनि [योगी] होतो. युक्तिपूर्वक आत्मदृष्टि [अमौन=बाल्य] आणि मौन [मी ब्रह्म, माझ्याखेरीज कांहीं नाहीं असें मनानें अनुसंधान] हीं निःशेष केलीं ह्मणजे तो ब्रह्मज्ञ होतो." "तो कोणत्या आचरणानें ब्रह्मज्ञ होतो ?" "ज्यानें होतो त्यानें अशा प्रकारचाच होतो. याहून इतर (एषणारूप) सर्व विनाशी होय." तेव्हां कुषीतकपुत्र कहोल स्तब्ध राहिला. १. इति पंचमं ब्राह्मणम्

नंतर वचक्नूची कन्या गार्गी ह्मणाली, "याज्ञवल्क्या, हें सर्व (पार्थिव जग) उदकानें ओत [आडवें विणलेलें] व

ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायु-रोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्त-रिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलो-का ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति

प्रोत [उभें विणलेलें] आहे; पण उदक कशानें ओत व प्रोत आहे ? " " वायूनें. " " वायु कशानें ओत व प्रोत आहे ? " " अंतरिक्षलोकांनीं. " " अंतरिक्षलोक कशानें ?" " गंधर्वलोकांनीं. " " गंधर्वलोक कशानें ? " " आदित्य-लोकांनीं." " आदित्यलोक कशानें ? " " चंद्रलोकांनीं." " चंद्रलोक कशानें ? " " नक्षत्रलोकांनीं. " " नक्षत्रलोक कशानें ? " " देवलोकांनीं. " " देवलोक कशानें ? "

कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति

" इंद्रलोकांनीं. " " इंद्रलोक कशानें ? " " प्रजापतिलोकांनीं. " " प्रजापतिलोक कशानें ? " " ब्रह्मलोकांनीं. " " ब्रह्मलोक कशानें ? " " गार्गि, मर्यादा उल्लंघून प्रश्न करूं नकोस. (ही देवता आगमानें जाणावयाची आहे, अनुमानानें नव्हे). तुझें मस्तक तुटून पडण्याची इच्छा करूं नकोस. (आनुमानिक) प्रश्नाचा विषय नसलेल्या देवतेसंबंधानें तूं प्रश्न करीत आहेस. असा प्रश्न करूं नकोस. " तेव्हां वचक्नुकन्या गार्गी स्तब्ध राहिली. १. इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधी-यानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवी-त्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्या-

नंतर अरुणपुत्र उद्दालक ह्मणाला, " याज्ञवल्क्या, आह्मी मद्र देशामध्यें कपिगोत्री पतंचलाच्या घरीं यज्ञशास्त्राचें अध्ययन करीत राहिलों होतों. त्या पतंचलाच्या भार्येच्या अंगामध्यें गंधर्व येत असे. त्या गंधर्वाला आह्मीं विचारलें, तूं कोण आहेस ? तो ह्मणाला, मी अथर्वाचा पुत्र कबंध आहें. तो पतंचलाला आणि याज्ञिकांना ह्मणाला, पतंचला, हा लोक, पुढील लोक आणि सर्व प्राणिमात्र ज्याच्यामध्यें ओंवलेले आहेत तें सूत्र तुह्मी जाणतां काय ? कपिपुत्र पतंचल ह्मणाला, भगवन् , हें मी जाणत नाहीं. तो गंधर्व पतंचलाला आणि

मिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति

याज्ञिकांना ह्मणाला, हा लोक, परलोक आणि सर्व प्राणिमात्र यांच्यमध्यें राहून या सर्वांचें जो नियमन करतो तो अंतर्यामी तुह्मी जाणतां काय ? तो पतंचल ह्मणाला, भगवन्, मी तो जाणत नाहीं. तो पतंचलाला व याज्ञिकांना ह्मणाला, तें सूत्र आणि तो अंतर्यामी यांना जो जाणतो तो ब्रह्मवेत्ता, तो लोकवेत्ता, तो देववेत्ता, तो वेदवेत्ता, तो भूतवेत्ता, तो आत्मवेत्ता, तो सर्ववेत्ता होय. याप्रमाणें तो गंधर्व त्यांना ह्मणाला. तर हें ज्ञान मी जाणतों. याज्ञवल्क्या, तें सूत्र आणि तो अंतर्यामी यांना न जाणतां जर तूं ब्रह्म-

वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥
स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

ज्ञान्यांच्या गाई नेशील तर तुझें मस्तक तुटून पडेल." याज्ञवल्क्य ह्मणाला, हे गौतमगोत्रोत्पन्ना, तें सूत्र आणि तो अंतर्यामी मी जाणतों." "मी जाणतों, मी जाणतों असें कोणीहि ह्मणूं शकेल. काय जाणतोस तें सांग." १. "गौतमा, तें सूत्र वायु होय. हा लोक, परलोक आणि सर्व भूतें वायुरूपी सूत्रामध्यें ओंवलेलीं आहेत. ह्मणून मनुष्य मरण पावल्यावर ह्मणतात कीं, याचीं इंद्रियें तुटलीं आहेत. कारण वायुरूपी सूत्रानें तीं ओंवलेलीं असतात." "याज्ञवल्क्या, बरोबर बोललास. आतां अंतर्यामी कोण तो सांग." २.

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥३॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमाग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त–

पृथिवीमध्यें स्थित असलेला, पृथिवीच्या आंत असलेला, ज्याला (आपल्यामध्यें आपल्याहून भिन्न असा) हा आहे असें पृथिवी जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर पृथिवी आहे आणि जो आंत राहून पृथिवीचें नियमन [=प्रवृत्तिनिवृत्ति] करतो असा हा तुझा मृत्युरहित [सर्व संसारधर्मरहित] आत्मा अंतर्यामी आहे. ३. उदकामध्यें स्थित असलेला, उदकाच्या आंत असलेला, ज्याला उदक जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर उदक आहे आणि जो आंत राहून उदकाच नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ४. अग्नीमध्यें स्थित असलेला, अग्नीच्या आंत असलेला, ज्याला

र्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य

अग्नि जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर अग्नि आहे आणि जो आंत राहून अग्नीचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ५. अंतरिक्षामध्यें स्थित असलेला, अंतरिक्षाच्या आंत असलेला, ज्याला अंतरिक्ष जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर अंतरिक्ष आहे आणि जो आंत राहून अंतरिक्षाचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ६. वायूमध्यें स्थित असलेला, वायूच्या आंत असलेला, ज्याला वायु जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर वायु आहे आणि जो आंत राहून वायूचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ७. द्युलोकामध्यें स्थित

द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्च-

असलेला, द्युलोकाच्या आंत असलेला, ज्याला द्युलोक जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर द्युलोक आहे आणि जो आंत राहून द्युलोकाचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ८. आदित्यामध्यें स्थित असलेला, आदित्याच्या आंत असलेला, ज्याला आदित्य जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर आदित्य आहे आणि जो आंत राहून आदित्याचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ९. दिशांमध्यें स्थित असलेला, दिशांच्या आंत असलेला, ज्याला दिशा जाणत नाहींत, ज्याचें शरीर दिशा आहेत आणि जो आंत राहून दिशांचें नियमन करतो असा हा

न्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः

तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. १०. चंद्रतारकांमध्यें स्थित असलेला, चंद्रतारकांच्या आंत असलेला, ज्याला चंद्रतारका जाणत नाहींत, ज्याचें शरीर चंद्रतारका आहेत आणि जो आंत राहून चंद्रतारकांचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. ११. आकाशामध्यें स्थित असलेला, आकाशाच्या आंत असलेला, ज्याला आकाश जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर आकाश आहे आणि जो आंत राहून आकाशाचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. १२. अंधकारामध्यें स्थित असलेला, अंधकाराच्या आंत असलेला, ज्याला अंधकार

शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः
॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न
वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः
सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि
भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभू-

जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर अंधकार आहे आणि जो आंत राहून अंधकाराचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंनर्यामी आहे. १३. तेजामध्यें स्थित असलेला, तेजाच्या आंत असलेला, ज्याला तेज जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर तेज आहे आणि जो आंत राहून तेजाचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. याप्रमाणें देवताविषयक अंतर्यामिदर्शन झालें. आतां भूतविषयक. १४. सर्व भूतांमध्यें स्थित असलेला, सर्व भूतांच्या आंत असलेला, ज्याला कोणतेंहि भूत जाणत नाहीं, ज्याचें

म् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो
वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यम-
त्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठ-
यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाच-
त्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्च-
क्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं

तें आहेत आणि जो आंत राहून सर्व भूतांचें
ो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी
ाणें भूतविषयक अंतर्यामिदर्शन झालें. आतां
. १५. प्राणामध्यें स्थित असलेला, प्राणाच्या
ा, ज्याला प्राण जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर
ाणि जो आंत राहून प्राणाचें नियमन करतो
ा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. १६.
त असलेला, वाचेच्या आंत असलेला, ज्याला
ाहीं, ज्याचें शरीर वाक् आहे आणि जो आंत
नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा

यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचो–

अंतर्यामी आहे. १७. चक्षूमध्यें स्थित असलेला, चक्षूच्या आंत असलेला, ज्याला चक्षु जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर चक्षु आहे आणि जो आंत राहून चक्षूचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. १८. श्रोत्रामध्यें स्थित असलेला, श्रोत्राच्या आंत असलेला, ज्याला श्रोत्र जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर श्रोत्र आहे आणि जो आंत राहून श्रोत्राचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. १९. मनामध्यें स्थित असलेला, मनाच्या आंत असलेला, ज्याला मन जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर मन आहे आणि जो आंत राहून मनाचें नियमन करतो असा हा

ऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-मृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोत्राऽमतो मन्ता-

तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. २०. त्वचेमध्यें स्थित असलेला, त्वचेच्या आंत असलेला, ज्याला त्वचा जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर त्वचा आहे आणि जो आंत राहून त्वचेचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. २१. बुद्धीमध्यें स्थित असलेला, बुद्धीच्या आंत असलेला, ज्याला बुद्धि जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर बुद्धि आहे आणि जो आंत राहून बुद्धीचें नियमन करतो असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. २२...हा अदृश्य असून द्रष्टा, अश्रुत असून श्रोता, अमत असून मन्ता, अज्ञात

ऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा

असून ज्ञाता आहे. याहून दुसरा कोणी द्रष्टा नाहीं, श्रोता नाहीं, मन्ता नाहीं, विज्ञाता नाहीं. असा हा तुझा मृत्युरहित आत्मा अंतर्यामी आहे. याहून इतर सर्व विनाशी होय." तेव्हां अरुणपुत्र उद्दालक स्तब्ध राहिला. २३. इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

नंतर वचक्नुकन्या गार्गी ह्मणाली, "हे ब्राह्मणहो, मी आतां याला दोन प्रश्न विचारतें. त्यांचें उत्तर जर हा मला देईल तर मग तुमच्यापैकीं कोणीहि ब्रह्मज्ञान सांगण्यामध्यें याला जिंकणारा नाहीं (असें होईल)." ते ब्राह्मण ह्मणाले,

होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि

गार्गि, विचार. १. ती ह्मणाली, "याज्ञवल्क्या, ज्याप्रमाणें काशी येथील अथवा विदेह देशांतील शूर कुळांतील एखादा धनुर्धरी दोरी उतरलेल्या धनुष्याला दोरी चढवून टोकांनी युक्त व अति पीडाकर असे दोन शर हातांत घेऊन उभा रहावा त्याप्रमाणें मी दोन प्रश्न घेऊन तुझ्यापुढें आलें आहें. त्या प्रश्नांचीं उत्तरें सांग." "गार्गि, विचार." २. "याज्ञवल्क्या, जें द्युलोकाच्या वर आहे, जें पृथिवीच्या खालीं आहे, जें या द्यावापृथिवीच्या मध्यें आहे, ज्याला भूत, वर्तमान व भविष्य ह्मणतात तें कशामध्यें ओत व प्रोत आहे?"

दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा

३. " गार्गि, जें द्युलोकाच्या वर आहे, जें पृथिवीच्या खालीं आहे, जें या द्यावापृथिवीच्या मध्यें आहे, ज्याला भूत, वर्तमान व भविष्य ह्मणतात तें आकाशामध्यें ओत व प्रोत आहे. " ४. याज्ञवल्क्या, तूं हें उत्तर दिलेंस ह्मणून मी तुला वंदन करतें. आतां दुसरा प्रश्न घे. " " गार्गि, विचार. " ५. " याज्ञवल्क्या, जें द्युलोकाच्या वर आहे, पृथिवीच्या खालीं आहे, जें या द्यावापृथिवीच्या मध्यें आहे, ज्याला भूत, वर्तमान व भविष्य ह्मणतात तें कशामध्यें ओत व प्रोत

द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेह-मच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कम-श्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा

आहे ? " ६. जें द्युलोकाच्या वर आहे, पृथिवीच्या खालीं आहे, जें या द्यावापृथिवीच्या मध्यें आहे, ज्याला भूत, वर्त-मान व भविष्य ह्मणतात तें आकाशामध्यें ओत व प्रोत आहे." "आकाश कशामध्यें ओत व प्रोत आहे ?" ७. "गार्गि, याचें उत्तर ब्राह्मण सांगतात कीं, तें क्षयरहित (ब्रह्म) आहे. तें अस्थूल, अनणु, अ-ह्रस्व, अदीर्घ, अप्र-काश, अस्नेह, छायारहित, तमोरहित, वायुरहित, आकाशरहित, संगरहित, रस-गंध-चक्षु-श्रोत्र-वाणी-मन-तेज-प्राण-मुख-मात्रा [माप]-अन्तर-बाह्यता यांनीं रहित आहे. तें

अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो

कांहीं भक्षण करीत नाहीं, तें कोणाचें भक्ष्य नाहीं [सारांश, सर्व विशेषणरहित आहे]. ८. गार्गि, या अ-क्षर ब्रह्माच्या नियंत्रणानें निर्माण केलेले सूर्य व चंद्र (नियमानुसार) वागतात; याच्याच नियंत्रणानें निर्माण केलेली द्यावापृथिवी (नियमानुसार) स्थित आहेत; याच्याच नियंत्रणानें निमेष, मुहूर्त, अहोरात्र, पक्ष, मास, ऋतु व संवत्सर हे स्थित आहेत; याच्याच नियंत्रणानें (हिमालयादि) श्वेत पर्वतांपासून कांहीं पूर्वगामी व कांहीं पश्चिमगामी व इतर देखील नद्या त्या त्या दिशांप्रत वहातात; याच्याच नियंत्रणानें मनुष्य दान

मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतꣳ श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति

देणाऱ्यांची व देव यजमानाची प्रशंसा करतात. तसेच पितर दर्वी होमाची प्रशंसा करतात. ९. या अ-क्षर ब्रह्माला न जाणतां जो या लोकीं हवन करतो, यज्ञ करतो, बहुत सहस्र वर्षें तप आचरतो तें त्याचें सर्व कर्म [=कर्माचें फळ] अन्तयुक्त होतें. याला न जाणतां जो या लोकीं मरण पावतो तो कृपण [=केलेल्या कर्माचाच केवळ भोक्ता=पुन्हां संसाराला येणारा] होय; जो याला जाणून मरण पावतो तो ब्राह्मण होय. १०. तें हें अ-क्षर अदृष्ट, पहाणारें; अश्रुत, श्रवण करणारें; अमत, मनन करणारें; अविज्ञात, विज्ञातृ

श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य

असें आहे. याहून दुसरा कोणी द्रष्टा, श्रोता, मन्ता अथवा विज्ञाता नाहीं. गार्गि, यामध्यें आकाश ओत व प्रोत आहे.' ११. "ब्राह्मणहो, याज्ञवल्क्याला नमस्कार करूनच तुह्मी मोकळे व्हाल हेंच पुष्कळ समजा. कारण, ब्रह्मज्ञानामध्यें याला तुह्मांपैकीं कोणी जिंकण्यास समर्थ नाहीं." तेव्हां वचक्नुकन्या स्तब्ध राहिली. १२. इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

नंतर शकलपुत्र विदग्ध ह्मणाला, "याज्ञवल्क्या, देव किती आहेत?" वैश्वदेव स्तोत्रामध्यें जितके सांगितले आहेत

निविदुच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे-त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदि-त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच

लितकें त्याच मंत्रपदानें याज्ञवल्क्य सांगता झाला—"तीन आणि तीनशें; तीन आणि तीन हजार." 'बरें, याज्ञवल्क्या, (पुन्हां) देव किती आहेत?" "तेहतीस." "बरें, देव किती आहेत?" "सहा." "बरें, देव किती आहेत?" "तीन." "बरें, देव किती आहेत?" "दोन." "बरें, देव किती आहेत?" "दीड." बरें, देव किती आहेत?" "एक." बरें, तीन आणि तीनशें तसेच तीन आणि तीन हजार देव कोणते?" १. "या देवांच्या विभूति होत. देव तेहतीसच

महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ सर्वꣳ हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै

आहेत." "ते कोणते ?" "आठ वसु, अकरा रुद्र, बारा आदित्य असे एकतीस आणि इंद्र व प्रजापति मिळून तेहतीस." २. "वसु कोणते ?" "अग्नि, पृथिवी, वायु, अंतरिक्ष, आदित्य, द्यौ, चंद्रमा आणि नक्षत्रें हे वसु. यांमध्यें सर्व वास करतें ह्मणून हे वसु." ३. "रुद्र कोणते ?" "शरीरामध्यें हीं दहा इंद्रियें आणि अकरावा आत्मा. हे जेव्हां या मर्त्य शरीरामधून वर जातात तेव्हां रडवण्यास

मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा

लावतात ह्मणून हे रुद्र. " ४. " आदित्य कोणते ? " संवत्सराचे बारा महिने हे आदित्य. हे हें सर्व घेऊन चालतात [आददाना यान्ति] ह्मणून यांना आदित्य ह्मणतात. " ५. " इंद्र कोणता ? प्रजापति कोणता ? " " गर्जना करणारा हा इंद्र आणि यज्ञ हा प्रजापति. " " गर्जना करणारा ह्मणजे काय ? " " मेघांचा गडगडाट. " " यज्ञ ह्मणजे काय ? " " पशु. " ६. " सहा देव कोणते ? " " अग्नि, पृथिवी, वायु, अंतरिक्ष, आदित्य आणि द्यौ हे सर्व मिळून सहा, " ७, " तीन कोणते ? "

इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳस

हे तीन लोक. यांमध्येंच हे सर्व देव आहेत." "दोन देव कोणते?" "अन्न आणि प्राण." "दीड कोणता?" "जो हा वहातो तो (वायु)." ८. "हा (वायु) एकटाच वहातो असें ह्मणतात, मग हा दीड कसा?" याच्यामध्यें हें सर्व वृद्धि पावतें [अधि आप्नोत्=ऋद्धिं प्राप्नोति] ह्मणून याला अध्यर्ध [=दीड] ह्मणतात." "एक देव कोणता?" "प्राण. तो ब्रह्म होय. त्याला 'त्यत्' असें (परोक्ष रीतीनें) ह्मणतात. ९. पृथिवी हा ज्याचा आश्रय आहे, अग्नि हा ज्याचा चक्षु आहे आणि मन

वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥ काम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्या-

हा ज्याचा संकल्प करणारा आहे अशा (कार्यकरणसंघातरूपी) सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय. " शाकल्य ह्मणाला, " याज्ञवल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा शरीरी पुरुष आहे तोच हा होय. " " शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग. " " भक्षण केलेल्या अन्नाचा रस [अमृत]. " १०. " काम हा ज्याचा आश्रय आहे, हृदय हा ज्याचा चक्षु आहे आणि मन हा ज्याचा संकल्पक आहे अशा सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय. " " याज्ञ-

त्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच

वल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा काममय पुरुष आहे तोच हा होय.'' "शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग." "स्त्रिया." ११. "रूपें हा ज्याचा आश्रय आहे, चक्षु हा चक्षु आहे आणि मन हा संकल्पक आहे अशा सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय." "याज्ञवल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा आदित्याचे ठिकाणीं पुरुष आहे तोच हा होय."

॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनो-
ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स
वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व-
स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश
इति होवाच ॥१३॥ तम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको
मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ

" शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग. " " सत्य. " १२. " आकाश हा ज्याचा आश्रय आहे, श्रोत्र हा चक्षु आहे आणि मन हा संकल्पक आहे अशा सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय. " " याज्ञवल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा श्रवण–प्रतिश्रवणाचे ठिकाणीं पुरुष आहे तोच हा होय. " " शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग. " " दिशा. " १३. " तम हा ज्याचा आश्रय आहे, हृदय हा चक्षु आहे आणि मन हा

स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष

संकल्पक आहे अशा सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय." "याज्ञवल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा छायामय [अज्ञानमय] पुरुष आहे तोच हा होय." "शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग." "मृत्यु." १४. "रूपें हा ज्याचा आश्रय आहे, चक्षु हा चक्षु आहे आणि मन हा संकल्पक आहे अशा सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय." "याज्ञवल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय

वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥
आप एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥
रेत एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं

ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा आरशामध्यें (प्रतिबिंबरूप) पुरुष दिसतो तोच हा होय." "शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग." "प्राण." १५. "उदक हा ज्याचा आश्रय आहे, हृदय हा चक्षु आहे आणि मन हा संकल्पक आहे अशा सर्व आत्म्याचा परम आश्रय असलेल्या पुरुषाला जो जाणतो तोच पंडित होय." "याज्ञवल्क्या, तूं ज्याला सर्व आत्म्याचा परम आश्रय ह्मणतोस तो पुरुष मी जाणतों. जो हा उदकामध्यें पुरुष दिसतो तोच हा होय." "शाकल्या, त्याची देवता कोण तें सांग." "वरुण."

पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण५ स वै वेदिता स्याद्या-ज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष५ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥ शाक-ल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वा५ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गा-रावक्षयणमक्रता३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां

......१६. १७. याज्ञवल्क्य ह्मणाला, "शाकल्या, या ब्राह्मणांनीं तुला निखारे उचलण्याचा चिमटाच जणूं काय केला आहे." १८. शाकल्य ह्मणाला, "याज्ञवल्क्या, कुरु व पंचाल देशींच्या ब्राह्मणांना तूं असें बोलतोस तर तूं (तरी) ब्रह्म जाणतोस काय ? देव व प्रतिष्ठा [आश्रय] यांच्यासह दिशांचें (आत्मस्वरूपानें) ज्ञान मला आहे. जर देव व प्रतिष्ठा यांसह दिशा तूं जाणत

प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति

असशील तर या पूर्व दिशेला तुझी देवता कोण आहे ?" "आदित्य." "तो आदित्य कशामध्यें स्थित आहे ?" "चक्षूमध्यें." "चक्षु कशामध्यें स्थित आहे ?" "रूपामध्यें. कारण चक्षूनें मनुष्य रूपें पहातो." "रूपें कशामध्यें स्थित आहेत ?" "हृदयामध्यें. कारण हृदयानें रूपें जाणतो. हृदयामध्येंच रूपें स्थित आहेत." "याज्ञवल्क्या, बरोबर, असेंच आहे." १९. २० "या दक्षिण दिशेला तुझी देवता कोण आहे" "यम." "तो यम कशामध्यें स्थित आहे ?"

कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाꣳ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति

" यज्ञामध्यें. " " यज्ञ कशामध्यें स्थित आहे ? " " दक्षिणेमध्यें, " " दक्षिणा कशामध्यें स्थित आहे ? " " श्रद्धेमध्यें. कारण, श्रद्धा असते ह्मणून (यजमान) दक्षिणा देतो. श्रद्धेमध्येंच दक्षिणा स्थित आहे. " " श्रद्धा कशामध्यें स्थित आहे ? " " हृदयामध्यें. कारण, हृदयानें (मनुष्य) श्रद्धा जाणतो. हृदयामध्येंच श्रद्धा स्थित आहे. " " याज्ञवल्क्या, बरोबर, असेंच आहे. " २१. " या पश्चिम दिशेला तुझी देवता कोण आहे ? " " वरुण. " " तो वरुण कशामध्यें स्थित आहे ? " " उदकामध्यें. " " उदक कशामध्यें

कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति

स्थित आहे ?" "रेतामध्यें." "रेत कशामध्यें स्थित आहे ?" "हृदयामध्यें. म्हणून—हा जणूं काय हृदयापासूनच निघाला, हृदयापासूनच उत्पन्न झाला—असें (पित्याच्या) अनुरूप झालेल्या पुत्राविषयीं म्हणतात. म्हणून हृदयामध्येंच रेत स्थित आहे." "याज्ञवल्क्या, बरोबर, असेंच आहे." २२. "या उत्तर दिशेला तुझी देवता कोण आहे ?" "सोम." "तो सोम कशामध्यें स्थित आहे ?" "(यज्ञाच्या) दीक्षेमध्यें." "दीक्षा कशामध्यें स्थित आहे ?" "सत्यामध्यें. म्हणून—सत्य भाषण कर—असें दीक्षिताला म्हणतात. सत्यामध्येंच

हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमथ्नीर-

दीक्षा स्थित आहे." "सत्य कशामध्यें स्थित आहे?" "हृदयामध्यें. कारण हृदयानें (मनुष्य) सत्य जाणतो. हृदयामध्येंच सत्य स्थित आहे." "याज्ञवल्क्या, बरोबर, असेंच आहे." २३. या (ऊर्ध्व) ध्रुवा दिशेला तुझी देवता कोण आहे?" "अग्नि" "तो अग्नि कशामध्यें स्थित आहे?" "वाणीमध्यें." "वाणी कशामध्यें स्थित आहे?" "हृदयामध्यें." "हृदय कशामध्यें स्थित आहे?" २४. याज्ञवल्क्य ह्मणाला, "हृदयामध्येंच. हें (हृदय) याहून [शरीराहून] इतर ठिकाणीं आहे असें समजशील आणि (तसें) इतर

न्निति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते

ठिकाणीं असलें तर याला श्वान भक्षण करतील अथवा पक्षी याची उलथापालथ करतील [= आत्मा शरीराहून वेगळा रहात नाहीं]. " २५. ' तूं [शरीर] आणि आत्मा [हृदय] कशामध्यें स्थित आहां ? " " प्राणामध्यें. " " प्राण कशामध्यें स्थित आहे ? " " अपानामध्यें. " " अपान कशामध्यें स्थित आहे ? " " व्यानामध्यें. " " व्यान कशामध्यें स्थित आहे ? " " उदानामध्यें. " " उदान कशामध्यें स्थित आहे ? " " समानामध्यें. (मधुकांडामध्यें) जो नेति नेति असा घेतला जात नाहीं ह्मणून अगृह्य, फाडला जात नाहीं ह्मणून अशीर्य, जोडला जात नाहीं ह्मणून असक्त,

न रिष्यति। एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति। तꣳ ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥ ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः काम-

अबद्ध, व्यथा पावत नाहीं, विनाश पावत नाहीं अशा प्रकारें वर्णन केला आहे तो आत्मा हाच होय. हीं आठ आयतनें, आठ लोक, आठ देव आणि आठ पुरुष यांना निश्चयपूर्वक जाण्यास लावून पुन्हां हृदयामध्यें आणून जो उपाधिधर्माच्या पलीकडे जातो अशा व उपनिषदांनीं ज्ञेय असलेल्या पुरुषाविषयीं मी तुला विचारतों. तुला सांगतां न आलें तर तुझें मस्तक तुटून पडेल. ” हें ज्ञान शाकल्याला नव्हतें. ह्मणून त्याचें शिर तुटून पडलें. (शिष्य) त्याच्या अस्थि (घेऊन चालले असतांना तें) इतर (धन आहे असें) समजून चोर त्या देखील घेऊन गेले. २६. नंतर याज्ञ

यते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥ तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥ तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ॥ तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥

वल्क्य ब्राह्मणांना ह्मणाला, तुमच्यापैकीं ज्याची इच्छा असेल त्यानें मला प्रश्न विचारावा; अथवा तुह्मी सर्व जण देखील विचारा. तुमच्यापैकीं ज्याची इच्छा असेल त्याला मी प्रश्न विचारितों; अथवा सर्वांना विचारतों. पण त्या ब्राह्मणांचा (हें कबूल करण्यास) धीर झाला नाहीं. २७. त्यांना याज्ञवल्क्यानें पुढील श्लोकांनीं प्रश्न केला—ज्याप्रमाणें वनस्पती वृक्ष तसाच खरोखर हा पुरुष आहे. लोम हीं याचीं पानें आणि त्वचा ही याची साल. याच्या त्वचेपासूनच रुधिर वहातें आणि (वृक्षाच्या) सालपासून डिंक वहातो. ह्मणून वृक्षाला मारलें असतां जसा रस बाहेर येतो त्याप्रमाणें याला

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ॥ धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य संभवः ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ जात एव न जायते

मारलें असतां रुधिर बाहेर येतें. मांस हे याचे तुकडे होत आणि स्थिर स्नायु हा याचा गाभा होय. अस्थि हीं आंतलीं काष्ठें आणि मज्जा ही मज्जाच होय. वृक्ष तोडला असतां पुन्हां मूळामधून नवीन फुटतो तसा मृत्यूनें तोडलेला मनुष्य कोणत्या मूळामधून पुन्हां उत्पन्न होतो ? 'रेतापासून' असें ह्मणूं नका, कारण तें जिवंत मनुष्यापासून उत्पन्न होतें. पण वृक्ष हा साक्षात् मेला तरी बीजापासून (दुसरा) उत्पन्न होतो. मूळ आणि बीज दोन्ही नष्ट केलीं तर वृक्ष पुन्हां उत्पन्न होत नाहीं. याकरितां मृत्यूनें मारलेला मनुष्य कोणत्या मूळापासून पुन्हां

को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ २८ ॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य

उत्पन्न होतो ? " हा जन्मलेलाच आहे " असें तुम्ही म्हणाल तर नव्हे. हा मेल्यावर देखील पुन्हां जन्माला येतो. तेव्हां याला मेल्यावर पुन्हां कोण जन्माला आणतो ? (या प्रश्नाला कोणी उत्तर देऊं शकला नाहीं). ब्रह्म विज्ञानस्वरूप व आनंदस्वरूप आहे. धन दान करणाराचें परम प्राप्तव्य आणि हें (ब्रह्म) जाणून त्याचे ठिकाणीं (तद्रूप) रहाणाराचेंहि हेंच परम प्राप्तव्य होय. २८. इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्याय चवथा.

विदेह देशींचा राजा जनक (भेटूं इच्छिणारांनीं भेट घ्यावी म्हणून) बसला होता. त्याच्याकडे याज्ञवल्क्य आला.

आवव्राज। तꣳ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति। उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥१॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति

त्याला जनक ह्मणाला, याज्ञवल्क्या, (गाई इत्यादि) पशूंच्या इच्छेनें अथवा सूक्ष्म प्रश्न ऐकण्याच्या इच्छेनें तूं आला आहेस? याज्ञवल्क्यानें उत्तर दिलें, "राजा, दोहोंच्याहि इच्छेनें आलों आहें. १. (पण) दुसऱ्या कोणीं (ज्ञात्यानें) तुला जें कांहीं सांगितलें असेल तेंहि मी ऐकेन." जनक ह्मणाला, "शिलिनीचा पुत्र जित्वन् मला ह्मणाला, वाणी हेंच ब्रह्म." याज्ञवल्क्य-"माता, पिता व आचार्य यांनीं (क्रमानें) उपदिष्ट असा (ज्ञानी) जसें बोलेल तसेंच तो बोलला. कारण, ज्याला वाणी नाहीं त्याला काय आहे? पण तुला त्या ब्रह्माचें शरीर व आश्रयस्थान त्यानें सांगितलें

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत। का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच। वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च

काय ? " "मला सांगितलें नाहीं." "राजा, (वाणी) हें ब्रह्म चतुर्थांश आहे." "मग याज्ञवल्क्या, तें (संपूर्ण) तूं मला सांग." "वाणी हें आयतन [शरीर], आकाश ही प्रतिष्ठा [सर्वकाळ आश्रयस्थान] होय; प्रज्ञा या रूपानें या ब्रह्माची उपासना करावी." "याज्ञवल्क्या, प्रज्ञता कोणती ?" "वाणी हीच. हिनेंच (मी तुझा) बंधु (आहें असें कोणीं सांगितलें असतां) जाणतां येतो; तसेंच ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वांगिरस, इतिहास, पुराण, ब्रह्मविद्या, उपनिषदें, श्लोक, सूत्रें, अनुव्याख्यानें, व्याख्यानें, यज्ञ, हवन, अन्नदान, उदकदान, इहलोक, परलोक, सर्व भूतमात्र हीं सर्व

भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौ-

वाणीनेंच जाणतां येतात. वाणी हेंच परम ब्रह्म होय. या प्रकारें जाणून जो याची उपासना करतो त्याला वाणी सोडीत नाहीं, सर्व भूतें त्याच्यावर वर्षाव करतात आणि तो देव होऊन देवांप्रत जातो." "ज्यांच्यामध्यें एक हस्तितुल्य ऋषभ आहे अशा हजार गाई तुला देतों." "शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वीं त्याजपासून कांहीं घेऊं नये असा माझ्या पित्याचा अभिप्राय होता (व तसाच माझाहि आहे, ह्मणून मला इतक्यांत गाई नकोत). २. दुसऱ्या कोणीं तुला (आणखी) कांहीं सांगितलें असेल तेंहि मी ऐकेन." जनक ह्मणाला, "शुल्बाचा

ल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्य-ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायत-नमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञ-वल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र

पुत्र उदक मला ह्मणाला, प्राण हेंच ब्रह्म." याज्ञवल्क्य— "माता, पिता व आचार्य यांनीं (क्रमानें) उपदिष्ट असा (ज्ञानी) जसें बोलेल तसेंच तो बोलला. कारण, ज्याला प्राण नाहीं त्याला काय आहे? पण तुला त्या ब्रह्माचें शरीर व आश्रयस्थान त्यानें सांगितलें काय?" "मला सांगितलें नाहीं." "राजा, हें ब्रह्म चतुर्थांश आहे." "मग याज्ञ-वल्क्या, तें (संपूर्ण) तूं मला सांग." "प्राण हें आयतन, आकाश ही प्रतिष्ठा होय; प्रिय या रूपानें या ब्रह्माची उपा-सना करावी." "याज्ञवल्क्या, प्रियता कोणती?" "प्राण हीच. प्राणाच्या इच्छेनें यज्ञ करण्यास लावतात; प्रतिग्रह

वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामे-

घेण्याला अयोग्य अशा माणसाकडून देखील प्रतिग्रह [दान] घेतात; जिकडे जातात तिकडे आपला वध होईल कीं काय अशी भीति रहाते; प्राण हेंच परम ब्रह्म होय. याप्रकारें जाणून जो याची उपासना करतो त्याला प्राण सोडीत नाहीं, सर्व भूतें त्याच्यावर वर्षाव करतात आणि तो देव होऊन देवांप्रत जातो." "ज्यांच्यामध्यें एक हस्तितुल्य ऋषभ आहे अशा एक हजार गाई तुला देतों." "शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वीं त्याजपासून कांहीं घेऊं नये असा माझ्या पित्याचा अभिप्राय होता. ३. दुसऱ्या कोणीं तुला (आणखी) कांहीं सांगितलें असेल तेंहि मी ऐकेन." "वृष्णाचा पुत्र

त्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति

बर्कु मला ह्मणाला, चक्षु हेंच ब्रह्म." याज्ञवल्क्य–"माता, पिता व आचार्य यांनीं (क्रमानें) उपदिष्ट असा (ज्ञानी) जसें बोलेल तसेंच तो बोलला. कारण, ज्याला दिसत नाहीं त्याला काय आहे? पण तुला त्या ब्रह्माचें शरीर व आश्रयस्थान त्यानें सांगितलें काय?" "मला सांगितलें नाहीं." "राजा, हें ब्रह्म चतुर्थांश आहे." "मग याज्ञवल्क्या, तें (संपूर्ण) तूं मला सांग." "चक्षु हें आयतन, आकाश ही प्रतिष्ठा होय; सत्य या रूपानें या ब्रह्माची उपासना करावी." "याज्ञवल्क्या, सत्यता कोणती?" "चक्षु हीच. चक्षूनें

तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त च्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै

पहाणाराला--पाहिलेंस काय?—म्हणून विचारतात. तो म्हण तो-पाहिलें.-तें खरें असतें. चक्षु हेंच परम ब्रह्म होय. या प्रकारें जाणून जो याची उपासना करतो त्याला चक्षु सोडीत नाहीं, सर्व भूतें त्याच्यावर वर्षाव करतात आणि तो देव होऊन देवांप्रत जातो." "ज्यांच्यामध्यें एक हस्तितुल्य ऋषभ आहे अशा एक हजार गाई तुला देतों." "शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वीं त्याजपासून कांहीं घेऊं नये असा माझ्या पित्याचा अभिप्राय होता. ४. दुसऱ्या कोणीं तुला (आणखी) कांहीं सांगितलें असेल तेंहि मी ऐकेन." "भारद्वाजगोत्री गर्दभीविपीत मला म्हणाला, श्रोत्र हेंच ब्रह्म." याज्ञवल्क्य—

ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वारद्वा-
जोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु
ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्रा-
डिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः
प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश
एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं
गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै

"माता, पिता व आचार्य यांनीं (क्रमानें) उपदिष्ट असा (ज्ञानी) जसें बोलेल तसेंच तो बोलला. कारण, ज्याला ऐकूं येत नाहीं त्याला काय आहे? पण तुला त्या ब्रह्माचें शरीर व आश्रयस्थान त्यानें सांगितलें काय?" "मला सांगितलें नाहीं." "राजा, हें ब्रह्म चतुर्थांश आहे." "मग याज्ञवल्क्या, तें (संपूर्ण) तूं मला सांग." "श्रोत्र हें आयतन, आकाश ही प्रतिष्ठा; अनन्त या रूपानें या ब्रह्माची उपासना करावी." "याज्ञवल्क्या, अनन्तता कोणती?" दिशा हीच. ह्मणून मनुष्य कोणत्याहि दिशेला गेला तरी

सम्राट् श्रोत्र५ श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैन५ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ५ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ५यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवा-

तिच्या अंताला जाऊं शकत नाहीं. कारण दिशा अन्तरहित आहेत. दिशा हेंच श्रोत्र आणि श्रोत्र हेंच परम ब्रह्म होय. या प्रकारें जाणून जो याची उपासना करतो त्याला श्रोत्र सोडीत नाहीं, सर्व भूतें त्याच्यावर वर्षाव करतात आणि तो देव होऊन देवांप्रत जातो." "ज्यांच्यामध्यें एक हस्तितुल्य ऋषभ आहे अशा एक हजार गाई तुला देतों." "शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वीं त्याजपासून कांहीं घेऊं नये असा माझ्या पित्याचा अभिप्राय होता. ५. दुसऱ्या कोणीं तुला (आणखी) कांहीं सांगितलें असेल तेंहि मी ऐकेन." "जबालापुत्र सत्यकाम मला ह्मणाला, मन हेंच ब्रह्म." याज्ञवल्क्य–"माता, पिता

न्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्ये- कपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत का आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति

व आचार्य यांनीं (क्रमानें) उपादिष्ट असा (ज्ञानी) जसें बोलेल तसेंच तो बोलला. कारण, ज्याला मन नाहीं त्याला काय आहे ? परंतु तुला त्या ब्रह्माचें शरीर व आश्रयस्थान त्यानें सांगितलें काय ? " " मला सांगितलें नाहीं. " " राजा, हें ब्रह्म चतुर्थांश आहे. " " मग याज्ञवल्क्या, तें (संपूर्ण) तूं मला सांग. " " मन हें आयतन, आकाश हो प्रतिष्ठा; आनन्द या रूपानें या ब्रह्माची उपासना करावी." " याज्ञवल्क्या, आनन्दता कोणती ? " " मन हीच. मनानें स्त्रीची प्रार्थना केली असतां आपल्यासारखा पुत्र उत्पन्न होतो,

सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं

तोच आनन्द. मन हेंच परम ब्रह्म होय. या प्रकारें जाणून जो याची उपासना करतो त्याला मन सोडीत नाहीं, सर्व भूतें त्याच्यावर वर्षाव करतात आणि तो देव होऊन देवांप्रत जातो." "ज्यांच्यामध्यें एक हस्तितुल्य ऋषभ आहे अशा एक हजार गाई तुला देतों." "शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वी त्याजपासून कांहीं घेऊं नये असा माझ्या पित्याचा अभिप्राय होता. ६. दुसऱ्या कोणीं तुला (आणखी) कांहीं सांगितलें असेल तेंहि मी ऐकेन." "विद्वान् शाकल्य मला ह्मणाला, हृदय हेंच ब्रह्म." "माता, पिता व आचार्य यांनीं (क्रमानें) उपदिष्ट असा (ज्ञानी) जसें बोलेल तसेंच तो

वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थिति–रित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्रा–डिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनꣳ हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं

बोलला. कारण, ज्याला हृदय नाहीं त्याला काय आहे ? परंतु तुला त्या ब्रह्माचें शरीर व आश्रयस्थान त्यानें सांगितलें काय ? " " मला सांगितलें नाहीं. " " राजा, हें ब्रह्म चतुर्थांश आहे " " मग याज्ञवल्क्या, तें (संपूर्ण) तूं मला सांग. " " हृदय हें आयतन, आकाश ही प्रतिष्ठा; स्थिति या रूपानें या ब्रह्माची उपासना करावी. " " याज्ञव-ल्क्या, स्थितता कोणती ? " " हृदय हीच. हृदय हेंच सर्व भूतांचें आयतन; हृदय हीच सर्व भूतांची प्रतिष्ठा; हृदयाम-

भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वाने-तदुपास्ते हस्त्यृषभँ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्म-

ध्येंच सर्व भूतें प्रतिष्ठित आहेत. हृदय हेंच परम ब्रह्म होय. या प्रकारें जाणून जो याची उपासना करतो त्याला हृदय सोडीत नाहीं, सर्व भूतें त्याच्यावर वर्षाव करतात आणि तो देव होऊन देवांप्रत जातो." "ज्यांच्यामध्यें एक हस्ति-तुल्य ऋषभ आहे अशा एक हजार गाई तुला देतों." "शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वी त्याजपासून कांहीं घेऊं नये असा माझ्या पित्याचा अभिप्राय होता." ७. इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

विदेहराजा जनक कूर्चासनावरून उठून (याज्ञवल्क्याकडे येऊन) नमस्कार करून ह्मणाला, "याज्ञवल्क्या, मला शिकव."

हान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैता-भिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्न-धीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥ इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्त-

याज्ञवल्क्य—"राजा, ज्याप्रमाणें दूरच्या रस्त्याला [प्रवासाला] जाणारा (मनुष्य) रथ अथवा नाव घेतो त्याप्रमाणें या उपनिषदांनीं युक्त असा तुझा आत्मा झालेला आहे. तसाच तूं पूज्य आणि संपन्न आहेस. वेदाध्ययन केलेला व (आचा-र्यांनीं) उपनिषदें सांगितलेला असा तूं या देहापासून सुट-लास ह्मणजे कोठें जाशील ? " " भगवन्, मी कोठें जाईन हें मला माहीत नाहीं. " " तूं कोठें जाशील तें आतां मी तुला सांगतों. " " सांगा. " १. " उजव्या नेत्राचे ठिकाणीं (चक्षुरूपी ब्रह्म ह्मणून मागें सांगितलेला) जो हा पुरुष आहे त्याचें नांव इंध. हा इंध [= दीप्तिमान्] आहे

मिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये चालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रति·

ह्मणून याला अप्रत्यक्षपणें इंद्र असें ह्मणतात. कारण देव जणूं काय परोक्षप्रिय व प्रत्यक्षद्वेष्टे आहेत. २. डाव्या नेत्राचे ठिकाणीं जें पुरुषरूप विराट् [= अन्न] ती याची पत्नी होय. हृदयाचे अन्तर्भागीं जो आकाश आहे तो यांचा संस्ताव [एकत्र होणें] होय. हृदयांतील मांसपिंडामध्यें जो रक्ताचा पिंड आहे तो यांचें अन्न. हृदयामध्यें जाळ्यासारखें [नाड्या] आहे तें यांचें पांघरूण. हृदयापासून वर जी नाडी जाते तो यांचा संचार करण्याचा मार्ग. एका केसाचा एक सहस्रांश इतक्या सूक्ष्म अशा या देहाच्या हिता

ष्ठिता भवन्त्येव ताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यंचः प्राणा उदीची दिगुदंचः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवांचः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्ज्यतेऽसितो न

नामक नाड्या हृदयामध्यें असतात. त्यांचेमधून हें (अन्न) जात जात जातें. ह्मणून या शरीरापेक्षां अत्यंत सूक्ष्म आहार करणारें असें हें (लिंगशरीर) असतें. ३. पूर्व दिशा हे त्याचे पूर्वेकडील प्राण. दक्षिण दिशा हे दक्षिणेकडील प्राण. पश्चिम दिशा हे पश्चिमेकडील प्राण. उत्तर दिशा हे उत्तरेकडील प्राण. ऊर्ध्व दिशा हे ऊर्ध्व प्राण. अधर दिशा हे अधर प्राण. सर्व दिशा हे सर्व प्राण. ‘ नेति नेति ’ असा सांगितलेला आत्मा तो हा. हा अगृह्य आहे, ग्रहण करतां येत नाहीं; अशीर्य आहे, फाडतां येत नाहीं; असंग आहे, जोडला जात नाहीं,

व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छता॰ द्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते

असित आहे, व्यथा पावत नाहीं; विनाश पावत नाहीं; जनका, (हें जाणून) तूं अभय [ब्रह्म] पावला आहेस." "ज्या अर्थी आह्मांला तूं अभयाचें [ब्रह्माचें] ज्ञान करून देतोस त्या अर्थीं तूं देखील अभय पाव. तुला नमस्कार असो. हा विदेह देश आणि हा मी तुझे (दास) आहोंत." ४. इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्य जनकाकडे (भेटीला) गेला. (या प्रसंगीं) आपण कांहीं (ज्ञान) सांगूं नये (केवळ भेट घ्यावी) असा त्याचा विचार होता. (परंतु पूर्वीं) अग्निहोत्रप्रसंगीं

तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म

याज्ञवल्क्य आणि जनक यांचा संवाद झाला होता तेव्हां याज्ञवल्क्यानें (संतुष्ट होऊन) जनकाला वर दिला होता. जनकानें 'मीं वाटेल ते प्रश्न विचारावे' असा वर मागितला होता. याज्ञवल्क्यानें तो वर दिला होता. ह्मणून जनकानें प्रश्न केला—

१. " याज्ञवल्क्या, या पुरुषाची (व्यवहाराला साधन अशी) ज्योति कोणती ? " " आदित्य. " " आदित्य या ज्योतीचे योगानें मनुष्य बसतो, गमन करतो, काम करतो, परत येतो. " " याज्ञवल्क्या, बरोबर आहे. २. आदित्य अस्त पावला ह्मणजे या पुरुषाची ज्योति कोणती ? " " चंद्रमा.

कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र

हा मनुष्य चंद्ररूपी ज्योतीचे योगानें बसतो, गमन करतो, काम करतो, परत येतो." "याज्ञवल्क्या, बरोबर आहे. ३. आदित्य आणि चंद्र अस्त पावले ह्मणजे या पुरुषाची ज्योति कोणती?" "अग्नि. अग्निरूपी ज्योतीचे योगानें बसतो, गमन करतो,काम करतो, परत येतो." "याज्ञवल्क्या,बरोबर आहे. ४. सूर्य व चंद्र अस्त पावले व अग्नि शान्त झाला ह्मणजे या पुरुषाची ज्योति कोणती?" "वाक्. वाग्रूपी ज्योतीचे योगानें बसतो, गमन करतो, काम करतो, परत येतो. राजा, ह्मणून

वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमिते आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं

जेव्हां स्वतःचा हात देखील स्वतःला दिसत नसतो तेव्हां सुद्धां जेथें (कोणाचा) शब्द ऐकूं येत असेल तिकडे (मनुष्य) जातो.'' ''याज्ञवल्क्या, बरोबर आहे.५. सूर्य व चंद्र अस्त पावले, अग्नि व वाणी शान्त झाली ह्मणजे या पुरुषाची ज्योति कोणती ?'' ''आत्मा हीच. आत्मरूपी ज्योतीचे योगानें बसतो, गमन करतो, काम करतो, परत येतो.'' ६. ''आत्मा कोणता ?'' ''इंद्रियांमध्यें जो हा विज्ञानमय, हृदयामध्यें [=बुद्धीमध्यें] अंतर्ज्योति (अथवा स्वप्रकाश) व पूर्ण [=सर्वव्यापी=पुरुष] आहे तो. हा (सर्व इंद्रियांशीं)

लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥ स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं

समान असून दोन्ही लोकांमध्यें अनुक्रमानें संचार करतो. हाच जणूं काय ध्यान करतो, चलनक्रिया करतो. हाच स्वप्नवृत्तिरूपी होऊन या लोकाचें [=लौकिक व्यवहाराचें] अतिक्रमण करतो. (अविद्यारूपी) मृत्यूच्या रूपांचें अतिक्रमण करतो. ७. हाच पुरुष (आत्मा) शरीरभाव पावून जन्मास येतो व पापरूपी गुणागुणांनीं युक्त होतो. (शरीरांतून) निघून मरण पावला म्हणजे पापरूपी गुणागुणांचा त्याग करतो. ८. त्या या पुरुषाचीं दोन स्थानें आहेत—एक हा जन्म हें आणि दुसरें परलोकांतील स्थान. तिसरें जें संधिस्थान तें स्वप्नस्थान होय. त्या संधिस्थानीं उभा राहून हा

च अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रमाक्र-
म्योभयान् पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपि-
त्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा
मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र

इतर दोन्ही स्थानें पहातो. ज्या (ज्ञानकर्मादि) साधनांनीं हा परलोकस्थानीं गेला असेल त्या साधनांच्या आश्रयानें (स्थित होत्साता) हा पापफल व पुण्यफल अशीं दोन्ही पहातो. जेव्हां हा निद्रा घेतो तेव्हां सर्व अवयवांनीं युक्त असा हा त्यापैकीं [जागृतावस्थेपैकीं] कांहीं भाग घेऊन त्याचा [वासनादेहाचा] नाश करतो व पुन्हां स्वतः (स्वप्नदेह) निर्माण करतो आणि स्वतःच्या तेजानें, स्वतःच्या प्रकाशानें निद्रा घेतो. तेव्हां हा पुरुष स्वयंज्योति होतो. ९. तेथें रथ, अश्व अथवा मार्ग असत नाहींत; पण हा रथ, अश्व व मार्ग

वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयतेऽमृतो यत्र

निर्माण करतो. तेथें आनंद, (लाभानिमित्त) हर्ष अथवा प्रहर्ष असत नाहींत; पण हा आनंद, हर्ष व प्रहर्ष निर्माण करतो. तेथें विहीरी, तलाव अथवा नद्या नसतात, पण हा विहीरी, तलाव व नद्या निर्माण करतो. हाच कर्ता होय. १०. याविषयीं पुढील मंत्र आहेत—स्वप्नभावानें शरीराला निश्चेष्ट करून स्वतः असुप्त असा (आत्मा) सुप्त अशा इंद्रियांना भासमान करतो [अभिचाकशीति]. (सर्व अवस्थांमध्यें) एकरूपानें गमन करणारा हा चैतन्यप्रकाशस्वरूप (आत्मा आपलें) शुद्ध रूप घेऊनच पुन्हां जागरितस्थानाला येतो. ११. या अशुचि [अवरं] शरीराचें [शब्दशः घरट्याचें]

कामꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त
उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव
स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥
आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । तन्नायतं
बोधयेदित्याहुः ॥ दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भवति यमेष न

पांच इंद्रियवृत्तींनीं रक्षण करीत (पण) स्वतः शरीराच्या बाहेर हिंडत हा मरणधर्मरहित, प्रकाशस्वरूप, एकरूपानें गमन करणारा आत्मा वाटेल त्या ठिकाणीं जातो. १२. स्वप्नामध्यें हा प्रकाशवान् आत्मा उत्तम अथवा अधम अशा स्वरूपांप्रत गमन करीत नाना रूपें धारण करतो; स्त्रियांबरोबर रममाण होतो; खातो; अथवा भयानक प्रकार पहातो. १३. यानें निर्माण केलेल्या (या वासनारूप) क्रीडा (लोक) पहातात, पण याला कोणी पाहूं शकत नाहीं. याकरितां निजलेल्या मनुष्याला अकस्मात् [आयतं] जागें करूं नये असें ह्मणतात [कारण, त्याचा आत्मा शरीराच्या बाहेर संचार करीत असणें संभवनीय असतें]. ज्या इंद्रियद्वारानें तो बाहेर

प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-

गेलेला असतो त्यानें तो (लवकर) परत न आला तर तो (आत्म्यानें रहित असलेला मनुष्य) औषध देऊन जिवंत करणें कठिणच होतें. दुसरे कोणी ह्मणतात कीं, स्वप्न हें याचें जागरितस्थानच आहे; कारण जाग्रदवस्थेंत हा जें पहातो तेंच स्वप्नामध्यें पहातो (पण जाग्रदवस्थेंत हा इंद्रियांनीं युक्त असतो, स्वयंज्योति नसतो). ह्मणून या स्वप्नावस्थेमध्येंच हा स्वयंप्रकाश असतो.'' जनक--" (याप्रमाणें तुझ्याकडून ज्ञान प्राप्त झालेला) मी तुला सहस्र गाई देतों. आतां संसारांतून मुक्त होण्याचा उपाय सांग.'' १४. " तो हा (स्वयंप्रकाश आत्मा) या (स्वप्नरूपी) प्रसन्न अवस्थेमध्यें रममाण होऊन व संचार करून केवळ पापपुण्याचीं फलें पहात,

न्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव

आलेल्या मार्गानें पुन्हां आपल्या स्वप्नस्थानांत परत येतो. हा तेथें जें जें पहातो त्याच्याशीं संबद्ध होत नाहीं; कारण हा हृदयस्थ आत्मा संगरहित आहे." "याज्ञवल्क्या, बरोबर आहे. मी तुला हजार गाई देतों. आतां संसारांतून मुक्त होण्याचा उपाय सांग." १५. "तो हा आत्मा या स्वप्नामध्यें रममाण होऊन व संचार करून केवळ पापपुण्याचीं फळें पहात, आलेल्या मार्गानें पुन्हां जागरितस्थानांत परत येतो. हा तेथें जें जें पहातो त्याच्याशीं संबद्ध होत नाहीं, कारण हा संगरहित आहे." "याज्ञवल्क्या, बरोबर आहे. मी तुला

ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष

(आणखी) हजार गाई देतों. आतां संसारांतून मुक्त होण्याचा उपाय सांग.'' १६. '' तो हा आत्मा या जागरितावस्थेमध्यें रममाण होऊन व संचार करून केवळ पापपुण्याचीं फळें पहात, आलेल्या मार्गानें पुन्हां स्वप्नस्थानांतच परत येतो. १७. ज्याप्रमाणें मोठा मासा (नदीच्या) दोन्ही तीरांपर्यंत संचार करतो, त्याप्रमाणें हा आत्मा स्वप्न व जागर या दोहोंच्या तीरांपर्यंत संचार करतो. १८. ज्याप्रमाणें श्येन पक्षी अथवा गरुडपक्षी आकाशांत पुष्कळ उडून दमला म्हणजे पंख मिटून आपल्या घरट्याकडेच येतो त्या-

एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न-स्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति

. . . .

प्रमाणें हा पुरुष आपल्या त्या शेवटच्या (सुषुप्त) स्थाना-प्रत [ह्मणजे आत्मस्वरूपाप्रत] परत येतो. या ठिकाणीं त्याला कोणतीहि इच्छा रहात नाहीं आणि त्याला कोणतेंहि स्वप्न दिसत नाहीं. १९. एका केसाचे सहस्र भाग केले असतां ते जितके सूक्ष्म होतील तितक्या सूक्ष्मतेनें या पुरु-षाच्या ‘ हिता ’ नामक नाडी आहेत. त्या नील, पिंगल, हिरवा व तांबडा या रंगांनीं पूर्ण आहेत. मला (कोणी तस्करादिक) मारतील, वश करतील, हत्ती ज्याप्रमाणें सर्वांना दूर पळवितो त्याप्रमाणें दूर पळवितील, मी गर्तेमध्यें जणूं काय पडत आहें, इत्यादि जें भय जाग्रदवस्थेमध्यें

तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदᳩ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥२०॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयᳩ रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तर-मेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामᳩ रूपᳩ शोकान्तरम् ॥ २१ ॥ अत्र पिताऽपिता भवति

पहातो, तें सर्व अविद्येच्या योगानें होय. देवाप्रमाणें अथवा राजाप्रमाणें हें सर्व मीच आहें असें जेव्हां त्याला वाटेल तेव्हां त्याला परम लोक प्राप्त झाला असें समजावें. २०. इच्छांच्या पलीकडे गेलेलें [अतिच्छंद], (धर्म व अधर्मरूपी) पापांनीं वर्जित आणि भयरहित असें हें [=सर्वात्मभाव] या पुरुषाचें रूप होय....स्वाभाविक अशा या आत्म्याशीं एकरूप झाला म्हणजे हा बाह्य अथवा आन्तर कांहीं जाणत नाहीं.या आत्म्याचें हेंच रूप आप्तकाम [=सर्व कामांनीं युक्त], आत्मकाम [आत्मा हेंच ज्याचे काम आहेत असें], कामरहित

माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः। अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो

आणि शोकरहित असें आहे. २१. या (शेवटच्या सुषुप्त) स्थानामध्यें पिता अपिता होतो, माता अमाता होते, (भू आदि) लोक अलोक होतात, देव अदेव होतात, वेद अवेद होतात. स्तेन अस्तेन होतो, भ्रूणहा [ब्राह्मणाचें द्रव्य हरण करणारा] अभ्रूणहा होतो, चांडाल अचांडाल होतो, पौल्कस [शूद्र पिता व क्षत्रिय माता यांचें अपत्य] अपौल्कस होतो, श्रमण [संन्यासी] अश्रमण होतो, तापस [वानप्रस्थाश्रमी] अतापस होतो, पुण्य आणि पाप यांशीं संबंधरहित होतो आणि हृदयस्थ सर्व शोक तरून जातो. २२. (सुषुप्त स्थानामध्यें) तो जें पहात नाहीं तें (वास्तविक) पहात असून पहात

विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२४॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितू रस–यतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति

नाहीं; कारण द्रष्ट्याच्या दृष्टीचा कांहीं लोप झालेला नसतो; त्या दृष्टीचा विनाश झालेला नसतो. त्याला जें कांहीं पहातां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २३. तो ज्याचा वास घेत नाहीं त्याचा (वास्तविक) वास घेत असून वास घेत नाहीं; कारण घ्रात्याच्या घ्रातृत्वाचा कांहीं लोप झालेला नसतो; घ्रातृत्वाचा विनाश झालेला नसतो. त्याला ज्याचा वास घेतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २४. तो ज्याची चव घेत नाहीं त्याची (वास्तविक) चव घेत असून चव घेत नाहीं; कारण त्याच्या रसनत्वाचा कांहीं लोप झालेला नसतो; रसनत्वाचा विनाश

ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न

झालेला नसतो. त्याला ज्याची चव घेतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २५. तो जें बोलत नाहीं तें (वास्तविक) बोलत असून बोलत नाहीं; कारण त्याच्या वक्तृत्वाचा कांहीं लोप झालेला नसतो; वक्तृत्वाचा विनाश झालेला नसतो. त्याला जें बोलतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २६. तो जें ऐकत नाहीं तें (वास्तविक) ऐकत असून ऐकत नाहीं; कारण त्याच्या श्रुतीचा कांहीं लोप झालेला नसतो; श्रुतीचा विनाश झालेला नसतो. त्याला जें ऐकतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २७. तो जें मनन करीत नाहीं तें (वास्तविक)

मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरि- लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-द्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्त यत्स्पृशेत् ॥ २९. ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते-

मनन करीत असून मनन करीत नाहीं; कारण त्याच्या मतीचा कांहीं लोप झालेला नसतो; मतीचा विनाश झालेला नसतो. त्याला जें मनन करतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २८. तो ज्याला स्पर्श करीत नाहीं त्याला (वास्तविक)स्पर्श करीत असून स्पर्श करीत नाहीं; कारण त्याच्या स्पर्शत्वाचा कांहीं लोप झालेला नसतो; स्पर्शत्वाचा विनाश झालेला नसतो. त्याला ज्याला स्पर्श करतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. २९. तो जें जाणत नाहीं तें (वास्तविक) जाणत असून जाणत नाहीं; कारण त्याच्या

ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्तं यद्वि-
जानीयात्॥३०॥यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद-
न्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुया-
दन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्याद्विजानीयात्॥३१
सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति
हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा
संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यै—

विज्ञातृत्वाचा कांहीं लोप झालेला नसतो; विज्ञातृत्वाचा विनाश झालेला नसतो. त्याला जें जाणतां येईल असें त्याहून निराळें दुसरें कांहीं नसतें. ३०. जर (एक दुसऱ्याहून) निराळें असेल तर एक दुसऱ्याला पाहील, वास घेईल, चव घेईल, भाषण करील, ऐकेल, मनन करील, स्पर्श करील, जाणील. ३१. उदकाप्रमाणें निर्मळ आणि एक [अविद्यारूपी द्वितीयानें रहित] असा (हा) द्रष्टा (याहून वेगळें असें द्रष्टव्य नसल्यामुळें) द्वैतरहित होतो. राजा, (हें अद्वैताचें ज्ञान) हाच ब्रह्मलोक होय." याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें राजाला ज्ञान सांगितलें. "ही

वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥ स यो मनुष्याणाꣳ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्व–

याची परम गति होय, ही परम संपत् होय, हा परम लोक होय, हा परम आनन्द होय. या आनंदाच्या (केवळ) अंशाचाच उपभोग प्राण्यांना (इतर आनंदांपासून) मिळतो. ३२. मनुष्यांमध्यें जो कोणी सर्व अवयवांनीं युक्त, समृद्ध, इतरांचा अधिपति आणि सर्व मानुष उपभोगांनीं अत्यंत संपन्न असतो त्याला होणारा आनंद हा मनुष्यांचा परम आनंद होय. या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ह्मणजे (आपल्या कर्मांनीं) लोक प्राप्त करून घेतलेल्या पितरांचा एक आनंद होय. या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ह्मणजे गंधर्वलोकींचा एक आनंद होय. या आनंदाच्या

लोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्द

शंभरपट आनंद ह्मणजे कर्मानें देवत्व पावलेल्या कर्मदेवांचा एक आनंद होय. या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ह्मणजे जन्मतः देव असलेल्या देवांचा एक आनंद होय. निष्पाप व निरिच्छ अशा श्रोत्रियाला असा आनंद होतो. या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ह्मणजे प्रजापतीच्या लोकींचा एक आनंद होय. निष्काम व निरिच्छ श्रोत्रियाला असा आनंद होतो. या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ह्मणजे ब्रह्मलोकींचा एक आनंद होय. निष्काम व निरिच्छ श्रोत्रियाला असा आनंद होतो. हाच परम आनंद होय, राजा, हाच ब्रह्मलोक [हा

एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥ तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्म-

आनंद ह्मणजेच ब्रह्मलोकाची प्राप्ति] होय. '' याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें सांगितलें. राजा ह्मणाला, " मी आपणांला एक हजार गाई देतों. आतां यापुढें संसारांतून मुक्त होण्याचा उपाय सांग. '' आतां मात्र, सर्व प्रश्न हे आपल्या कामप्रश्नाचे भाग आहेत असें दाखवून हा बुद्धिमान् राजा आपणांला सर्व निर्णयांमध्यें अडवीत आहे असें जाणून याज्ञवल्क्याला भीति वाटली. ३३. " हा आत्मा या स्वप्नामध्यें रममाण होऊन व संचार करून आणि पुण्य व पाप हीं पाहून ज्याप्रमाणें आलेल्या रीतीनें व आलेल्या मार्गानें जागृतीप्रत

नान्वारूढ उत्सर्जन्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमा—

परत येतो, त्याप्रमाणें हा देखील शरीरस्थ आत्मा---अतिशय सामानानें भरलेला गाडा आवाज करीत चालतो तद्वत्---परम आत्म्यानें अधिष्ठित [= प्रकाशित] होत्साता जेव्हां श्वास वरवर येत जातो तेव्हां [मरणकालीं] आवाज करीत (देहांतून) जातो. ३४. ३५. ज्याप्रमाणें आम्र अथवा उंबर अथवा पिंपळ वृक्ष (अ पल्या) दृढत्वाला कारण अशा रसापासून तुटून पडतो त्याप्रमाणें, जेव्हां हा (हस्तमस्तकादियुक्त) पिंड जरेनें अथवा ज्वरादिकांनीं कृश होतो तेव्हां या इंद्रियांपासून सुटून आलेल्या रीतीनें व आलेल्या मार्गानें पुन्हां दुसरा प्राण धारण करण्याकरितां परत जातो. ३६. ज्याप्रमाणें उग्र जातीचे लोक [बहुधा

यन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥३७॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

महार अथवा रामोशी], शिपाई, खटारेवाले आणि पाटील, राजा येत आहे असें पाहून त्याच्याकरितां पाण्याची, घराची वगैरे व्यवस्था करतात त्याप्रमाणें ' हें ब्रह्म येत आहे ' असें ह्मणून सर्व इंद्रियें आपल्या कर्मांच्या भोक्त्याची [=आत्म्याची] मार्गप्रतीक्षा (व तरतूद) करतात. ३७. ज्याप्रमाणें राजा जाऊं लागला असतां उग्र, शिपाई, खटारेवाले आणि पाटील त्याच्या पुढें चालूं लागतात त्याप्रमाणें अंतकालीं जेव्हां श्वास वरवर जाऊं लागतो तेव्हां सर्व इंद्रियें आत्म्याच्या पुढें चालूं लागतात. ३८. इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेत प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्य ददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्याव-र्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकीभवति न पश्यतीत्या-हुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहु-रेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभ-वति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति

हा आत्मा जेव्हां (देह बलरहित झाल्यामुळें) बलरहित होऊन संमूढ होतो तेव्हां हीं (वागादि) इंद्रियें त्याच्या पुढें चालूं लागतात. हा आत्मा हे तेजाचे अवयव [इंद्रियें] एकत्र करून हृदयाचे ठिकाणीं येतो. चाक्षुष पुरुष परत (आदित्याप्रत) जातो, तेव्हां [मरणकालीं] हा पिंड रूपज्ञ असत नाहीं. १. सर्व इंद्रियसमुदाय आत्म्याशीं एकरूप होतो. 'याला दिसत नाहीं' असें इतर जन ह्मणतात. याला वास येत नाहीं, चव येत नाहीं, बोलतां येत नाहीं, ऐकतां येत नाहीं, मनन करतां येत नाहीं, स्पर्श करतां येत नाहीं,

न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयास्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्त᳟ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपस᳟हरत्येवमेवायमात्मेद᳟ शरीरं

जाणतां येत नाहीं, असें ह्मणतात. याच्या हृदयाचा अग्रभाग [निर्गमद्वार] प्रकाशित होतो, त्यामधून हा आत्मा बाहेर पडतो, व चक्षु अथवा मस्तक अथवा इतर अवयवांमधून निघून जातो. तो निघून गेल्यावर प्राण निघून जातो, प्राणानंतर सर्व इंद्रियें निघून जातात. तेव्हां हा आत्मा विशेष ज्ञानानें युक्त असतो (पण स्वतंत्र मात्र नसतो). (वासनादि) विशेष ज्ञानासह तो जातो. ज्ञान, कर्म आणि पूर्वी अनुभविलेली वासना हीं त्याच्या मागोमाग जातात. २. ज्याप्रमाणें तृणावरची जळू तृणाच्या अग्रापर्यंत गेल्यावर

निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म

दुसऱ्या मार्गांचा [त्याच तृणावरून परत येण्याऱ्या मार्गांचा] आश्रय करून आपल्या इंद्रियांचा उपसंहार करते [=तोंड न फिरवितां आपल्या अन्त्यावयवाच्या जागीं पूर्वावयव ठेवते व अशा रीतीनें जणूं काय नवेंच शरीर बनविते] त्याप्रमाणें हा आत्मा या शरीराचा व अविद्येचा नाश करून दुसऱ्या मार्गांचा अवलंब करतो व आपल्या इंद्रियादिकांचा उपसंहार करतो. ३. ज्याप्रमाणें सुवर्णकार सुवर्णाचा भाग घेऊन त्याचें दुसरें नवीन सुंदर रूप तयार करतो त्याप्रमाणें हा आत्मा या शरीराचा व अविद्येचा नाश करून दुसरें नवीन सुंदर पितरांचें अथवा गंधर्वांचें अथवा देवांचें अथवा प्रजापतीचें

विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥ अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो

अथवा ब्रह्मदेवाचें अथवा इतर भूतांचें रूप तयार करतो. ४. तो हा आत्मा ब्रह्म होय. हा विज्ञानमय, मनोमय, प्राणमय, चक्षुर्मय, श्रोत्रमय, पृथिवीमय, आपोमय, वायुमय, आकाशमय, तेजोमय, अतेजोमय, काममय, अकाममय, क्रोधमय, अक्रोधमय, धर्ममय, अधर्ममय, सर्वमय, प्रत्यक्षमय, परोक्षमय असा आहे. तो जें (पुण्यकर्म) करील अथवा जें (पाप कर्म) करील तसा होतो. पुण्यकर्म करणारा पुण्यवान् होतो, पापकर्म करणारा पापी होतो. ह्मणूनच " हा पुरुष काममय आहे " असें ह्मणतात. त्याला जशी इच्छा

भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ॥ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्यम् ॥ तस्माल्लोका- त्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामय- मानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य

होईल तसा निश्चय [क्रतु] करतो, जसा निश्चय करतो तसें कर्म करतो, जसें कर्म करतो तसें फळ मिळतें. ५. याविषयीं पुढील श्लोक आहे—(आसक्ति जाणण्याचें) साधन जें मन तें ज्या ठिकाणीं आसक्त झालें असेल त्या ठिकाणीं आसक्त होत्साता (तदनुरूप) कर्माबरोबर [= कर्म करून] तेथेंच जातो [= तेंच फळ पावतो]. हा (प्राणी) या लोकीं जें कांहीं कर्म करतो त्याचें सर्व फल भोगल्यानंतर त्या लोका- हून परत या लोकीं (पुन्हां) कर्म करण्याकरितां येतो. याप्रमाणें इच्छा करणारांची गति असते. आतां जे इच्छार- हित असतात त्यांची सांगतात—ज्याला इच्छा नाहींत,

प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्योति ॥ ६ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥ यद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदँ शरीरँ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः॥७॥

ज्याच्या इच्छा निघून गेल्या आहेत, ज्याच्या इच्छा पूर्ण झाल्या आहेत, आत्म्याचेच ठिकाणीं ज्याच्या इच्छा आहेत, त्याचे प्राण उत्क्रमण पावत नाहींत, तो ब्रह्मरूप होत्साता ब्रह्मप्रत्च जातो. ६. याविषयीं पुढील श्लोक आहे—हृदयामध्यें असले-ल्या सर्व इच्छा जेव्हां नाहींशा होतात, तेव्हां मनुष्य मृत्युरहित होतो व ब्रह्म पावतो. ज्याप्रमाणें वारुळामध्यें सापानें टाक-केली कात असते त्याप्रमाणें हें शरीर (जीव गेला असतां) होतें. शरीराहून भिन्न व मृत्युरहित जो प्राण तो ब्रह्म होय, तो तेज होय. " जनक ह्मणाला, " हे भगवन्, मी आप-णांला सहस्र गाई देतों. " ७. याविषयीं पुढील श्लोक

तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अणुः पन्था विततः पुराणो माꣳ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ॥ तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितं च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो

आहेत—हा मार्ग सूक्ष्म असून विस्तृत आहे. हा प्राचीन आहे. हा मला प्राप्त झाला आहे. मी याच्या अंतापर्यंत गेलों आहें. ब्रह्मज्ञानी मनुष्य या शरीराच्या पतनानंतर मुक्त होत्साते याच मार्गानें स्वर्ग लोकाप्रत जातात. ८. शुक्ल, नील, पिंगल, हरित व लोहित असे (इतर) मार्ग देखील मोक्षसाधनमार्गच होत असें कोणी ह्मणतात. पण तसें नव्हे. हाच एक मार्ग ब्रह्मानें पूर्ण आहे. ब्रह्मज्ञ, पुण्यकर्मी व तेजानें युक्त असा मनुष्य याच (एका) मार्गानें (ब्रह्माप्रत) जातो. ९. जे केवळ कर्माचें अनुष्ठान करतात ते अत्यंत गाढ अशा अंधकारामध्यें प्रवेश करतात. जे (कर्मांचा

भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः ॥११॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिसंदेह्ये गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव

त्याग करून) केवळ देवताज्ञानामध्यें रत असतात ते त्यापेक्षांहि घोर अशा अंधकारामध्यें प्रवेश करतात. १०. जे अविद्वान् व अज्ञानी लोक असतात ते देहाचा त्याग केल्यानंतर (अज्ञानरूपी) अंधकारानें आच्छादिलेले जे सुखरहित लोक त्या लोकीं गमन करतात. ११. 'हा मी आहें' असें जर मनुष्याला आत्म्याविषयीं ज्ञान होईल तर मग तो कशाकरितां शरीराच्या दुःखानें दुःखी होईल ? १२. ('मी ब्रह्म आहें' अशा प्रकारें) ज्याला या संदेहरूपी गहन अरण्यामध्यें प्रविष्ट झालेल्या आत्म्याची उपलब्धि व ज्ञान झालें

सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्

असेल तो विश्वकर्ताच होय, तो सर्वांचा कर्ता; सर्व त्याचाच आत्मा होय; तो सर्वांचा आत्मा होय. १३. तें हें ब्रह्म आह्मी येथेंच [इहलोकीं] जाणतों. आह्मीं जर हें जाणलें नसतें तर मोठा नाश झाला असता. हें जे जाणतात ते मृत्यु रहित होतात; न जाणणारे दुःखाप्रतच जातात. १४. (आपला) प्रकाशमान् आत्मा भूत व भविष्य यांचा स्वामी आहे असें (अनुभवपूर्वक ज्ञानानें) जेव्हां साक्षात् जाणील तेव्हां तो त्यापासून स्वतःला (वेगळा समजून) लपवण्याची इच्छा करणार नाहीं. १५. संवत्सररूपी कालात्मा ज्याच्या तंत्रानें परिवर्तन करतो असा जो (आदित्यादि सर्व) ज्योतीं-हून श्रेष्ठ ज्योतीरूप मृत्युरहित आत्मा त्याची देव उपासना

॥ १६ ॥ यस्मिन्पंच पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये
मनो विदुः ॥ ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥ १८ ॥
मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन ॥ मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवा-

करतात. १६. (गंधर्व, पितर, देव, असुर व राक्षस असे) पांच जन आणि आकाश हीं ज्याच्यामध्यें स्थित आहेत तो आत्मा मीच आहें हें मी जाणतों. हें मृत्युरहित ब्रह्म मी जाणतों ह्मणून मी मृत्युरहितच आहें. १७. प्राणाचा प्राण, चक्षूचा चक्षु, श्रोत्राचें श्रोत्र आणि मनाचें मन हें (स्वतःचा) आत्माच होय असें जे जाणतात त्यांना चिरंतन व प्राचीन अशा ब्रह्माचें पूर्णत्वानें ज्ञान झालें असें समजावें. १८. येथें नाना प्रकारचें असें कांहींहि नाहीं असें मनानेंच अनुभवपूर्वक जाणलें पाहिजे. या लोकीं नाना प्रकार आहेत असें जो पहातो त्याला मृत्यूनंतर मृत्यु अशी

नुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स

(संसाराची) परंपरा प्राप्त होते. १९. हें अप्रमेय व शाश्वत ब्रह्म (सर्वत्र) एकरूपानेंच आहे असें अनुभवपूर्वक जाणलें पाहिजे. मलरहित, आकाशाहून सूक्ष्म, जन्मरहित, महान् व शाश्वत असा हा आत्मा आहे. २०. धीमान् ब्राह्मणानें [ब्रह्मज्ञानें] याला जाणून याचें ज्ञान मिळवावें. पुष्कळ (व्यर्थ) शब्दांचें चिंतन करूं नये. (कारण) तें केवळ वाणीला श्रम देणारें आहे. २१. तो हा (तूं विचारलेला) महान् व जन्मरहित आत्मा होय. इंद्रियांमध्यें विज्ञानमय हाच आहे. हृदयामध्यें असलेल्या आकाशामध्यें हा स्थित आहे. सर्व याच्या अधीन आहेत, हा सर्वांचा स्वामी

न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वे-श्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वा᳭सः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म

आहे, सर्वांचा अधिपति आहे, पुण्यकर्मांनीं हा वाढत नाहीं अथवा पापकर्मांनीं लहान होत नाहीं. हा सर्वेश्वर, भूताधिपति व भूतपाल आहे. या (ब्रह्मलोकादि) लोकांचें मर्यादातिक्रमण होऊं नये याकरितां त्यांना स्थिर ठेवणारा हा सेतु होय. वेदादिकांच्या अध्ययनानें, यज्ञानें, दानानें, तपानें, इच्छानिवृत्तीनें ब्राह्मण जाणण्याची इच्छा करतात. याला जाणतो तो मुनि होतो. हेंच फळ मिळण्याच्या इच्छेनें संन्यासी संन्यास घेतात. हें जे अगोदर जाणतात ते प्रजा होण्याची इच्छा करीत नाहींत. "हा आत्मा हाच ज्या

पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः। स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरव-

आमचा लोक होय त्या आह्मांला परलोकसाधन अशी प्रजा काय करावयाची ?" असा विचार करून ते पुत्रैषणा, वित्तैषणा व लोकैषणा यांना सोडून भिक्षाचर्य आचरण करतात. पुत्रैषणा ह्मणजेच वित्तैषणा व वित्तैषणा ह्मणजेच लोकैषणा. दोन्हीहि एषणाच होत. हा "असा नाहीं, तसा नाहीं" असा आत्मा तो हा. हा अगृह्य आहे, ग्रहण करतां येत नाहीं; अशीर्य आहे, फाडतां येत नाहीं; असंग आहे, जोडला जात नाहीं; असित आहे, व्यथा पावत नाहीं; विनाश पावत नाहीं. या (शरीरधारणा-) करितां मीं पाप केलें, याकरितां मीं पुण्य केलें, असा पश्चात्ताप किंवा

मित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥
तदेतदृचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति

हर्ष दोन्हीहि आत्मरूप झालेल्या ज्ञात्याला स्पर्श करीत नाहींत. ब्रह्मज्ञ हीं दोन्ही (पुण्यपापरूपी) कर्में तरून जातो. कृत आणि अकृत त्याला ताप देत नाहींत. २२. हें पुढील ऋचेनें सांगतात—शुभ कर्मानें वाढत नाहीं आणि अशुभ कर्मानें कमी होत नाहीं हा ब्रह्मज्ञाचा नित्य महिमा आहे. या महिम्याचें स्वरूप जाणावें. तें जाणल्यानें पापकर्मापासून (जाणणारा) अलिप्त असतो. ह्मणून हें जाणणारा शान्त, दान्त [दमयुक्त], उपरत, तितिक्षु, समाधानयुक्त होत्साता आपल्यामध्येंच आत्म्याचें स्वरूप पहातो. सर्व आत्मा आहे

विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥ स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ । स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभय९ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥२५॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ४ ॥

असें पहातो. याला कोणतेंहि पाप ताप देत नाहीं. सर्व पाप हा भस्म करतो. पापरहित, इच्छारहित व संशयरहित असा हा ब्रह्मज्ञ होतो. ब्रह्मलोक तो हाच. राजा, तूं या लोकीं आलेला आहेस." जनक ह्मणाला "हे भगवन्, सहस्र गाई देतों व स्वतः मी आपला दास होतों." २३. हाच आत्मा महान्, जन्मरहित, (सर्व) अन्न भक्षण करणारा आणि (सर्व) प्राण्यांना (कर्माप्रमाणें) फल देणारा आहे. हें जो जाणतो त्याला धनाची प्राप्ति होते. २४. हाच आत्मा महान्, जन्मरहित, मरणरहित, विनाशरहित व भयरहित असा ब्रह्मच

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं

होय. अभय हेंच ब्रह्म. हें जो जाणतो तो अभयरूपी ब्रह्म होतो. २५. इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्याला मैत्रेयी व कात्यायनी या नांवाच्या दोन बायका होत्या. त्यांपैकीं मैत्रेयी ब्रह्मज्ञानाची चर्चा करणारी होती. कात्यायनी त्या वेळीं इतर स्त्रियांप्रमाणेंच बुद्धि असलेली होती. पुढ याज्ञवल्क्याला (गृहस्थाश्रम सोडून) दुसरा (संन्यास) आश्रम धारण करण्याची इच्छा झाली. १. तो मैत्रेयीला ह्मणाला, मैत्रेयि, या ठिकाणाहून निघून मी संन्यास घेणार आहें. तेव्हां तूं आणि कात्यायनी यांच्यामध्यें मी (द्रव्याची) विभागणी करून टाकतों. २. मैत्रेयी ह्मणाली,

भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥ स

भगवन्, ही सर्व पृथिवी वित्तानें पूर्ण अशी मला मिळाली तर त्या योगें मी मृत्युरहित होईन काय ? याज्ञवल्क्य ह्मणाला, नाहीं. ज्याप्रमाणें सर्वसाधनसंपन्न मनुष्याचें जीवित असतें तसेंच तुझें जीवित होईल. वित्तानें कांहीं मृत्युरहितत्वाची आशा करूं नये. ३. मैत्रेयी ह्मणाली, मीं मृत्युरहित व्हावें याकरितां काय करावें बरें ? आपणांला जें (साधन) माहीत असेल तें मला सांगा. ४. याज्ञवल्क्य ह्मणाला, तूं मला (पूर्वीपासून) प्रिय असून आतां मला अधिक प्रिय वाटत आहेस, ह्मणून तुला

होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्म-नस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति। न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्या-त्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति। न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्या-त्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति। न वा अरे ब्रह्मणः

मी हें सांगतों. माझें भाषण लक्षपूर्वक ऐक. ५. तो ह्मणाला, पतीच्या कामाकरितां पति प्रिय वाटत नसतो, स्वतःच्याच कामाकरितां पति प्रिय वाटत असतो. भार्येच्या कामाकरितां भार्या प्रिय वाटत नसते, स्वतःच्याच कामाकरितां भार्या प्रिय वाटत असते. पुत्रांच्या कामाकरितां पुत्र प्रिय वाटत नसतात, स्वतःच्याच कामाकरितां पुत्र प्रिय वाटत असतात. वित्ताच्या कामाकरितां वित्त प्रिय वाटत नसतें, स्वतःच्याच कामाकरितां वित्त प्रिय वाटत असतें. पशूंच्या कामाकरितां पशु प्रिय वाटत

कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति। न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया

नसतात, स्वतःच्याच कामाकरितां पशु प्रिय वाटत असतात. ब्रह्माच्या कामाकरितां ब्रह्म प्रिय वाटत नसतें, स्वतःच्याच कामाकरितां ब्रह्म प्रिय वाटत असतें. क्षत्रियांच्या कामाकरितां क्षत्रिय प्रिय वाटत नसतात, स्वतःच्याच कामाकरितां क्षत्रिय प्रिय वाटत असतात. लोकांच्या कामाकरितां (स्वर्गादि) लोक प्रिय वाटत नसतात, स्वतःच्याच कामाकरितां लोक प्रिय वाटत असतात. देवांच्या कामाकरितां देव प्रिय वाटत नसतात, स्वतःच्याच कामाकरितां देव प्रिय वाटत असतात. वेदांच्या कामाकरितां वेद प्रिय वाटत नसतात, स्वतःच्याच

भवन्ति।न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद्ँ सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद

कामाकरितां वेद प्रिय असतात. भूतांच्या कामाकरितां भूतें प्रिय वाटत नसतात, स्वतःच्याच कामाकरितां भूतें प्रिय वाटत असतात. कोणत्याहि वस्तूच्या कामाकरितां ती प्रिय वाटत नसते, स्वतःच्याच कामाकरितां सर्व प्रिय वाटत असतें. हे मैत्रेयि, या 'स्वतः'ला अर्थात् आत्म्याला पाहिलें पाहिजे, त्याचें श्रवण केलें पाहिजे, मनन केलें पाहिजे, निदिध्यासन केलें पाहिजे, आत्म्याचें दर्शन, श्रवण, मनन व विज्ञान झालें असतां हें (आत्म्याहून इतर) सर्व विज्ञात होतें. ६ आत्म्याहून ह्मणजे स्वतःहून ब्रह्म वेगळें आहे असें

लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परा-
दुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे
लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदय-
मात्मा ॥७॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छ-

जो समजतो त्याला ब्रह्म दूर करतें. स्वतःहून क्षत्रिय वेगळे आहेत [=स्वतःला पराक्रम नाहीं] असें जो समजतो त्याला क्षत्रिय दूर करतात. स्वतःहून लोक वेगळे आहेत असें जो समजतो त्याला लोक दूर करतात. स्वतःहून देव वेगळे आहेत असें जो समजतो त्याला देव दूर करतात. स्वतःहून वेद वेगळे आहेत असें जो समजतो त्याला वेद दूर करतात. स्वतःहून भूतें वेगळीं आहेत असें जो समजतो त्याला भूतें दूर करतात. स्वतःहून कोणतीहि वस्तु वेगळी आहे असें जो समजतो त्याला सर्व दूर करतात. हें ब्रह्म, हे क्षत्रिय, हे लोक, हे देव, हे वेद, हीं भूतें, हें सर्व हा आत्माच

च्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स

होय. ७. ज्याप्रमाणें दुंदुभि वाजत असली ह्मणजे जो शब्द होतो तो शब्द दुंदुभीहून इतर असा समजणें शक्य नाहीं, दुंदुभीच्या अस्तित्वानेंच दुंदुभीच्या त्या शब्दाला अस्तिव येतें; ज्याप्रमाणें शंख वाजत असला ह्मणजे जो शब्द होतो तो शब्द शंखाहून इतर असा समजणें शक्य नाहीं, शंखाच्या अस्तित्वानेंच शंखाच्या त्या शब्दाला अस्तित्व येतें; ज्याप्रमाणें वीणा वाजत असली ह्मणजे जो शब्द होतो तो शब्द वीणेहून इतर असा समजणें शक्य नाहीं, वीणेच्या अस्तित्वानेंच वीणेच्या त्या शब्दाला अस्तित्व येतें; त्याप्रमाणेंच या आत्म्यासंबंधी आहे. ८—१०, ओल्या लांकडांनीं पेटविले-

यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेका-

त्या अग्नीपासून जसा सर्वत्र धूर पसरतो, त्याप्रमाणें ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वांगिरस, इतिहास, पुराण, ब्रह्मविद्या, उपनिषदें, श्लोक, सूत्रें, अनुव्याख्यानें, व्याख्यानें, इष्ट, हुत, आशित, पायित, इहलोक, परलोक आणि सर्व भूतें हीं सर्व याचे निश्वास होत. ११. ज्याप्रमाणें सर्व उदकांचें समुद्र हें एकायन [प्राप्तव्य स्थान अथवा निवासस्थान], सर्व स्पर्शांचें त्वचा हें एकायन, सर्व गंधांचें नासिका हें एकायन, सर्व रसांचें

यनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदय-मेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वे-षामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायु-रेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥ स यथा सैन्धवघनोऽ-नन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽ-नन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समु-

जिह्वा हें एकायन, सर्व रूपांचें चक्षु हें एकायन, सर्व शब्दांचें श्रोत्र हें एकायन, सर्व संकल्पांचें मन हें एकायन, सर्व विद्यांचें हृदय हें एकायन, सर्व कर्मांचें हस्त हें एकायन, सर्व आनंदांचें उपस्थ हें एकायन, सर्व विसर्गांचें पायु हें एकायन, सर्व मार्गांचें पाय हें एकायन, सर्व वेदांचें वाणी हें एकायन, याप्रमाणें हा आत्मा (सर्व विश्वाचें एकायन) आहे. १२. तो जसा समुद्राप्रमाणें घन, अन्तररहित, अबाह्य, पूर्ण, रसपूर्ण असतो, त्याप्रमाणेंच हा आत्मा [जीवात्मा] अन्तर-

स्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे-ऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ

रहित, अग्राह्य, पूर्ण, ज्ञानपूर्ण असा आहे. हा या भूतांमधून निघून त्यांच्या मागें रहातो [देहाचा नाश झाल्यावर देखील असतो]. (देहामधून) निघाल्यावर याला (जीवात्मा असें पृथक्) नांव नाहीं. (हा परम आत्म्याशींच एकरूप होतो). असें याज्ञवल्क्यानें (मैत्रेयीला) सांगितलें. १३. मैत्रेयी ह्मणाली, हे भगवन्, मला मोहकारक ज्ञान सांगूं नका. हें मला समजलें नाहीं. याज्ञवल्क्य ह्मणाला, मी मोहाचें कांहीं सांगत नाहीं. हा आत्मा अविनाशी आहे. विनाश हें याचें लक्षण नाहीं. १४. जर द्वैत असेल तर एक दुसऱ्याला पाहील, एक दुसऱ्याचा वास घेईल, एक दुसऱ्याचा आस्वाद घेईल, एक

रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ श्रृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ श्रृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि

दुसऱ्याला बोलेल, एक दुसऱ्याचें ऐकेल, एक दुसऱ्यासंबंधी मनन करील, एक दुसऱ्याला स्पर्श करील, एक दुसऱ्याला जाणील; परंतु हें सर्वच जेथें आत्मा आहे तेथें काय कशानें पहाणार? कशानें कशाचा वास घेणार? कशानें कशाचा आस्वाद घेणार? कशानें कोणाला बोलणार? कशानें काय श्रवण करणार? कशानें कोणाचें मनन करणार? कशानें कोणाला स्पर्श करणार? कशानें कोणाला जाणणार? ज्याचे योगानें हें सर्व जाणतां येतें त्याला कशानें जाणावयाचें? "असा नाहीं, तसा नाहीं" असा आत्मा तो हा. हा

शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्ज्यतेसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रे- य्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १५ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौति- माष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः

अगृह्य आहे, ग्रहण करतां येत नाहीं; अशीर्य आहे, फाडतां येत नाहीं; असंग आहे, जोडला जात नाहीं; असित आहे, व्यथा पावत नाहीं, विनाश पावत नाहीं. (सर्वांचा) जो ज्ञाता त्याला कशानें जाणावयाचें ? हे मैत्रेयि, याप्रमाणें तुला ज्ञान सांगितलें. अमृतत्वस्थिति ती ही. याप्रमाणें बोलून याज्ञवल्य हिंडूं लागला. १५. इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दाल-कायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दि-नायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषाय-णात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराश-र्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्या-ज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणि-रौपजङ्घनेरौपजङ्घनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेया-दात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्या-द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भी-कौण्डिन्याद्विदर्भी कौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपा-द्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रा-द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्य-ङ्ङाथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः

प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्राचित्ते· र्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु- ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥
इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ ३ खं ब्रह्म । खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥१॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् १ ॥

अध्याय पांचवा.

" आकाश हें ब्रह्म. आकाश ह्मणजे पुरातन परमात्माकाश. ज्याच्यामध्यें वायु असतो तें आकाश. " असें कौरव्यायणीचा पुत्र ह्मणतो. हा (खं ब्रह्म हा मंत्र) ब्राह्मण जाणतात. जाणण्याला योग्य असें सर्व यानें जाणलें जातें. १.
इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

त्रेयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच

देव, मनुष्य आणि असुर अशा प्रजापतीच्या तीन अपत्यांनीं आपला पिता जो प्रजापती त्याजवळ ब्रह्मचर्यानें वास केला. ब्रह्मचर्यानें वास केल्यानंतर देव ह्मणाले, भगवन्, आह्मांला आज्ञा करा. प्रजापतीनें त्यांना ' द ' हें अक्षर सांगितलें व विचारलें कीं, तुह्मांला समजलें काय? देव ह्मणाले, " समजलें. (द ह्मणजे) दमनयुक्त व्हा असें तुह्मीं आह्मांला सांगितलें. " प्रजापति ह्मणाला, होय, तुह्मांला समजलें. १. नंतर मनुष्य ह्मणाले, आह्मांला आपण आज्ञा करा. प्रजापतीनें त्यांना ' द ' हें अक्षर सांगितलें व विचा-

व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥ ३ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

रलें कीं, तुह्मांला समजलें काय? मनुष्य ह्मणाले, "समजलें. (द ह्मणजे) द्या असें तुह्मीं आह्मांला सांगितलें." प्रजापति ह्मणाला, होय, तुह्मांला समजलें. (कारण मनुष्य लोभी असतात, त्यांना दान करण्यासच सांगितलें पाहिजे). २. नंतर असुर ह्मणाले, आह्मांला आपण आज्ञा करा. प्रजापतीनें त्यांना 'द' हें अक्षर सांगितलें व विचारलें कीं, तुह्मांला समजलें काय? असुर ह्मणाले, "समजलें. दया दाखवा असें तुह्मीं आह्मांला सांगितलें." तीच ही दैवी वाणी ह्मणजे मेघगर्जना द द द अशी होते. दमयुक्त व्हा,

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्वै तदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथ-

दान करा आणि दया दाखवा. या तीन गोष्टी शिकाव्या. ३. इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

हें हृदय [= हृदयस्थ बुद्धि] हा प्रजापति होय. हीच ब्रह्म, हीच हें सर्व. तें हें हृदय तीन अक्षरी आहे. 'हृ' हें एक. (आपलीं इंद्रियें आणि इतर विषय या हृदयाकडे आपापलें कार्य आणतात). हें जो जाणतो त्याच्याकडे त्याचे स्नेही व इतर लोक (पदार्थ) आणतात. 'द' हें दुसरें अक्षर. हें जो जाणतो त्याला त्याचे व इतर लोक (पदार्थ) देतात. 'य' हे तिसरें अक्षर. हें जो जाणतो तो स्वर्गाप्रत जातो. १. इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

मजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् जित इन्न्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ।

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाꣳस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं

तेंच हें ब्रह्म ' सत्य ' होय. ' सत्य ब्रह्म ' अशा प्रकारें जो या पूज्य व प्रथमज ब्रह्माला जाणतो तो हे लोक जिंकतो; आणि शत्रु जिंकतो. ह्मणून सत्य हेंच ब्रह्म होय. इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आरंभीं फक्त उदकच होतें. उदकानें सत्य निर्माण केलें. सत्यानें ब्रह्म, ब्रह्मानें प्रजापति आणि प्रजापतीनें देव निर्माण केले. ते देव सत्याचीच उपासना करतात. तें हें सत्य तीन अक्षरी आहे. ' स ' हें एक अक्षर, ' त ' हें दुसरें व ' य ' हें तिसरें, पहिलें व तिसरें हीं अक्षरें

तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥१ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे–क्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्ध–मेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥

सत्य. मधलें हें असत्य. हें असत्य दोहों बाजूंस सत्यानें वेष्टिलेलें असल्यामुळें बरेंच अंशीं सत्य होतें. हें जो जाणतो त्याला असत्य पीडा देत नाहीं. १. सत्य ह्मणजे तो (सदा प्रकाश पावणारा) आदित्य. या (आदित्य–) मंडलामध्यें जो पुरुष आहे व उजव्या डोळ्याचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे ते दोघे एकमेकाचे ठिकाणीं स्थित आहेत. (आदित्य) किरणांचे योगानें डोळ्यांतलि पुरुषाचे ठिकाणीं स्थित आहे आणि प्राणांचे योगानें हा आदित्याचे ठिकाणीं स्थित आहे. जेव्हां मनुष्य उत्क्रमण करण्याची इच्छा करतो तेव्हां त्याला (आदित्याचें) मंडल शुद्धच दिसतें. त्याच्याकडून हे

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदह–रिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे

किरण परत जात नाहींत. २. या मंडलामध्यें जो (सत्य नामक) पुरुष आहे त्याचें भू (व्याहृति) हें शिर. शिर एक असतें, तसेंच हें अक्षरहि एक आहे. भुवः हे बाहू. बाहू दोन असतात तशींच हीं अक्षरें दोन आहेत. स्वर् हे पाय. पाय दोन असतात तशींच हीं अक्षरें दोन आहेत. या सत्यरूपी ब्रह्माचें रहस्यनाम [उपनिषत्] ' अहर् ' हें होय. हें जो जाणतो तो पापाचा नाश करतो व त्याग करतो. ३. उजव्या डोळयाचे ठिकाणीं जो पुरुष आहे त्याचें भू हें शिर. शिर एक असतें तसेंच हें अक्षरहि एक आहे. भुवः हे बाहू. बाहू दोन असतात तशींच हीं अक्षरें दोन आहेत. स्वर् हे

स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदह-
मिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥
इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं

पाय. पाय दोन असतात तशींच हीं अक्षरें दोन आहेत. याचें नांव ' अहं ' हें होय. हें जो जाणतो तो पापाचा नाश करतो व त्याग करतो. ४. इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

हा पुरुष [ब्रह्म] मनोमय व प्रकाशरूप आहे. हा तांदुळ अथवा यव यांच्या एवढा (सूक्ष्म) हृदयामध्यें आहे. हा सर्वांवर सत्ता चालविणारा, सर्वांचा स्वामी आहे. हें जें कांहीं आहे त्या सर्वांवर तो सत्ता चालवितो. १. इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

वीज हें ब्रह्म असेंहि ह्मणतात. (अंधकाराचा) नाश करते ह्मणून [विदानात्] वीज ह्मणतात. वीज हें ब्रह्म आहे असें जो जाणतो तो सर्व पापांचा नाश करतो. कारण वीज हें ब्रह्म आहे. १. इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाणीरूपी धेनूची उपासना करावी. स्वाहाकार, वषट्कार, हन्तकार आणि स्वधाकार असे तिचे चार स्तन आहेत. स्वाहाकार आणि वषट्कार या दोन स्तनांचा देव उपभोग घेतात. हन्तकाराचा मनुष्य उपभोग घेतात आणि स्वधाकाराचा पितर उपभोग घेतात. प्राण हा तिचा ऋषभ आणि

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳ शृणोति ॥१॥ इति नवमं ब्राह्मणम् । ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा

मन हें वत्स. १. इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

या वैश्वानर अग्नीची उपासना करावी. हा या मनुष्याच्या आंत असतो. जें अन्न खाल्लें जातें तें हा (अग्नि) पचवितो. कान मिटले असतां जो आवाज ऐकूं येतो तो याचा घोष होय. जेव्हां मनुष्य मरण पावूं लागतो तेव्हां हा घोष ऐकूं येत नाहीं. १. इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

जेव्हां मनुष्य या लोकामधून निघून जातो तेव्हां तो वायूप्रत जातो. रथचक्रामध्यें जेवढें छिद्र असतें तेवढ्या परिमाणाचें द्वार वायु त्याला करून देतो. त्या द्वारामधून

लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति

तो वर आदित्यलोकाप्रत जातो. लंबरनामक वाद्याचें छिद्र जेवढें असतें तेवढ्या परिमाणाचें द्वार त्याला आदित्य करून देतो. त्यामधून तो चंद्रलोकाप्रत जातो. दुंदुभीचें छिद्र जेवढें (सूक्ष्म) असतें तेवढ्या परिमाणाचें द्वार त्याला चंद्रमा करून देतो. त्यामधून तो शोकरहित व शारीरदुःखरहित अशा लोकाप्रत जातो. तेथें तो अनेक नित्य संवत्सरें [= कल्प] पर्यंत रहातो. १. इति दशमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

व्याधिग्रस्त मनुष्य जो ताप पावतो [जितकें दुःख होतें] तें परम तप होय. हें जो जाणतो [इतक्या दुःखाची

परम१ँ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधाति परम१ँ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं कि१ँ स्विदेवैवं विदुषे साधु

कल्पना करतो] त्याला परम लोकाची प्राप्ति होते. मरण पावल्यावर अरण्यामध्यें नेतात तेंहि परम तप होय. हें जो जाणतो त्याला परम लोक प्राप्त होतो. प्रेताला अग्नीमध्यें ठेवतात तेंहि परम तप होय. हें जो जाणतो त्याला परम लोक प्राप्त होतो. १. इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्न हेंच ब्रह्म असें कोणी ह्मणतात पण तें बरोबर नाहीं. कारण प्राण नसेल तर अन्नाचा पू होतो. प्राण हेंच ब्रह्म असें कोणी ह्मणतात पण तें बरोबर नाहीं. कारण अन्न नसेल तर प्राण शुष्क होतो. या दोन्ही देवता मिळून ब्रह्म होय. असा

कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रामिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

विचार करून प्रातृद नांवाचा ऋषि आपल्या पित्याला ह्मणाला, हें ज्ञान मजप्रमाणेंच जो जाणत असेल त्याचें पूजन मीं कसें करावें ? [कारण तो सर्व जाणतोच आहे; त्याला अधिक ज्ञान काय द्यावयाचें ?] अथवा अपूजन तरी काय करावें ? पिता हातानें खूण करून ह्मणाला, प्रातृदा, असें बोलूं नकोस. अन्न व प्राण एकत्र झाल्यानें कोण मनुष्य ब्रह्मा-प्रत जातो ? [पुत्राला सांगतां आलें नाहीं]. वि ह्मणजे अन्न. कारण अन्नामध्यें हीं सर्व भूतें स्थित [विष्ट] आहेत. र ह्मणजे प्राण. कारण प्राणाचे ठिकाणीं सर्व भूतें रममाण

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीद५ सर्वमुत्थापयत्यु- द्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्य५ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्य५ सलोकतां जयति य एवं वेद

होतात. हें जो जाणतो त्याच्या ठिकाणीं सर्व भूतें रममाण होतात व सर्व भूतें प्रवेश करतात. १. इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

(यज्ञांत प्रधान अशा) उक्थाची उपासना करावी. प्राण हेंच उक्थ होय. कारण प्राण हें सर्व उभें करतो [उत्थाप यति इति उक्थं]. हें जाणणाऱ्या मनुष्याला प्राणावित् वीर पुत्र होतो. हें जो जाणतो त्याला प्राणाची सायुज्यता व सलोकता प्राप्त होते. १. यजु या रूपानें प्राणाची उपास- ना करावी. प्राण हाच यजु आहे. कारण प्राणाचे ठिकाणीं हीं सर्व भूतें युक्त आहेत. हें जो जाणतो त्याला सर्व प्राणी श्रेष्ठ समजतात; त्याला प्राणाची सायुज्यता व सलोकता प्राप्त

॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

होते. २. साम या रूपानें प्राणाची उपासना करावी. प्राण हाच साम आहे. कारण प्राणाचे ठिकाणीं हीं सर्व भूतें एकत्र येतात. हें जाणणारा आपल्यांतला श्रेष्ठ असें कबूल करण्यास एकत्र जमतात; हें जाणणाराला प्राणाची सायुज्यता व सलोकता प्राप्त होतात. ३. क्षत्र या रूपानें प्राणाची उपासना करावी. प्राण हाच क्षत्र आहे. कारण प्राण या देहाला क्षतादिकांपासून (पुन्हां तेथें मांस भरून) तारतो. हें जो जाणतो त्याला प्राणाची सायुज्यता व सलोकता प्राप्त होतात. ४. इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूꣳषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै

"भूमि, अंतरिक्ष, द्यौः" हीं आठ अक्षरें. [द्यौःचीं दोन अक्षरें समजावयाचीं]. गायत्रीचें पाहिलें पद आठ अक्षरांचें आहे. (भूमि वगैरे) हाच गायत्रीचा पाहिला भाग. गायत्रीचें हें (त्रैलोक्यरूपी) पद जो जाणतो तो त्रैलोक्यामध्यें मिळविण्यासारखें असेल तें सर्व मिळवितो. १. "ऋचो यजूंषि सामानि" हीं आठ अक्षरें. गायत्रीचें दुसरें पद आठ अक्षरांचें आहे. हाच गायत्रीचा दुसरा भाग. गायत्रीचें हें त्रयी विद्यारूपी पद जो जाणतो तो ही सर्व त्रयी विद्या मिळवितो. २. "प्राण, अपान, व्यान" हीं आठ अक्षरें, गाय-

पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावादिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिꣳस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं

त्रीचें तिसरें पद आठ अक्षरांचें आहे. हाच गायत्रीचा तिसरा भाग. गायत्रीचें हें प्राणरूप पद जो जाणतो त्याला हें सर्व प्राणिजात वश होतें. (आकाशांत) हा जो तपन पावतो तो या मनुष्यांहून पलीकडे असलेला आदित्य तें स्पष्ट दिस-णारें [दर्शतं] चवथें पद होय. ‘ परोरज ’ यांत रज ह्मणजे हा लोक. या लोकाच्या वर ह्मणजे परोरज. कारण आदित्य वर तपन पावतो. हें चवथें पद जो जाणतो तो श्री व यश यांनीं प्रकाशित होतो. ३. ती ही गायत्री या चवथ्या दृश्य-मान व परोरज पदामध्यें स्थित आहे. तें पद सत्यामध्यें

चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवद-
मानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्श-
मिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं
प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्या-
दोगीय इत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा
गयाꣳस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे
तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव सा स

स्थित आहे. चक्षु हें सत्य. चक्षु हें सत्य ह्मणून जेव्हां दोघे वाद करीत असतां एक जण ' मीं अमुक पाहिलें ' व दुसरा ' मीं अमुक ऐकलें ' असें ह्मणतो तेव्हां ' मीं अमुक पाहिलें' असें ह्मणणारावर आपण विश्वास ठेवतों. तें हें सत्य बलाचे ठिकाणीं स्थित आहे. बल ह्मणजे प्राण. तें प्राणाचे ठिकाणीं स्थित आहे. ह्मणून ह्मणतात, बल सत्यापेक्षां तेजस्वी आहे. याच न्यायानें गायत्री अध्यात्मरूपी प्राणाचे ठिकाणीं स्थित आहे. प्राण [=इंद्रियें] हे गय. तिनें इंद्रि-यांचें रक्षण केलें. गयांचें त्राण केलें ह्मणून ' गायत्री. '

यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥ ४ ॥ ताꣳहैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमाꣳस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या

(उपनीत शिष्याला) आचार्य जेव्हां या सवितृदेवतात्मक गायत्रीचा उपदेश करतो तेव्हां तो त्याच्या प्राणांचेंच रक्षण करतो. ४. ही सावित्री [सवितृदेवतात्मक गायत्रीमंत्र] आपल्या शिष्यांना कोणी अनुष्टुभ् छंदांत सांगतात; कारण (त्यांचें मतें) वाक् अनुष्टुभ् आहे आणि (वाणी हीच शरीरांतील सरस्वती असल्यामुळें) वाणीला अनुसरून सावित्री सांगावी. पण असें करूं नये. गायत्री छंदांतच सावित्रीचा उपदेश करावा. गायत्री जाणणारानें इतर पुष्कळ ज्ञान कोणाकडून ग्रहण केलें तरी तें इतर ज्ञान गायत्रीच्या एका पादाच्याहि योग्यतेचें नाहीं. ५. हे (भू आदि) तीन लोक (सर्व ऐश्वर्यानें पूर्ण असे) गायत्री जाणणारानें दान घेतले

एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्ताव-त्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुया-दथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-

[प्रतिग्रह] तर गायत्रीच्या एकपादज्ञानाचें फळ त्याला मिळालें असें होतें. [ह्म० त्याचा दोष गायत्रीच्या एकपाद-ज्ञानानें जातो]. त्रयी विद्येचा जो प्रतिग्रह घेईल त्याला गायत्रीच्या दुसऱ्या पादाचें फळ मिळालें असें होतें. जो या सर्व प्राणिमात्राचा प्रतिग्रह घेईल त्याला गायत्रीच्या तिसऱ्या पादाचें फळ मिळालें असें होतें. हा जो (आदित्य) तपन पावत आहे हा दृश्यमान व परोरज असा चवथा पाद होय. हा कोणालाहि मिळणें शक्य नाहीं. मग त्याचा प्रतिग्रह कोण घेणार ? ६. त्या गायत्रीचें उपस्थान [= समीप जाऊन नमस्कार करणें] पुढील मंत्रानें करावें—" गायत्र्यस्येक० "

द्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥७॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्री—

इत्यादि. अर्थ—तूं एकपद आहेस, द्विपद आहेस, त्रिपद आहेस, चतुष्पद आहेस. तथापि तूं पदरहित [=निरुपाधिक] आहेस. ह्मणून तुला जाणतां येत नाहीं. प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या व परोरज अशा तुझ्या चवथ्या पदाला मी नमस्कार करतों. तुझ्या प्राप्तीला विघ्नरूप असा तो पापरूपी शत्रु मजप्रत न येवो. गायत्री जाणणाराचा जो द्वेष करील त्याचे काम कधीं पूर्ण करूं नकोस. याप्रमाणें उपस्थान केलें असतां शत्रूचें काम पूर्ण होत नाहींत व उपस्थान करणाराला ते काम प्राप्त होतात. ७. या गायत्रीज्ञानाविषयीं अशी आख्यायिका सांगतात—विदेह देशाचा राजा जनक अश्वतराच्या बुडिल नामक पुत्राला ह्मणाला, ‘मी गायत्रीविद्

विदब्रूथा अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत् संदहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ८ । इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्न-

आहें ' असें तूं ह्मणालास, पण मग असा हत्ती होऊन (भार–) वाहक कसा झालास ? [बुडिलाला प्रतिग्रहरूप दोषाच्या योगानें हत्तीचें रूप प्राप्त झालें होतें अशी आख्यायिका आहे]. तो ह्मणाला, राजा, गायत्रीचें मुख मीं जाणलें नव्हतें ह्मणून. अग्नि हें तिचें मुख. ज्याप्रमाणें अग्नीमध्यें पुष्कळ (इंधनादि) टाकलें असतां तें सर्व दहन होतें त्याप्रमाणें गायत्रीविदानें बहुत पातक केलें तरी त्या सर्वांचें भक्षण होऊन पुनीत, जरारहित व मृत्युरहित असाच तो होतो. ८. इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

पावृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह । तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ

सुवर्णाप्रमाणें ज्योतिर्मय अशा पात्रानें आदित्यमंडलाच्या ठिकाणीं असलेल्या ब्रह्माचें मुख झाकलेलें आहे. ब्रह्माची उपासना हाच ज्याचा धर्म आहे असा जो मी त्या मला ब्रह्माची उपलब्धि होण्याकरितां, हे सूर्या, तूं तें पात्र दूर सार. जगाचें पोषण करणाऱ्या, एकटा गमन करणाऱ्या, सर्वांचें संयमन करणाऱ्या, प्राणांचा आणि उदकांचा स्वीकार करणाऱ्या, प्रजापतीच्या पुत्रा, तूं आपले किरण एकत्र कर. जें तुझें अत्यंत कल्याणकारक असें तेजस्वी रूप तें माझ्या दृष्टीस पडो. असें कीं, आदित्यमंडलस्थ जो पुरुष आहे तो मीं व्हावें. ज्ञान आणि कर्म यांच्या योगानें संस्कार पावलेला असा माझा हा प्राण सर्वव्यापी सूत्रात्मा हो. आतां हें (माझें) शरीर भस्मामध्यें ज्याचा अन्त आहे असें होवो.

स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥१॥ इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

हे संकल्प करणाऱ्या प्राण्या, स्मरण करण्याला योग्य असें जें अग्निस्वरूपी ब्रह्म त्याचें स्मरण कर. आजपर्यंत केलेल्या कर्मांचें स्मरण कर. सर्व प्रकारचें कर्म अथवा ज्ञान जाणणाऱ्या देवा, अग्ने, पुन्हां गमन आणि आगमन यांनीं वर्जित अशा चांगल्या मार्गानें आह्मांला संपत्तीप्रत ने. आह्मांला वक्र ह्मणजे शत्रुरूपी असलेलें जें पाप त्याचा नाश कर. तुला आह्मी पुष्कळ नमस्कार करतों. १. इति पंचदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्याय सहावा.

ज्येष्ठ व श्रेष्ठ अशा प्राणाला जो जाणतो तो आपल्या

स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वासिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वासिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च

समाजामध्यें ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो प्राण हाच (इंद्रियांमध्यें) ज्येष्ठ व श्रेष्ठ आहे. हें जो जाणतो तो आपल्या समाजामध्यें ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो; ज्यांच्यामध्यें ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होण्याची इच्छा करतो त्यांच्यामध्यें देखील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो. १. धनवत्तम अशा वाणीला जो जाणतो तो आपल्या समाजामध्यें धनवत्तम होतो. वाणी हीच धनवत्तम आहे. हें जो जाणतो तो आपल्या समाजामध्यें धनवत्तम होतो; ज्यांच्यामध्यें धनवत्तम होण्याची इच्छा करतो त्यांच्यामध्यें देखील धनवत्तम होतो. २. प्रतिष्ठारूपी चक्षूला जो जाणतो तो सम आणि विषम अशा देशीं अथवा कालीं

प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेद सꣳहास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः सꣳहास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं

प्रतिष्ठा [स्थिरत्व] पावतो. चक्षु हीच प्रतिष्ठा होय. कारण चक्षूनेंच मनुष्य सम आणि विषम पाहून स्थित होतो. हें जो जाणतो तो सम आणि विषम अशा देशीं अथवा कालीं प्रतिष्ठा पावतो. ३. श्रोत्ररूपी संपत्तीला जो जाणतो त्याला ज्या ज्या कामाची इच्छा होते तो तो काम प्राप्त होतो. श्रोत्र हीच संपत्ति होय. कारण श्रोत्राचे ठिकाणीं सर्व वेद संपन्न आहेत. [वेद श्रवण करूनच पाठ करतात]. हें जो जाणतो त्याला ज्या ज्या कामाची इच्छा होते तो तो प्राप्त होतो. ४. मनोरूपी आयतन जो जाणतो तो आपल्या समाजाचें आयतन होतो, सर्व लोकांचें आयतन होतो. मन

जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥ ते हेमे प्राणा अहꣳश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति

हेंच आयतन होय. हें जो जाणतो तो आपल्या समाजाचें व सर्व लोकांचें (देखील) आयतन [आश्रयस्थान] होतो. ५...६. तीं हीं सर्व इंद्रियें आपणांमध्यें श्रेष्ठ कोण याविषयीं वाद करीत असतांना प्रजापतीकडे गेलीं व आपणांमध्यें श्रेष्ठ कोण असें त्यांनीं त्याला विचारलें. प्रजापतीनें उत्तर दिलें, तुमच्यापैकीं जो (शरीरांतून) निघून गेला असतां शरीर पापरूपी समजलें जातें तो तुमच्यामध्यें श्रेष्ठ होय. ७. तेव्हां वाणी (शरीरामधून) निघून गेली. एक संवत्सरपर्यंत बाहेर राहून आल्यावर ती (इतर इंद्रियांना) ह्मणाली, तुह्मी मज-

ते होचुर्यथाकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथान्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

वांचून कशीं राहूं शकलांत ? तीं ह्मणालीं, ज्याप्रमाणें मुके लोक वाणीनें न बोलतां, (पण) प्राणानें श्वास घेत, डोळ्यांनीं पहात, कानांनीं ऐकत, मनानें ज्ञान घेत रहातात त्याप्रमाणें आह्मी राहिलों. तेव्हां वाणी (पुन्हां शरीरामध्यें) प्रवेश करती झाली. ८. चक्षु निघून गेला. एक वर्ष बाहेर राहून आल्यावर तो ह्मणाला, तुह्मी मजवांचून कशीं राहूं शकलांत ? तीं ह्मणालीं, ज्याप्रमाणें अंधळे लोक चक्षूनें न पहातां, (पण) प्राणानें श्वास घेत, वाणीनें बोलत, कानांनीं ऐकत, मनानें ज्ञान घेत रहातात त्याप्रमाणें

श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा

आह्मी राहिलों. तेव्हां चक्षूनें पुन्हां शरीरांत प्रवेश केला. ९. श्रोत्र निघून गेलें. एक वर्ष बाहेर राहून आल्यावर तें ह्मणालें, तुह्मी मजवांचून कशीं राहूं शकलांत ? तीं ह्मणालीं, ज्याप्रमाणें बहिरे कानांनीं न ऐकतां, (पण) प्राणानें श्वास घेत, वाणीनें बोलत, डोळ्यांनीं पहात, मनानें ज्ञान घेत रहातात त्याप्रमाणें आह्मी राहिलों. तेव्हां श्रोत्रानें पुन्हां शरीरांत प्रवेश केला. १०. मन निघून गेलें. एक वर्ष बाहेर राहून आल्यावर तें ह्मणालें, तुह्मी मजवांचून कशी राहूं शकलांत ? तीं णालीं, ज्याप्रमाणें मूढ मनानें न जाणतां, (पण)

पशन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजी-
विष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम
तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवि-
तुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः
॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः
सैन्धवः पड्वीशशंकून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्संववर्ह ते
होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति

प्राणानें श्वास घेत, वाणीनें बोलत, चक्षूनें पहात, श्रोत्रानें श्रवण करीत रहातात त्याप्रमाणें आह्मी राहिलों. तेव्हां मनानें पुन्हां शरीरांत प्रवेश केला. ११. ...१२. नंतर जेव्हां प्राण बाहेर जाऊं लागला तेव्हां जसा सिंधुनदीकांठचा मोठा घोडा पायांतील बंधनें वर उचलतो त्याप्रमाणें त्यानें इतर इंद्रियांना वर उचललें. तेव्हां ती ह्मणालीं, भगवन् प्राणा, आपण जाऊं नका. तुझ्यावांचून आह्मी जिवंत राहूं शकणार

तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥ सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अह॑ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति

नाहीं. प्राण ह्मणाला, मला तुह्मी त्याबद्दल करभार द्या. तीं इंद्रियें ह्मणालीं, बरें आहे. १३. वाणी ह्मणाली, माझ्यामध्यें जें धनवत्तमत्व आहे तें तुझें आहे. चक्षु ह्मणाला, माझ्यामध्यें जी प्रतिष्ठा आहे ती तुझी आहे. श्रोत्र ह्मणालें, माझ्यामध्यें जी संपत्ति आहे ती तुझी आहे. मन ह्मणालें, माझ्याजवळ जें आयतन आहे तें तुझें आहे. ......प्राण ह्मणाला, तर मग माझें अन्न कोणतें व वस्त्र कोणतें? तीं इंद्रियें ह्मणालीं, अश्वापासून, कृमींपर्यंत व कीटभुंगापर्यंत जे जे प्राणी आहेत ते सर्व तुझें अन्न आणि उदक हें तुझें वस्त्र, हें प्राणाचें अन्न

न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्या-

जो जाणतो त्यानें अन्न नव्हे असा कांहीं पदार्थ खाल्ला तरी तो त्याला अन्नच होतो [ह्म० पचतो] आणि प्रतिग्रह घेण्याला अयोग्य असा प्रतिग्रह घेतला तरी तो प्रतिग्रहच होतो. (उदक हें प्राणाचें वस्त्र आहे) ह्मणून विद्वान् श्रोत्रिय [वेदवेत्ते] ब्राह्मण भोजन करतांना उदक प्राशन करतात व भोजन झालें ह्मणजे उदक प्राशन करतात. याचे योगानें प्राणाला आपण वस्त्र देतों असें ते मानतात. १४. इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अरुणाचा पुत्र श्वेतकेतु पंचाल देशाच्या सभेमध्यें सेवकांकडून सेवा घेत असलेल्या जीवलपुत्र प्रवाहण नामक राजा-

भ्युवाद कुमार ३ इति स भो ३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वासि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याᳪ हुताया-

कडे आला. (हा गर्विष्ठ आहे असें पूर्वींच जाणणाऱ्या) राजानें त्याला पाहिल्याबरोबर ‘ कुमार ’ असें संबोधून अभिवादन केलें. तो ऐटीनें ह्मणाला, ‘ हं. ’ राजा ह्मणाला, “ पित्याकडून ज्ञान संपादन केलें आहेस काय ? ” श्वेतकेतु ह्मणाला, “ होय. ” १. राजा ह्मणाला, “ हे लोक मरण पावले असतां निरनिराळ्या मार्गांनीं कसे जातात तें तूं जाणतोस काय ? ” “ नाहीं. ” “ पुन्हां या लोकीं कसे परत येतात तें तूं जाणतोस काय ? ” “ नाहीं. ” “ याप्रकारें पुष्कळ लोक मरण पावत असतां देखील तो परलोक कां भरून जात नाहीं तूं जाणतोस काय ? ” “ नाहीं. ” “ किती

मापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति

आहुति हवन केल्या असतां उदक बाहेर येऊन पुरुषवाणी बोलूं लागतें तें तूं जाणतोस काय ?" "नाहीं." "देवयान मार्गाला जाण्याचें साधन अथवा पितृयाण मार्गाला जाण्याचें साधन—जेणेंकरून देवयान अथवा पितृयाण मार्गाला मनुष्य जातो—तें साधन [ज्ञा० कर्म] तूं जाणतोस काय ? याविषयीं ऋषीचें वचन आह्मीं ऐकलें आहे तें असें—पितरांकडे नेणारा एक आणि देवांकडे नेणारा एक असे दोन मार्ग मनुष्यांना जाण्याला आहेत, असें मीं ऐकलें आहे. हें सर्व विश्व याच दोन मार्गांनीं जात जात एकत्र येतें. द्युलोक आणि पृथिवीलोक [पितरं मातरं च] यांच्या मध्यें हे दोन

होवाच ॥२॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोच इति कथꣳ सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद

मार्ग आहेत." "या प्रश्नांपैकीं एका देखील प्रश्नाचें उत्तर मी जाणत नाहीं." २. नंतर राजानें आपल्या येथें रहाण्याविषयीं सांगून श्वेतकेतूचें आदरातिथ्य केलें, परंतु आदरातिथ्याचा अनादर करून कुमार तेथून निघाला व पित्याकडे आला. पित्याला तो ह्मणाला, पूर्वीं (समावर्तनकालीं) सर्व विद्या पूर्ण झाल्या असें तुह्मीं आह्मांला कसें सांगितलें ? पिता ह्मणाला, बुद्धिमन्ता बाळा, काय झालें ? कुमार ह्मणाला, त्या मूर्ख राजानें मला पांच प्रश्न विचारले. पण त्यांपैकीं एकाचें देखील उत्तर मला माहीत नव्हतें. पिता ह्मणाला, ते प्रश्न कोणते ? तेव्हां कुमारानें ते प्रश्न सांगितले. ३. पिता ह्मणाला, वत्सा, तूं

सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तꣳ होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥५॥ स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति

हें लक्षांत ठेव कीं, मला जेवढें कांहीं ज्ञान होतें तेवढें सर्व मीं तुला सांगितलें. ह्मणून चल आपण तेथें (राजाकडे) जाऊन शिष्यभावानें राहूं. कुमार ह्मणाला, तुह्मीच जा. तेव्हां तो गौतमगोत्री आरुणि प्रवाहण राजा जेथें होता तेथें आला. त्याला आसन आणून राजानें उदक आणविलें व अर्घ्य दिलें. राजा ह्मणाला, भगवन्, आपणास काय पाहिजे असेल तें मी देतों. ४. तो ह्मणाला, तुझा हा वर कायम ठेव. कुमाराला तूं जें प्रश्नरूप भाषण बोललास तें मला सांग. ५. राजा ह्मणाला, गौतमा, तूं मागतोस हा वर देवांतला

॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिदानस्य मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व

आहे. मनुष्यांतला एखादा वर माग. ६. तो ह्मणाला, तुला माहीत आहेच कीं, मजजवळ सुवर्ण, गाई, घोडे, दासी, परिवार, वस्त्रें वगैरे पुष्कळ आहेत. मोठा, अनन्तफल-दायक व कधीं न संपणारा असा वर मला तूं न देणारा आहेस असें न होवो. राजा ह्मणाला, गौतमा, तूं शास्त्रविहित मार्गानें [तीर्थेन] मजपासून विद्या प्राप्त करून घेण्याची इच्छा कर. गौतम ह्मणाला, मी तुजपाशीं विद्या शिकण्याकरितां शिष्यभावानेंच आलों आहें. वरिष्ठ जातीचे लोक कनिष्ठ जातीच्या लोकांकडे विद्या शिकण्याकरितां जातात तेव्हां नुसतें वाचेनेंच जातात [ह्मणजे विद्या शिकण्याकरितां आपण आलों आहों असें सांगितलें ह्मणजे उपायन, शुश्रूषा इत्यादिकांकरितां कांहीं कालपर्यंत गुरुगृहीं रहाण्याचें त्यांना कारण नाहीं]. ह्मणून

उपयान्ति स होपायनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

मीं वाचेनेंच उपायनादिकांकरितां तुझ्या गृहीं वास केला आहे असें होतें. ७. राजा ह्मणाला, तुझ्या पितामहानें माझ्या पितामहावर जसा क्रोध केला नाहीं त्याप्रमाणेंच तूं देखील मजवर क्रोध करूं नकोस. ही विद्या यापूर्वीं कोणत्याहि ब्राह्मणाचे ठिकाणीं नव्हती (क्षत्रियांचीच ही विद्या, ह्मणून मीं तुला इतर वर मागण्याविषयीं सांगितलें). मी (आतां) ही विद्या तुला सांगतों. अशा रीतीनें बोलणाऱ्या तुला ‘मी विद्या सांगत नाहीं’ असें ह्मणणें कोणीं तरी योग्य होईल काय? ८. गौतमा, हा लोक हाच अग्नि; आदित्य ही त्याची समिधा, आदित्याचे किरण हा धूम, दिशा हे निखारे

देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥ पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति

आणि उपादिशा या ठिणग्या. त्या या अग्नीमध्यें देव श्रद्धेचें हवन करतात. ती आहुति दिली ह्मणजे सोम राजा उत्पन्न होतो. ९. गौतमा, पर्जन्य हा अग्नि; संवत्सर ही त्याची समिधा, अभ्रें हा धूम, वीज ही ज्वाळा, अशनि हे निखारे आणि मेघगर्जना या ठिणग्या. त्या या अग्नीमध्यें देव सोम राजाचें हवन करतात. ती आहुति दिली ह्मणजे वृष्टि होते. १०. गौतमा, हा लोक अग्नि; पृथिवी ही त्याची समिधा, अग्नि हा धूम, रात्रि ही ज्वाळा, चंद्र हे निखारे आणि नक्षत्रें या ठिणग्या. त्या या अग्नीमध्यें देव वृष्टिचें हवन

तस्या आहुत्या अन्नꣳ संभवति ॥ ११ ॥ पुरुषो वा अग्नि-
र्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः
श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति
तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥ योषा वा अग्नि-
र्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्य-
दन्तः करोति तेऽगारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति स
जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥१३॥ अथैनमग्नये
हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिर-
र्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

करतात. ती आहुति दिली ह्मणजे अन्न उत्पन्न होतें. ११. गौतमा, पुरुष हा अग्नि; मुख ही त्याची समिधा, प्राण हा धूम, वाणी हा ज्वाळा, चक्षु हे निखारे आणि श्रोत्र या ठिणग्या. त्या या अग्नीमध्यें देव अन्नाचें हवन करतात... १२. १३. हा पुरुष मेला ह्मणजे त्याला अग्नीप्रत नेतात. अग्नि हा त्याचा अग्नि होतो, समिधा या समिधा, धूम हा

देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धाᳩ सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो

धूम, ज्वाळा या ज्वाळा, निखारे हे निखारे आणि ठिणग्या या ठिणग्या होत. त्या या अग्नीमध्यें देव पुरुषाची आहुति देतात. ती आहुति दिली ह्मणजे अत्यंत दीप्तिमान् पुरुष उत्पन्न होतो. १४. हें (पंचाग्निदर्शन) जे जाणतात आणि जे (वानप्रस्थाश्रमी) अरण्यामध्यें श्रद्धायुक्त होत्साते सत्यरूपी ब्रह्माची उपासना करतात ते (संसाररहित होऊन) उत्तर मार्गाला नेणारें अर्चिस्वरूप पावतात. अर्चीमधून अहर्देवता, अहर्देवतेमधून शुक्ल पक्ष, शुक्ल पक्षामधून उत्तरायणाचे सहा महिने, या सहा महिन्यांमधून देवलोक, देवलोकामधून आदित्यलोक, आदित्यामधून वीज आणि नंतर ब्रह्मदेवाच्या मानस पुत्रांपैकीं कोणी तरी येऊन तो वीजे–

मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥१५॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणा— दित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताꣳस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षी- यस्वेत्येवमेनाꣳस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममे-

मधून त्याला ब्रह्मलोकांप्रत नेतो. ते त्या ब्रह्मलोकांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ स्वरूप प्राप्त होत्साते बहुत कालपर्यंत रहातात. ते परत (जन्ममृत्यूप्रत) येत नाहींत. १५. आतां जे यज्ञ, दान, (चांद्रायणादि) तप यांनीं [ह्मणजे केवल कर्मानें स्वर्गादि लोक मिळवितात ते धूमाप्रत जातात. धूमामधून रात्र, रात्रीमधून कृष्ण पक्ष, कृष्ण पक्षामधून दक्षिणायनाचे सहा महिने, या सहा महिन्यांमधून पितृलोक, पितृलोकामधून चंद्रलोक, चंद्रलोकीं आल्यावर ते अन्नरूप होतात. यज्ञामध्यें ज्याप्रमाणें ऋत्विक् सोमाचें पानामागें पान करून त्याला

वाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दन्दशूकम् ॥ १६ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाण-

संपवितात त्याप्रमाणें त्या ठिकाणीं देव त्यांना संपवितात [ह्म० त्यांच्या कर्माचा क्षय करतात]. जेव्हां त्यांचें तें (यज्ञादि) कर्म संपतें तेव्हां ते या आकाशाप्रतच येतात. आकाशामधून वायु, वायुमधून वृष्टि, वृष्टीमधून पृथिवी, या क्रमानें येऊन पृथ्वीवर आल्यावर अन्नरूप होतात. त्यांचें पुन्हां पुरुषरूपी अग्नीमध्यें हवन केलें जातें. नंतर (स्वर्गादि) लोकांमध्यें पुन्हां जाण्याकरितां स्त्रीरूपी अग्नीमध्यें ते जन्म घेतात. याप्रमाणें ते चक्रासारखे फिरत रहातात. हे दोन्ही मार्ग ज्यांना माहीत नाहींत ते कीट, पतंग, दंश करणारे मशक इत्यादि होतात. १६. इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यꣳ सꣳस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳ संनीय जुहोति। यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान्। तेभ्योऽहं भागधेयं

आपल्याला महत्त्व प्राप्त व्हावें अशी जो इच्छा करतो त्यानें उत्तरायणामध्यें शुक्लपक्षांत शुभ दिवस पाहून बारा दिवस पर्यंत उपसद् नामक व्रत करावें. [बारा दिवस क्रमानें कमी करीत दूध पिऊन रहावयाचें व पुढें क्रमानें अधिक करीत रहावयाचें]. उदुंबर वृक्षाच्या केलेल्या द्रोणांत अथवा चमच्यांत सर्व तऱ्हेच्या ओषधी व फळें मिळवून परिसमूहन व परिलेपन करावीं. त्या भूमीवर अग्नि ठेवावा. परिस्मरणानंतर आज्याचा संस्कार करावा. पुरुषनक्षत्राचे योगावर (त्या सर्व ओषधींचा केलेला) मंथ मध्यें ठेऊन (उदुंबराच्या चमच्यानें) "यावन्तो देवा०" इत्यादि मंत्रांनीं आहुति द्यावी. मंत्रांचा अर्थ—हे जातवेद [=सर्वज्ञ,

जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ

उत्पन्न झालेलें सर्व जाणणारा] अग्ने, जे देव अथवा तिर्यक् योनीचे प्राणी मनुष्याच्या कामांना विघ्न करणारे असतील त्या सर्वांचा भाग मी तुझ्यामध्यें हवन करीत आहें तेणें-करून तृप्त होत्साते ते मला सर्व काम देवोत.......यानंतर ६ व्या श्लोकापर्यंत आहुति सांगितल्या आहेत. १—६. नंतर

हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥४॥ अथैनमुद्यच्छत्यामꣳस्या-

मꣳहि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स माꣳ राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा धियो यो नः प्रचोदयान्मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ॥ ६ ॥ तꣳ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः

या मंथाची परंपरा सांगितली आहे——अरुणपुत्र उद्दालकानें हा वाजसनेय याज्ञवल्क्याला सांगितला व पुढें सांगितलें कीं, हा

प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैंग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥८॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥११ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषि-

मंथ (याप्रमाणें संस्कार करून) शुष्क खांबावर टाकला तरी त्याला शाखा व पालवी फुटतील. याप्रमाणें पुढें परंपरा सांगितली आहे. ७–१२. उदुंबराचे चार जिन्नस होतात,

ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

………… इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

स्रुव, चमस, इध्म आणि उपमंथनी. ग्राम्य धान्यें दहा—तांदुळ, यव, तिळ, उडीद, अणु, प्रियंगु [कंगु], गहूं, मसूर, खल्व [वल्ल] आणि कुळीथ. हीं दहा धान्यें वांटून दहीं, मध व घृत यांमध्यें कालवून घृतासह हवन करावीं. १३. इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

चवथ्या ब्राह्मणामध्यें पुत्राचे संस्कार वगैरे सांगितले आहेत. इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ वंशः पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्रा-

भ्यां कौंचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रा-
त्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजी-
वीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र
आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥२॥ याज्ञवल्क्या-
द्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः
कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगा-
ज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरिता-
त्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः
कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भि-
ण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन
याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा सांजीवीपुत्रा-
त्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः
कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षा-
यणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्य-
ज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्काव-
षेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु

ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

यानंतर ज्ञानप्राप्तीची वंशपरंपरा सांगतात—कात्यायनी पुत्रापासून पौतिमाषीपुत्राला, गौतमीपुत्रापासून कात्यायनी पुत्राला इत्यादि......इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

सार्थ उपनिषत्संग्रह भाग पहिला समाप्त.

गो पा ल.

कोटाचें फारच मजबुत रेशमी कापड दर वारास रु. २॥ ते ४॥ दरीयामोज (वॉटर सिल्क–पोलकीं व झबल्याकरितां फारच मजेदार, मजबूत रेशमी कापड) साटीण, फीत, जरीचे कांठ, जीक चळकचे चोळ्यांचे कांठ व टोप्या, जरीचे खण, पैठण्या (खऱ्या व खोट्या) मश्रु, किनखाब, सोन्याचांदीचे वर्ख, मोतीं, हिरे, सुरतेची प्रख्यात देशी साखरेची बर्फी व श्रीखंड. पटके रु. ८, १०, १२, १४.

दक्षणी, गोपाळ त्रिंबक दांडेकर–सुरत.

गोपाळ त्रिंबक दांडेकर भागातलाव सुरत यांनीं बनविलेलें हातमागावरील रेशमी कापड.

लांबरुंद हात	कदासारखे मुकटे. किंमत रुपये कांठ	कदासारखे मुकटे. किंमत रुपये बिनकांठ	कद. किंमत रुपये. कांठ	कद. किंमत रुपये. बिनकांठ	पितांबर गोमेकाठी. किंमत रुपये.	कडेल.
७×१॥।	५॥	४	६॥, ७॥			
८×२	६॥	५				
९×२।	८॥	६॥	९॥।=	९	९॥।=	
१०×२॥	११	८॥	१५	१२	११, १२, १६	
१६×२।	१३	मुगी व साधे ११			१५	
१६×२॥	१३१७	मुगी व साधे १३	२५	१८	१८, २५, ३०	१९॥।= २२॥।=
पामरी ६×२॥	६, ८					
४×२	४।, ५					

नांवें नोंदवा. नांवें नोंदवा.

वैद्यक-ग्रंथमाला.

दरमहा एक वैद्यकीय पुस्तक मराठी

भाषांतरासहित प्रसिद्ध होणार.

पुस्तकांचीं नांवें.

१ रसमंजरी, २ राजमार्तंड, ३ गदनिग्रह, ४ रस-माधव, ५ योगरत्नाकर, ६ रसार्णव, ७ रसरत्नसमुच्चय, ८ सुश्रुत वगैरे उपयुक्त ग्रंथांचें भाषांतर करण्याचें ठरविलें आहे. आगाऊ वर्गणीदार होणारांस पुस्तकाची जी किंमत होईल त्याच्या पाऊणपट किंमतीस ग्रंथ मिळेल. तर त्वरा करा व या उपयुक्त कृत्यास मदत करा.

वैद्यकपत्रिका—वैद्यक विषयाची चर्चा करणारें साप्ताहिक पत्र. वार्षिक वर्गणी ट. हं. सह दोन रुपये.

पत्ता—**खेडकर वैद्य ॲन्ड सन्स. पुणें-सिटी.**

—श्रीमत् परमहंस—

स्वामी रामतीर्थ.

यांचे **समग्र ग्रंथ** ह्मणजे स्वामींनीं अमेरिका, ईजिप्त, जपान वगैरे देशांत दिलेलीं **व्याख्यानें, लेख, कविता, पत्रें, संवाद** वगैरे मराठींत प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे. क्राऊन अष्टपत्री सांच्याच्या दीडशें पृष्ठांचा एक भाग, असे सुमारें आठ किंवा नऊ भाग काढून स्वामींचे समग्र ग्रंथ पुरे करावयाचे आहेत. समग्र ग्रंथांपैकीं पहिले **चार भाग प्रसिद्ध झाले** असून, पांचवा भाग सुमारें दोन महिन्यांनीं प्रसिद्ध होईल; व पुढील प्रत्येक भाग दर तीन महिन्यांनीं निघत जाईल. स्वामींच्या उपदेशाबरोबर स्वामींच्या दर्शनाचा नित्य लाभ घडावा ह्मणून निरानिराळ्या पेहेरावांतील स्वामींचा एकेक **फोटो** दर भागांत येणार आहे. प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या तीन भागांची किंमत प्रत्येकीं **कागदी** बांधणीस **बारा आणे** व **कापडी** बांधणीस **एक रुपया** (शिवाय टपालखर्च).

प्रसिद्ध झालेले पहिले चार भाग वरील किंमतीनें मागवून पुढें प्रसिद्ध होणारे सर्व भाग घेण्याचें पांचवा भाग प्रसिद्ध होण्यापूर्वी आगाऊ कळविणारांसच पांचव्या भागापासून प्रत्येक भागास कागदी बांधणीस किंमत आठ आणे, व्ही. पी. नें दहा आणे; कापडी बांधणीस बारा आणे, व्ही. पी. नें चौदा आणे. मागाहून कागदी बांधणीचे प्रतीस बारा आणे, व्ही. पी. नें चौदा आणे; कापडी बांधणीचे प्रतीस किंमत एक रुपया व्ही. पी. नें एक रुपया दोन आणे. प्रसिद्ध झालेल्या भागांस आगाऊ ग्राहकांकरितां ठेवलेली सवलतीची किंमत नाहीं.

पत्ता—भास्कर विष्णु फडके.
हिरजी आसूची वाडी, पोस्ट माटुंगा, मुंबई.

सूचना—मुंबईत मिळणारीं इतर सर्व प्रकारचीं पुस्तकेंहि आमचेकडे मागविलीं असतां मिळतील.

भास्कर विष्णु फडके.
पो. माटुंगा मुंबई.

दिशाभूल !

किंमत बारा आणे } स्त्री-शिक्षण-विषयक सचित्र सामाजिक कादंबरी { व्ही. पी नें. चौदा आणे

लेखक--**भास्कर विष्णु फडके** बी. ए.

या कादंबरीवरील अभिप्राय—

ले. **दादासाहेब खापर्डे**, उमरावती–" कादंबरी वाचली, कथानक रम्य आहे आणि भाषा सुगम असून प्रौढ आहे. प्रागतिक व पुरातन पक्षाच्या मंडळींनें व विशेषनें: स्त्रीवर्गानें ही कादंबरी अगत्य वाचावी, असें माझें मत आहे. "

सौ. **गिरिजाबाई केळकर**, सोलापूर--" ...दिशाभूल हें पुस्तक मला फार आवडलें. अशा प्रकारच्या पुस्तकापासून समाजाला मनोरंजन व बोध हीं प्राप्त होतात. "

पंचमजार्जविजय, बेळगांव--" विषय सामाजिक, बऱ्याच परिचयांतला, भाषा सुरस व प्रसंग बहारीचे, यामुळें ही कादंबरी चांगली आदरणीय झाली आहे. "

हें पुस्तक मागविण्याचा पत्ता--**भास्कर विष्णु फडके**,
हिरजी आसची वाडी, पोस्ट माटुंगा, मुंबई.

कै. बळवंत जनार्दन करंदीकर कृत दोन पुस्तकें.

किंमत चार आणे.] **श्री बालाजी** [व्ही. पी.नें सहा आणे

अथवा

श्रीवेंकटेशचरितामृत.

भगवान् श्रीविष्णूंनीं आपल्या मुख्य दशावतारांशिवाय निरनिराळ्या काळीं जे अवतार धारण केले, त्यांपैकीं श्रीवेंकटेशावतार हा एक होय. श्रीव्यासांनीं भविष्योत्तरपुराणांतर्गत वेंकटेशमहात्म्यांत भगवंताच्या ह्या अवतारांतील लीलांचें जें वर्णन केलें आहे त्याच्या आधारानें हें चरितामृत लिहिलें आहे. पृष्ठसंख्या ८४ आहे.

किंमत चार आणे.] **सुवर्णरज.** [व्ही. पी.नें सहा आणे.

ह्या पुस्तकांत नीतिबोधपर साडेपांचशें आर्या आहेत. ह्या आर्यांच्या अवलोकनानें आबालवृद्धांस चांगला नीतिबोध होईल. विद्यार्थ्यांस अत्यंत उपयोगी.

हीं पुस्तकें मागविण्याचा पत्ता—**भास्कर विष्णु फडके.**
हिरजी आसूची वाडी, पोस्ट **माटुंगा, मुंबई.**

अष्टेकर आणि मंडळीची

मनोरंजक पुस्तकमाला.

आपल्या हिंदु समाजास हितावह व बोधपर अशा कादंबऱ्या प्रसिद्ध करण्याचे उद्देशानें ही माला सुरू केली आहे. मालेंतील पुस्तकें एका ठराविक मुदतीनें प्रसिद्ध होतात असें नाहीं. तथापि वर्षांतून सुमारें दोन किंवा तीन पुस्तकें प्रसिद्ध होत असतात. वाचकांना उत्तम प्रकारचीं पुस्तकें वाचावयास मिळावीं इकडे विशेष लक्ष दिलें जातें. या मालेचे कायम वर्गणीदार होणारांस पुस्तकें सवलतीनें मिळण्याची व्यवस्था केली आहे तिच्यासंबंधाचे नियम येणेंप्रमाणें---

मनोरंजक पुस्तकमालेचे नियम.

(१) मनोरंजक पुस्तकमालेचे कायम वर्गणीदार होणारांनीं कायम वर्गणीदारांच्या पटांत नांव नोंदण्यासाठीं एक रुपया प्रवेश फी भरली पाहिजे. (२) एक रुपया फी भरून कायम वर्गणीदार झाल्यावर त्यांना मालेंतील प्रत्येक पुस्तक अर्ध्या किंमतीला मिळेल. (३) कायम वर्गणीदारांनीं मालेचीं सर्व पुस्तकें विकत घेतलीं पाहिजेत. (४) मालेंतील

पुस्तक प्रसिद्ध झालें ह्मणजे तें अर्धी किंमत व टपालखर्च आकारून वर्गणीदारांकडे व्ही. पी. नें पाठविण्यांत येईल. (५) व्ही. पी. चा स्वीकार न केल्यास वर्गणीदाराचें नांव पटांतून काढण्यांत येईल व रुपया परत मिळणार नाहीं. अशा तऱ्हेनें नांव काढल्यानंतर पुन्हां वर्गणीदार होणें झाल्यास पुन्हां एक रुपया भरावा लागेल व जीं पुस्तकें विकत घेतली नसतील तीं विकत घ्यावीं लागतील. (६) एकाहून अधिक प्रतींबद्दल नांव नोंदलें जातें व तितक्या प्रती अर्ध्या किंमतीला मिळतात. त्यांबद्दल प्रवेश फी एक रुपयाहून अधिक भरावी लागत नाहीं. परंतु जितक्या प्रतींबद्दल नांव नोंदविलें असेल तितक्याच प्रती अर्ध्या किंमतीला मिळतात. (७) मध्यंतरीं वर्गणीदार होणारांना पहिल्यापासून सर्व पुस्तकें विकत घ्यावीं लागतील. तीं त्यांना अर्ध्या किंमतीच्या भावानें मिळतील.

सूचना—पत्रव्यवहार करणारांनीं उत्तर पाहिजे असल्यास तिकीट पाठवावें.

सेक्रेटरी, अष्टेकर आणि मंडळी.
७७६ सदाशिव पेठ, पुणें.

मनोरंजक पुस्तकमाला.

पुस्तक पहिलें.

प्रेमपरीक्षा.

लेखक---रघुनाथसूनु.

भलत्या शिक्षणानें आणि प्रेमविषयक कादंबऱ्यांच्या वाचनानें स्त्रीपुरुषांच्या डोक्यांत वेडेचार कसे शिरतात आणि त्यामुळें त्यांच्या संसाराचें कसें मातेरें होतें हें या कादंबरीच्या वाचनानें चांगलें कळून येणार आहे. किंमत बारा आणे.

पुस्तक दुसरें.

कमलिनी

लेखक---रघुनाथसूनु.

संसार सुखप्रद होण्यास पतिपत्नींनीं परस्परांशीं एकनिष्ठ रहाणें कसें जरूर आहे, तारुण्यावस्थेमध्यें फाजील मनोविकारांच्या अधीन होऊन उच्छृंखल वर्तन केलें असतां कशीं भयंकर पातकें घडतात, दैवायत्त अशा

परिस्थितीमुळें आपल्या आशेचा विरस झाला तरी परमेश्वरावर भार टाकल्यानें मनाला कशी शांति मिळते, इत्यादि गोष्टी ही कादंबरी वाचल्यानें वाचकांना चांगल्या समजतील. किंमत एक रुपया.

पुस्तक तिसरें.

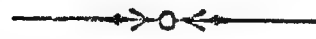
वत्सला आणि अभिमन्यु.

लेखक—**नरहरि.**

वत्सलास्वयंवर हें पौराणिक कथानक पुष्कळांना ठाऊक असेल. या अद्भुत कथेला नवीन वळण देऊन जास्त माधुरी आणली आहे. दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण याला वत्सला द्यावयाची असा बळरामदादाचा आग्रह असतांना श्रीकृष्णपरमात्म्यानें अभिमन्यु व वत्सला या योग्य जोडप्याचा संयोग कसा घडवून आणला याचें चटकदार व रसपूर्ण वर्णन या कादंबरींत वाचकांस पहावयास सांपडेल. किंमत आठ आणे.

पुस्तक चवथें.

जग हें त्रिविध आहे.

लेखक-रा. रा. **सीताराम केशव दामले**, बी.ए.एल एल. बी.

जगामध्यें मुख्यतः आढळून येणाऱ्या त्रिविध गुणांचें वर्णन या कादंबरीमध्यें उत्कृष्ट तऱ्हेनें पहाण्यास सांपडतें. सदानंदराव सुखात्मे यांची सहजानंदनिमग्नता, श्रीपतराव कांचने यांची संपत्तिलोलुपता आणि बृहस्पतराव कुशाग्र यांची रोमान्सप्रियता यांचें चित्र अत्यंत चटकदार रीतीनें रेखाटलें आहे. आजकालच्या मराठी कादंबऱ्यांमध्यें या कादंबरीनें आबालवृद्धांस चटक लावून सोडली आहे व मार्मिक विचारसरणीचे योगानें ही सर्वांस पसंत झाली आहे. प्रो. शिवराम महादेव परांजपे एम्. ए. यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे. चार सुंदर चित्रें जोडलीं आहेत. किंमत दीड रुपया.

सूचना—सर्व पुस्तकांस टपालखर्च वेगळा.

सेक्रेटरी, अष्टेकर आणि मंडळी
७७६ सदाशिव पेठ, पुणें.

वाचकांस सविनय विज्ञप्ति.

मराठी भाषेमध्यें निरनिराळ्या विषयांवर सर्वांगसुंदर पुस्तकें तयार करण्याचा आमचा उद्देश आहे. अशा कांहीं पुस्तकांकरितां आह्मांस बरीच माहिती समजण्याची अवश्यकता आहे. ही माहिती वाचकांच्या मदतीवांचून मिळणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. करितां ज्यांच्या ह्मणून वाचण्यांत पुढें दिलेले प्रश्न येतील त्या सर्वांना सवडीप्रमाणें पुढील प्रश्नांचीं उत्तरें आमचेकडे लिहून पाठविण्याविषयीं सविनय विनंति करीत आहों. या विनंतीचा अव्हेर होणार नाहीं अशी आशा आहे.

(१) पुढील माहिती कळवावी—

तुमचें नांव, वय, जात, धंदा, कुटुंबांतील माणसें हयात व मयत, मृत्यूचीं कारणें व मृत्युसमयीं वय.

[कुटुंबांतील माणसें = वडील, मातोश्री, भाऊ, बहिणी, मुलगे, मुली].

मूळचें गांव कोणतें ? हल्लीं रहातां त्या गांवीं तुह्मी अथवा वाडवडील केव्हां व कां आले ?

गोत्र व कुलदेवता.

(२) शुद्ध हवा आणि स्वच्छ पाणी हीं आरोग्यास अत्यंत आवश्यक आहेत. या दोहोंचा भरपूर पुरवठा आपल्या गांवांत आहे काय ? नसेल तर कां नाहीं ? कसा करतां येईल ?

(३) मागील पिढीपेक्षां पुढील पिढी अशक्त व ठेंगू होत आहे असें ह्मणतात. आपण आपल्या कुटुंबांतील उदाहरणांवरून ही गोष्ट खरी असें ह्मणाल काय ? खरी असेल तर याला कोणतीं कारणें आहेत असें आपणांस वाटतें ?

(४) डांस, पिसवा, ढेकूण, उवा, माशा इत्यादि कीटक स्पर्शजन्य व इतर देखील रोग पसरविण्यास कारण होतात. हे आपल्या गांवांत कितपत आहेत ? त्यांचे योगानें आपल्या गांवांत रोगाचा प्रादुर्भाव होतो काय ? यांचा नाश करण्याचें एखादें साधन आपणांस माहीत आहे काय ?

(५) आपल्या देशांत हजारों वनस्पति सहज मिळण्याजोग्या असून त्यांचा निरनिराळया रोगांवर उत्तम उपयोग

होतो. परंतु यासंबंधाचें ज्ञान सर्वांना नाहीं. याकरितां आपणांस अशा कांहीं वनस्पतींची माहिती असेल तर ती आपण सार्वजनिक कल्याणाकरितां आम्हांस कळविण्याची मेहेरबानी करावी. दुसरीं कांहीं रामबाण औषधें आपणांस माहीत असतील तर तींहि कळवावीं.

(६) तुमच्या गांवांत अथवा तुमच्या माहितीचे जे कोणी जहागीरदार अथवा इनामदार असतील त्यांचीं नांवें कळवावीं. त्यांना जहागीर अथवा इनाम कोणीं, केव्हां व कशाबद्दल दिलें ?

(७) आपल्या गांवांत देवळें किती व कोणकोणाचीं आहेत ? आपल्या गांवीं अथवा जवळपास दरसाल जत्रा, उत्सव वगैरे केव्हां व कोणाचा असतो ? तो अजमासें किती काळ चालत आहे ? कांहीं विशेष प्रकार तेथें घडतो काय ?

(८) मराठी भाषेमध्यें कोणकोणत्या विषयांवर कशा प्रकारचे ग्रंथ तयार होणें जरूर आहे ? यासंबंधानें आपणास योग्य वाटतील त्या सर्व सूचना कराव्या.

(९) मराठी भाषेमध्यें छापलेले परंतु हल्लीं उपलब्ध

नसलेले असे काहीं ग्रंथ आपणांजवळ असतील तर त्यांचीं नांवें व विषय वगैरे माहिती कळवावी. आपणांजवळ नसून आपल्याला अशा काहीं ग्रंथांची नुसती माहिती असेल तरी ती कळवावी.

(१०) त्याचप्रमाणें मराठी जुन्या मासिक पुस्तकांची माहिती कळवावी.

(११) ज्यांचें मराठीमध्यें भाषांतर होणें जरूर आहे असे कोणते इंग्रजी ग्रंथ आपणांस माहीत आहेत ?

(१२) नाटकांचा फैलाव दिवसानुदिवस जास्त वाढत चालल्यामुळें समाजाची सात्विक मार्गाकडील प्रवृत्ति बरीच जात चालली आहे. विशेषतः स्त्रिया व लहान मुलें यांच्या नजरेस इष्ट नाहींत असे प्रकार रंगभूमीवर त्यांना हरहमेश दिसल्यानें त्यांची मनःप्रवृत्ति अयोग्य मार्गाकडे वळण्याला मदत होते. लहान मुलांना अल्पवयांत भलत्याच गोष्टींचें ज्ञान नाटकांमुळें होऊं लागून त्यांच्या शरीरप्रकृतीवर परिणाम होतो. अशा प्रकारची स्थिति आहे असें बऱ्याच समंजस माणसांचें मत आहे. यासंबंधानें आपले विचार काय

आहेत ? ज्यांचे असे विचार असतील त्यांनीं आपल्या कुटुंबापुरतें तरी हे संकट कसें टाळावें ?

(१३) धर्माच्या अथवा इतर नांवाखालीं भीक मागणारे रिकामटेकडे लोक आपल्या देशामध्यें अतिशय असल्यामुळें आळस वाढत आहे. या लोकांना उद्योगास लावण्याचा उपाय काय ? धडधाकड लोकांना कोणींहि भिक्षा घालूं नये, असा इतर बऱ्याच देशांत कायदा आहे व त्यामुळें तिकडे लोकांना उद्योगी व्हावेंच लागतें. आपल्या देशांत असा कायदा नाहीं. परंतु लोकांनीं हा नियम अमलांत आणण्याचा निश्चय केल्यास पुष्कळ कार्यभाग होणार आहे. हा नियम कांहींसा कठोर वाटला तरी तो खरोखर सर्वांच्या कल्याणाचा आहे अशी कोणाचीहि विचाराअंतीं खात्री होईल. हा नियम अमलांत आणण्यास कोणत्या अडचणी आहेत व त्या कशा दूर करतां येतील ?

या प्रश्नांचीं उत्तरें सवडीप्रमाणें पुढील पत्यावर पाठवावीं—

सेक्रेटरी, अष्टेकर आणि मंडळी.

सदाशिव पेठ, पुणें.

[१२]

सूचना—५ आणि ६ या पानांतील **परमार्थसाधन** आणि **उपनिषत्संग्रह भाग दुसरा** या जाहिरातीं-कडे वाचकांनीं अवश्य लक्ष द्यावें.